

ƏMÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

**AZƏRBAYCAN
DRAMATURGIYASI
ANTOLOGİYASI**

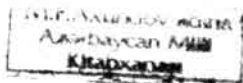
116
A 88

247001

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASI ANTOLOGİYASI

DÖRD CİLDDƏ

I CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ

2007

Tartib edəni, ön söz və
biqrafiyaların müəllifi:

Dilərə Məmmədova

ISBN 978-9952-34-115-7

894.361'2'008-dc22

Azərbaycan dramaturgiyası

Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası. Dörd cildə. I cild.

"Şorq-Qorb", Bakı, 2007, 472 sah.

Cildə Azərbaycan dramaturgiyasının nümayəndələrindən Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Həşim bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Üzeyir bəy Hacıbəyov və Cəfər Cəbbarlının əsərləri daxil edilmişdir.

© "Şorq-Qorb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

XVIII əsrin ikinci yarısında Qərbi Avropada kapitalizmə keçid dövründə yaranan maarifçilik Azərbaycanca XIX əsrdə təşəkkül tapmış, xalqımızın monovi həyatında mühüm rol oynamışdır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da maarifçilik ədəbiyyatda özünü daha dolğun şəkildə göstərirdi. Elm və ədəbiyyat sahəsində canlanma yaranır, mühitin tələbləri get-gedə genişlənir, realist əsərlərə meyil artırır. Bu tələblərə əsasən, dəqiq elmlərin inkişafı sürətlənir, tarix, fəlsəfə, dil, ədəbiyyat haqqında qiymətli elmi əsərlər yazılmağa başlayır.

Azərbaycanda maarifçilik XIX əsrin əvvəllərində Abbasqulu ağa Bakıxanovla başlasa da, əsrin ikinci yarısında Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan xalqının fikri inkişaf tarixində XIX əsr yeni bir istiqamətə dönüş dövrüdür. Klassik Azərbaycan dramaturgiyasının taleyi və yaranması da bu mərhələyə təsadüf edir.

150 ildən artıq tarixi olan Azərbaycan dramaturgiyasının əsas doğuş qaynaqlarından biri də xalq dramıdır. Başqa mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da xalq dramı insanların müxtəlif görüşlərindən yaranan məişət mərasimləri içərisində inkişaf etmişdir. Xalq dramlarının bir qismi Azərbaycanda "Kərbəla faciəsi"nə aid şübhəli şəkildə özünü göstərir. Moznunları nağıllardan alınan "Kosa", "Keçi", "İki qardaş", "Bic nökar", "Keçəl" və s. adlı xalq dramları müəyyən məclislərdə, bayramlarda, meydanlarda "Kilim-arası" oyunları şəklində tamaşaya qoyulub, xalqı əyləndirirdi. Əlbəttə, bunlar həqiqi mənada dram əsərləri deyildi, lakin onlar arasında təmas bağları çoxdur. Xalq dramı realist dramaturgiyanın izlərini özündə əks etdirirdi. Bu izləri genişləndirmək üçün ictimai yüksəliş və real şərait lazım idi. Milli məzmunlu klassik Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır.

Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) dövrün tələbi ilə ədəbiyyatda əsaslı dönüş yaratdı, realist nəsrin, dramaturgiyanın, ədəbiyyatşünaslığın əsasını qoydu. 1850-1855-ci illər arasında "Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti-müsyö Jordan hakimi-nəbatat və dərviş Mostəli şah caduküniməşhur", "Hekayəti-xırs-tulqubasan", "Sərgüzeşt-i-vəzir-i-xanı-Lenkeran", "Sərgüzeşt-i-mərdi-xəsis" ("Hacı Qara"), "Mürafie vəkillərinin hekayəti" komediyalarını yazan M.F.Axundzadə realist Azərbaycan dramaturgiyasının təməl daşını qoydu. Onun əsas istəyi xalqı ırlı aparmaq, maarifləndirmək idi. Komediyanın əsasını gülüş təşkil etdiyi üçün dramaturq realist sənətkar kimi

cəmiyyətin eyiblərini, çatışmayan cəhətlərini yazdığı əsərlər vasitəsilə açıb göstərirdi. Onun komediyalarında müxtəlif təbəqəyə və sinfə mənsub olan şəxslər öz başa düşəcəyi dillə danışır, onların daxili aləmi, psixoloji hallar (kin, hiddət, qəzəb, sevinc və s.) real lövhələrlə təsvir olunur. Tiplər öz müha-kimə, sociyyə, geyim, davranış, ifadə xüsusiyyətləri ilə azərbaycanlılardır, hadisələrin vaqe olduğu yer Nuxa (Şəki), Zəngilan, Ağcabədi, Qarabağ və Lenkərandır.

M.F.Axundzadənin əsərləri özünin sağlamlıqda rus, fransız və fars dillərinə tərcümə edilib. Yaxın Şərqlə əlaqə, xüsusilə Güney Azərbaycan və İran ədəbiyyatının inkişafına, XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə dram teatrının təkmilləşməsinə misilsiz təsir göstərmişdir.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan dramaturgiyası müxtəlif məzmunlu və formalı pyeslərlə zənginləşməyə başladı. Yeni dramaturqlar nəslə də əsasən M.F.Axundzadənin ənənələrini inkişaf etdirdilər. Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmməd-quluzadə, Süleyman Sani Axundov, Əsgərarə Gorani, Eynəli bəy Sultanov, Həşim bəy Vəzirov və b. əsasən komediya, ailə-məişət məzmunlu məzhəkə-lər yazırdılar. Yaranan pyeslərin komediya janrında inkişafı obyektiv tarixi səbəblərlə izah olunur. XIX əsrin sonunda Azərbaycan ədəbiyyatı yeni ictimai məzmunla zənginləşməyə başlamışdır. Yazıqlar komediya janrına daha çox meyil göstərir, xalqı sosial-əxlaqi problemləri həll etməyə çağırırdılar. Kome-diya və satira bu sahədə mühüm önəmiyyətə malik idi.

Dramaturqlarımız M.F.Axundzadənin yaratdığı idcaylar, fikirləri və sənəti yeni şəraitdə, yaradıcı surətdə inkişaf etdirmişdir. Həmin sənətkarlar içərisində Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti tarixində görkəmli yer tutan Nəcəf bəy Vəzirov xüsusilə fərqlənir.

Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) Azərbaycan ədəbiyyatında realizm ənə-nələrini davam etdirərək, xalqımızın dramatik sənət sahəsində yeni nailiyyətlər qazanmasında yaxından iştirak etmişdir. O, M.F.Axundzadənin realist drama-turji məktəbini davam etdirsə də, istedadlı yazıçı kimi bu məktəbə yenilik gətirmişdir.

Azərbaycan komediyalarının təxminən 20-25 illik fasilədən sonra forma-laşması və inkişaf etdirilməsi N.Vəzirovun adı ilə bağlıdır. Məhsuldar və kamil dramaturq olan N.Vəzirov Azərbaycanda teatrın yaranmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır. O hələ Bakı Realni Gimnaziyasında oxuyarkən ilk dəfə rus teatrına getmiş (1873), gördüyü teatr tamaşası onun həyatında böyük dönüş yaratmışdı. Gimnazistlər Nəcəf bəyin rəhbərliyi ilə M.F.Axundzadənin "Hacı Qara" komediyasını pansionda səhnəyə hazırladılar. Tamaşa çox yaxşı keçdi. Gimnaziyanın təbiətiyyət müəllimi və tamaşanın hazırlanmasında onlara kömək edən Həsən bəy Melikov (Zərdabi) Tiflisə, Mirzə Fətəli Axundzadəyə təb-rik teleqramı göndərmişdir. Dramaturq teleqramı oxuyub sevinmiş və onlara

məktubla cavab vermişdi. M.F.Axundzadə yazmışdı: "Bu gün "Hacı Qara"nın səhnədə gördükdən sonra mənim ömrüm on il daha izafə olundu".

Azərbaycanda dram teatrı yarandıqdan (1873) sonra Nəcəf bəy Vəzirov ruhlanmış, həmin ildən başlayaraq dram əsərləri yazmağa başlamışdır. Onun ilk qələm təcrübəsi olan "Öti sən, sümüyü mənim" (1873), "Qaragünlü" (1874) pyesləri çap olunmamış itmişdir.

N.Vəzirovun yazdığı əsərlərin mövzu dairəsi o qədər geniş olmasa da, onun təsvir etdiyi ailələr, hadisələr və tiplərin təsvirində diqqəti cəlb edən mütənasırlıq və ictimai məzmun dolğunluğudur.

Azərbaycan dramaturgiyası tarixində ilk faciə nümunəsi olan "Müsiəbi-Fəxrəddin" (1896) pyesində ziyalı, qabaqcıl fikirli, maarifpərvər surətləri ədəbiyyatımızda ilk dəfə N.Vəzirov gətirmişdir. Dramaturx XIX əsrin sonuna qədər "Daldan atılan daş topuğa dəyər" (1890), "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz" (1890), "Adı var, özü yox" (1891), "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" (1894), "Müsiəbi-Fəxrəddin" (1896) kimi ailə-moşet hadisələrini əks etdirən pyeslər yazmışdır. Onun komediyalarında cəmiyyətin, ictimai təbəqələrin arasındakı müsiəbətərin dərin ziddiyyətləri əks olunur.

50 ildən artıq bir dövrü əhatə edən səmərəli fəaliyyətini izlədikdə N.Vəzirovun realist səhnəkar olmasının və əsərləri həyata naid, gündün tələblərinə cavab verən mövzularda səhnə əsərləri yazmasının şahidi olur. Ədəbi janr etibarilə müxtəlif, real ictimai həyatın geniş təsvirini verən əsərlər yazmışdır.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb və ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan dövrlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda kapitalizmin inkişafı feodal münasibətlərinin süquta uğramasına səbəb oldu. Xalq XX əsrə zəngin bir mədəni irsə daxil olsa da teatr, maarif, musiqi, mətbuat və s. hələ dövrün tələblərini ödəyə bilmirdi. Get-gedə maarif sahəsində dönüş yaranmağa başladı. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları məktəblə, təhsillə ciddi məşğul olurdular. 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan mədəniyyəti sürətlə inkişaf yoluna düşdü. Bədi ədəbiyyatı yanaşı, maarif, elm, inqisabat, mətbuat gətirdikdə xalq mənafeyinə daha artıq xidmət edir, Bakıda və bölgələrdə tərəqqipərvər ziyalıları tərəfindən məktəblər açılırdı.

Azərbaycan dramaturgiyasını və teatrını maarifçilik hərəkatından kənarda düşünmək və təsəvvür etmək mümkün deyil. Dramaturqların əksəriyyəti dram cəmiyyətləri, teatr tamaşaları təşkil edirdilər. Aktyorların çox hissəsi müəllimlər, ziyalıların idi, tamaşalar da əsasən, yoxsul tələbələrin xeyrinə ianə məqsədilə təşkil olunurdu. Ziyalıların bir qismi səhnə əsərləri yazır, M.F.Axundzadənin realist dramaturji məktəbini davam etdirərək bu məktəbə yenilik gətirirdilər.

Azərbaycan dramaturgiyası tarixində təsadüf etdiyimiz bir pərdəlik "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" (1875), "Vay şəkəlim, mələküm" (1909) pyesləri və "Dələduz" iqtibas N.Vəzirovun qələminə məxsusdur. Kiçik pyeslərin də özünəməxsus xüsusi əhəmiyyətli yeri olmuşdu. Böyük həcmli pyeslərin tamaşası zamanı, pərdələr arasında və ya yığıncıqlardakı fasilə vaxtı tamaşaçıya qoyulan kiçik pyeslər öz dövründə böyük ictimai, təşkilatçı əhəmiyyətə malik idi. Bu pyeslərdə tərbivə və əxlaqi mənası olan, dərin mətləblər ifadə olunurdu.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yazılan kiçik həcmli realist Azərbaycan pyeslərində qadın, ailə-moşet məsələlərinə, fanatizmin ifşasına geniş yer verilir. Bu cəhət həmin dövrdə ictimai-bədii fikrimizi məşğul edən məsələlərdən biri olmuş, həmin mövzuda müxtəlif əsərlər yaradılmışdır. Ailə-moşet mövzusunda qələmə alınan kiçik pyeslər həyatın qarşıya qoyduğu zərurətləri yarırdı.

Əsgəragə Goraninin (1857-1910) "Qocalıqda yorğalıq" (1892) pyesində dövrün səciyyəvi məsələlərini toxunulmuşdur. Gənc qız Sona 60 yaşlı Lari Zamanın pəncəsindən qurtarmaq üçün çıxış yoluunu özü seçir, sevdiyi gənə oğlan Ziyada qoşulub qaçır. Soltan Məcid Qənizadənin təxminən 1896-1897-ci illərdə iqtibas etdiyi "Dursunəli və Balıbbadı" məzhəkəsi müəllifin etirafına görə, "Qafqaz müsəlmanlarının güzəranına təşbihən yazılmışdır" və pyes ilk dəfə 1910-cu ildə çap olunmuşdur. Rəşid bəy Əfəndiyevin "Saqqalın kərəməti" (1909) iqtibas-məzhəkəsi də dindən müəyyən məqsədlə, öz xeyrinə istifadə edib, xalqı aldanarlana istehza məqsədi ilə yazılmışdır.

N.Vəzirovun "Dələduz" pyesi fransız məzhəkəsi "Vəkil Patelen"dən iqtibas edilərsə də, tiplər və vəziyyət Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılmışdır.

Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev "Millet dostları" (1905), Süleyman Sani Axundovun "Türk birliyi" (1906) pyeslərində avam və savadsız xalqa ziyalıların maddi və mənəvi yardım məsələsi qarşıya qoyulmuşdur. Hər iki ədəbin pyesi üçün seçdikləri sərlövələr də satirik mənə daşıyır.

1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda dövrü mətbuat genişlənir, ana dilində qəzet və jurnallar nəşr olunur. Uşaq mətbuatı, "Dobistan", "Rohbar", "Məktəb" jurnalları da bu dövrdə çapa başlamışdı. "Məktəb" jurnalının ömrü daha çox olmuş, təlim-tərbivə işləri ilə əlaqədar şeirlər, hekayələr çap edilibdi kimi, burada uşaq pyesləri də nəşr olunurdu. Jurnalda Abbas Səhhətin "Cəhəlet səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi" (1912), Rəcəb Əfəndiyevin "Axır çərşənbə" (1912), Ağabəy İsmayilbəyovun "Nəmət" (1914), Mehdi bəy Hacıbəyovun "Çağırılmış qonaq" (1920) pyesləri də çap olunmuşdur.

Abdulla Şaiq və Abbas Səhhət Azərbaycan uşaq teatrının yaradıcılarından hesab olunurlar. Hər iki ədəb dramaturji yaradıcılığını ən çox uşaq teatrının yaranmasına həsr etmişlər. A.Səhhət bir maarifçi kimi xalqın xoşbəxtliyini elmə, maarifə, mədəniyyətə pıyılənməkdə görürdü. Rəcəb Əfəndizadə, Mehdi

¹ "Kommunist" qoz., 5 aprel 1923, №75.

böy Hacıbababəyov, Ağə böy İsrəfilbəyov də qələmə aldıkları uşaq pyeslərində ən çox fikirlərini marifin səmərəsinə, elmin təbliğinə verirdilər.

XIX-XX əsrlər dramaturgiya tariximizdə məşhur yazıçı Cəlil Məmməd-quluzadənin "Kamança" (1920) pyesi kiçik həcmli dramları içərisində diqqəti cəlb edir. "Kamança" pyesi həcmə kiçik olsa da, böyük sənət əsəridir, qara qüvvələrə, türklərin tarixi düşməni olan ermənilərə qarşı öldürücü bir zərbədir. Azərbaycan dramaturgiya tarixində ilk rəmzi pyes də C.Məmməd-quluzadənin "Çay dəstgahı" (1881) səhnəçiyidir. Səhnəçik Məhəmməd Füzulinin "Meyvalərin söhbəti" alleqorik əsərini yada salır. Ədib hər bir şeyi ayrı-ayrılıqda, məharətlə dilləndirir, hər əşya özünün üstünlüyünü söyləyir, təqdiri başqasında görür.

Kiçik pyeslərdən eləsi var ki, bunlar tarixi şəxsiyyətlərə, ya da tarixi hadisələrə həsr edilmişdir. Ə.Haqverdiyevin "Xəyalat" (1911) pyesi böyük Azərbaycan dramaturqu, mütəfəkkir və ictimai xadim M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə qələmə almışdır. Ədib orijinal yolla M.F.Axundzadə ilə onun dram əsərlərinin qəhrəmanlarını qarşılaşdırmışdır.

XIX və XX əsrlərdə mövzusu müasir həyat və məişətdən alınan pyeslərə yanaşı, folklor motivləri əsasında yazılmış pyeslər də qələmə alınmışdır. Eynəli bəy Sultanovun "Sənəm" (1882), A.Şaiqin "Aydıoğlu" (1911-1912), "İntiqamçı xoruz" (1912), "Cəban" (1913), "Danışan kukla" (1916), Əhməd bəy Qəmərlinskiyin "Bəhlül Danəndə və yaxud kişinin sözü bir olar" (1913), Cəfər Bünyadzadənin "Xan-xan" (1917), Bağır Cəbbarzadənin "İki koləkəbz" (1919) və s. kiçik həcmli pyesləri məişətimizin müxtəlif cəhətlərini əks etdirsə də, mövzu motivinə nağıllardan, lətifələrdən, xalq öyünlərindən, meydan tamaşalarından götürülmüşdür.

Eynəli bəy Sultanovun "Sənəm" pyesi (əsil adı "Tatarka"dır. Əsas qəhrəman Sənəm olduğu üçün əsəri "Sənəm" adlandırmadı) daha münasib bilib, rus dilindən Azərbaycan dilinə çevirdim – D.M.) ilk dəfə 1882-ci ildə Tiflisdə rus dilində nəşr olunmuşdur. Sənəm surəti ilə XVIII əsr italyan dramaturqu Karlo Qoldoninin (1807-1893) yaratdığı ağıllı və hiyləgər Merondolina ("Məhmərxana sahibəsi") obrazı arasında da bir oxşarlıq var. Hər iki qadın özlərinin güclü xarakterə malik olduqlarını sübut edirlər.

XX əsrin əvvəllərində Cəfər Bünyadzadənin "Molla Sarsaqqulu" imzası ilə yazdığı "Xan-xan" (1917) pyesi öyrədici, səfərbəredici, aydılıq məqsəd daşıyırdı. Bu dövrdə yazılan kiçik həcmli pyeslər içərisində romantik səpkidə yazılmış əsərlər də var idi. Bunlar XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantik sənətkarlar kimi tanınan Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq və Cəfər Cəbbarlinin (yaradıcılığının ilk dövrü) qələməli məxsusdur. Hüseyn Cavidin "Ana" (1910), Cəfər Cəbbarlinin "İncə" (1919-1920) pyeslərində humanist və demokratik fikirlər təbliğ olunurdu. Azərbaycan romantik sənətkarlarının yaratdıqları kiçik

həcmli pyeslər dramaturgiyamızı sağlam ideya, məzmun və forma cəhətdən zənginləşdirmiş, ədəbiyyatımıza bir sıra diqqətəlayiq, mənalı obrazlar gətirmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satira böyük yer tuturdu. 1905-1907-ci il inqilabi hadisələrin təsiri altında yaranılan satira – azadlıq dünyasını arzulayan, tərənnüm edən satira idi. Satirik yazıçılar köhnə, vaxtı ötmüş öbəyyəti nəinki ifşa edir, onu bütövlükdə inkar edirdilər. C.Məmməd-quluzadənin "Ölülər" pyesi: "Qurbanəli bəy" və bu tipli hekayələri, publisistik əsərləri, N.Nərimanovun "Həftə fəryadı" adı ilə çap olunan felyetonları, M.Ə.Sabirin "Millet necə tarac olursun, nə işim var", "Səbr cəy" seirləri, Ə.Haqverdiyevin "Xoradanın cəhənnəm məktubları" və hekayələri ilə satiranın ən yaxşı nümunələri yaranmışdır. Bu əsərlər tənqidi realizmin inkişafı üçün mühüm rol oynamışdır.

M.F.Axundzadədən sonra ədəbi təsir vasitələrinin genişliyi, güllün kəskinliyi ilə seçilən ikinci dramaturq Cəlil Məmməd-quluzadəyədir. C.Məmməd-quluzadə bütün Yaxın Şərq aləmində şöhrət qazanan, eləcə də mətbuat tarixində əsas yer tutan ilk satirik "Molla Nəsrəddin" (1907, 7 aprel) jurnalı ilə yeni bir cığır açmış, bir dramaturq, ədib, jurnalist, ictimai xadim kimi məşhurlaşmışdır. Mirzə Cəlil Naxçıvanda müəllim işləyərkən ilk teatr tamaşalarında iştirak etmiş, M.F.Axundzadənin komediyalarının, E.Sultanovun "Tatarka" pyesinin səhnəyə qoyulmasında yaxından iştirak etmişdir. Onun "Poçt qutusu", "Kişmiş oyunu" novellaları, "Buz", "Usta Zeynal", "Zırrama" hekayələri, "Ölülər", "Ananın kitabı", "Çay dəstgahı", "Danabəş kəndinin məktəbi", "Dəli yığıncağı", "Kamança" və s. pyesləri xalq həyatının idrak və inkişafını əks etdirmək cəhətdən əhəmiyyətlidir. Cəmiyyət hadisələrinə yeni baxış, yeni təfəkkürlə köhnəliyin mübarizəsi C.Məmməd-quluzadənin yaradıcılığında əsas məsələ idi.

C.Məmməd-quluzadənin pyesləri XX əsrin mürəkkəb ictimai-siyasi intibahı şəraitindən satira prinsiplərinə əsaslanan, orijinallığı ilə seçilən dram əsərləridir. Onun öz üslubu, müasirləri, hadisələrə yanaşma sənətkarlığı vardır, yazdığı hekayələri, felyetonları asanlıqla səhnələşdirmək mümkündür.

"Ölülər" pyesinde həm tragik, həm lirik, həm də komik-dramatik motivlər güclüdür. Burada təsvir olunan vəziyyət əsil xalq faciəsi, ictimai həyat faciəsidir. C.Məmməd-quluzadənin "Ölülər", "Dəli yığıncağı" və "Danabəş kəndinin məktəbi" pyesləri 12-15 il ərzində yazılmış və tamaşaşaya qoyulmuşdur. Hər üç pyes obrazlar sistemi və bədii təsvir üsulları baxımından bir-birinə yaxındır. "Dəli yığıncağı" komediyasında dolğun, mürəkkəb monoloqlar yoxdur. Ədib tamaşaçıları qarşısında mənalı bir sual qoyur: – Ağıllılar və dəlilər kimdir? Cavabını da tamaşaçıların öhdəsinə buraxır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Həşim bəy Vəzirovun özünəməxsus yeri vardır. O, otuz ilə yaxın ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Pedaqoq, jurnalist, nəşir və yazıçı-dramaturq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Həşim bəy "Təzə həyat" (1907-1908), "İttifaq" (1908-1909), "Soda" (1909-1911), "Kavkazest" (1911, rus dilində), "Sədayi-vətən" (1911), "Sədayi-həqiq" (1912), "Sədayi-Qafqaz" (1915-1916) qəzetlərini və "Məzəli" (1914-1915) jurnalını nəşr etdirmişdir. H.Vəzirov Vilyam Şekspirin "Otello" faciəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, əsər 1904-cü il avqustun 22-də Şuşada yerli həvəskarlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. Otello rolunu H.Vəzirov özü oynamışdır. Onun "Döymə qapımı, döyörək qapını" və "Evlənmək – su içmək deyil" komediyaları Bakıda (1899, 1906, 1907) səhnəyə qoyulmuşdur. "Döymə qapımı, döyörək qapını" komediyası "Səda" mətbəəsində (1922) kitabça şəkildə çap olunmuşdur. 1913-cü ildə Həşim bəy şəhər bələdiyyə idarəsinin fəaliyyətindən boşalaraq "Uprava xalanın qızı Tramvay xanımın toyu" adlı birpərdəli məzhəkə də yazmışdır.

Şuşada, hələ gənc yaşlarında teatr mühitinə düşən Əbdürrəhim bəy Həqverdiyev gələcək həyatını müəyyənləşdirmişdi. Şuşada təşkil olunan ilk teatr (1884), Tiflis mühiti, Peterburqun Aleksandrinski teatrı onun dramaturq kimi təkamülünə töhfə verdi. Aleksandrinski teatrında böyük səhnə ustaları var idi. Bu barədə Əbdürrəhim bəy yazırdı: "Aleksandrinski teatrından mənə böyük təsir oldu. Bu təsir sayəsində Peterburqda ilk əsər yazdım: "Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini" və "Dağılan tifaq". "Dağılan tifaq"da həm Ostrovskinin və həm də Şekspirin təsirini görmək mümkündür"¹.

Ə.Həqverdiyev həm nəşir, həm publisist, həm də dramaturq kimi tanınmışdır. O, "Marallarım", "Xordanın cəhənnəm məktubları", "Şeyx Şəban" kimi hekayələri, "Dağılan tifaq" (1896), "Bəxtsiz cavan" (1900), "Pəri cadu" (1901), "Ağa Məhəmməd şah Qacar" (1907) dramalarının, "Millət dostları" (1906), "Kimdir müqəssir?" (1909), "Ac horiflər" (1911), "Xəyalat" (1911) kimi kiçik həcmli pyeslərin müəllifidir. Ə.Həqverdiyev Azərbaycan dramaturgiyasına yeni janr da gətirmişdir. Onun "Pəri cadu" pyesi rəmzi dramdır, öz xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında yenicidir.

Azərbaycan dramaturgiya tarixində iki il böyük faciə əsəri yaranmışdır: "Müsibəti-Fəxrəddin" (N.Vəzirov), "Dağılan tifaq" (Ə.Həqverdiyev) pyesləri cəmiyyətimizin inkişaf tarixində meydana gəlmiş, ictimai dövrün kəskin ziddiyyətlərini tragik səhnələrlə özündə əks etdirir. Hər iki dramın ədəbi taleyi bir-birinə bənzəyir: "Müsibəti-Fəxrəddin" in süjeti nəsil davası üzərində inkişaf edirsə, "Dağılan tifaq" in süjeti maddi və mənəvi iflas üzərində qurulmuşdur.

Bakıda 1907-ci il teatr mövsümü Ə.Həqverdiyevin "Ağa Məhəmməd şah Qacar" əsəri ilə açılmışdır. Əsərin mövzusu XVIII əsrin ikinci yarısında,

1747-ci ildə Nədir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra İranda Qacar sülaləsinin baş qaldırılması əks etdirir. Bu dövrə Qacarlar dövlət başına keçir (1796-1825). İran şahı Ağa Məhəmməd Qacar qoşun toplayaraq Gürcüstana və Azərbaycana xanlıqlarına hücum etmiş, onları özünə tabe etmək istəmişdir. Lakin 1797-ci ildə Azərbaycanda Şuşa qalasında (Qarabağ xanlığında) öz sərkərdəsi tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Real tarixi hadisələri özündə əks etdirən "Ağa Məhəmməd şah Qacar" dramının qəhrəmanı Qacar qəddarlığı ilə başqa surətlərdən seçilir. Hadisələrin inkişafı boyu, tədricən onun əsil siması açılır. Sevgi, məhəbbət kimi insani hisslərdən məhrum olan Qacar bütün nifrətini insanlar öləyinə çevirmişdir. Ə.Həqverdiyev pyesdə Qacarı həm daxili, həm də xarici cəhətlərini realist cizgilərlə təsvir etmişdir. Tragik aktyorlarımız bu əsəri oynayarkən həyatda ciddi sənətkarlıq imtahanı verirdilər. Qacar surətini əvvəl böyük Azərbaycan aktyoru Hüseyn Ərəblinski oynamış və onun mürəkkəb mənəviyyatını açmışdır. Sidiqi Rühulla isə bu rolunu özünəməxsus yeni üsluda yaratmışdır.

Nəriman Nərimanov yaşadığı dövrdə haqsızlıqları gördü. Bu haqsızlıqlar C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov, Ə.Həqverdiyev kimi onun da ürəyini yandırdı. Ədəbi yaradıcılığa təxminən 1890-cı illərdə başlamış N.Nərimanov "Nadanlıq" (1894) pyesini, "Dilin beləsi, yaxud Şəmdan bəy" (1895) adlı ilk və son komediyasını, "Nədir şah" (1899) tarixi dramını, "Bahadır və Sona" (1896) romanını, "Pir" (1913) hekayəsini və neçə başqa əsərlərini yazmışdır.

"Nadanlıq" pyesində N.Nərimanov kənddə hökm sürən cəhəllət və onun qurbanlarının aqibətini doğru və inandırıcı cizgilərlə əks etdirmişdir. Azərbaycan dramaturgiyasında ilk tarixi pyes olan "Nədir şah" faciəsini yazarkən N.Nərimanov Şərq tarixinə müraciət etmiş, əslən türk (azərbaycanlı) olan İran hökmdarı Nədir şahın (1688-1747) hakimiyyəti dövründə mühüm şəxsiyyətlərdən biri olduğunu təsvir etmiş və məqsədinə nail olmuşdur. Əsərin əvvəlində Nədir şah quldur dəstələrinin başçısı və qaniçin bəir şəxs kimi təsvir olunur. Dayısı Cavad Nədirin həyatı qarşı gözünü açmaq və yaman işlərdən uzaqlaşdırmaq üçün ona nəsihətlər edir, gücünü quldurluğa deyil, millət və vətən yolunda sərf etməyə çağırır. Nədir də dayısının nəsihətlərinə qulaq asıb, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizəyə girir. Pyesdə Cavadın dili ilə söylənilən sözlər dramaturqun öz ürək sözləri idi. Cavadın Nadirə verdiyi öyüdə-nəsihətlər ona təsir edir, atasından aldığı yaman təbiiyə noticəsində bu günə düşdüyü üçün tövsiyyə hissə keçirir. Hətta qəddarlıq edib, oğlu Rzaqulunun göz-lerini çıxartdırdığı üçün vicdan əzaşı da çəkir. Nədir şah ağır yaralı olan zaman, ölüm ayağında olarkən, dizin-dizin sürünərək kor etdiyi oğlundan üz istəyir. N.Nərimanov qəhrəmanlarını real şəraitdə təsvir etməklə qalmır, onların horokot və fəaliyyətini də bu real şəraitin noticəsi kimi təsvir edir.

¹ Ə.Həqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild, Bakı, Azərşərq, 1971, səh.474.

XX əsrdə yalnız Azərbaycanda deyil, o cümlədən Yaxın Şərqdə opera sənətinin yaradıcısı, bəstəkar, görkəmli dramaturq, jurnalist-publist Üzeyir bəy Hacıbəyovun səhnə mədəniyyəti tariximizdə özünəməxsus yer tutmuşdur. O, musiqili komediyanın daha dolğun cəhətini, musiqi ilə poeziyanın qovuşma- rıq aydınca bir qivvəyə malik olduğunu sübut etmişdir. Ü.Hacıbəyovu vətə- nimizdə və xaricdə ustad dramaturq kimi tanıtdıran onun komediyalarıdır. Nöqsanları gülüş vasitəsilə aradan qaldırmağa çalışan komediya daha şən, daha nikbindir. "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyası (1910) Ü.Hacıbəyovu ustad bir sənətkar kimi tanıtdı. Komediya əsas məqsəd, ilk növbədə, insan- ların pula hərisliyi, cəmiyyətin amansız tənqididir.

"O olmasın, bu olsun" musiqili komediyası ilk tamaşasından başlayaraq xalq tərəfindən sevilirdi. Bu komediyanın öldürücü satırısı ictimai bəlalara əxlaq normasına qarşı çevirdi. Ü.Hacıbəyov Peterburqda, Moskvada (1912-1913) təhsil alarkən yazdığı "Arşın mal alan" musiqili komediyasını yumoristik-dramatik səpkidə yazmışdı. Burada azad, qarşıqlıq məhəbbət, sağlam ailə qur- maq kimi ictimai problemlər müərrəqi mövqedə həll edilir və komediya nik- bin, xoşbəxt bir sonluqla başa çatır. Əsər tamaşaya qoyulmuş (1913), sonralar isə onun sorağı dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdı. Komediya Paris, Nyu- York, Berlin, London, Qahirə, Pekin, Dehli, Tehran və s. böyük şəhərlərdə səhnələşdirilmişdir.

"Arşın mal alan" və "O olmasın, bu olsun" komediyaları komik və dra- matik cəhətdən kəsərlidir. Buradakı mükəllimələr canlılığı və mənalılığı ilə dillər əzbəri olmuşdur. Əli Sultanlı yazır: "O (Üzeyir Hacıbəyov - D.M.), dra- matik mükəlliməyə müəyyən rəngarənglik gətirmişdir. Belə ki, hazırcavablıq, söz oyunu, ifadələrin təkrarı, cavablarda inadkarlıq, yığcamlıq, sözlərdə ikimə- nalılıq, konara deyilən sözlər, öz-özünə danışma və bu kimi ünsürlər səhnəni canlandırır... Ümumiyyətlə, dramaturgiya tarixində belə şüx, məzəli gülüşlərlə dolu, nəşəli, əyləndirici komediyalar azdır"¹.

XX əsrin iyirminci illərində Azərbaycan dramaturgiyası və teatri axtarış dövrü keçirirdi. Azərbaycanın realist yazıçıları olan N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, C.Cabbarlı və b. əsərləri klassik drama- turgiyanın ən yaxşı nümunələridir. Bu dövrdə uşaq teatrının açılması, dram dərnəklərinin fəaliyyət göstərməsi yeni-yeni əsərlərin yaranmasını tələb edirdi.

1921-ci il noyabrın 13-də "Tənqid-təbliğ" teatri fəaliyyətə başladı. "Tənqid-təbliğ" teatri o zaman Azərbaycan həyatı üçün yeni və əhəmiyyətli

idi. Bu teatr yalnız Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərqdə də kiçik formalar, lakin böyük məşədlər teatri, həqiqi mənada xalq teatri kimi əhəmiyyətli idi. Onun ətrafında bir çox dramaturqlar toplanmışdı. S.S.Axundovun "Cərx-i-fələk", "Şahsənəm və Gülpəri", "İki yol", "Şeytan"; C.Məmmədquluzadənin "Kon- sulun arvadı"; Ə.Haqverdiyevin "Ağac kölgəsində" və s. pyesləri tamaşaya qoyulmuşdu. "Tənqid-təbliğ" teatrında oynanılan kiçik həcmli pyeslərin də mövzuları müxtəlif, əhatə dairəsi isə çox geniş idi.

Dramaturqlar ictimai və mədəni həyatda yeni dövrün başladığını dərk edir, günün tələblərinə uyğun səhnə əsərləri yazmağa çalışırdılar. "Tənqid- təbliğ" teatrının fəal dramaturqlarından olan S.S.Axundov inqilabdan əvvəl (1917) ictimai-pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuş, "Tamahkar" (1899), "Dibdat bəy" (1906), "Türk birliyi" (1906) pyeslərini, "Yuxu" (1905), "Qonaqlıq" (1905), "Qaraca qız" (1913), "Qorxulu nağıllar" (1912-1913) və s. hekayələrini yazmışdı. Klassik Qərb və Şərq ədəbiyyatı ənənələrini davam və inkişaf etdirən, qırx ildən artıq müəllimlik edən S.S.Axundov Azərbaycanda ədəbiyyatın inkişafına yaxından kömək etmiş və ömrünün sonuna kimi bu yol ilə getmişdir.

1921-ci ildə yazılmış "Laçın yuvası" pyesi vətəndaş müharibəsi dövrünün hadisələrini, tarixi realığı əks etdirir. Azərbaycanda mülkədarlığın süqutu, quruluşun dəyişməsi, bolşeviklərin silahlı hücumuna, vəhşiliyinə məruz qalmış insanların məğlub olmaları bu pyesdə tarixi həqiqətlərə uyğun şəkildə təsvir olunur. Əsərin qəhrəmanı Əmiraslan ağa Laçın yuvasının (Şuşanın) müdafiə- sinə məğlub olduğunu, oğlu Cahangirin tutduğunu səhv yolu, torpağından əyləllər keçməsinə kömək etdiyini görüb bunları qəbul edə bilmir, intihar edir. "Esq və intiqam" (1922) faciəsində azad məhəbbət həsrəti ilə yaşayan gənclərin həyatından bəhs edilir. Faciənin süjetinin əsası, qardaşın bilmədən öz bacısına aşiq olması və bunun faciə ilə nəticələnməsidir. Bu əsərdə ailələr arasında nəsil ziddiyyəti və ictimai konflikt ön plana keçmişdir.

XX əsrin əvvəllərində romantik təfəkkür üçün Azərbaycanda nisbətən əlverişli zəmin yaranmışdır. Ölkənin vəziyyəti insanları qane etmirdi. Get-gedə qanadlanan sağlam həyat, cəmiyyətin azadlığa olan meylini qivvətləndirirdi. Azad, fırvan yaşamaq ehtiyacı XX əsrin romantiklərinin əsərlərində özünü göstərirdi. Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə, Əlabbas Müznib, Səməd Mən- sur, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhot, Abdulla bəy Divanbəy- oğlu, Hüseyn Cavid kimi romantik yazıçılar xalq tərəfindən məhəbbətlə qarşı- lanırdılar. Romantizm XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ən qüdrətli cərəyan olaraq inkişaf etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının qüdrətli nümayəndələrindən və əsas yaradıcılarından biri olan Hüseyn Cavid XX əsrin qırxıncı illərinə qədər yazıb-yaradan müfəkkirlərdəndir. O, əsərlərində daim həqiqət, ədalət, səadət axtaran romantik qəhrəmanlar təsvir

¹ Ə.Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı, Azərşəf, 1964, səh.278.

edirdi. H.Cavid 1910-1918-ci illərdə bir sıra şeir və dram əsərlərini: "Keçmiş günlər"i (1913), "Bahar səbnəmləri"ni (1917), "Uçuşum"u (1911), "Ana"nı (1910), "Maral"ı (1912), "Şeyx Sənan"ı (1914), "Şeyda"nı (1917) və "İblis"i (1918) yazmışdır.

1929-1935-ci illər H.Cavidin ən məhsuldar yaradıcılıq dövrü idi. Şairin "Azər" (1926-1936) poeması, tarixi mövzuda yazdığı məşhur dram-facioları: "Afət" (1922), "Peyğəmbər" (1922), "Topal Teymur" (1925), "Knyaz" (1929), "Soyavuş" (1933), "Xəyyam" (1935), "İblisin intiqamı" (1936) çap edilmiş və səhnədə oynanılmışdır. H.Cavid dram əsərlərinin oksəriyyətinə nozm ilə yazmış, şeri ilk dəfə səhnəyə gətirmişdir. "Ana" pyesi onun heca vəznində yazılmış ilk mənşəm dramıdır. Pyesdə iki ailə qarşı-qarşıya qoyulmuşdur.

"İblis" (1918) faciəsini H.Cavid Birinci dünya müharibəsi dövründə yazmışdır. Pyesdə müharibəyə qarşı qəzəb, nifrət hissi ön plana çəkilmişdir. İblis Mələk müharibənin törətdiyi dəhşətlərdən danışır. İblis bu dəhşətlərin səbəbini insanda, Mələk isə İblisdə görür. İblis isə özü haqqında olan mənfi fikirlərə belə yekun vurur:

"İblis nodir?

- Cümle xəyanətlərə bəis.

Ya hər kəsə xain olan insan nodir?

- İblis".

"Topal Teymur" H.Cavidin yazdığı ikinci tarixi dramıdır. Bu əsəri yazarkən dramaturq tarixi həqiqətlərə sadıq qalmaq çalışmışdır. Bütün əsərlərində ədalətsiz müharibənin, qan tökməyin əleyhinə olan dramaturq "Topal Teymur"da insanların əmin-amanlığını pozan ordu toqquşmalarını pisləyir, sülhü müdafiə edirdi. Pyes 1926-cı ildə qədr teatrda oynanmış, sonra isə qara qüvvələr tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalmış, səhnədən həmişəlik olaraq çıxarılaraq, hətta çap olunması da yasaq edilmişdir. H.Cavid daim həqiqət axtaran romantik qəhrəmanları kimi həmişə axtarışlarla dolu mürəkkəb, dolğun, iztirablı bir həyat yolu keçmiş, repressiyaya məruz qalaraq, 1941-ci ildə Sibirə (İrkutsk vilayətində) sürgündə ikən vəfat etmişdir.

Azərbaycan teatr sənətində yüksək 1930-1941-ci illərə təsadüf edir. Bakıda Gənc Tamaşaçılar Teatrı (1930), Gəncədən Dövlət Dram Teatrı (1932), ölkənin bir çox bölgələrində yaranan teatrların işi müasir tələblərə uyğun qurulurdu. Teatrda çalışan rejissor və aktyorların çoxu Bakıda, Moskvada və Peterburqda təhsil alan gənclər idi. Cəfər Cəbbarlının "Dönüş" (1932) pyesində Azərbaycanda baş verən yeniliklər teatr vasitəsilə simvollaşdırılmışdır.

Əsərin baş qəhrəmanı Gülsabab Moskvada təhsil almış gənc rejissor kimi yeni, bacarıqlı kadrlar hazırlamağa çalışır. "Dönüş" pyesi, sözün geniş mənasında, yeni həyat, yeni teatr, yeni münasibətləri öz ətdirən bir əsərdir.

Cəfər Cəbbarlı 1915-ci ildən başlayaraq şeir, hekayə, dram əsərləri yazmağa başlamışdır. 1917-ci ildə onun "Səlgün çiçəklər" (1917) və "Nəsrəddin şah" (1916-1918) pyesləri həvəskarlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdu. 1918-ci ildə yazdığı "Ədimo fəthi", "Trablis müharibəsi və ya Ulduz" pyesləri isə dramaturq müvəffəqiyyət qazandırmışdır. "Aydın" (1919), "Oqtay Eloglu" (1922) pyeslərində zəhmət adamına rəğbət aydın hiss olunur. C.Cəbbarlı 1925-ci ildə V.Şekspirin "Hamlet" faciəsini dilimizə tərcümə etmiş və əsərin tamaşaya qoyulmasına yaxından köməklik göstərmişdir.

C.Cəbbarlı Azərbaycan səhnəsinə müsəbət qəhrəmanların surətlərini gətirmişdir. Dramaturqun "Od gəlini" (1928), "Sevil" (1928), "Almaz" (1931), "1905-ci ildə" (1931) və "Yaşar" (1932) pyeslərində meydana çıxan bir çox xüsusiyyətlər Azərbaycan dramaturgiyasının sonrakı mərhələsində ənənəyə çevrilmişdir. 1928-ci ildə tamaşaya qoyulan "Od gəlini" Azərbaycan səhnəsində qəhrəmanlıq dramı kimi tarixə yeni münasibətlə yaranmışdır. Bu pyes xalqın həyatını, mübarizəsini, xalq içərisindən çıxan tarixi qəhrəmanların həyat və fəaliyyətini təsvir edir. Burada qəhrəman cismən məğlub olsa da, ruhən qalib gəlir, yaşayır. C.Cəbbarlı "Nəsrəddin şah" tarixi dramında ictimai münasibətləri ələ keçirərək, qəhrəmanların şəxsi mənafeyini deyil, ictimai mənafeyini də təsvir etmişdir. Müəllif bu dramında tarixi hadisələrdən əlverişli bir material kimi istifadə edərək demokratik fikirlərini ifadə etməyə çalışmışdır. C.Cəbbarlının əsərləri konfliktli əsərlərdir, təsvir olunan insanlar, xarakterlər həmin bu möhkəm, həyatı konfliktlərdə açılıb meydana çıxır.

Müharibənin (1941-1945) ilk aylarından dövrün əsas məsələləri seirdə, oçerk və hekayələrdə əks olunurdu. Müharibədən bəhs olunan pyeslər 1941-ci ilin payızında yaranı. Mirza İbrahimovun "Məhəbbət", Zeynal Xəlilin "İntiqam", Məmməd Hüseyn Təhməsinin "Aslan yatağı" əsərləri yazıldı. Müharibə dövrü həyatından bəhs edən dramaturqlardan Rəşad Rəzani "Vəfa", Mir Cəlalin "Yerin qulağı var", "Mirza Xəyal", Hüseyn Mehdi və İlyas Əfəndiyevin "İntizar" (şərikli), Səməd Vurğunun "İnsan" pyesləri yazıldı. "Vəfa" və "İntizar" pyesinin müəllifləri göstərmək istəyirdilər ki, müharibə cəmiyyətin qüvvələrini sınaqdan keçirən bir imtahandır. "Vəfa" pyesində müharibə zamanı xalqın böyük tarixi mübarizəsindən geridə qalan tüfeylilərə müsəbət qəhrəmanlar arasında yaranan konfliktlərdən bəhs edilir. M.Hüseyn və İ.Əfəndiyevin "İntizar" pyesinin sūjeti isə ailə, əxlaq məsələləri üzərində qurulub. Arxa cəbhədəki namuslu insanların cəbhəyə olan münasibəti ön plana çəkilmişdir. "Vəfa" və "İntizar" pyeslərində cəbhədəki əsgərlərin həyatı, döyüş səhnələri nisbətən az təsvir olunmuşdur.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, Yazıçı, 1982, səh.342.

Dövrün aktual məsələlərinə toxunmaq, yeni insan surəti yaratmaq nöqtəyindən nəzərdən maraqlı səhnə əsərlərindən biri də Mehdi Hüseynin "Alov" (1961) pyesidir. Əsər cinayətkarlığa qarşı amansız, ayıq-sayıq olmağa çağıran, böyük təbiiyyəvi əhəmiyyətə malik bir pyesdir.

Cəmiyyətin inkişafı, qanunauyğunluqları və əxlaq normalarına zidd meyillər, mənfə hollar Altay Məmmədovun (1930–2003) "Homyerlilər" (1960) və Şıxəl Qurbanovun (1925–1967) "Ədəb işə düşdük" (1962) komediyalarında ifşa edilir. Hər iki komediyadan görünür ki, müəlliflərdə həyatı müşahidə qabiliyyəti, komik vəziyyətlər yaratmaq, gülmək və güldürmək bacarığı güclüdür. "Ədəb işə düşdük" komediyasında süründürməçilik, bürokratism, formalizm və s. ön plana çəkilir.

Şıxəl Qurbanovun "Sənsiz" (1967) pyesi şəxsiyyətə porəstiz və onun insanlığa verdiyi bəlalara həsr olunmuşdur. Bu mövzuda yazılan əsərin teatrda tamaşaya qoyulması öz dövründə marağa səbəb olmuşdur. Ş. Qurbanovun "Ədəb işə düşdük", "Rəis məşğuldur" (1958), "Özümiz bilirik" (1963), "Olmadı elə, oldu belə" (1964), "Milyonçunun dilənçi oğlu" (1966) pyesləri ölkəmizin bir çox teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur.

İmran Qasımovun (1917–1981) "İnsan məskən salır" (1964) pyesi Azərbaycan nəfçilərinin həyatına həsr olunmuşdur. Əməyə məhəbbət, insanın nəcib əməlləri, xeyirxahlıq hissi pyesdə real boyalarla canlandırılmışdır. Pyes ilk dəfə Moskvada Maly Teatrda tamaşaya qoyulmuş, "Azərbaycanfilm" kinostudiyasında da eyni adlı bədii film çəkilmişdir.

Azərbaycanda milli dramaturgiyanın və teatrın təkmilləşməsində Sabit Rəhmanın (1910–1970) özünəməxsus yeri olmuşdur. Onun "Toy" (1937), "Xoşbəxtlər" (1941), "Aşnalar" (1945), "Aydınlıq" (1949), "Nişanlı qız" (1953), "Əliqulu evlənir" (1961), "Yalan" (1965) və "Dirilər" (1967) pyesləri Azərbaycan komediya sənətinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır.

S. Rəhmanın "Əliqulu evlənir" komediyasında qaldırılan ictimai məsələlər janrın tələbləri çərçivəsində həll olunur. Komediya hadisələrin hərəkətvərcisi Əliqulu olsa da, dramatik hərəkətin sükanı onun əlində deyil, müsbət surətlərin əlindədir. Dramaturq da bu müsbət surətləri Əliquluya qarşı çevirərək canlı, satirik gülüşə müvəffəq olmuşdur. "Yalan" komediyasının əsasını isə yalan üzərində qurulmuş cəmiyyətin model kimi görülməsi, yalanın ailədə və işdə ifşası təşkil edir. Əsərdə iki cür yalan satirik surətdə aydınlaşdırılır. Birincisi, gözəlliyi inkar edən insanın həqiqi məhiyyətinə zidd olan və həqiqət qarşısında maneəyə çevrilən yalan – bu satira obyektidir. İkincisi, xeyirxah məqsədlərlə istifadə edilən, gözəlliyə, həqiqətə çatmaq vasitəsi olan yalan – bu isə yumoristik gülüşlə aradan qaldırılır. S. Rəhmanın komediyalarının konfliktli öz həyatlılığı, ictimai ziddiyyətlərdəki komik cəhətləri əks etdirməsi ilə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. S. Rəhman özünün teatr haqqında kiçik pyeslər adlandırdığı "Mirza Fətəli", "Hüseyn Ərəblinski" və "Sevimli rollar" dramatik əsər-

lərində də sənətin varlığa münasibətini ön plana çəkmiş, ictimai qüsurları aradan qaldırılmasında teatr və dramaturgiyanın rolunu, dramaturq və aktyorların xalq qarşısında vəzifəsini bədii şəkildə verməyə çalışmışdır.

İlyas Əfəndiyevin (1914–1996) ilk hekayələri XX əsrin otuzuncu illərinin sonunda çap edilmişdir. Sonralar gələcimin müxtəlif janrlarda sınayan adib hekayə, очерк, kino-povest, roman və pyeslər yazmışdır. Dramaturqun "Sən həmişə monimləsən" (1964) pyesi Azərbaycan səhnəsində lirik-psixoloji dramanın ilk nümunəsi idi. Əsərin qəhrəmanı Nargilənin ailədəki boşquc xərətin eybəcərliklərini duyması, ona qarşı çıxması mədəni qələbədir. Lakin ailədən uzaqlaşmaq ona xoşbəxtlik gətirmir. "Monim günahım" (1969) pyesi dramaturqun ciddi ictimai problemlərə marağını gücləndirən bir əsərdir. Müəllifi maraqlandıran yaratmaq axtarışlarının davam etdiyi göstərən bir əsərdir. Pyesdə cəmiyyət haqqında düşüncələr dramatik hərəkəti üstələyir. Müəllifi maraqlandıran problemlərdən biri nəsillər arasındakı münasibətin xarakteridir. "Məhv olmuş gündəliklər" (1968) isə xarakterlər dramıdır. Pyes Azərbaycan səhnəsinə bir-birinin ardınca gözəl dramlar verən İ. Əfəndiyevin yeni və əhəmiyyətli yaradıcılıq nailiyyəti kimi qarşılanır. Bu eybəcərliyin çirkinliyin açmaqdən daha artıq, paklığın qüdrətini tərənnüm edən unudulmaz bir nəğmədir. Bu nəğmə, bu çağırış onu dinləyənlərin qəlbində heç vaxt susmayacaqdır.

"Mahnı dağlarda qaldı" (1971) pyesi müasirlik ruhunun güclüluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu pyes ədibin nəsr və dram əsərlərində canlandırılmış həyatın mənzərəsini daha da genişləndirib tamamladı. İ. Əfəndiyevin "Qoribə oğlan" (1974), "Xurşidbanu Natəvan" (1978), "Büllür sarayda" (1983) və başqa pyesləri dərin rəğbətə qatılmaqdadır. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində və keçmiş SSRİ-nin bir çox respublikalarında da səhnəyə qoyulmuşdur.

Azərbaycanda XX əsrin 60–80-ci illərində ədəbiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi dramaturgiya da irəliləyiş hissə olunurdu. Dramaturqlar yaşadıqları dövrə real münasibət bəsləyir, müasir və ya tarixi mövzuda yazılan əsərlərində müasirliyə geniş yer verirdilər. Pyeslərdə insanın daxili aləminin təsirində diqqət yetirilirdi. M. Hüseyn, S. Rəhman, İ. Qasımov, M. İbrahimov, İ. Əfəndiyev, B. Vahabzadə, M. İbrahimbəyov, R. İbrahimbəyov, Anar, N. Xəzri, Ə. Əylisli, Elçin və b. yaradıcılığında insanın lirik-psixoloji aləminin açılması üstünlük təşkil edir.

Poetik yaradıcılığı ilə oxucuların qəlbinə yol açan, lirik, əxlaqi-psixoloji əsərləri ilə sevilən Bəxtiyar Vahabzadə (1925) və Nəbi Xəzrinin (1924–2007) pyesləri maraqlıdır. Onların pyeslərində insanların cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyəti ön plana çəkilmişdir. B. Vahabzadənin "İkinci səh" (1970) pyesində ağılla hissin, irdakla ehtirasın arasındakı mübarizə açıqlanır. Dramaturq obrazların xarakterini hadisə və vəziyyətlərdə deyil, düşüncə və söhbətlərdə ifadə etməyə çalışır. Pyesin mövzusu ailə, məhəbbət məsələlərini əhatə etse də, onun bədii mündəricəsi daha zəifdir. "Yağışdan sonra" (1977) pyesində

müasirlərimizin monəvi sağlığı üçün narahatlıq aşkar hiss olunur. B.Vahabzadə ictimai konfliktin əsasında düzlüklə saxtakarlığın, gözəlliklə yaramazlığın ziddiyyətini vermişdir. Obrazlar arasında ki müəkkəb münasibətlər, müasirlərimizin monəvi aləmi, gözəlliyin tənənosu, pisləyin mahvi uğrunda mübarizəsi ön plana çəkilmişdir. "Yollara iz düşür" (1977) pyesində B.Vahabzadə insanın cəmiyyət qarşısındakı borcu problemindən dərindən açığa nail olmuşdur.

İnsanların monəvi təmizliyi və ona zidd meyillərə qarşı mübarizə şair Nəbi Xəzrinin ilk dram əsəri olan "Sən yamasan" (1972) pyesində özünü büruzə verir. Dramaturq meşəanlıqla monəvi gözəlliyin, xudbinliklə prinsipiallığın ziddiyyətini və mübarizəsini ifadə etməyə çalışmışdır. Əsərdə şöhrət-pərəstlik və tamahkarlıq uğrunda övladlarını güclə oxudub alim etməyə çalışan, onların əsil arzularını nəzərə almayan valideynlər tənqid hədəfinə çevrilir. "Əks-səda" (1975) pyesində isə əməkə yüksələn insanların obrazı diqqətə çəkir. N.Xəzri həyatda səhv etmiş, sonra isə pəşman olan insanların öz qəbahətlərini anlayıb, ətəfətəmsini müsbət hadisə kimi təsvir etmişdir. Pyesdə təsvir olunan günahkarları müəllif özü bir hakim kimi müəyyən səhnələrdə cəzalandırır.

Maqşud İbrahimbəyovun (1935) "Mezozoy əhvalatı" (1976) pyesi Ümum-ittifaq müsəbiqədə birinci mükəfata layiq görülmüş, Moskvada Məli Teatrda tamaşaya qoyulmuşdur. Pyesdə obrazlı-fəlsəfi ümumiləşdirmə, əmək fəaliyyətinin, həyat mövqeyinin bilavasitə xarakterdə göstərilməsi üstünlük təşkil edir. Əsərdə məzmun əsil bədii formasını tapmışdır. Burada əxlaqi problemlər qabarıq surətdə əks etdirilir. Dramaturqun "Bütün yaxşılıqlara görə ölüm", "Kərgədan buyuzu" (rus dilində), "Gənc qadın özün kişi", "Müdrək Sfinks gülümsəyir" pyesləri Azərbaycanda, keçmiş SSRİ-də və xarici ölkələrdə böyük rəğbətə qarşılanmış və səhnələşdirilmişdir.

İnsanların süuruna, xarakterlərinin formalaşmasına, zaman və məkən qarşısında məsuliyyət hissələrinin yüksəlməsində elmi-texniki inqilabın təsiri çox olmuşdur. "İstintaq" (1976) pyesi Rüstəm İbrahimbəyovun (1939) ilk səhnə əsəridir. Pyesdə dramatik mühitə iki münasibət iki insanın mövqeyində ifadə olunur. Burada cinayətkar və onu ittiham edən müstəntiqin mühitə münasibətləri deyil, həqiqətə yalanın qarşılaşması nəzərə alınır. "Öz yolu ilə" pyesində isə sosial-monəvi problemlər, müasirlərin daxili aləminin real həyat həqiqətləri əsasında təhlil və təsviri əsas yer tutur. Həyata yeni yanaşma baxımından R.İbrahimbəyovun "Yaşıl qapı arxasında qadın" (1972), "Siro bənzər" (1974), "Öz yolu ilə" və s. pyeslərindəki qəhrəmanların xarakteri müxtəlifdir. Bu pyeslər də Azərbaycanda, Türkiyədə, Moskvada, Sankt-Peterburq, Praqa, Nyu-York, Sofiya, Budapest, Berlin teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur.

Qəhrəmanların ziddiyyətli vəziyyəti, özünüdərkətməsində həsr olunmuş pyeslərin yazılması müsbət hadisədir. Anarın "Şəhərin yay günləri" (1977), R.İbrahimbəyovun "İstintaq" (1976), Ə.Əylislinin "Quşu uçan budaqlar" (1978)

pyeslərində müasirlərin həyatında yaranan problemlər bədii cəhətdən təhlil olunur.

Anarın (1938) "Şəhərin yay günləri" pyesində insanın monəvi aləminin, ictimai-əxlaqi münasibətlərinin təsviri ön plana çəkilmişdir. Həyatın neqativ cəhətləri real bədii cizgilərlə təsvir olunur. Dramaturq "Ötən ilin son gecəsi", "Qaravolli", "Adamın adamı" və s. pyeslərində ciddi, ictimai-əxlaqi məsələlər qaldırır və problemlərin real bədii əksinə nail ola bilər. İnsanın monəvi aləmini dərindən dərənək, onun daxili zənginliyini, ziddiyyət və müəkkəbliyini açmaq, bununla da cəmiyyətin diqqətini şəxsiyyətin yüksəlişinə yönəltmək dramaturgiyanın əhəmiyyətli cəhətlərindəndir.

XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, 80-ci illərdə də tarixi mövzuya diqqət artmışdır. İ.Əfəndiyev (1938) "Xurşidbanu Natəvan", N.Xəzrinin ("Mirzə Şəfi Vəzəl", "Burla xatun"), N.Həsənzadənin ("Bütün Şərq bilsin", "Atabəylər"), Anarın ("Sizi deyib gəlmişəm") pyesləri bu cəhətdən diqqətə çəkir.

İ.Əfəndiyev "Xurşidbanu Natəvan" (1981) pyesində XIX əsrin ictimai gerçəkliyi təsvir olunmuşdur. Pyesdə Qarabağın xanını xan olan Mehdiqulu xanın yeganə qızı, şairə Xurşidbanu Natəvanın həyatı və yaradıcılığının müəyyən hissəsi yüksək ictimai-əxlaqi ifadəsini tapmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin və müasirlərinin həyatından və onların haqqında yazılan elmi-tədqiqat materiallarından istifadə edən Anar "Sizi deyib gəlmişəm" (1982) pyesini yazmışdır. Pyes tarixi-sənədli janrın tələblərinə cavab verir. Dramaturq C.Məmmədquluzadənin bədii düşüncə və obrazını müasir düşüncələr səviyyəsində əks etdirmiş və oxucuların diqqətini cəlb edə bilmişdir.

Tarixi mövzuda yazılan pyeslər keçmişimizə münasibəti yeni aspektdə ifadə edir. N.Həsənzadənin (1931) "Atabəylər" (1983) pyesində süjetin mərkəzində hökmdar və sərkərdə dayanır. Atabəylər siyasi lider kimi təqdim olunmuşdur. Pyesdə dövlət adamları ilə birlikdə sənət adamları da təsvir olunmuşdur. Əsər tariximizə, keçmişimizə haqqında müasir gəncliyə çox şeyi izah edir. "Atabəylər" mənəzüm pyesi Azərbaycanda Dövlət Milli Dram Teatrında və Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Dramaturqun "Bütün Şərq bilsin" (1980) pyesi də Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında (1982), Moskvada Vladimir Mayakovski adına Akademik Dram Teatrında (1983) tamaşaya qoyulmuş və mükəfata layiq görülmüşdür.

Azərbaycan dramaturgiyası müasir ictimai-əxlaqi məsələləri ənənəvi mövzularda ifadə etmək cəhətdən müəyyən təcürbəyə malikdir. Dramaturqlar ədəbi mövzuları müasir ideyalarla ifadə etmişlər. Nəsr əsərləri ilə Azərbaycan oxucularına yaxşı tanış olan Əkrəm Əylislinin (1937) ilk orijinal səhnə əsəri olan "Vəzifə" (1980) pyesi hadisələrin inkişafını obrazların dialoq və münasibətlərində əks etdirmək cəhətdən uğurludur. İşıq və gözəllik pyesinin bədii strukturunda obraza çevrilmişdir.

Komediyada obrazların xarakterini açmağa xidmət edən, hadisələrə gülüncüylüyünü meydana çıxaran maraqlı komik vəziyyətlər çoxdur.

Dramaturgiyaya poeziyadan gələn Vəqif Səmədoğlu (1939) özünü teatr və kino sahəsində də sınamışdır. Onun "Bəxt üzüyü", "Generalın son əmr", "Yayda qartopu oyunu", "Yaşıl cənəbli adam" pyesləri və "Yumurta" televiziya tamaşası oxucular tərəfindən rəğbətə qarşılanmışdır. Dramaturqun satira və yumorla zəngin olan pyesləri ilk növbədə insanı düşündürür. Satirik və komik səhnələrdə səsələn fikir və deyimlər xalq arasında folklor nümunələri kimi yayılmışdır.

Müasir komediya qarşısında qoyulan əsas şərtlərdən biri də gülüşün başdan-başə təsvir obyektinə çevrilməsidir. Elçinin (1943) "Dolixanadan dolı qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim", "Ah Paris, Paris!" pyesləri öz orijinallığı ilə seçilir. Bu pyeslərdə müasir dövrün ziddiyyətləri və mürəkkəb hadisələrin təsviri verilmişdir. Elçinin komediyalarında komik effekt adı gülüş dairəsində qalır, tamaşaçıların diqqətini təsvir obyektinə cəlb etməsi ilə maraqlı doğurur.

Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının da özünəməxsus tarixi var. Müasir dövrdə uşaqlar üçün pyeslər yazan dramaturqlar, pedaqoji və müasir təbiiyə tələblərinə uyğun olaraq, humanist ideyaları ifadə edən pyeslər yazmışlar. Uşaq pyeslərinin yazılması və tamaşaya qoyulmasının öz tipik ənənələri vardır. Teymur Elçinin "Qarqız" (1955) və İskəndər Cəşqunun "Çal-çağır" pyesləri uşaqların psixologiyasına və dünyagörüşünə uyğunlaşdırılmışdır. Bu pyeslər uşaqların təxəyyülünün genişləndirilməsində və dünyagörüşünün zənginləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra, ədəbiyyatın başqa janrlarında olduğu kimi dramaturgiyada da mövzu və bədii axtarışlarda yeni cəhətlər özünü göstərməyə başladı. Tarixin yenidən təkrarlanması, dövrün aktual problemlərini əks etdirən pyeslərin yaranmasına zərurət artırır. Günün vacib məsələlərindən bəhs edən, xalq qəhrəmanlığına doğru çağırən pyeslərin yaranması xalqa çox lazımdır.

Müstəqillik dövründə yenilik duyğusu ilə yaşayan xalqın azad bir dünya görmək istəyi, zəngin mədəniyyətli insanların canlı və dolğun surətlərini yaratmaq yeni problemlərin əsas şərtlərindəndir. Xalqımızın vətənpərvərliyini, qəhrəmanlığını, duyğu və düşüncələrini, azadlıq arzularını dərindən ümumiləşdirən səhnə əsərləri yaratmaq, günün sifarişinə cavab vermək üçün dramaturqlarımız da öz axtarışlarını genişləndirməlidirlər.

Diləmə Məmmədova

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASI

Mirzə Fətəli Axundzadə

Nəcəf bəy Vəzirov

Rəşid bəy Əfəndiyev

Cəlil Məmmədquluzadə

Haşım bəy Vəzirov

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev

Nəriman Nərimanov

Süleyman Sani Axundov

Abdulla Şaiq

Hüseyn Cavid

Üzeyir bəy Hacıbəyov

Cəfər Cəbbarlı

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

(1812-1878)

Mirzə Fətəli Mirzə Məhəmmədağa oğlu Axundzadə 1812-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Atası Təbrizin Xəmnə qəsəbəsində kəndxuda olmuş, bir müddət Şəkiddə yaşamış, sonra Xəmnəyə qayıtmışdır. Fətəli anası ilə birlikdə Şəkiyə qayıtmış (1818) və anasının əmisi Axund Hacı Ələsgərin himayəsində yaşamışdır. El arasında ona Hacı Ələsgər oğlu devirdilər. İlk təhsilini Xəmnədə mollaxanada alsa da, Axund Ələsgər ona xüsusi dini təhsil vermiş, fars və ərəb dillərini, Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini öyrətməyə başlamışdır. Şəkiddə ibtidai rus məktəbində oxumuşdur (1833). Tiflisə gedib, Qafqazın baş hakiminin dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsində çalışmağa başlayır (1834-cü ildən).

“Puşkinin ölümünə Şərq poeması” (1837) onun şeir yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Sərgüzaştı-vəzir-i-xani-Lənkəran”, “Sərgüzaştı-mərdi-xəsis”, “Mürafə vəkillərinin hekayəti” komediyaları ilə Azərbaycan realisti dramaturgiyasının təməl daşını qoymuşdur. “Aldanmış kəvakib” hekayəsi ilə realist nəsrin ən gözəl nümunəsini yaratmışdır. “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatını yazmışdır. Ömrünün axırına kimi ərəb əlifbasını islah etmək uğrunda mübarizə aparmışdır.

SƏRGÜZƏŞTİ-MƏRDİ-XƏSİS

(HACI QARA)

*Təmsili-güzərişi-əcib ki, keyfiyyəti beş məclisdə
boyan olub itməmə yetir*

ƏFRADI-ƏHLİ-MƏCALİS

Heydər bəy
Əsgər bəy
Səfər bəy
Sona xanım
Teyyibə xanım
Hacı Qara
Tükəz
Bədəl
Kərəməli
Xudavərdi
Ohan
Sorkis, Qəhrəman, Karapet və
başqa altı qarovul
Mkrtyç və Arakel
Murov¹
Naçalnik
Xəlil
Murovun və naçalnikin əmələsi
Yasavul

– Heydər bəyin adaxlısı
– Sona xanımın anası
– sövdəgər
– onun arvadı
– onun oğlu
– onun nökrü
– müəzzin
– qarovulların yüzbaşısı

– Tuğ əkinçiləri

– yüzbaşı, murov yanında

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Əvvəlinci məclis vaxt olur Heydər bəyin obasından konar bir böyük palıd ağacının dibində, aydınlıq gecədə. Səfər bəy qıvracaq geyinmiş, yaraqlı-əsbablı oturub daş üstə, Heydər bəy qabağında habelə yaraqlı-əsbablı, qıvracaq geyinmiş mələl ilə danışır.

Heydər bəy. Pərvərdigara, bu necə əsərdir? Bu necə zəmanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tufəng atmağın hörməti var! Sabahdan axşamədək, axşamdan sabahədək arvad kimi dustaq ala-çığın içində otursan. Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun? Ah, keçən günlər! Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan

çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə Qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü var¹. Əgər qoşuna getmək istəsən də, görək ancaq çılpacaq ləzizlərin üstünə gedəsən². Əgər yüz min zəhmətlə birisini dağların dəlik-deşiyindən çıxartsan, bir dağarcıq, bir kürkdən başqa əlinə bir zad düşməyəcək. Hanı Qızılbaş və Osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı? Aslandıüzün çapqımından indiyədək də çox evlər abaddır. Əmiraslan bəyin övladı genə dünən də Ağcabədi bazarında dədələri Osmanlıda qəsb etdiyi gümüş rəxtlərdən satırdılar. Bir belə döyüş olsun, hamıdan irəli dəstə başında gedən mən ollam! Bir hünər göstərmək ki, Rüstəmi-dəstan³ da göstərməmiş ola! Mənim işim budur! Nə ki naçalnik məni çağırıb deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə! Peşman oldum dedim ki, naçalnik, biz də bu əmrə rəğib deyilik, amma sizə lazımdır ki, bizim kimi nəcib kimsənlərə bir çörək yolu göstərsiniz. Qulaq as, gör mənə nə cavab verdi: Heydər bəy, cüt ök, bağ becər, alış-veriş elə. Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, görək gündüz axşamadaq kotan sürəm, ya lənbaranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm. Ərz elədim ki, naçalnik, heç vaxt Cavanşirdən kətançı və kümçü görünməyib! Mənim atam Qurban bəy onu etməyib; mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm! Qaşqabaqlı üzün çevirib atın sürdüyü.

Səfər bəy. Bu sözlərdən fayda yoxdur. Hər kəs hər nə deyir desin: oğurluq at yeməyib, at minməyəndən sonra dünyada gözəməyin nə ləzzəti var? Gecə keçdi, Əsgər bəy bilmirəm niyə yubandı! Ha, odur gəlir!

Bu halda Əsgər bəy yetişir.

Əsgər bəy. Heydər bəy, mən də hazırəm. Gedirsizin, bismilləh, yola düşək. Niyə belə qəmgin və fikirli görürsən?

¹ "Nə Qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü var" – XIX əsrin birinci yarısında Zaqafqaziyanın Rusiyaya birləşdirilməsi dövründə, Rusiya ilə İran və Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən müharibələr nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bu müharibələrdə könüllü Azərbaycan süvari alayları da fəal iştirak etmişdir.

² Bu illərdə Seyx Şamilin başçılığında Dağıstan xalqları ilə Rusiya arasında gedən müharibələr nəzərdə tutulur.

³ Dahi İran şairi Firdovsinin "Şahnamə" epopeyasının vifanəvi qəhrəmanı Rüstəm nəzərdə tutulur.

¹ Kənd yerlərində polis vəzifəsini ifa edən hökumət məmuru

Heydər bəy. A kişi, bilmirəm hansı ağzı dağınıq naçalnikə məni nişan veribdir. Mahalı gözməyə çıxmış imiş. Bu gün obanın qırağından ötəndə məni çağırıb deyir ki, Heydər bəy, quldurluq, oğurluq elomə!

Səfər bəy. Yəni acından öll!

Heydər bəy. Əlbəttə, elə deməkdir! Guya ki, bütün Qarabağda dana-doluq oğrusu bir Heydər bəydir! Əgər o əl çəksə, ölkə fərağat olur. Dana-doluq oğurlamaq da bizə çətin olubdur. İndi məəttəl qalmışam; əgər qızı gedib götürsək, qorxuram ata-anası şikayət edə, görək genə təzədən qaçaq olam.

Əsgər bəy. Heydər bəy, tamam Qarabağ bilir ki, o qızı ata-anası sənə veriblər; bilmirəm götürüb qaçmağına səbəb nədir?

Heydər bəy. Səbəb odur ki, pul tapmıram xarcın çəkib, toyun edib götürəm. Ondən ötrü Səfər bəy məsləhət görür ki, götürüb qaçım, toy xarcı aralıqda itsin. Amma bu iş mənə ölümdən betər görünür ki, deyəcəklər: Qurban bəyin oğlu pul tapmadı toy edə, nişanlısını götürüb qaçdı. Çün Səfər bəy dedi ki, qorxundan bu bəhanəni götürürsən, onun üçün acığa düşüb səni çağırırdım ki, sən də mənə yoldaşlıq edəsən.

Səfər bəy. Mənim üçün təfəvütü yoxdur! Mənim yanımda uf-tuf elədin ki, iki ildir adaxlını toy edib getirə bilmirəm. Mən dedim ki, istirsən gəlmiş, gedək qaçıraq, gətirək! İndi özün bil!

Əsgər bəy. Heydər bəy, bu niyyətdən düş! Mənə bir on beş gün möhlət ver, mən sənə toy xarcı hazır edim; ağıllı-başlı toy elə, adaxlım gətir!

Heydər bəy. Toy xarcını hardan hazır edəcəksən?

Əsgər bəy. On beş günədek Təbrizə gedirik, qayıdaraq, qaçaq mal gətirik, birə bir qazanırıq; onun qazancını ilə toyunu elərsən!

Heydər bəy. Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa! Məgər Təbrizdə müftə mal töküblər, gedib yığışdırıb gətirək gələk?

Əsgər bəy. Əlbəttə, müftə mal harda idi; pul ilə satın allıq.

Heydər bəy. Əcəb danışırısan! Mən pulu hardan alım?

Əsgər bəy. Məgər mənim özümlün pulum var? Mən deyirdim budur ki, Hacı Qara ağcabədişdən ki, sövdəgər və dövlətli kişidir, pul götürürük, gedərik mal gətirik, satarıq, onun pulunu özünə rədd edərək, qazancı bizə qalar.

Heydər bəy. Hacı Qara deyirlər çox xəsisdir. O, adama pul verir?

Əsgər bəy. Mən onun özünü də tovlaşdırıb özümə şərik edə bilərəm. Tamahkar adamdır; ondan ötrü bizə də pul verər, özü də bizim ilə gedər.

Heydər bəy. Yaxşı, əgər özünə gümanın gəlsə, mən razıyam. Amma gərəkdir əvvəl bir qız ilə görüşüb əhvalatı bildirəm, çünki söz vermişəm, bu gecə məni gözlüylür.

Əsgər bəy və Səfər bəy. Çox əcəb, çox gözəl!

Heydər bəy. Di, bəs siz gedin, sonra mən gələm, sizinlə görüşərəm, bərabər gedərik Hacı Qaranın yanına.

Əsgər bəy və Səfər bəy. Salamət ol, gedirik. Amma sübh təzədən gəl. (Gedirlər.)

Bu halda məclis dəyişilir. Uzaqda bir alacaq görünür. Alacaqdan on qədəm kənər, kolun daldasında Sona xanım qışqırıq səfər paltarını geymiş, ipək çadırşəbi başında, o yana-bu yana baxır, qalxır, oturur.

Sona xanım. Allah, görəsən genə nə oldu, gəlmədi? Gecə yarıdan ötdü, hələ indiyədək görünməyir. Dan yeri ağarıb, səhah indicə açılar, bilmirəm necə edim? Bir azacıq da gözlətləyim, əgər gəlməsə, çarə yoxdur, gərək alacağa qayıdam! (Qalxır ayağa, o yana-bu yana baxır.) Xeyr, gəlmədi! Yəqin ki, dəxi gəlməz. Şəkk yoxdur ki, gəlməyəcək! Görəsən genə hansı dəli qudurmuşa rast gəldi, tovlayıb at, mal oğurluğuna götürüb getdi, yoxsa bu vaxtadək gərək idi gələydi. Öhdəsindən gələ bilmirəm. Əgər bu səfər də tanıyalar, görək genə təzədən qaçaq ola, mənim günümü qara edə. Genə iki il evdə məni dustaq eyliyə.Vallah, dəxi gözləməyəm! Heç vaxt dəxi onun yolunda bu qədər oturmanam, gedərəm özgəsinə! Onun fikri budur ki, atam evində mənim birçayımı ağarda. (Oturur yerə, sonra.) Eh, nə vəsvəşələr gəlir könlümə! İnşallah gətməz, mənə and içibdir ki, səni aparanaqədək heç bir quzu oğurluğuna da gətməyəm. Şəksiz, yubanmağına başqa səbəb var. Ax, indi bu kolun dalından qulaq asıb eşidəydi ki, mən deyirəm, gedirəm özgəsinə, görəsən inanardımı? Əlbəttə, inanmayacaqdı, çünki bilir yalan deyirəm. Hövsələm daralıb, ağzıma gələni söyləyirəm. Bıy, şıqqılı gəlir.

Bu halda kolun dalısından Heydər bəy atlı üzə çıxır, atdan enir.

Heydər bəy. Sona xanım! Sona xanım!

Sona xanım. Heydər sənənsən?

Heydər bəy. Mənəm!

Sona xanım. Yalqızsan? Bəs hanı yoldaşlarım?

Heydər bəy. Yoldaşlarım yoxdur, yalqız gəlmişəm.

Sona xanım. Bu nə sözdür deyirsen? Yalqız niyə gəlibbən?

Atam da, qardaşlarım da alacağıda yatırlar, belə ki gec gəlibbən, indicə sabah açılacaq, mənə alacağıda görməyib duyacaqlar, şeksiz, dalımcə atlanıb, atın izilə gəlib mənə əlindən alacaqlar. Sonra dəxi mənəm üzümü qıyamətədək görməzən!

Heydər bəy. Hələ səni aparmağa gəlməmişəm, qorxma!

Sona xanım (*qeyz ilə*). Necə aparmağa gəlməmişəm? Nə söylüyürsən?

Heydər bəy. Başqa məsləhət var, qulaq as!

Sona xanım. Heç məsləhət yoxdur! Atı bəri çək, gedəcəyəm! Dəxi mən alacağı qayıda bilmənəm!

Heydər bəy. Bir dayan, söz deyirəm!

Sona xanım (*atın cılovundan yayıqıb*). Qulaq asıram. Hələ üzəgini bas, sözünü yolda deyərsən!

Heydər bəy (*onun qolundan tutub*). A qız, bir gör nə deyirəm! Axır tələsmə!

Sona xanım. Sabah açılır. Dayanmaq vaxtı deyil. Sözünü sonra de!

Heydər bəy. A qız, belə pul tapmışam! Ağillı-başlı, ellər adətincə toy edəcəyəm. Dəxi səni niyə götürürəm qaçım? Səni ki əlimdən alan yoxdur?

Sona xanım. Yalan deyirsən! Pul tapan bu iki ildə tapardı. Mən toy istəmirəm. Elə toysuz gedəcəyəm. Qoşulub qaçan ölkədə ki bir mənə deyiləm; gündə yüzü qoşulub qaçır. Nə ayıb-zaddır? İyirmi qızdan birisinə toy olmur.

Heydər bəy. A canım, o qoşulub qaçanların ata-anası vermir, qızın da çarəsi kəsilir, qoşulub qaçır. Axır sənin atan-anan ki, səni mənə özləri verir. Deməzləmi, utanmaz, dəxi bu nə hərəkət idi etdin, bizi rüsvay elədin? Onda nə cavab verərdim?

Sona xanım (*bir az fikir edib*). Pulu hardan tapıbsan?

Heydər bəy. Di bir yerə otur, qulaq as, deyim ki, hardan tapmışam.

Sona xanım (*yərə oturur*). Yaxşı, söylə görüm!

Heydər bəy. Sən bilirənmi ki, qaçaq mal necə bahadır, necə qazandır?

Sona xanım. Qaçaq mal ilə nə alıb-verəcəyin var? Sövdəgər ki, deyilsən, bu hesabları yoxlursan? De görüm, nə qədər pul tapıbsan?

Heydər bəy. Axır bir qulaq ver, gör nə deyirəm! Rus firəng çitini qadağan edibdir; heç kəs qorxudan gedib gətirə bilmir, məgər handa bir rəşid və qoçaq adam cürət edib bir yük, iki yük çıxarda bilər.

Sona xanım. A kişi, mənəm nə vecimə ki, rus firəng malını qadağan edibdir? Allahvara yerli-dibli çit geyməyi xalqa qadağan edə! Sözünü de görüm: pulu kimdən aldın?

Heydər bəy. A qız, qoymazsan bir sözümü tamam edəm? Amma buranın xalqı belə firəng çitinə hərisdir ki, onu görən al-yaşılın üzünə baxmırlar? Əsgər bəy deyir ki, həmi ucuzdur və həmi göycəkdir, həmi də rəngi solmur. Arvadlar belə çitlərdən ötrü biix-tiyadırlar. Heç rus çitini tanımırlar.

Sona xanım. Axır mənə nə, firəng çiti, ya rus çiti? İkisi də cəhənnəm olsun! Sözünü de!

Heydər bəy. Belə, naçalnikin arvadı da, deyirlər ərindən xəlvət həmişə firəng çiti alır geyir. Hacı Əziz bu yaxında iyirmi tükənlik ona firəng çiti satıbdır.

Sona xanım. Cəhənnəmə satsın, gora satsın! Bilmirəm çit sözü haradan bunun beyninə düşübdür! Heydər, ağlın çasıb? Nələr söylürsən?

Heydər bəy. Hər nə isə, başa düşürsənmi ki, burda firəng çiti necə əzizdir?

Sona xanım. Nəyimə gərəkdir ki, başa düşüm? Firəng çiti alıb-satanam?

Heydər bəy. Çox yaxşı, di onda qulaq as. Mən bir yol gedib firəng çiti gətirib sövdəgərlərə versəm, iki toyun xarcı çıxar!

Sona xanım. Elə bayaqdan bəri hıqqana-hıqqana bunu deyəcəkdin? Barakallah! Mən də deyirəm ki, bəs oğlan doğrudan pul tapıbdır. Firəng malı deyəsən çöldə imiş, bu gedib yığışdırıb gətirə! Dur ayağa gedək, bəsdir, indicə sabah açılar!

Heydər bəy. Pul tapmışam, yalan demirəm!

Sona xanım. Pul tapıbsan, toyunu elə! Dəxi firəng malına niyə verirən?

Heydər bəy. Axır borc almışam. Yiyəsi bu şört ilə mənə verir ki, firəng malı gətirəm, qazancını yan bölək. Yoxsa verməz ki, toy edim!

Sona xanım. Mən elə qazanc ilə toy istəmirəm, dur gedək!
Əgər fıraq malında belə qazanc var, dəxi pul yığəsi səninlə niyə
bölür? Gedib özü gətirib hamı xeyrini özü görsün.

Heydər bəy. Özü sövdəgər, tacir kişidir; ta mənim kimi adama
yanaşmasa, nəkarədir ki, Arazın o tayına ayaq basa bilər? Kazaklar
onun tükün didərlər.

Sona xanım. Kazaklar sənin də tükünü didə bilməzlərmi?
Heydər bəy. Mən oğurluğa, quldurluğa getmiş adamam. Yüz
tülkü fənni bilirəm. Kazakların gözüne görükərməmi ki, mənim
tükümü didələr?!

Sona xanım. Sən elə oğurluğa, quldurluğa da gedəndə deyir-
din ki, mənə görə, tanıyan olmaz; amma gənə görüldülər, tanıyırdı-
lar. İki il qaçaq gəzib ev üzü görmədin. İndi üzə çıxıbsan, istirsən
gənə bir iş tutasan, qaçaq olasan, mənə ağılıya-ağılıya qoyasan? Mən
razı deyiləm! Dur gedək, mən toy istəmirəm!

Heydər bəy. Deyək ki, toy istəmədin, axır görəkməz ki,
mənim bir qazanc yolum ola? Çörək istəməzsənmi?

Sona xanım. Allah kərimdir, ac ki qalmaqacağıq?
Heydər bəy. Necə ac qalmanıq? Deyirsən, oğurluğa getmə,
quldurluğa getmə, qaçaq mala getmə, çörək bacadan ki düşməz!

Sona xanım. Sabah açılır. Hələ dur gedək! Mənə apar evində
qoy, iki həftədən sonra istirsən get qaçaq mala!

Heydər bəy. Çünki rüxsət verirsən, iki həftə atan evində otur,
əgər sonra sənə toy edib aparmasam, məndən əskik adam yoxdur!

Sona xanım. İstəmirəm! İstəmirəm! Mən indi gedəcəyəm!
Dur gedək! (*Qalxır ayağa.*)

Heydər bəy. Belə başına dönüm, qadan alım, ayağından öpüm,
yalvarıram, iki həftə səbr et! İki həftədən sonra vallah toy ilə səni
aparram. Səni toysuz aparmaq mənə ölümdən bətər görünür. Atan-
anan yanında mənə xəcil eləmə!

Sona xanım. İki həftə səbr eləmək cəhənnəmə əzabından artıq-
dır. Dəxi dayana bilmənəm, dur gedək!

Heydər bəy. Allahı sevirsən, sözümə qulaq as!

Sona xanım (*başlayır ağlamağa*). Heydər, görükür ki, mən-
dən soyumusan?

Heydər bəy. Sona xanım, ürəyimi dağlama! Çünki tablaşa
bilmirsən, atı min, gedək.

Sona xanım istəyir ayağın üzəngiyə qoya, bu halda dan yeri ağarib.
Sona xanımın anası Teyyibə xanım alacağıdan çıxır, çağırır.

Teyyibə xanım. Sona, Sona, Sona huy!

Sona xanım. Vay, dədəm, vay, anam çağırır, dəxi gedə bil-
məyəm. (*Tez qışılır yerə.*)

Heydər bəy. A qız, bəs mən necə edim?

Sona xanım. Dəxi burda durma, get! Anam indicə bu tərəfə
gəlir!

Heydər bəy. Ha vaxt bəs gəlir?

Sona xanım. Heç vaxt, get, dəxi mənə görməzsən!

Heydər bəy. Sona, sözünü dəyiş, yoxsa bu xəncəri çaxaram
ürəyimin başına, özümü öldürəəm!

Sona xanım. Yox, yox, Allahı sevirsən, get qaçaq mala, sonra
gəl, toyunu elə! Get, get, anam səni görməsin!

Heydər bəy (*onun boynun qucaqlayıb üzündən öpür*). Bu
saatda gedirəm, qadan alım, dərd eləmə, bax özün izn verdin!

Teyyibə xanım. A qız, Sona, hardasan?

Heydər bəy tez atı minib tolosik uzaqlaşır.

Sona xanım. Ay ana, burdayam, gəlirəm.

Teyyibə xanım (*yaxınlaşıb*). A qız, çöldə nə qayırsan bu
qədər vaxt?

Sona xanım. Ay ana, gündüz burda xalça salıb oturmuşdum.
Gecə yadıma düşdü ki, xalça burda qalıbdır. Yerdən qalxıb gəldim
götürüm ki, tezdən siğirçiyə, buzoçuyaya rast gəlib aparmasın. Xal-
çanı götürüb gəlirdim, başmağımın tayı ayağımdan sürüşüb çıxdı,
qaranlıqda axtarıram, tapmıram. (*Əyilib başmağın axtarır.*)

Teyyibə xanım. Ayağını düz yerə basa bilmirsən? Hansı
tərəfdə düşdü?

Sona xanım. Elə burdaca düşdü ey! (*Əlin yerə sürtür.*)

Teyyibə xanım (*yerə əyilib*). Bəs hanı, əgər burda düşübdür?
Sona xanım. Bax, budur, tapdım. (*Başmağın tayın əlindən gös-
tərir.*)

Teyyibə xanım. Di gey ayağına, gedək!

Sona xanım başmağı geyib anası ilə gedir.

İKİNCİ MƏCLİS

İkinci məclis Ağcabədi kondində vəqə olur. Bazarın bir küncündə tikilmiş dükanın içində qədəkdən, bezdən, şilədən, alçaq çitlərdən təküldübdür. Hacı Qara yarımarşın olındə bifikə oturubdur.

Hacı Qara. Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi! İt oğlu qədək, şilə verənin əli qurğuşun imiş! Üç aydır Qalada¹ almışam, götürüb beş top satmamışam! Heç kəs malın üzünə baxmır. Deyəsən öləndən qırılanların sovxasıdır. Heç kəs yovuşuna gəlmir. Bu bazar ilə mən bir ilədək də buları satıb qurtara bilməyəcəyəm. Evim yuxulı getdi! Bu nə iş idi mənə başıma gəldi?! Beş yüz manat neqd pul verəsən, faydasından, qazancından əl çəkəsən, mayan da əlinə gəlməyə, bu harda görüldübdür? Evin dağılsın çit satan! Qapın çırpılsın şilə verən! Çadra verən, səni görüm heç uğruna xeyir gəlməsin! Sağ-salamat satdığın malın qazancın yemişəsən! Uf, uf! (*Əlin dizinə çırpır.*) Zalım oğlu zalım, yüz yol Qurana, peyğəmbərə and içdi ki, çox rəvac maldır, Ağcabədi bazarında üç gündə hamısını satarsan! Üç gün, indi üç ay olubdur. Üç ay deyil ki, bu mal üç il də satılmaz. Yaxşı məni allatdı. Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dörd məni şəksiz öldürəcəm.

Bu halda Xudaverdi müəzzin yetişib qoflota.

Xudaverdi. Salam-ələyk! Hacı, atanızın ismi-şərifinə nədir? Hacı Qara. Ələykəssalam! Naşurun topu neçiyədir? Xudaverdi. Xeyr, mən soruşuram ki, mərhum atanızın adı nədir?

Hacı Qara. Nəyinə lazımdır, əzizim?

Xudaverdi. Necə nəyinə lazımdır? Axır bir sureyi-cümə oxumuşam, istəyirəm atanızın adına tapşırım.

Hacı Qara. Çox-çox razıyam, əzizim! Yaxşı, bu xeyir iş hardan sizin xəyalı-şərəfinizə düşdü?

Xudaverdi. Necə hardan düşdü? Bu gün səhərdən bizim evin qabağından keçəndə bəndəzadəninizə özünüzlə buyurmuyubsunuz ki, atana de, bu gün bir cümə surəsi mənə atama oxusun, gəlsin bir abbası verim?

Hacı Qara. Mən? Necə? Nə danışsın, dəli olubsan?

¹ Şuşa şəhəri nəzərdə tutulur.

Xudaverdi. Hacı, hələ dəli olmağa bir səbəb yoxdur. Sən deyibsen, oğlum da mənə xəbər veribdir, surəni də oxumuşam, indi abbasını verməsen, bəlkə onda dəli olam.

Hacı Qara. Kişi, özbaşına sənə nə lazım olmuşdu mənə atama Quran oxuyursan?

Xudaverdi. Mən özbaşına oxumamışam, sən demisən, mən oxumuşam.

Hacı Qara. Mən heç vaxtda belə sözü deməmə! Bu heç olan iş deyil! Mən həmişə özüm atama Quran oxuram. Pul ilə mənə ömrümdə Quran oxutduğum yoxdur!

Xudaverdi. Hacı, bir abbası nə olacaqdır ki, bu qədər danışsın? Deməmiş olsan da, bir abbası şəfəqqət elə, gedim. Əgərçi oğlum nişanbənişan səni deyirdi.

Hacı Qara. Əzizim, oğlun yanılbır, olur ki, özgəsi demiş ola, get, axtar tap, abbasını al. Bu kasad bazarda mənə bir şahı qazancım yoxdur, abbasını hardan alıram, sənə verim? Allahı sevirsən, dükanın qabağını kəsmə, müştəri gəlir.

Xudaverdi gedir. Bu halda Əsgər boy, Sofor boy, Heydər boy yetişirlər.

Əsgər bəy. Salam-ələyküm, Hacı!

Hacı Qara (*başın yuxarı götürüb*). Vəələyküməssalam! Hacı belə sizin qadanızı alsın! Buyurun içəri, əyləşin! (*Bəylər dükanə girib oturlar.*) Xoş gəldiniz, ağrınızı alım, səfa gətirdiniz! Bu dükan sizə peşkəşdir! Çubuqmu çəkirsiniz, qəlyanımı istirsiniz?

Əsgər bəy. Qəlyan çəkirik.

Hacı Qara. Bu saatda, qadanız mənə gəlsin! (*Tez qəlyanı doldurur.*)

Əsgər bəy. Hacı, bazarınız necədir? Alış-veriş yaxşıdır mı?

Hacı Qara. Allah bərəkət versin! Ağrın alım, mal ki yaxşı oldu, bazar heç vaxt kasad olmaz. Özün bilirsən ki, mən dükanə pis mal qoymanam. Günbəgün satılır. Dünən dükan lap boşalmışdı. Qalaya sifariş eləmişdim, qulbəçəniş bu malı təzə göndərirdi. Elə bu gün yığıb doldurmuşam. (*Qəlyanı verib, əlin uzadı qədəkdən, şilədən təkür bəylərin qabağına.*) Hacı qadanızı alsın, hər nə qədər istirsiniz. Getdiyim Kəbəyi-beytüllah¹ haqqı, Qurana and olsun, peyğəmbər haqqı, oğlum Bədəlin toyun görməyim yalan deyirmə, tamam

¹ Müslimanların müqəddəs şəhəri Məkkə nəzərdə tutulur.

Ağcabədidə bundan yaxşı qədək və çit heç kimdə tapmazsınız! Buların qumaşı özgə qumaşdır. Müştəri macal vermir, göydə götürür. Sabah bura güzəriniz düşsə, buların birin də dükan da görməzsiniz. Alın aparın!

Əsgər bəy. Nəyimizə görəkdir, Hacı? Zəhmət çəkil parçaları tökü-b-dağıtma!

Hacı Qara (*təccüb və məlal ilə*). Necə nəyinizə görəkdir? Bəs sövdə eləməyəcəksiniz? Bayram ağzıdır, yalavaşlıq istəməzsinizmi?

Əsgər bəy. Xeyr, Hacı, yalavaşlıq üçün gəlməmişik, bir ayrı mətləbimiz var.

Hacı Qara. Əgər nəqd pulunuz yox isə, mən yağ ilə də sövdə edərdəm. Bəşərti ki, xalis inək yağı ola.

Heydər bəy. A kişi, yağ olsa, özümüz yeyərik: nə inək yağı var və nə qoyun yağı. Qulaq as, gör Əsgər bəy nə deyir.

Hacı Qara (*qasqabaq ilə*). Allahı sevirsiniz, indi zəhmət çəkin, gedin, bir özgə vaxt gələrsiniz, danışarıq! Müştərinin gələn zamanıdır, dükanın qabağın kəsməyiniz!

Əsgər bəy. Hacı, bir çox vacib iş vardır. Alış-veriş bir az sonra olsun. Axı biz səni deyib gəlmişik!

Hacı Qara. Vallah, indi macalım yoxdur. Sonra danışarıq. Hələ zəhmət çəkin, gedin!

Heydər bəy. A kişi, bizi qovmayacaqsan ki? Nə tövr adamsan!

Hacı Qara. A başına döndüm, mən ki qovmuram. Təvəqqə edərdəm. Axır kasıb adamam, siz mənim zərərimə razı görək olmayasınız!

İndiyədək siz gəlməseydiniz, beş-on top çit, qədək satmışdım.

Heydər bəy. Əsgər bəy acəb adam yanına gətirdi bizi! Durun gedək, bundan fayda yoxdur.

Əsgər bəy. Heydər bəy, sən allah, sən dinmə! Hacı, incimə, bir qəlyan ver çəkək, bu saatda gedərik.

Hacı Qara. Oğlum olsun ki, dəxi kəsədə tənəki yoxdur. Elə axırı idi ki, silkədim, doldurdum. Xoş gəldiniz!

Əsgər bəy. Hacı, doğru deyirmişlər ki, bir adamdan Allah alsə, bəndə vermək ilə dövlət olmaz. Mən ki bilirəm sən Ağcabədidə üç aydır üç top çit, qədək satmayıbsan, dərya zərərin vardır. Biz gəlmişdik ki, on beş günün içində səne yüz manat xeyir yetirək; çifayda bəxtin işləmədi, xudahafiz!

Ayağa durub çevrilirlər getməyə.

Hacı Qara. Bura baxın görüm. nə deyirsiniz? Necə on beş günün içində yüz manat?

Əsgər bəy. Dəxi nə deyək? Sən ki qulaq asmadın, bizi aşkara qovdun.

Hacı Qara. A kişi, nə vaxt mən sizi qovdum? Oturun aşağı. Allahı sevirsiniz, cəhənnəm olsun alış-veriş! Oturun aşağı! Mən bil-mədim ki, siz inciycəksiniz, yoxsa yüz tümen zərəmə düşsəydiniz də, sizə get deməzdim. Məndən bir kimsənin güldən ağır söz eşitdiyini yoxdur!

Əsgər bəy. İndi ki belədir, baş üstə, oturaq, deyək ki, mətləb nədir.

Hamı təzədən oturlar.

Hacı Qara. Di söyləyin görüm, Hacı qadınızı alsın, yüz manat xeyir hardan yetişəcək? Bu xeyri yetirən kimdir?

Əsgər bəy. Bu xeyri yetirən Heydər bəydir. (*İşarə edir Heydər bəyə.*)

Hacı Qara. Hardan yetirəcək? Bay sənin qadan alım, Heydər bəy! Qəlyan doldurummu, ağrın mənə gəlsin!

Heydər bəy. Tənəki yoxdur, nədən dolduracaqsan?

Hacı Qara. Torbada var. Sən toki qəlyan çək. (*Tez əlin uzadıb, torbadan tənəki çıxarıb, qəlyanı doldurub Heydər bəyə təvəzə edir, uzun çevirir Əsgər bəyə.*) Di söylə görüm, necə yetirəcək?

Əsgər bəy. Hacı, bu qədərlə mal ki bura tökübsən, heç bir quruş bundan qazanc varmı?

Hacı Qara. Nə bilim varmı, yoxmu, sözünü de!

Əsgər bəy. Hacı, Heydər bəyin qoçaqlığını sən bilirsənmi?

Hacı Qara. Bəli, deyirlər ki, qoçaq adamdır!

Əsgər bəy. Hamı bilir ki, Qarabağda Heydər bəyin adı gələndə quş qorxusundan qanad salır!

Hacı Qara. Bu zamanədə çox qoçaqlıqdan isə, ağrın alım, adamın cibi pul ilə dolu olsa yaxşıdır.

Əsgər bəy. Qoçaqlıq da olmasa, pul olmaz. Hacı, sözümə qulaq as! İndi firəng malı görürsənmi necə bəha olub? Təbrizdə arşını bir abbasıya alınan çit, burda altı şahıya satılır. Givrənəkəsi bir manata alınan çay, burda manat yarıma göydə gedir. Heç bilirsənmi bunun səbəbi nədir?

Hacı Qara. Xeyr, bilmirəm!

Əsgər bəy. Səbəbi odur ki, qarabağlıların, erməni yasavullarının, gömrüxana qarovullarının və kazakların qorxusundan quşluğu ilə Arazın o tayına səkə bilmir.

Hacı Qara. Yaxşı, siz istirsiniz ki, quşdan da zirək olub Arazın o tayına səkosiniz?

Əsgər bəy. Əlbəttə, bizim Araz aşığımızdır, Kür topuğumuzdan! Heydər bəy ki bizim yanımızda ola, qarovul, yasavul bizə nə eliyə bilər!

Hacı Qara. Olan, qarovulları, yasavulları qırağa qoy, kazaklar olmasa, vallah, ayda iki yol Təbrizə gedib qayıdaram. Qarovul, yasavul mənə nə eliyəcək? Mən Allahın lütfü ilə yalnız onların iyirmisinin öhdəsindən gələm. Ancaq rus adı gələndə bağrım yanır. Onların qılınc-tüfəngi o qədər mənə qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Doğrusu, kazaklardan çox xəta var!

Əsgər bəy. Eh, biz əlli yolun bilirik. Kazakları aldadıb elə yer-dən keçərik ki, izimizi-tozumuzu görməzlər.

Hacı Qara. Bəs indi mənim yanıma gəlməkdən qərəziniz nədir?

Əsgər bəy. Qərəzimiz odur ki, milçək gözüne qona-qona sən burda nə qazanacaqsan? Dur, çoxlu pul götür, bizə də ver, özündə də saxla, gedək. Bizim alış-verisdən başımız çıxmaz. Təbrizdə sən bizə də, özünə də xirid elə. Biz də səni sağ-salamat malın ilə götürək bura çıxardaq. On beş günə yüz qızıl əlli qızıl qazanc olur. Bizə verdiyin pulun qazancın bizə ver, öz pulunun qazancın özü götür.

Hacı Qara. Yaxşı, sizə verdiyim pulun faydası necə olsun?

Əsgər bəy. Axır faydasının əvəzində biz də sənə yaxşılıq edirik; səni quldurdan ötürürük, qazanc yetiririk, dəxi artıq nə istirsən? On beş günə bizdən puluna fayda istəmək sənə ayıb deyilmi? Bizsiz ki, sən nə gedə bilərsən, nə mal götürə bilərsən!

Hacı Qara. Niyə gedə bilmirəm? İstəsəm, bu gün gedərəm. Heç kəs də məndən bir çöp ala bilməz! Mən özüm necə yol quldura rast gəlmişəm, dava eləmişəm.

Əsgər bəy. A canım, yüz əjdaha olasan, bu yola yalnız gedib-gələ bilməzsən! Biz ki sənin rəşidiyini danırıq.

Hacı Qara. Doğrusu, mən faydasız pul verməyə öyrənməmişəm. Əgər pulumun faydasın çıxarsanız, sözünüze qulaq asaram.

Əsgər bəy. Adama yüz qızıl versən, on beş günə nə qədər fayda istəyəcəksən?

Hacı Qara. Beş qızıl yüz qızılə fayda götürürəm. Artıq hər nə qazansanız sizin olsun.

Əsgər bəy (*Heydər bəyə, Səfər bəyə üzün çevirib*). Yoldaşlar, nə deyirsiniz, razısınızmi?

Heydər bəy və Səfər bəy. Dəxi, nə eliyək, razıyıq!

Əsgər bəy. Hacı, di pul hazır elə!

Hacı Qara. Ha vaxt gedirsiniz?

Əsgər bəy. Bu axşam gerek yola düşək!

Hacı Qara. Çox yaxşı, pul hazırdır. Gedin, geyinin, axşamçağı gəlin bizim evə. Mən də atımı, əşbabımı tədərük edim, yola düşək.

Bəylər (*ayağa durub*). Xudahafiz, Hacı!

Gedirlər.

Hacı Qara (*dallarınca*). Xoş gəldiniz, axşam vaxtı qayıdın!

Bəylər. Xatircəm ol.

Uzaqlaşirlər.

Hacı Qara. A kişi, canım çıxdı dəxi bu köpek oğlunun malının üstündə oturmaqdan! Qiyamətədek bu satılmayacaqdır. Deyirlər firəng malı alıb satma, sövdəgerlik eliyirsən, qızılbaş, rus malı al, sat. Mən başıma nə kül tökümlü! Bu qızılbaş, rus malı bəs niyə satılmır? Xeyr, bir elə iş olmasa, mən bu zərəri ölüncə ödəyə bilməyə-cəyəm! Durum gedim evə, tədərükümü görüm. Bir belə xeyir az ələ düşər, yoxsa qüssədən dərdəcar ollam.

Dükanı yığışdırıb, bağlayıb gedir. Bu vaxtda məclisin vozi dəyişib,

Hacı Qaranın evi nozərə gəlir. Hacı Qara olanda açar, sandığın ağzın açır, torbadan qızıl çıxardır. Üç yüz qızıl sanıyıb əlahiddə kisələrə qoyur, sonra gedir tüfəng-tapançasını, xəncərini, qılıncını götürür, yığır qabağına. Bu halda arvadı Tüköz yetişir.

Tüköz. A kişi, nə qayıırırsan? Bu yaraq-əsbabı qabağına niyə tökübsən?

Hacı Qara. Səfərim var, yola çıxacağam!

Tüköz. De görüm, hara gedəcəksən?

Hacı Qara. Sənə deməli deyil!

Tüköz. Necə deməli deyil! Quldurluğa getmirsən ki, məndən gijlirsən.

Hacı Qara. Elə bir elə zaddır!

Tükəz. Bəs elə zad isə, heç vaxt gedə bilməzsən! Dur ayağa, get dükanına, malını sat! *(Yaraqları yığışdırır.)*

Hacı Qara. Dükanı Allah batırsın, malı yoxa çıxsın! Satılır məgər! Qoymazsan başımın çarəsini görüm?

Tükəz. A kişi, başına nə gəlir, çarəsini görəsən? Nə danışsın?

Hacı Qara. Dəxi nə gələcəkdir! Evim yıxılıb gedib! Düz yüz manat indiyədek zərərim var. Boğazıma çörək getmir.

Tükəz. Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyörmüş! Uşaq aşığı yığan kimi, bu qədər pulu yığıb nə cləyəcək-sən? Yüz il ömrün ola yiyəsən, giyəsən, içəsən, sənin pulun tükən-məz. Yüz manat zərərdən ötrü nə özünü öldürürsən?

Hacı Qara. Min kərə sənə demişəm ki, sən arvadsan, get arvadlığına, mənə öyüd-nəsihət vermə! Yaraqları yerə qoy! *(Əlini uzadıb tütəng-tapançanı dartıb alır.)*

Tükəz. Yəni sən bu yaraqları qurşanıb olar ilə adam qorxuda-caqsan? Bu tütəng-tapançanın iyirmisin üstünə götürəsən, mən bu arvadlığım ilə səndən qorxmanam! Torpaq sənin başına! *(İki illi başına qargıyır.)*

Hacı Qara. Səni lənətə gələsən, arvad! Toxumunuz yer üzün-dən götürülsün! İtil burdan!

Tükəz. Kişi, dəli olubsan? Mən evimdən hara itiləcəyəm? De görüm, hara gedirsən?

Hacı Qara. Cəhənnəmə, gora! Əl çəkməzsən? Nə istirsən mən-dən?

Tükəz. Kaş cəhənnəmə, gora indiyədek getmiş olaydın! O günü görərəmmi toy-bayram edəm? Çifayda, Əzrailin yolu yumrulsun ki, sənin kimi mürdarı yer üzündə qoyub gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır.

Hacı Qara. Yer üzündə qalan mürdarların biri sən özünsən ki, tövqi-lənət olub keçibsan mənim boğazıma! Mən ömrümdə bir kim-səni incitməmişəm, bir kimsəyə bir zərər yetirməmişəm! Mən niyə mürdar oluram?

Tükəz. Bir kimsəyə zərər yetirməmişən, xeyir də verməmişən! Ondan ötrü mürdarsan ki, öz malını nə özün yeyib-içirsən, nə əya-lına məsrəf edirsən. Sən ölsən, heç olmazsa arvad-uşağın doyuncu çörək yeyər.

Hacı Qara. Arvad-uşaq zəhrimar yesin!

Tükəz. Sənin evində zəhrimar da tapılmaz; olsaydı, onu da bizə qayıb verməzdin!

Bu halda bəylər çağırır.

Bəylər. Hacı! Hacı!

Hacı Qara. Arvad, çəkil get, adamlar gəlir!

Tükəz tez uzaqlaşır, qapının dalısından qulaq asır.

Bəylər *(geyinmiş içəri girirlər)*. Salam-ələyk, Hacı!

Hacı Qara. Ələyküməssalam. Hacı qadınızı alsın, buyurun oylaşın.

Əsgər bəy. Hacı, hazırsanmı?

Hacı Qara. Bəli, başına dönüm, hazıram! Pulları da, budur, ayırmışam; amma Hacı ağrını alsın, üç yüz qızılı mən özüm Təbrizdə gözünüzdün qabağında çaya, parçaya verrəm, əlinizə tapşırıram, gətir-siniz!

Əsgər bəy. Elə niyə, Hacı? Burda tapşırılanda nə olar?

Hacı Qara. O yaxşıdır, qadan alım! Heç təfəvütü yoxdur.

Əsgər bəy. Eybi yoxdur, olsun. Di dur gedək!

Hacı Qara. Bir az dayanın, qulbəçənizi göndərmişəm atlarını, nökrimi gətirməyə.

Əsgər bəy. Neçə at götürürsən, Hacı?

Hacı Qara. Üç at, ağrın alım! Birin qulbəçəniz minəcək, birin özüm, birini də yüklərək, nökrə başın çəkər. Siz neçə at götürürsünüz?

Əsgər bəy. Bizim də hər birimizin iki atı var: biri yük üçün, biri minik üçün. Bu yaraq-əsbab sənindir, Hacı?

Hacı Qara. Bəli!

Əsgər bəy. Çox yaxşı. Di bəs geyin!

Heydər bəy. Vallah, Hacı, səni tanımayan adam olsa, görəndə bağrı yarılacaq.

Səfər bəy. Vallah, mənim Hacıya bu gümanım yox idi.

Hacı Qara. Adam iş vaxtında tanıılır, qadan alım! Siz mənə elə arşınölçən bilib saya salmırsınız. Amma, inşallah, görərsiniz ki, mən qorxaqlardan deyiləm! Təəccüb edirəm bir para qaçaqçılara ki, hər yoldan ötənlərə mallarını verib boş qayıdılar.

Səfər bəy. Hacı, mal tutanlar bilmirsən necə hiyləgərdirlər. Yasavul-qarovul libasında ki, adamın gözüne görükmürlər. Görürsən ki, bəzi vaxt ya palanlı at, ya eşək minib, bəzi vaxt piyada, yaraqsız-osbabsız qabağına rast gəlirlər, nə bilərsən, deyirsən ki, fəqir yoldan ötəndir. Elə ki qapaqap yavuqlaşanda, yaraq-osbab bilmirsən ki, haradan tapıldı. Dəxi ol açmağa heç macal olmur; soyurlar, hər nəyin var alırlar.

Hacı Qara. Bular tamam qorxaqlıqdan və ehtiyatsızlıqdan adamın başına gəlir. Heç kəsi görək adam özünə yavuuq qoymasın. İstər hər libasda olsa da. Birçə mənə rast gələrler, görərlər onların başına nə gətirəm! Hamısına tövbələmə verərəm ki, dəxi heç qaçaqçının qabağın kəsməsinlər!

Səfər bəy. Bəli, doğru deyirsən, adam görək qorxaq olmaya, ehtiyatını əldən qoymaya!

Bu halda Korəməli – Hacı'nın nəkəri və oğlu Bədol içəri girirlər.

Korəməli. Ağa, atlar hazırdır. Hara gedəcəksən?

Hacı Qara. Təbrizə!

Korəməli. Təbrizə mənə də istirsən aparasan?

Hacı Qara. Bəli!

Korəməli. Nədən ötrü gedirsən, ağa?

Hacı Qara. Sənin nə vecinə?

Korəməli. Necə vecimə deyil? Axı deyirsən, səni də aparıram. Bəs bilməyim ki, mən nəyə görəyəm?

Hacı Qara. Gedirəm xiridə. Mal alıb ata yükləyəcəyəm, sən çəkə-çəkə gətirəcəksən.

Korəməli. Ay ağa, havaxt başburt aldın ki, Təbrizə gedirsən?

Hacı Qara. Başburt lazım deyil.

Korəməli. Elə olsa, mən getməyəm. Mən bir yol burdan Səlyana biltsiz getmişdim, müröv o qədər döydürdü ki, indi də ağrısı yadımdan çıxmayıbdır.

Əsgər bəy. Qorxma, müröv heç vaxt bizim getdiyimizi bilməz!

Korəməli. Doğrusu, mənim vədəm yaxınlaşıbdır, çıxıb özgəyə nəkər duracağam. Hacı çox az muzd verir; bir də, qarnım doymur. Mən gedən də deyiləm.

Əsgər bəy. Sən bu səfər get. Yolda qarnın tutunca biz sənə çörək verrik. Hər birimiz də bir top çit bağışlarıq.

Korəməli. Hacı da bağışlar mı?

Hacı Qara. Yüki sağ-salamat gətirib çıxarsan, mən də çalışaram sənin xeyrin üçün sənə verilən çitləri çox baha sataram!

Korəməli. Olsun!

Hacı Qara. Buyurun, gedək!

Hamısı çölə çıxırlar. Sonra Tükəz məclisə gəlir, yalqız.

Tükəz. Vay, evinizi Allah yıxsın! Kişiciyi tovlayıb qaçaq mala apardılar. Başına bir iş gəlsə, uşaqçıqların yetim qalacaq! Vay-vay! (Dizinə çürpür, gedir.)

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis vəqə olur Arazın کنارında, Qızılbaş söntində. Boylər və Hacı Qara Təbrizdən qaçaq mal alıb qayıdıblar Arazın کنارına, piyadalamba yığışıblar qırağa. Araz qıjhaqı axır, dumanlı gecədir, gah-gah ildırım çıxır.

Heydər bəy. Burdan indi keçmək olmaz. Görək bir dörd verst aşağıda küy-qalmaqal salaq, kazaklar tamam aşağı ensinlər, sonra qayıdıb burdan keçək.

Əsgər bəy. A kişi, indi bu dumanda, çiskində kazaklar tamam dam altına yığışıblar. Arazın qırağında cin də tapılmaz, gəlmişkən keçək.

Heydər bəy. Heç vaxt olmaz! Mən Arazdan bu taya çox oğurluğa gəlmişəm; kazakların həmişə Arazın qırağında pusqusu olur.

Hacı Qara. Heydər bəy doğru deyir. Ehtiyatı əldən qoymamaq gərəkdir! O deyəni kimi edək.

Səfər bəy. Hacı'nın sözü doğrudur. Gedək aşağıda küy salaq. Hacı, sən yüklərin yanında qal.

Boylər uzaqlaşırırlar aşağı. Bir azdan sonra küy, qalmaqal qopur. Yuxarıdan kazaklar yaraqlı-osbablı başlayırlar beş bir, üç bir aşağı enməyə.

Kazaklardan birisi. Ax, mələnlər! Yəqin quldurdurlar, at qovub gətirib keçirmək istirlər!

İkincisi. Mən belə biliyəm qaçaqçılardır!
Üçüncüsü. Hər kim olsa, haqqına fikir çökörük.

Kazakların daltı kosilir. Bir azdan sonra qalmaqal
sakit olur. Boylar Hacı Qaranın yanında olurlar.

Heydər bəy. Di tez olun, keçin! Dayanmaq vaxtı deyil.

Hamısı tökülür Arazda, ortasında Hacı Qaranın atı
büdrüyür. Hacı Qara atdan hoppanıb düşür suya, axır,
konardan suya uzanan söyüd ağacının budağına ikiöllü
yapışb sallandır, çağırır.

Hacı Qara. Ay aman, Heydər bəy, Səfər bəy, Əsgər bəy, mənəm
dadıma yetişin, mən boğuldum!

Heydər bəy. Hacı, hardasan?

Hacı Qara. Burda, söyüd ağacına yapışb sallanmışam!

Heydər bəy. Ay evin yıxılısın, bir elə dərin yerə düşübsən ki,
soni çıxarmaq hec mümkün deyil!

Bədəl. A başınıza dönüm, mənəm atamı çıxardın!

Kərəməli. A gədə, qoy boğulsun, malı-dövləti tökülsün qalsın,
beş gün yeyin, için, kef edin! Nəyinə görəkdir qaydına qalırsan!

Əsgər bəy. Gədə, sarsaq danışma! Xurcundan sicimi çıxart,
bura ver!

Kərəməli sicimi tez çıxardıb verir.

Heydər bəy. Əsgər bəy, tez sicimi getir!

Əsgər bəy sicimi yetirir.

Heydər bəy. Hacı, sicimi atırıq, tut!

Hacı Qara. A qurbanınız olum, tuta bilmənəm. Əlimi budaqdan
üzüm, su güclüdür, mənə aparacaq. Halqa edin, atın, belimə düşsün!

Heydər bəy sicimi halqa edib tullayır, düşür Hacı Qaranın
boğazına, cökür. Hacı Qara ikiöllü sicimdən yapışb boğula-
boğula qırağa çıxır, suyu sopolonir.

Hacı Qara. Evin yıxılısın mənə bu günə salan! Qapın çırpılısın
mənə dükanımdan avara qoyan!

Heydər bəy. Hacı, səfərdə adamın başına çox iş gələr, görək
darılmamaq! Söyləmək vaxtı deyil, indi üstümüzdə tökülərlər. Tez
görək qıraqdan uzaqlaşacaq, qamışlıqda gizlənək. Gecə yarısı adam
yatan vaxtda yola düşək.

Hamısı tez qıraqdan uzaqlaşb gözdon itirilər. Sonra on nəfər
yaraqlı-əsbablı ermanilər bu van tərəfdən vetisirilər.

O h a n (ermənilərin yüzbaşısı). Qoççum Sərkis, qoççum Karapet,
qoççum Qəhrəman, siz mənəm yanımda durun, qabaqda tufəngləri-
nizi hazır edin, mən havaxtı deyərəm, o saatda atın, vurun! Mən sizi
adbaad murova nişan verib istəmişəm, siz mənəm yanımda olandan
sonra yüz qaçaqçı da olsa, öhdəsindən gəlləm. Ay qalan uşaqlar, siz
bizim dalımızda olun, qorxmuyun. İnşallah bizi görən kimi yükləri
töküb qaçaqçılar. Qaçmasalar, əl açsalar, Allah bilir, hamısını xingal
kimi doğrayacağam!

Sərkis. A yüzbaşı, hansı tərəfdən gələcəklər?

O h a n. Bax, elə qabağımdan gələcəklər. Qasid xəbər getirib ki,
burdan başqa gələsi yolları yoxdur. Sərkis, muğayat ol! Allah qoysa,
bu yüklərdən adama əlli manatdan artıq bəxşeyiş yetişəcək!

Sərkis. A yüzbaşı, elə hamı yüklərini alacaqsan?

O h a n. Allah bilir ki, xurcunlarınadək alacağam!

Sərkis. A yüzbaşı, yazıq deyillərmiz? Hər necə olsa, axır qara-
bağlıdırılar. Biz onların tərəfin saxlamasaq, kim saxlayacaq? Genə
görək bir zad özlərinə qoyaq qalsın; yoxsa bəd dua yiyəsi olluq.

O h a n. Olan, nə danışırısan, tərəf saxlamaq bizim düşübdür?
Tərəf saxlasan, qarabağlılığı gözlətsən, bəd duadan qorxsan, qul-
luq yaraşdırma bilməzsən.

Sərkis. Yüzbaşı, bir irəli gedim, baxım görüm gəlirlərmiz?

O h a n. Yaxşı, ehtiyatlı ol, qorxudub geri qaçırma!

Sərkis. Xeyr, heç gözlərinə görükmənəm!

Gedir.

O h a n. Uşaqlar, sərəhasab olun!

Başlayır adamları düzməyə, sonra Sərkis qayıdıb.

Sərkis. Yüzbaşı, evinə od düşsün, qaçaqçılar gəlirlər! Amma
qabaqlarınca bir ucaboylu, qıvrıq geyinmiş, yaraqlı-əsbablı oğlan
gəlir ki, çox heybətlidir. Gözlərindən qan damır.

O h a n. Doğru deyirsən?

Sərkis. Allah bilir ki, doğru deyirəm!

Ohan. De ki, sən ölösən!

Sərkis. Sən ölösən, sənənin başın üçün!

Ohan. Üstündə doğrudan tufəng və tapança gördün?

Sərkis. Vallah gördüm!

Ohan. Neçə idilər?

Sərkis. Hamısı üç adam nəzərə gəldi, amma o bir oğlan heç birinə bənzəməz.

Ohan. Heç qorxu yoxdur, qoy gəlsinlər. Amma, Sərkis, çox irəli durmuşuq, bu yerdə qapaqap üstümüzə çıxarlar. Bir az geri dursaq yaxşıdır ki, sərvaxt olaq.

Adamları geri durğuzur. Bu halda bəyölər qabaqca, dallarınca Hacı Qara və yülkər yetişirlər.

Heydər bəy (*əlində tufəng irəli yeriyir*). Ey, nə atlısınız? Yolu niyə kəsibsiniz? Çıxın yoldan!

Ohan. Ba, olan, yoldan niyə çıxırıq? Sən kimsən ki, belə ürəklə danışsan?

Heydər bəy. Qırışmal, qara soransan, rahdarsan, bizim yolumuzu kəsdiribsen? Sənə nə kiməm! Demirəm çıxın yoldan, doldurummu qarnını tüstü ilə! (*Tufəngi qaldırır.*) A gədə, Əsgər bəy, Səfər bəy, niyə durubsunuz, niyə buları qırırsınız? Vursanız buları yıxılalar!

Ohan (*yoldaşları ilə yoldan yan durub*). Olan, dəli olubsunuz, qudurubsunuz? Biz qırılası adamlar deyilik.

Heydər bəy. Qırışmal, siz yəni nə qoçaq adamlarsınız ki, qırılmıyarsınız? Al gəldi! (*Tufəngi uzadır.*)

Ohan. A balam, dəli olma! Bax, biz gedirik. Gəl yolunla düz çıx get. Allahı sevirən, nahaq qan yiyəsi olma. Bizim sizlə işimiz yoxdur!

Heydər bəy. Olmaz, qırışmal, öyünmə! Səni öldürməmiş qoy-mayacağam!

Ohan. A canım, mən qoçaqlıqdan ötrü demirdim ki, biz qırılası adam deyilik. Mən dediyim odur ki, bizi murov göndərib, bizi öldürsəniz, murova nə cavab verərsiniz?

Heydər bəy. Qırışmal, özümüz billik murova nə cavab veririk; sənənin nə borcundur soruşsan? Silistçisən? Çıxın yoldan, yoxsa bu saatda həminizi yarpaq kimi tökərəm!!!

Ohan. Çıxırıq, çıxırıq, darıxma balam! Sərkis, Karapet, Qəhrəman, dönün, qayıdın, balam! Bulardan qan iyisi gəlir!

Sərkis. A yüzbaşı, bəs murova nə deyək?

Ohan. Olan, nə deyəcəyik? Görmürsən bular quldurdular? Qaçaqçı belə olar? Qaçaqçı yarım ağaclıqdan qaraltı görəndə malın tökür, qaçır. Bular ha bizi soymaq, qırmaq istirlər. Sarsaq köpek oğlu qasid, buları nahaq yera qaçaqçı hesab edib, xəbər gətiribdir!

Qayıdırlar.

Sərkis. A yüzbaşı, murov soruşsa ki, heç bir adama rast gəlmə-dinizmi, nə deyək?

Ohan. Deyərik ki, heç qaçaqçıya rast gəlmədik!

Sərkis. Bəs deyəkmi quldura rast gəldik?

Ohan. Balam, nə işimiz var? Deyərik: dəvə gördün, qığın da görmədim.

Karapet. Xeyr, yüzbaşı, deyərik quldura rast gəldik, çox idilər, giriş bilmədik.

Ohan. Yaxşı, onu sonra fikir edərək, hələ gəl!

Sərkis. Qoy bir bulardan soruşmaq ki, qaçaq malınız varmı? (*Geri dönür.*)

Heydər bəy. Erməni, genə geri dönürsən? Vallah, sizin əcəli-niz yetib. Mən sizi qırmasam, siz burdan itməzsiniz.

Ermənilərin üstünə horakot edir. Bu halda Sərkisin papağı qaçdığı yerdə başından düşür.

Ohan (*diltəng*). A gədə, Sərkis, bu yana dön, bizi qana çalxama!

Sərkis. Yüzbaşı, papağım düşübdür, qoy bir əyilim götürüm.

Ohan (*darıxması*). A gədə, qoy gəl, qoy qalsın!

Sərkis tez dönür, hamısı gedirlər.

Heydər bəy (*dallarınca*). Ey, atamın goru haqqı, əgər bizi gördüyünüzü bir yerdə deyərsiniz, xəbər verərsiniz, sonra evinizin içində beşikdəki uşaqlarınmazdakı tamam gəlləm qırtam! Özünüz bilin!

Ohan (*uzaqdan*). Olan, nə danışsan? Birelli deyilik, üz-üzə gəlməyəcəyik? Nə işimiz var xəbər verək? Sən elə bilirən, biz sizin üstünüzdə gəlmişdik? Yalandan sizə satışırdıq ki, bizi murov göndərib, görək siz nə deyərsiniz. Biz hədrutluuq, gəlmişdik şahsevənlərdən camış almağa, sövdəmiş baş tutmadı, qayıdıb gedirik.

Heydər bəy. Yaxşı, di gedin! (*Heydər bəy qeyzə ayağın yərə çürpib.*) Tez-tez gedin!...

Ermənilər qədimlərin yeyin götürürlər, uzaqlaşb gözəndə itirlər. Bundan sonra Hacı Qara irəli yeriyib yoldaşlarına.

Hacı Qara. A kişi, niyə erməniləri buraxdınız? Niyə qolları bağlayıb bu qamışlığa salmadınız?

Heydər bəy. Nədən ötrü, Hacı?

Hacı Qara. Ondan ötrü ki, gedib üstümüzə kazak gətirməsinlər.

Heydər bəy. Camış alanın nəyinə lazımdır gedib özünə zəhmət verə, üstümüzə kazak gətirə?

Hacı Qara. Sən bilmirsən, şəksiz, bular camış alan deyillər! Oların sözüne necə inanmaq olar? Eşitmədin, Səfər bəy deyirdi ki, buların yüz hiyləsi olur?

Heydər bəy. Hacı, mən zəmin ki, bu səfərdə bulardan sənə heç bir xəta yetişməsin.

Hacı Qara. Olan, nə danışsın? Məgər elə bu səfərdir? Görək belə adamların bir neçəsinə tonbix oluna ki, qaçaqçının qabağına çıxmayalar. Hər qabağa gələn adam sağ-salamat buraxsa, dəxi buların əlindən qaçağa gedib-gəlməkməni olar? Bundan sonra hərgiz dəxi belə qazancılı səfərdən geri qalmayacağam. Çifayda, mən sənə arxayın oldum, daldə durdum, yoxsa bulara zərbi-dəstimi göstərib, bu nadü-rüstlərdən gələcəyinə yolları təmizlərdim!

Əsgər bəy. Yaxşı, bir özge dəfə rast gələndə zərbi-dəstini göstərsən, indi keçdi dəxi.

Hacı Qara. Allah qoysa, siz də eşidərsiniz. Di sürün, durmağa vaxt yoxdur; görək bu gecə Qarğabazarına yetişək. Ordan mən Bədəli sizin yanınızda qoyub görək Kərəməliyə ötüm Ağcabədiyə ki, sabah cümə gündür, bazara çatam, malı satam.

Heydər bəy. Hacı, oradan o yana yalnız gedə bilərsənmi?

Hacı Qara. Oradan o yana dəxi ki kazak yoxdur.

Heydər bəy. Kazak yoxdur, amma murov yasavuluna tuş gələsən, onda yaxşı olmaz.

Hacı Qara. Mən özüm tərindən istirəm ki, bir murov yasavuluna rast gələm, olardan bir qısaş alam!

Heydər bəy. Barakallah, Hacı, məşallah, çox qoçaq imişsən!

Hacı Qara. Bir-iki yasavul mənə rast düşsün, onların başına bir iş gətirim ki, qiyamətədək dadı damaqlarından getməsin; bundan sonra xalq olar sarıdan fərəğət olsunlar. Ta bu yasavulların bir neçəsinə toy tutulmasa, ölkə onların əlindən dincəlməz!

Heydər bəy. Əcəb olar, Hacı, biz də hünərini eşidərik.

Başlayırlar getməyə, bir az gedib gözəndə itirlər.

PƏRDƏ

Dördüncü məclis vaxt olur Xonəşin dərəsində, aydınlıq gecədə, iki erməni, biri piyada, biri eşşək üstə gəlirlər.

Arakel. Mkrtyç, Allah qoysa, bu il səksən çuval taxılımlar olar.

Mkrtyç. İnşallah olar. Üç ildir taxılımları çəyirtmə yeyirdi, amma tarı bu il o qədər veribdir ki, keçən illərin də əvəzi çıxacaq.

Arakel. Mkrtyç, nə yaxşı deyirəm ki, bizim köhnə zamandan quyularda taxılarımız qalırmiş, yoxsa bu bahalıq illərdə çox kərlik çəkərdik.

Mkrtyç. Bişək, bizim kəndin taxılı olmasaydı, Dizaq mahalı acından qırılacaq idi.

Arakel. Əkinçiliyə Allah bərəkət versin. Dünyada ondan yaxşı peşə yoxdur.

Mkrtyç. At tappılıtsı gəlir. Dayan görək kimdir.

Dayanırlar, bu halda qabaqda Hacı Qara görünür.

Kərəməli. Evimiz yıxıldı, ağa, qabaqda iki adam görünür. Demədimmi yoldaşlardan ayrılma! Tamahın güc gətirdi, gəldin, di indi yaxşı Ağcabədi bazarında malını satarsan! Bu saatda yükü alacaqlar.

Hacı Qara. Gədə, nə danışsın? Kimin həddi var mənim malımı ala?

Kərəməli. Belə bu görüklər! Bir irəli dur, bax! Bular, şəksiz, murov yasavullandırlar. Di çalış görək necə yükünü saxlayacaqsan.

Hacı Qara. Allah qoysa, ləbə bir çöp də vermənəm dişlərinə qurtlayalar! Sən yükün üstündə bərk otur, qorxub yıxılma. Mən buları qabaqlayım, görüm sözləri nədir? Tutub qollarını bağlayıb yıxacağam dəreyə. Ta mən özümü bir neçə beləsinə göstərməsəm, yollar əmin olmaz! Allah qoysa, bir iş tutum ki, dəxi heç kəs cürət edib qaçaqçı malına tamah etməsin.

Kərəməli. Mən mıx kimi yükün üstünə qaxılışam. Dartıb salan olmasa, yıxılan deyiləm.

Hacı Qara. Yaxşı, otur irəli! (Ermənilərlə qabaqlaşib əlində tufəng.) Ay adam, kimsiniz? Dinin, yoxsa vurdum!

Mkrtyç. A canım, niyə vurursan? Biz ki sənə yamanlıq eləmirik? Yoldan gedənlik!

Hacı Qara. Yava-yava danışma! Yoldan çox adam gedir. Doğrusun de görüm, kimsiniz? Bu gecə vaxtı burda niyə görürsünüz?

Mkrтіç. Tuğluyuc, getmişdik çöldə taxılımızı biçirdik. Biçib qurtarıb evimizə qayıdırdıq.

Hacı Qara. Bu sözlər ilə məni aldada bilmərsiniz. Mən siz deyənlərdən deyiləm. Mən bilirəm ki, siz kimsiniz! Ta mən sizin ikinizi də şil-küt etməsəm, ölkə sizin ölinizdən dincəlməz, gəlib-gedənlər sizin ölinizdən qurtarmaz!

Mkrтіç (*təccüb ilə*). Arakel, bu nə danışır?!

Ara kel. Bir ağıllı-başlı soruş gör, sözü nədir, nə istir?

Mkrтіç. Ay qardaş, biz ağır padşah rəiyyətiyik. Öz kasıbcılığı-mız ilə başımızı saxlayan adamıq. Biz ömrümüzdə bir kəsə zərər yetirməmişik. Yol kəsmirik, bunt salmırıq. Biz neylirik ki, ölkə bizim əlimizdən dincələ bilmir?

Hacı Qara. Mən sizin tamam hiylələrinizdən xəbərdaram! Əgər siz dürüst adam olsaydınız, bu gecə vaxtı bu yolda görüşməzdiniz. Sizin fikriniz həmişə xalqa zərər yetirməkdir, xalqın evin yıxmaqdır. Tüfənglərinizi yerə salın, yoxsa vurdum!

Mkrтіç. A canım, tüfəngimiz harda idi ki, yerə salaq! Bir cüt oraqdan başqa bizdə bir zad yoxdur. Əgər qərazin bizi soymaqdır, onu bildir.

Hacı Qara. Mən adam soyan deyiləm. Sizin kimi özgə malına tamah edənlərin canını alanam!

Ara kel. Mkrтіç, bu necə quldurdur? Mən heç bunun sözlərin başa düşmürəm.

Mkrтіç. Heç mən də başa düşmürəm. Dinmə, görüm nə danışır. (*Hacı Qaraya mütəvəccəh olub.*) Qardaş, biz kimin malına tamah cləmişik? Biz bir ckinci xalqı. Allaha şükür, padşaha xərac da, töycü də veririk. Biyara gedirik. Bacardığıca xalqa da xeyrimiz deyir. Bu qış bahalıqda tamam qonşu müsəlman obalarına taxıl borc verdik ki, aclarından qırılmasınlar. Əgər bu zamanadək tuğlu bir adamın bir quruluşunu yeyibse, bizim qanımız sənə halaldır!

Hacı Qara. Sizin qanınız çoxdan halaldır. Amma bu zamana-dək tökən olmuyub. İndi sizi əcəl çəkə-çəkə mənə dıçar edibdir. Özgəyə quyu qazan özü düşür. Çox adamların evin yıxırsınız. İndi cəzanıza yetişərsiniz! Yaraqlarınızı salın, yoxsa, vallah, tüfəngi bu saatda ürəyinizin başına boşaldaram!

Ermonilər başlayırlar qorxmağa.

Mkrтіç. Ay qardaş, yer haqqı, göy haqqı bizim yarağımız yox-dur! Axır bizim təqsirimiz nədir ki, sənə belə qəzəbin tutur?

Hacı Qara. Sizin təqsiriniz nə yerə sığışar, nə göyə! Qurumsaq uşağı, başınıza sənət qəhət olubdur?

Mkrтіç. A canım, dünyada bizim sənətimizdən yaxşı sənət varmı? Bizim peşəmiz olmasa, aləm çörək tapmaz.

Hacı Qara. Bax, bax, cürətinə bax, sənətini tərif də edir! Qırış-mal uşağı, xalq əzab çəksin, alının tərilə mal qazansın, siz müftə yerə sahiblik edin! Bu harda görülübdür?

Mkrтіç. A qardaş, Allahı sevirsen, bizi incitmə, qoy ötək, çıxacaq gedək! Sənin işin zarafata bənzir.

Hacı Qara. Vallah, əgər ayaq-ayaqdan tərpedibsiniz, cəmdəklərinizi yerdə sorilmiş bilin! Mənim sözlərimi zarafat sayırsınız? Qərazınız budur ki, mən sizin kimi sarsaqlara allanam, yaxın gəlib öz bildiyinizi edəsiniz? Yaraqlarınızı tulluyun, deyirəm!

Mkrтіç. Arakel, nə eylirik?

Ara kel. Vallah, mən özüm də mat qalmışam.

Mkrтіç. Pərvərdigara, bu nə iş idi düşdük? A canım, irəli qoy-mursan ötək, bəs qoy geri qayıdıb, başqa yol tapıb gedək.

Hacı Qara. Heç vaxt olmas! Ayaq tərpedə bilmərsiniz. Fikri-niz odur ki, gedib murova xəbər verərsiniz, özü gəlib mənim üstümə tökülə? Allah qoysa, sizin ölüm xəbəriniz murova çatır! Bundan sonra qalan yoldaşlarınızla ibrət olur!

Mkrтіç. A canım, sən bizi kim hesab edirsən ki, bu oyunu bizim başımıza gətirərsən?

Hacı Qara. Mən sizi hesab edirəm quldura, yol kəsənə, xalqın evini yıxana, zalıma, müftəxora, dar ağacına layiq olana!

Mkrтіç. Bəs sən özün kimsən?

Hacı Qara. Məni siz özünüz yaxşı bilirsiniz. Bilməyəydiniz bu gecə vaxtı dərənin ortasında məni qabaqladımızı?

Mkrтіç. Vallah, biz özümüz də çox-çox peşmanıq ki, bu yol ilə gəldik, sənə dıçar olduq. Biz heç səni tanıyırmıq və xəyalımızdan da keçməzdi ki, səni görəcəyik.

Hacı Qara. Bu sözlər bir pula dəyməz! Axırncı sözümüdü, məni məəttəl eləməyin! Tez olun, yaraqlarınızı salın!

Mkrтіç. Arakel, nə çarə edək?

Ara kel. Vallah, yarağımız yoxdur! Bu iki oraqdan başqa bizdə bir kəsər tapılmaz; istirsən tullayaq, ha!

Oraqları qabağa tulluyurlar.

Hacı Qara. Tüfənginizi, tapançanızı, qılıncınızı tulluyun! Yoxsa od elədim!

Arakel. A kişi, sən necə adamsan? Allah haqqı, peyğəmbər haqqı tüfəng, tapança yoxdur!

Hacı Qara. İnanmanam, yalan deyirsiniz, gizləyibsiniz, tulluyun. Mkrtiç. Çünki inanmırsan, özün bil, hər nə eləyəcəksən elə! Allah cozanı versin!

Hacı Qara. Bəs belə? Görün nə eyləyəm! *(Başlarının üstündən tüfəngi atır. Eşşək ürür, Arakel qorxusundan eşşəyin üstündən yunbalar. Hacı Qara tapançanı çəkib buların üstünə yüyürür, çıxırır.)* Tərponməyin!

Bıqaro ermənilərin biri yıxılmış, biri ayaq üstə.

Mkrtiç. Ay Allah bəndəsi, bizi nəhaq yerə niyə öldürsən? Hacı Qara. Tərponməyin! *(Sonra üzün Kərəməliyə tutub.)*

A gədə, Kərəməli, mən buları öyləmişəm, tez qaç qurtar!

Kərəməli. Ay ağa, geri qaçım, ya irəli!

Hacı Qara. Gic oğlu gic, geriyyə həra qaçaqaqsan? Genə Araza qayıdıb gedəcəksən? İrəliyə qaç qurtar, tez!

Kərəməli. Yəni yük ilə qaç demirsənmi?

Hacı Qara. Fu, gic balası gic! Əlbəttə, yüksüz necə gedərsən?

Kərəməli. Mən özüm də belə biliəm.

Anı çubuqlayıb qabağa, gözəndə itir. Bu halda Arakel istiyir ayağa dursun.

Hacı Qara *(qaim sövt ilə)*. Ay tərponmə, yoxsa vurdum!

Arakel genə yerə enir. Bu əsnada murov, üstünə bir dostu adam yetişir.

Xəlil yüzbaşı *(murova)*. Ay ağa, burdadırlar, tapmışam, gəlin! Mkrtiç. Ay başınıza dönüm, gəlin bizi bu zalımın əlindən qurtarın!

Arakel *(ayağa durmuş)*. Ay qurbanınız olum, yetişin, bizə bu quldurdan nəcat verin!

Hacı Qara. Gözünüzə dönüm, hər kimsiniz, gəlin! Bular mənim qorxumdan tərponə bilmirlər. Buların qolun bağlayın, öyliyin, mən çıxım gedim.

Bu halda murov adamları ilə bulara tərəf çevrilir.

Murov. Haramzadalar, mənim əlimdən həra gedəcəksiniz? Sorğunuzu alıb dalımızca gəlmişəm! Xəlil yüzbaşı, qoyma!

Xəlil yüzbaşı *(irəli yeriyib ermənilərə)*. Ey, vallah tərponərsiniz, hamınızı qırıq, yarağını salın!

Mkrtiç. Ay başına dönüm, biz quldur deyilik. Bizim üstümüzdə tökülən bu kişidir.

Hacı Qaraya işarə edir. Xəlil yüzbaşı onun tərəfinə çevrilir.

Xəlil yüzbaşı. A kişi, tərponmə, yarağını sal!

Hacı Qara. A qardaş, mən dinc, fərağət kəsb əhliyəm. Yoldan ötdüyüm yerdə bular məni qabaqlayıb öyləyiblər, istirdilər soyalar, çalılıb özümü soydurmamışam.

Murov. Xəlil yüzbaşı buyurur ki, hamınız yarağını salın! Sonra hər kim təqsirlidir, məlum olar!

Mkrtiç və Arakel. Ay ağa, vallah, bizim yarağımız yoxdur. İstirsen, yaxın gəlin, baxın.

Xəlil yüzbaşı *(Hacı Qaraya)*. A kişi, sən yarağını sal, murov buyurur!

Hacı Qara. A başına dönüm, murov burdadır? Başım üstə, budur saldım! Mənim canım və malım murova peşqəşdir. Amma bular yalan deyirlər, yaraqların gizləyiblər.

Yaraq-osbabını yerə salır, sonra murov öz adamları ilə yavaşlayıb Hacı Qaraya.

Murov. A kişi, mən səni üç gecədir axtarıram. Xəlil yüzbaşı, bağla bunun qolların!

Xəlil yüzbaşı Hacı Qarının qollarını bağlayır.

Hacı Qara. A başına dönüm, mənim təqsirim nədir?

Murov. Çox danışma, yoldaşlarını de, yoxsa sabah səni dar ağacından asdırıram.

Hacı Qara. Ağ, niyə məni dar ağacından asdırırsan? Mən quldur deyiləm, yolkəsən deyiləm. Quldur, yolkəsən dar ağacından asılır.

Murov. Necə quldur deyilsən! Bəs sən Əylis ermənilərini soyub ipəklərini aparandan yoldaşı deyilsən?

Hacı Qara. Ay ağa, başına dönüm, mən bir fəqir adamam, peşəm sövdəgərlikdir. Adam soymaq bacarmınam.

Murov. Bəs yaraqlı-ösbəbli bu gecə vaxtı burda nə qayıtırsan? Düz adam burda gozməz. Ay uşaqlar, bunu bərk saxlayın, görüm bu adamlar kimdir. (*Üzün çevirir ermənilərə.*) A kişi, siz kimsiniz?

Mkrtiç. A qurbanın olum, biz tuğlu fəqir biçinçiyik. Əkindən evimizə qayıtdığımız yerdə bu kişi bizi əyləyib qoymuyub gedək. Sən yetişməsaydın, bunun əlində dustaq idik.

Murov (*Hacı Qaraya*). A kişi, buları sən burda saxlamışdın?

Hacı Qara. Mən buları saxlamışdım? Yalan isə buların evini Allah yıxsın! A başına dönüm, bular mənim yolumu kəsib məni soymaq istirdilər.

Mkrtiç. Ağa, yalan deyir, o bizi soymaq istirdi.

Hacı Qara. Bular da çox hiylə var, ağa! Bulara inanma! Deyirdilər ki, guya sizin yasavullarınızdır. İndi öz sözlərini gizlirlər.

Mkrtiç. A ağa, vallah, bu kişi yalan deyir! Bunun sözünə inanma! Biz övvəldən axıra özümüzü tuğlu biçinçi deyib buna yalvarmışıq ki, bizdən əl çəksin. Bunun bir yoldaşı da var idi, qaçdı.

Murov. Xəlil yüzbaşı, di gəl qan ki, buların hansı doğru deyir. Şeytan da buların sözündən baş aç bilməz. Kim bilsin bular necə adamlardır? Buların üçün də götürün gedin, sabah naçalnikə göstərik, silist olunar. Hər necə buyursa, əməl edirik.

Xəlil yüzbaşı hamısını dustaq edir.

Hacı Qara (*başlayır ağlamağa*). Evin yıxılsın mənim evimi yıxın! Qan qusasan məni qana çalxayan! İmansız ölənə mənı beləyə salan! Mən harda, divan harda! Mən silistdən qaçırdım, genə silistə düşdüm! Çibindən birəyadək başlayacaqlar soruşmağa. Di gəl boş-boş suallara cavab ver! Gözlə ki, axırı yaxşı olacaq!

Ermənilərdən birisi. A kişi, səni görək könlün şad olub, üzün gülməsin ki, bizi nəhaq yerə müsibətə saldın. Kim bilsin indi silistdən havaxt qurtaracağın! Urusun silisti beş ilə qurtarmaz. Taxılı-mızı kim yığacaq, xırmanımızı kim döyəcək. Ax-ax!

Xəlil yüzbaşı. A kişi, az danışın, yeriyin.

Hamı gedirlər, gözəndən itirlər.

PƏRDƏ

BƏŞİNCİ MƏCLİS

Bəşinci məclis vaxt olur obada. Heydər bəy uluğun içində oturubdur bir gün irəli toy edib gətirdiyi qolını ilə. Çöldə zurna-qaval çalırılar. Cahil uşaqlar oynuyub söz oxuyurlar.

Heydər bəy. Allah, kərəminə şükür! Yuxudur, görəsən, ya zahirəndir ki, mən səninlə qabaq-qabağa oturmuşam. İki il çöllərdə dərindən gün keçirib axır ki, arzuma yetişdim. Bu nemətin şükürün yerinə yetirə bilmənam.

Sona xanım. Heydər bəy, səni Allaha and verirəm ki, bundan sonra dəxi gəzməyə getməyəsən! Vallah, dəxi mənim ayrılığa hərgiz tabım yoxdur. Allah eləməmiş, əgər sənin başına bir iş gələ, ya qaçaq olasan, ya tutulasan, mən dünyada sağ qala bilməyəcəyəm. Bundan sonra səni bir gün görməsəm, öləcəyəm!

Heydər bəy. Xatirəm ol! Quldurluğa, oğurluğa hərgiz getməyəcəyəm. Naçalnik də mənə dililə tapşırıbdır. Amma bir yaxşı qazanc yolu tapmışıq. İnşallah sən özün də ona mane olmazsan. Çünki bir artıq iş deyil.

Sona xanım. Də görüm, necə işdir?

Heydər bəy. Özün bilmirsen? İyirmi beş gün bundan irəli sənə demədim ki, Hacı Qaradan pul götürüb qaçaq mala gedirik? Onda razı olurdun. İndi xeyrini gördünmü? Gedib gətirən kimi bir gündə Qarğabazarında satıb mayasını verdik Hacı Qaranın oğluna, qazancını götürüb gəldik. Yoldaşlarım da bu səfər paylarını mənə verdilər. On günün içində xarc çəkib, el adətincə toy edib səni gətirdim. Əgər sənin sözünə baxıb getməseydim, ya görək səni götürüb qaçaydım, ya indiyədək hələ atan evində qalaydın.

Sona xanım. Bəs deyirlər ki, axır qadağandır, gedib-gələnlərə tənbih edirlər.

Heydər bəy. Əlbəttə, acizləri həmişə tuturlar. Malını alıb tənbih edirlər. Amma mənə kim yavıq gələ bilər!

Sona xanım. Bəs sənin qabağına çıxan olmadı?

Heydər bəy. Niyə olmadı? Onu birdən çıxdı, qoxutdum, hamısı qaçdı, getdi.

Sona xanım. Ay aman, Heydər bəy, bu iş də xatalı işə bənzəyir! Doğrusu, mən buna da razı deyiləm! Hacı Qaraya sifariş edə-cəyəm ki, dəxi siza pul verməsin, sizi tovlaşdırıb aparmasın. Vallah, bu işi də fikir edəndə ürəyim əsir!

Heydər bəy. A qız, nə var ki ürəyin əsir? (*Sona xanımın boynunu qucaqlayıb üzündən öpür.*) A qurbanın olum, bəs nə işə yapışım? Bəs nə ilə səni saxlayım?

Sona xanım (*başlayır ağlamağa*). Əl çək. Bu işdən də əl çək! Mən atam evindən gətirdiyim cehiz ilə bir il yaxşı dolanmış. Sonra bir yaxşı iş tapmasan, özün bil!

Heydər bəy. Bəs qoy bir-iki dəfə də gedim, yoldaşlarımla borcunu verim, sonra deyərsən dəxi getməmə.

Sona xanım (*ağlaya-ağlaya*). Heç bir dəfə də qoymanam! Yarımda qoymanam! Qoy yoldaşların gözləsinlər!

Heydər bəy. Axır şərtimiz belə idi. Getməsən, pullarını istərlər, gözləməzlər.

Sona xanım. Sənin işin olmasın, anama sifariş edəmə, atama deyər, onları sakit edə.

Heydər bəy. Yaxşı, amma mən heç bilmirəm ki, sən nədən ehtiyat edirsən?

Sona xanım. Mən ondan ehtiyat edirəm ki, genə sənin adın çökülə, işə düşsən, mən gününqara olam.

Heydər bəy. Boş-boş xəyal eləmə. Bu heç vaxt olmaz!

Sona xanım. Çifayda mən dincələ bilmirəm. Ürəyim yarpaq kimi əsir. Elə bilirəm genə səni əlimdən alacaqlar.

Bu halda Hacı Qoranın arvadı Tükəz içəri girir.

Tükəz. A başına dönüm, mənim ərimi neylədiniz? Mənim ərimin başına nə iş gəldi? Siz hamınız gəlibsiniz, onun nə özü var, nə nökrəri var!

Heydər bəy. Ay arvad, hələ bu vaxtdək gəlib çıxmayıbdır?

Tükəz. Xeyr. Axır bu nə iş idi cəhlədiniz? Kişiciyi tovluyub, aparıb avara saldınız! Yoxsa ölümə verdiniz?

Heydər bəy. Ay arvad, qorxma, görsən kəndlərin hansında öylənibdir, gələr çıxar, fikir eləmə!

Tükəz. Kəndlərdə öylənməz. İndiyədək başı əlində olsaydı, gələrdi. Mən ərimi sizdən istirəm! Görək mənim ərimi necə ki aparırsınız, elə də mənə tapşırsınız!

Heydər bəy. Bizə mühsisil vəqə oldu! Ərin uşaq deyildi, nabalıq deyildi, biz onu tovlayıb aparaydıq. Biz ona bir təklif elədik, öz xeyrini yoxladı, qoşuldu bizə gətdi. Hər yerdə muğayat olub, qor-

xulu yerlərdən ötürüb yola saldıq. Dəxi biz nə ələyə ki, gəlib çıxmayıbdır. Çıx get, başımı ağrıtm!

Tükəz. Gedirəm murova, naçalnikə şikayət etməyə. Mənim ərimi siz itiribsiniz!

Bu halda qışqıq qopur, murov və naçalnik adamları ilə alacağı çevirirlər.

Murov. Naçalnikin buyruğudur ki, hər kəs yerindən tərpənməsin.

Heydər bəy (*qabağa çıxıb*). Murov, naçalnikin qərəzi nədir, buyursun görüm! Burada təqsirli yoxdur ki, ondan qaça.

Murov. Təqsirli var, ya yoxdur, ancaq naçalnik Heydər bəyi görmək istəyir.

Heydər bəy. Heydər bəy mənəm, hər nə qulluğunuz var, buyurun!

Naçalnik (*irəli yeriyib*). Heydər bəy, sən mənim nəsihətimi eşitməyib, genə yaman işə qoşuldu? İndi görək mənim ilə Qalaya gədəsən!

Sona xanım başlayır titrəməyə, ağlama.

Heydər bəy. Naçalnik, sən mənə buyurmuşdun ki, oğurluğa, quldurluğa getmə. Əgər mən sənin sözündən çıxmışam, mənim yerim Sibirdir.

Naçalnik. Bəli, çıxıbsan! On gün bundan irəli Arazdan bir az yuxarı Əylis ermənilərini soyub, ipəklərini alıbsınız. İş aşkar olubdur. Yaxşısı odur ki, tənbihin yüngül olmaq üçün boynuna götür, yoldaşlarını nişan ver.

Heydər bəy. Naçalnik, buyurursan ki, bu iş aşkar olubdur. Amma mən bir adamı soymamışam. Əgər bir kəs mənim üzümə durub bir söz desə, mən qanıma sənə halal elədim.

Naçalnik. Yaxşı, Xəlil yüzbaşı, o erməniləri bura çağır!

Xəlil yüzbaşı Ohan yüzbaşını öz dostası ilə irəli gətirir.

Naçalnik. Ohan yüzbaşı, bu idimi sizə rast gələm?

Heydər bəy. Naçalnik, hər belə mujik sözünə etibar edib mənə bədbəxt etməyin!

Ohan. Başına dönüm, mən hərgiz müjik deyiləm. Mən iyirmi ildir vilayət böyükələri qulluq edirəm. İyirmi rızaməndlik kağızım var. Keçən il mənə gümüş medal yazmışdılar! Alın bu kağızları bir oxuyun, görün! (*Kağızları göstərir.*)

Naçalnik. Hələ mənə sənin qulluqlarını bilməyə vaxt yoxdur. Gördüyün işi söylə!

Ohan. Başına dönüm, mənəm böyük üçün şəhadətnaməm var! Alın, oxuyun! (*Şəhadətnaməsini cibindən çıxarıb uzadır naçalnikə.*)

Naçalnik. Olan, sözünü de, nəcəbətini isbat etmək qoy sonraya qalsın!

Heydər bəy. Naçalnik, bu şəhadətnamələrin yüzü bir pula dəyməz. Zətində şübhə olanlar öz nəşəbləri üçün şəhadətnamə qayırdılar.

Ohan. Bu sözü naçalnik hüzurunda deməyib, bir özge yerdə mənə desəydin, bu tufəng ilə sənə cavab verərdim! (*Əlin uzadı tufənginə, sonra naçalnikə mütəvəccəh olub.*) Başına dönüm, mən bu axırncı nüfuz dəftərində bəy yazılmışam. İndi bu mənəm bəyliyi istir batırsın. Haqq elə, mən bədbəxt olmuyum.

Naçalnik. Bu saatda buyurram sənə əlli çubuq vururlar. Bəyliyi lap unudarsan, əgər sualıma cavab verməsən! Səndən mən soruşaram ki, bu idimi sizə rast gələn?

Ohan. Bəli, başına dönüm, bu idi bizim üstümüzə yoldaşları ilə tufəng və qılınc çəkən! İyirmi yaraqlı-əsbablı atlı idilər. Biz ancaq on adam idik. Əgər bizdən çox olmasaydılar, sizin dövlətinizdən buları tutardıq. Elə ki bizdən ötüblər, gedib Əylis ermənilərini soyublar.

Heydər bəy. Naçalnik, tamam danışdığı sözlər böhtandır!

Naçalnik. Tatar tayfası tamam yalançı olar. Sən də o cümlədən, sən, sözünü də etibar etməmək müşküldür. Birisi də yaraqlı-əsbablı, iki tuğlu ermənini əyləyib soyumuş. İndi aşkara yalan deyir ki, guya ermənilər onu soymaq istirlərmiş.

Heydər bəy. Mən bilirəm ki, o kişi kimdir. Mən Qarabağın tamam yaxşı-yaman adamlarını tanıyıram. Onu görsəm billəm ki, onun sözü doğrudur, ya yalandır. Sənin başına and olsun ki, həqiqətini ərz edərdim!

Naçalnik. Xəlil yüzbaşı, o tutulan kişini bura gətir!

Xəlil yüzbaşı gedib Hacı Qaramı hüzura gətirir.

Naçalnik. De görüm, bu kimdir, necə adamdır?
Heydər bəy. Naçalnik, mən bunu tanıyıram. Sənin başına and olsun ki, bu, adamsöyən deyil, ermənilər xilaf ərz ediblər.
Naçalnik. Xəlil yüzbaşı, erməniləri gətir.

Xəlil yüzbaşı tuğlarını gətirir.

Naçalnik. Heydər bəy, odur ki, sən sözünə etibar etmirəm! Axır özün bir fikir eyle: bəs bu ermənilər adamsöyəndirmi? Amma bu kişi deyir ki, guya bular onu soymaq istirmişlər!

Heydər bəy. Belə deyil, bu kişi də yalan danışır.

Naçalnik (*acıqlanmış*). Bəs necə olmaq görək? Məlum ki, hamınız yalan danışırırsınız! Hamınız tənbiho layiqsiniz! Mən görək səni aparam!

Heydər bəy. İxtiyar səndir.

Sona xanım başlayır titrəməyə.

Naçalnik (*Hacı Qaraya*). A kişi, sən axır bu erməniləri nə səbəbə öyləmişdin?

Hacı Qara. Başına dönüm, mən öz kəsb-karım ilə dolanan adamam. Heç vaxt yol kəsmək mənəm işim deyil. Həmişə alış-veriş edərdim. Padşaha çox qulluqlar etmişəm.

Naçalnik. Padşaha sən nə qulluq etmişən, a kişi?

Hacı Qara. Başına dönüm, on beş ildir padşah gömrüyünə ildə əlli tükən xeyir verirəm.

Naçalnik. Bəli çox böyük qulluqlar edib-sənmiş! Əlhəq böyük mərhəmətə layiq imişsən!

Hacı Qara. Bəli, başına dönüm, bu qulluqlarına görə görə mənə qızıl medal veriləydi, nəinki...

Naçalnik. Bəli, sən kimi qulluq edənlər çoxdur. Verdiyiniz pulları da görə verib qızıl medal qayırdıq, gənə özünü dəğidəq. Cəfəngiyat danışma! De görüm, erməniləri niyə öyləmişdin?

Hacı Qara. Başına dönüm, olar mənə öyləmişdilər.

Ermənilərin birisi, yəni Mkrtıç.

Mkrtıç. Qurbanın olaq, yalan deyir, bu bizi soymaq istirdi.

Yasavul (naçalnikə). Ağa, murovumuz əylisliləri soyan quldurları tutub, tamam ipəkləri alıb, özlərini dustaq edib. Məni qulluğunuza göndərdi ki, bu xüsusda ərz edim. Dalınca əhvalatı yazı ilə bildirəcək.

Murov. Yəqin ki, genə tatarlırlar.

Yasavul. Boli.

Naçalnik. Yoxsa xəyal edirdin ki, ingilis ya firəngdirlər?

Ohan. Başına dönüm, quldur həmişə tatarlardan olur. Bizlərdən heç vaxt quldur olmaz!

Naçalnik. Kəs səsini, bu sizin doğruluğunuzdan deyil. Ondən ötrü ki, cürət edə bilmirsiniz və bacarmırsınız!

Yasavul. Ağa, murov bir qaçaqçı da yük ilə tutub göndərmişdir.

Hacı Qaranın rəngi qadır.

Naçalnik. Hardadır! Hüzurə götür!

Yasavul gedir.

Heydər bəy. Naçalnik, indi sizə məlum oldu ki, mən quldur deyiləm?

Ohan. Ağa, o tutulan quldurlar bişək bunun yoldaşlarıdır.

Naçalnik. Həqiqət olunur.

Bu halda yasavul Kərəməlini hüzurə gətirir.

Hacı Qara onu görən kimi "vay" edib özündən gedir.

Naçalnik (təəcüb ilə). Bu necə işdir? Bu kişi niyə özündən getdi! Bunu ayıldın görək!

Murov su tökür. Heydər bəy, Xəlil yüzbaşı qolun boğur.

Hacı Qara gözün açır.

Naçalnik. A kişi, sənə nə gəldi özündən getdi?

Hacı Qaranın dili tutulur.

Naçalnik (Kərəməliyə). A gədə, doğrusun de, səni buraxaram. Bu kişi səni görəndə niyə özündən getdi?

Kərəməli. Bilmirəm, başına dönüm!

Naçalnik. Sən kim ilə və haçan qaçaq mala getmişdin? Kərəməli. Mən heç kim ilə və heç vaxt qaçaq mala getməmişdim.

Naçalnik. Nə danışsın? Səni yükün üstündə tutublar, necə dana bilərsən?

Kərəməli. Mənim o yükdən heç xəbərim yoxdur.

Naçalnik. Bəs o mal kimindir?

Kərəməli. Bilmirəm.

Naçalnik. Bəs sən at üstündə deyildin?

Kərəməli. Boli.

Naçalnik. Bəs yükü atın üstünə kim qoyubdur?

Kərəməli. Şeytan qoyubdur, mənim ondan xəbərim yoxdur.

Naçalnik. Əzizim, biz şeytanı səndən yaxşı tanıyırdıq. Ondən çox iş baş verər. Amma qaçaq mal alış-verişi eləməz. Doğrusunu de, yoxsa dərini soyaram.

Heydər bəy. Naçalnik, bir ərzim var.

Naçalnik. De görüm.

Heydər bəy. Qulluğunuzda çox-çox müqəssirəm, amma təqsirimi boynuma götürürəm. Bu kişini mən iki yoldaşım ilə qaçaq malı gətirməyə aparmışdım. Bu tutulan onun nökrəsidir. Çün bu çox xəsis olduğu üçün malı tutulduğundan ötrü özündən getdi. Erməniləri də malının qorxusundan yolda əyləmiş imiş.

Naçalnik (Heydər bəyə). Mətləb məlum oldu. Bəs yoldaşların kim idi?

Heydər bəy. Əsgər bəy, Səfər bəy.

Naçalnik (murovə). Onları çağır, gətir.

Murov. Bu saatda.

Murov bir yasavul göndərir.

Naçalnik (Heydər bəyə). Bəs niyə utanmadın, dedin ki, Ohan yalan danışır?

Heydər bəy. Ohan həqiqətdə yalan danışdı, naçalnik! Ondən ötrü ki, biz hamı bir yerdə altı adam idik, qaçaq mal gətirirdik. Dörd yükümüz var idi. Bulara rast gəlib, qorxudub qovduq, çıxıb gəldik. Sənin başın üçün, Əylis ermənilərinin soyulmağından bizim xəbərimiz yoxdur!

Bu halda bir yasavul Əsgər bəyi, Səfər bəyi gətirir.

Naçalnik. Heydər bəy, yoldaşların bulardımı?

Heydər bəy. Bəli, bulardır!

Naçalnik. Heydər bəy, ağərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur, amma çün başburtusuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib, murov göndərən qarovulların üstünə qılınc və tüfəng çəkibsiniz, zakona görə görək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam.

Heydər bəy. İxtiyar səndir, naçalnik!

Sona xanım (*veriyib naçalnikin atəyin tutur*). Qurbanın olum, məni öldür, onu aparma! Məni bisahib qoyma!

Naçalnik. Heydər bəy, bu kimdir?

Heydər bəy. Naçalnik, bu mənim arvadımdır. Dünən toy edib gətirmişəm. Bu bədbəxtliyəmə bais budur!

Naçalnik. Necə mögər?

Heydər bəy. Naçalnik, biz bir-birimizi nəhayətdə sevdik. İki il idi qovuşmaq həsrətin çəkirdik. Pul tapırdım toy edim. Axır ki, qaçaq mal gətirib satdıq; qazancı ilə toy elədim, bunu gətirdim. Kaş öləydim, bu günü görməyeydim.

Sona xanım. Başına dönüm, bizi padşahın başına çevir! Qul xatasız olmaz, ağa kərəmsiz. Yaz bu işi yuxarı bildir, bəlkə mənim göz yaşına rəhm eləyələr. Mən dilimdən kağız verrəm ki, bundan sonra Heydər bəyi heç bir yaman işə qoymuyam.

Heydər bəy. Naçalnik, mən hazıram ki, bu təqsirimi öz qanım ilə Dağıstanda padşahın düşmənlərinin qabağında yuyam.

Naçalnik (*murova*). Vallah, yazığım gəlir bu biçarələri bir-birindən ayırmağa. Görəsən mən bu işi yuxarı bildirənədək buları zəminə vermək olarmı?

Murov. Olar.

Əsgər bəy. Naçalnik, biz də düşmənlərin qabağında qılınc çalmağa hazırıq!

Naçalnik (*murova*). Buları zəminə ver, ta yuxarıdan cavab gəlinəcə.

Murov. Baş üstə!

Bu halda Hacı Qaranın arvadı Tüköz içəri girib, naçalnikin ayağına düşənib.

Tüköz. Başına dönüm, mənim ərimi mənə ver!

Naçalnik (*Hacı Qaraya*). Kişi, dəxi qaçaq mala getməzsən ki?

Hacı Qara. Tövbə olsun, naçalnik! Tövbə, tövbə! Gecə-gündüz sənə dua edəcəyəm ki, məni bu əməldən qaytardın!

Naçalnik (*murova*). Bunu da zəminə ver.

Murov. Baş üstə!

Hacı Qara. Başına dönüm, bəs malım necə olsun?

Naçalnik. O barədə səbr elə.

Hacı Qara. Qurbanın olum, malım yetişməsə ölləm!

Naçalnik. Özün bil. Xəlil yüzbaşı, Hacı Qaranın nökrəni və tuğluları da burax getsinlər. (*Baylara*.) Sizin nacabətinizə hərgiz layiq deyil ki, yaman əməllər ilə özünüzdə bədnam edib ümənayi-dövlətin nəzərində xar və zəlil olasınız. Necə ki uğurluq, elə də qaçaq mala getmək dövlət tərəfindən qadağandır. Padşahın əmrindən çıxan – Allahın əmrindən çıxan kimidir. Allahın əmrindən çıxana o dünyada qəzəb yetişər, padşahın əmrindən çıxana bu dünyada; Allahın əmrin bitirənə behişt var, padşahın əmrini bitirənə mərhəmət və şəfəqət. Ümənayi-dövlətin rəhmi çoxdur, olur ki, sizin bu təqsirinizi bağışlayalar. Amma bundan sonra görəkdir niyyəti-xalis ilə dövlətə sədaqətəndiş olub, hər bir xüsudə, yaman xəyalları başımızdan çıxardasınız!

Bəylər. Can-baş ilə nəsihətini qəbul edirik, naçalnik.

Naçalnik (*Sona xanımın əlindən tutur*). Bax, sənin gözəlliyinə və göz yaşına Heydər bəyi səndən ayırmadım. Ondan yaxşı muğayat ol, gənə bir pis iş tutmasın, ta yuxarıdan cavab gəlinəcə.

Sona xanım. Mənim başım üstə, naçalnik! Arxayın ol! Özümü öldürmə ki, onu yaman işə qoymanam.

Naçalnik. Çox-çox razıyam! Sənin zəminliğin hər kəsin zəminlihdən etibarlıdır. Xudahafiz! (*İstəyir getsin*.)

Hacı Qara. Başına dönüm, naçalnik, murovun yasavulları məni tutanda cibimdən yarım abbasımı çıxardıblar, buyur versinlər.

Naçalnik (*murova*). Buyur, bu saatda bunun pulunu versinlər! Yasavulların görə belə əməlləri tərk ola!

Hacı Qara. Allah sənin ömür və dövlətini artıq eləsin, ağa! Nə qədər bədənimdə canım var, sənin bu şəfəqətini unutmayacağam!

Naçalnik uzaqlaşır, dalışınca da adamlar.

PƏRDƏ

Tamam olur

NƏCƏF BƏY VƏZİROV

(1854-1926)

Nəcəf bəy Fətəli bəy oğlu Vəzirov Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini orada almışdır. Bakı real gimnaziyasını bitirmiş (1868-1974), ali təhsil almaq üçün əvvəl Moskvaya, sonra isə Peterburqa getmiş, Pertovski-Razumovski Məşə və Torpaqşünaslıq Akademiyasının məşəçilik fakültəsinə daxil olmuşdur (1874-1878).

Nəcəf bəy Vəzirov "Əkinçi" (1875-1877) qəzetində məqalələrlə çıxış etmiş, qəzet bağlandıqdan sonra isə dövrü mətbuatda – "Həyat", "İrşad", "Təzə həyat", "Tərəqqi", "Yeni İrşad", "Sədayi-həqiq", "Açıq söz", "Kaspi", "Baku" – tez-tez çıxış etmiş, günün zəruri məsələləri ilə bağlı fəal bir jurnalist kimi fikirlərini bildirmişdir.

"Daldan anılan dənizə dəyər" (1890), "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz" (1890), "Adı var, özü yox" (1891), "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" (1895), "Pahlıvanı-zəmana" (1898-1900), "Nə akarsən, onu biçərsən" (1911) komediyalarını, "Müsihət-i Fəxrəddin" (1896) faciəsini yazmışdır.

Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan Dram Teatrının təməlini qoyan şəxsiyyətlərdəndir (1873).

MÜSİBƏTİ-FƏXRƏDDİN

(Çəkənə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı)

ƏFRADI-ƏHLİ-MƏCLİS

Fəxrəddin bəy	– cavan oğlan, dərülfünun tamam etmiş
Mələk xanım	– onun anası
Şahmar bəy	– cavan oğlan, onun qardaşı
Hacı Murad	– cavan nəvələr
Xəlil	– böyük mülkədar
Rüstəm bəy	– onun cavan oğlu
Mahmud bəy	– onun qızı
Səadət xanım	– Mahmud bəyin övroti, Fəxrəddinin bacısı
Gülbahar xanım	

Əhməd	– Rüstəm bəyin cavan nəvələri
Vəli	– qoca övrot, quiliquçu
Hürü	– cavan oğlan, mülkədar
Cahəngir bəy	– Cahəngir bəyin dostları
Fəhəd	
Məhərrəm	

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Rüstəm bəyin otağında, Avropa qaydasında bəzənmiş, Rüstəm bəy ayloşib sandəli üstə, lək.

Rüstəm bəy (tək). İndiyə kimi tamam ömrümdə düşmənlə qabağında qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşmənlə faiq gəlmişəm, bir Allahdan savayı heç kimdən qorxmamışam... (Səktə.) Mən hamam Rüstəmə ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdun xaraba qoydum, tar-mar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum... İndi mən bir ağzından süd iyi gələn cavadan qorxacağam?! (Durur ayağa.) Bir at görməmiş, tufəng əlinə almamış, övrot sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmana? Heç vaxt. (Təbəssümə.) Həmm... Görək Fəxrəddin atası Heydə bəydən qoçaqımı olacaq ki, əli qılıncı, qabağımda dovşan tazi qabağımda qaçan kimi vazyırdı. (Səktə.) Özün öldürtdüm, qızın güclən oğluma gətirdim, qardaşların bu vilayətdən itirdim... İndi mögər mən ölmüşəm ki, Fəxrəddin gəlib burada ad alıb, san çıxartmış və mənim oğlum Rəşid bəy, Rəşid kimi oğlun qanı yerdə qalsın? O mən deyiləm. (Uzun səktə, çağırır.) Əhməd, Vəli!.. Hərgah onu atası yolu göndərməsəm, bu papaq mənə övrot ləçəyi olsun. (Əlin vurur başına.) Bir tək Fəxrəddin, oğlum Rəşidin qanına layiq ola bilər... Mən görək o evi xaraba qoyam!..

Əhməd, Vəli bellərində xəncər-tapanca daxil olub bəş oyırlar.

Rüstəm bəy. Fəxrəddin bəy Heydə bəy oğlu, deyirlər gəlibdir, onu görənizin varmı? Öləncən mənənlə əlləşən atası Heydə bəyə bənəyirmi?

Əhməd. Xeyr, ağa, görməmişik. Ancaq belə söyləyirlər ki, çox qoribə oğlandır; alçaq, mülayim. Əlavə deyirlər ki, öz rəiyyəti üçün mülkündə axarxana və məktəbxana açıbdır, həkim gətirib, mama gətirib.

Rüstəm bəy. Əsitişəm... Fəxrəddin tamam dünyanın gözü də olsa, gənə mənim oğlum Rəşidin əvəzi deyil ki, onu Heydər bəy para-para eləmişdi... Nə qədər Fəxrəddin gözəl olsa, nə qədər kamallı, ağıllı olsa, mənə bir elə artıq xoşdur, çünki onu qəza oğlunun qanına layiq əvəz göndərib və mənə üçün məqami-intiqam. (Səktə.) Əhməd! Vəli!.. (Səktə.) Rəşidimin yadigarları! O bədbəxt gecə, Rəşid can verən zamanı biz əhd-peyman elədik, öz aramızda əl tutuşduq, o əhd-peyman yadınızdan çıxmayıbdır ki?..

Əhməd. Xeyr, ağa, elə halət, elə məqam yaddan çıxma bilməz, mümkün deyil... Və adın kişi qoynanın sözü bir görək. Başımızdakı papaqdır, ağa, övrt ləçəyi deyil!

Vəli. Əvvəl-axır ölümdür. Ağa, qoy can puç olsun, qeyrət yolunda, namus yolunda... Rəşid ağamın müsibətini unutmaq olmaz.

Rüstəm bəy. Mərhəbə, mərhəbə!.. Cavabınız mərd igidin cavabıdır; çörəyim sizə həlal olsun... Əgər sizləm bir yerdə oğlum, biçarə Rəşidim sağ olsaydı, o da mənə belə cavab verərdi... Haradasan, oğul, belimi sındıran oğul? Yaraların yadına düşəndə dünyavü aləm başıma aylanır, bədənəm od tutub yanır, başımdan tüstü çıxır... Oğul, oğul! Sənin qanını gərdə qoymaram, oğul! Qəbirdə rahat yat... Hərgah meydanda tək də qalsam, gənə düşməndən əl çəkməyəcəyəm.

Əhməd. Nə buyursunuz, ağa, məgər biz qırılmışıq ki, siz meydana tək qalasız? Nə qədər bədənə canım var, nə qədər nəfəsim gəlib-gedir, and olsun Rəşid bəyin öz canına, mən düşməndən intiqam almamış, ondan əl çəkməyəcəyəm!

Vəli. Ağa, mənə güllə ilə vurub öldürseydiz bundan yaxşı idi ki, o sözü buyurdunuz. Məgər Rəşid yaddan çıxma bilər?! Rəşid ağamın qanını tək mən alacağam və bir adam başı kəsməklə ürəyim soyumayacaq, onu yəqin bilim!

Rüstəm bəy. Bu qeyrətdən, bu namusdan sonra – ki sizdə gördüm – mənim dərdimin yüzəndi biri qaldı... Allah sizdən razı olsun. Ancaq, oğlanlarım, tələsmək lazım deyil. Mən necə tədbir təksəm, o qayda rəftar edərsiz. Amma o vədəyə kimi bu barədə lal-kar olmaq görək... Başa düşürsüz ki, nə deyirəm?

Əhməd və Vəli. Əlbəttə, ağa, necə ki başa düşürük. Düşməni ayıltmaq olmaz, onlar da güclüdürlər.

Rüstəm bəy. Çox yaxşı, gedin, gedin, Allah sizdən razı olsun. Mahmudu buraya göndərin.

Əhməd və Vəli baş vurub gedirlər.

Rüstəm bəy (tək). Hərgah mənim oğlum Mahmudda namus-qeyrət olsaydı, mənim nişanələrimin yüzəndi biri onda tapılırdı, o indiye kimi qardaşının intiqamını almışdı və mənə bu dərddən xilas eləmişdi... Heyf sənə, oğul, heyf sənə, Rəşid!.. Of... (Uzun səktə.) And olsun Rəşid bəyin qəbrinə, hərgah Mahmud övrətin sözüne baxıb, biqeyrətliyi qəbul eləsə, mən onu bir də oğul deyib çağırma-yacağam, ölüb, ya itmiş hesab eləyəcəyəm... Mənim oğlum görək özümə oxşasın, biqeyrət oğul mənə lazım deyil. Rəşid ölmədən getdi, ölmədim; Mahmud gedəndə nə olacaq?... (Səktə.) Dünyada ömr eləmə, elədin qeyrəti, namusu əldən vermə, vəssalam.

Mahmud bəy (daxil olub). Nə buyursunuz?

Rüstəm bəy. Gəl otur.

Mahmud bəy (kənar səndəli üstə oturub). Gədələr dedilər ki...

Rüstəm bəy. Səndən bir sual edəcəyəm, ona cavab ver.

Mahmud bəy. Buyurun.

Rüstəm bəy. Mahmud, sənin məhəbbətin mənə vadar elədi, mən də gedib düşməni qızın getirdim cəbrən və evimdə gəlin elədim və mən öləndən sonra dövlətimə şərik... Demirəm pisdır, göycək deyil, ağılsız-kamalsızdır... Amma düşməni qızdır və bu düşməncilik ki, bu saat bizim aramızda var və həmişə olacaq. Gülbahar mənim evimdə qala bilməz, əlavə müsibətlər gələndə qızı düşməni qapısına geri qaytarmaq özü bir böyük müsibətdir... Gülbahar görək gətsin. (Səktə.) Qandın ki, tələbim nədir? (Səktə.) Səndən cavab gözləyirəm, de görüm sözün nədir?!

Mahmud bəy. Mənə bağışlayın, ata, hərgah məhəbbət necə ki, buyursunuz, sizi vadar elədi gəlin barəsində cəbrən iş görməyə, ola biləmi ki, haman məhəbbət mane ola ikinci cəbrə və zülmə?

Rüstəm bəy. Ola bilməz... İkinci təklif: hazırsanmı Heydər bəyin evin tar-mar etməyə, yurdunda bayquş ulatmağa, Rəşid bəyin qanını almağa?

Mahmud bəy. Sahib-ixtiyarısınız... Amma Fəxrəddin bəyin haqqında doğrusu insaf yol vermir; çünki o biçarə bitəqsirdir və özü o vaxt heç burada olmayıb.

Rüstəm bəy. Hay, hay, hay, hay, Mahmud! Mən elə qabaq-cadan bildirdim sənin cavabımı... Heyf sənə, Rəşid! Yaraların sübut edirdilər ki, düşməne asanlıqla can verməmişən. Biçarə oğul, belimi sındıran oğul!..

Mahmud bəy, inanın, ata, Rəşid bəyin müsibəti necə ki, sizə rahatlıq vermir, elə də mənim özümə. Ancaq, ata, Allah xatirinə məni vadar eləməyin nəhaq qan tökməyə və zülm etməyə...

Rüstəm bəy (*rişxənd ilə*). Xa, xa, xa!... "Nahaq qan tökməyə". Hm... Rəşid yəqin ki, mənə belə cavab verməzdi! Mahmud, Mahmud, bu mərtəbədə sənə tuman əsər edib? A bədbəxt!

Mahmud bəy. Məgər insafla iş görmək binamushluğu sübut edə, ata?

Rüstəm bəy (*acıqlı*). Kifayətdir, gedə bilərsən... Ancaq qaçıb Gülbahar xanım ilə pıçı-pıçı danışmayasan, təvəqqe eləyirəm.

Mahmud bəy. Ata, mən ölümə getməyə...

Rüstəm bəy. Kifayətdir, mürexəss, gedə bilərsən!

Mahmud bəy (*gedə-gedə kənara*). Belə ki, sən başlamısan, öz evində bayquş ulayacaq.

Rüstəm bəy (*tək*). Rəşid! Qanını yerdə qoymaram. Yoxsa oturduğum yerdə sinəm partlayıb bağrım çatlar!.. Bir qaranlıq gecədə gedələri götürüb gedərəm, od vuraram evlərinə, taylorlarına və çölə çıxanı gülləbaran edəmə. Rəşid! Bilsəm ki, evim tar-mar olacaq, yurdum itəcək, gənə sənə qanuvu yerdə qoymayacağam, oğul!.. Evlərimi Qars qalası da eləsələr, yüz nəfər adam da orada olsa, gənə görək mən intiqamımı yerdə qoymayam... Mənə iki etibarlı nökrəm, Cahangir bəy, yoldaşları kifayətdir... Vay Mahmud, vay Mahmud!.. (*Gedir.*)

Gülbahar xanım (*daxil olub*). Uy, ay qardaşlarım, uy, yazıq atamın evi!.. Qulaqlarım kar oleydi, bu günə əhvalatı eşitməyəydim... İndi mən nəyliyim, Allah? Dərdimi kimə deyim, Allah?.. Kağız yazıb kimləndirəndir? Nə tövr onları xəbərdar eləyim?.. Ağlım çasır, Allah!.. Mən Fəxrəddinin ölümünə tab eləyə bilmərəm, Allah! (*Ağlayır.*) Uy, yazıq qardaşlarım, yetim canım, yazıq canım, qorib canım sizə qurban, ölüm mənimdir, Allah! (*Yıxılır səndəli üstə göz-lərin örtüb ağlayır.*)

Sodayi-qayıbanə oxuyur:

Yaran, bu gərbiş-fələkin kömədarı var.
Dövrü zamanonin nə vaman ruziəarı var!
İbrət gözün acıb hər kim yəqin görür
Kim bu xərəbə çölündə müsibət baharı var.

Səadət xanım (*daxil olub*). Gülbahar, nə olubdur? Gülbahar! De görüm nə olub?! Səsin çıxart, Allah xatirinə, məni qorxutma!?

Gülbahar xanım. Müsibət yerdən göyəcən... Səadət, Səadət, canım sənə qurban, bağrım çatlayır, aman günüdür!

Səadət xanım. Gülbahar, sən məni həqiqət qorxudursan. Allah xatirinə tez ol, sözünü de!

Gülbahar xanım. Səadət, insaf məqamında sənə atan mənim atam ilə düşməndilər, sənə atan mənim əmilərimi nəhaqdan diyar-bədiyar saldı... Mənim atam sənə qardaşımı öldürdü, sənə atan mənim atamı, belələri? Üç qan bunlar elədilər, bir qan mənim atam. Görək bundan sonra Fəxrəddinin taxsırı nədir?! Sən istəyirdinmi ki, Fəxrəddini!.. Oy, dilim-ağzım qurusun, Allah!

Səadət xanım. Fəxrəddinin başından bir tük əskik olunca, mənim iki gözüm kor olsun! Gülbahar, Allah xatirinə gödək danış görüm, təzadən qəza başımıza nə gətirmək istəyir?

Gülbahar xanım. Bu saat mən eşitdim, Allah heç bacılara göstərməsin... Rüstəm bəy nökrələri ilə məsləhət gördülər ki, bir qaranlıq gecədə gedib mənim atamı evini yandırсынlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər... Fikirli Fəxrəddini öldürməkdir... Fəxrəddin üç ay deyil Almaniya gəlibdir, mən onu görməmişəm... Belə zülm olarmı ki, bunlar başlamaq istəyirlər?!

Səadət xanım. Bu oldu çətin məsələ. Allaha pənah, ağlamaq məqamı deyil, belə işlərdə fikir lazımdır.

Gülbahar xanım. Qorxuram biz onları xəbərdar edəncən iş işdən keçə... Əgər məsləhət görürsən, mən özüm qaçıq xəbəre.

Səadət xanım. Uşaql olma, səbr elə, bu saat. (*Səktə.*) Hürü nənə, ay Hürü nənə. (*Çağırır.*) Ancaq təvəqqe edirəm rəftarında təgəyir olmasın və özünü arxayın saxlayasan. Eşidirsənmi?

Hürü (*daxil olub*). Belə nə var, Hürü nənə sizə qurban?

Səadət xanım. Yaxın gəl, Hürü nənə, (*yavaşdan*) bir çətin işə düşmüşük, dərdimizə olac, əgər bizi istəyirsən.

Hürü. Nə seni, nə Gülbaharı, bax, birçə belə də istəmirəm. Fəxrəddin yadına düşüb, bilmirsən nə pəstaha açasan!

Səadət xanım. Hürü nənə, zərəfat yeri deyil; bir xətalı işə düşmüşük. Səndən savay kömək yerimiz yoxdur.

Hürü. Birçə canım var, o da sizə qurbandır. Səadət xanım, bax Gülbaharın bu əmcəklərimlə bəsləmişəm, Fəxrəddini çiyində böyütmüşəm; sən də ki, Fəxrəddinin yarısan, sənə onlardan da artıq istəyirəm.

Səədət xanım. Mən onu çoxdan bilirəm, ancaq bəri bax, Hürü nənə, bu saat evdən xəlvət qıxarsan düz Fəxrəddin bəyin yanına. Təkcə özünə deyərsən ki, bizim qırıqlımlar sözü bir yərə qoyublar ki, gedib onların evlərini bir qaranlıq gecədə yandırınlar və çölə çıxanı gülləbaran ələsinlər. Və bu işdən ötrü Cahangir bəyi də köməyə çağırmaq istəyirlər. Fəxrəddindən təvəqqe ələyirəm bu xaraba vilayətdən baş götürüb getsin, qalmasını bu dağılımı da... O ki qaldı mənə, mənim fikrimi çəkməsin, onun hər yerdə olsa, salamatlığı menden ötrü kifayətdir, mən öləncənə bivaşlıq eləməyəcəyəm, nə qədər canım sağdır, bu canı onun yolunda qoymuşam... Amma, Hürü nənə, bax, Allah xatirinə bu xəbəri bir kimə gömək bilməyib! Fəxrəddinə deyərsən. Aman gündür, bizi bəlaya salarsan, atam bilsə əvvəl bizi qırar... Dürüst fikrində saxla!..

Hürü. Arxayın ol, bilsəm ki, mənə tikə-tikə doğrayacaqlar, ötimi şişə çəkəcəklər, genə demərəm. Özüm də gedəcəyəm, başınıza dönüm. Bu iki qocalar – biri sənin o mürdəşir üzün yumuş atan, biri də o Mələk xanım imansız, iki xanımanı tar-mar etmək istəyirlər.

Gülbahar xanım. Hürü nənə, canım sənə qurban, danışmaq yeri deyil, aman gündür, özünü tez yetir Fəxrəddinə.

Hürü. Gündüz getmək olmaz, görək gecə tamam obanı yuxuya verib, ondan sonra gedim. Bürünorəm yapıncını, başıma basaram papağı, əlimə allam çomağı, düzlələrim yolun ağına. Əlac nədir, aşşama da bir zad qalmayıb.

Səədət xanım. Bu yaxşı məsləhətdir... Bir də Hürü nənə, Fəxrəddinə deyərsən ki, gör nə məqamdır ki, beş il ayrılıqdan sonra mən dübarə onunla ayrılmaq istəyirəm... Beş il görüşməyi dikmişdim onun yoluna, indi qəza bizi dübarə ayırmaq istəyir. Əlac nədir... Hər zülmə, cəbrə tab elərəm, ancaq Fəxrəddin salamat qalsın... Mən öz atamın xasiyyətinə belədom, öz höcətliyinə o yeridəcək. Fəxrəddin buradan getsin, qalması. Bu xaraba vilayətdə insaf qalmayıb, mürüvvət qalmayıb, olavə Hürü nənə, Fəxrəddinə deyərsən ki, mənə görməmiş getməsin... Vay fələk!..

Gülbahar xanım. Hürü nənə, gətir ayaqlarından öpüm ki, gedib atamın xanımına deyəcəkdir, gətir ağzından öpüm ki, gedib Fəxrəddini öpəcəksən. *(İstəyir öpsün.)*

Hürü. Sən də bir yavaş görüm, ay qız! Birco bu kişiye deyən görək, ay biiman! Bu Fəxrəddin hamı Fəxrəddindir ki, qızın Səədət altı-yeddi il oxudub, tamam vilayətin gözü ələyib, indi bu da

onun əvəzidir, ay biiman, a başı batmış?! Hərgah Səədət bu qədər oxumaseydi, o da alardı bizim tayımızın biri. İndi, bax gör ki, Səədət dildən-ağızdan düşür. Səədət üstə camaat az qalır bir-birin qırsın, ay səni görüm öləndə dilin lailəhəilləllah tutmasın! Səədəti bu məqama yetirən Fəxrəddin deyil? Tfu! Yox olasan sən, murdar olasan sən! Yandım, töküldüm!..

Mahmud bəy *(daxil olub)*. Nədir yeno, a Hürü qarı, dərvişlik ələyirsən?!

Hürü *(üzün tutmuş qızlara)*. Vallah deyəcəyəm... Məni öldürsəniz də deyəcəyəm.

Mahmud bəy. De, de, Hürü nənə, qorxma, nə olub? Hürü. Nə olacaq, dəli qudurmuş atan təzədən genə çarxi xoruz kimi girib meydana, qoymaz görək dərdimiz nədir?

Mahmud bəy. Əhvalatdan xəbərdaram... Ancaq qorxmaq lazım deyil, mən ölməmişəm ki, qoca təzə müsibət gətirə bilsin bizim başımıza... Elə fikirləri mən pozaram, qoymaram əmələ gələ; arxayın olun.

Səədət xanım. Qardaş, biz heyvan deyilik, bizə insan deyirlər. İnsan olan kəsə məhəbbət görək, insaf görək, mürüvvət görək... Atamızın bir ayağı qəbirdədir, lazımdır ki, biz mane olaq onun vəhşi işlərinə. Nə olubdur axır, bəs deyil?!

Gülbahar xanım. Allah xatirinə, məqdur köməyi müzayiçə eləməyin. Qardaşların cavandır, rəhm ələyin, Şahmar da dəlidir, xəta çıxar.

Mahmud bəy. Təşvişə düşmək lazım deyil. Əvvəla, mən qoymaram bir kəs o qarıya getsin. Hərgah mənəm sözümə baxmayıb getsələr, mən özüm də gedərəm, o qəsdlə ki, qoymayam bir adama zərər yetişə. Dürüst arxayın ol, vəssalam.

Hürü. Vallah, ay Mahmud bəy, bax hərgah Fəxrəddinin başından bir tük əksik olsa, and olsun əziz Allaha, mən bu əllərimlə sizin yurdunuzu tar-mar eləcəyəm; bir od vuracağam bu xarabaya, tüstü aləmi götürsün... Xalqı sənin atan yaratmayıbdır ki! Nə istəyirsiniz?

Mahmud bəy. Hay qara nər, qoçum Hürü nənə!.. Bəri gəlin, axmaqlar... Mən ölməmişəm ki, siz təşvişə düşürsünüz! Qoca kişidir, danışar, danışar, yorulub oturur yerində. Bəri gəlin, gedək bağçaya. *(Səədəti, Gülbaharı qucaqlayıb aparır, gedirlər.)*

Vaqe olur Fəxrəddin bəyin mənzilində. Gecə Fəxrəddin bəy
oyloşub səndəli üstə, qabığında miz, miz üstə bir cüt yanan
şam, doqtorlara baxır.

Fəxrəddin bəy (tək). Mənim ağlım heç kəsmirdi ki, kari-
xeyirlər, bizim molla dəmişkən, bu tezliklə tamam oleydilər. Allah
qoysa, bir üç-dörd ilin içində bağ da hazır olar və onun mədaxili mək-
təbxanaya və azarxanaya kifayət elər; məndən artıq xərc istəməz...
Sonra... Səadət xanım qolları çirməkli, dəstə haçar belində, gecə-
gündüz əlləşməkdə, cənab Fəxrəddin bəy də özü həmi bağban, həmi
dirlikçi, həmi məktəbdə müəllim... Pis ömr deyil, hərgah qəza biva-
fəliq etməsə. Görək, Allaha pənəh! (Səktə.) Hacı Murad! (Çağırır.
Hacı Murad daxil olur.)

Hacı Murad. Nə buyursunuz, ağa?

Fəxrəddin bəy. Nə var, nə yox, Hacı Murad? Həkim mənzil-
lindən razıdır mı? Mollanın kefi necədir?

Hacı Murad. Molla uşaqlarla dərdsən sonra uşaq kimi oynay-
ır. Həkim mənzilindən çox razıdır, ələlxüsus övrəti. İnək də ki
gəlibdir; şadlıqlarından bilmirlər nə eləsinlər... Molla çox yaxşı
oğlandır.

Fəxrəddin bəy. Çox yaxşı, təhəng çubuqları da ki, vüsul oldu.
Hacı Murad. Bəli, ağa, iki ərəbə, çox təmiz çubuqlar.

Fəxrəddin bəy. Çox pakizə. Sübh tezdən hamısını basdır-
darsən. Nə qədər fəhlə lazım olsa, bağbanə dəyərsən gətirsin, əlavə
şagirdlərin hamısını çıxardarsən köməyə. Çubuqları artıq saxlamaq
yaxşı deyil...

Hacı Murad. Baş üstə, ağa, molla özü hazırlaşib əlləşməyə.
Sabah Allah qoysa, qurtarıq. Hava da bozdur; bu dəxi yaxşıdır.

Fəxrəddin bəy. Çox gözəl. Gecə keçib, get rahat ol... Sübh
tezdən durmaq görək.

Hacı Murad baş vurub gedir.

Fəxrəddin bəy (tək). Hər iş öz yolundadır, şükür Allaha...
İndi bir qalıb Rüstəm bəylə barışmaq. Bilmirəm onu nə tövr ələyə-
cəyəm. Dünyanın hər bir işi cəngi-məğlubədir; amma vəhşi nədan-
lıqla cəng etmək mümkün deyil. Neyləmək? Çünki oldun dəyirmançı,
çağır gəlsin dən, Koroğlu...

Mələk xanım və Şahmar bəy daxil olurlar.

Mələk xanım (aylaşıb). Bu gün dünya başıma aylanıb; heç
yerdən qalxa bilməmişəm, xəbərim də səndən olmayıb, ay oğul.

Fəxrəddin bəy. Çox əcəb oldu ki, təşrif gətirdiniz. Şahmar,
gəl otur görək... Ana, ola bilmə ki, Gülbaharı bura gətirdənsən, yazıq-
dır, bilmirsən mənim könlüm nə mərtəbədə onu istəyir! O biçərə,
yəqin ki, dəxi artıq bura gəlmək istəyir.

Mələk xanım (qolun tutub). Uff, uff, uff!

Fəxrəddin bəy. Nədir gənə ufuldayırsan?

Mələk xanım. Nə bilim, a başına dönm, elə ki bir az hava
dəyişir, tamam yaralarım sızıldayırlar. Gülbaharın anası ölsün, onu
qoyarlarmı buraya gəlsin? Elə bu sızıldayan yaralarım Gülbaharı
aparan vaxt vurulan yaralar deyilmi? Zalım uşaqları başıma nə qədər
tatanı vurdular, qızdan əl çəkmədim, elə dilimlə çığırırdım: "Heydər,
Heydər!.. Məgər qəbrin çatlamır?" Sonra başladılar xəncər ilə məni
doğramağa.

Fəxrəddin bəy. Bilirsən nə var, ana? Belə namərbut hərəkət
ancaq bizim bu xaraba vilayətdə baş verə bilər və adına vəhsilik,
nadanlıq deyirlər. Neyləmək görək? Mən hərgah bilsəm ki, Gülbah-
ar bu saat özünü bədbəxt hesab eləmir və yaman-yaxşı dolanır,
keçərdim, işdir olubdur.

Mələk xanım. Nə söyləyirsən, oğul? Gülbaharı sən binamus
hesab eləyirsən ki, düşmənin evində özünü xoşbəxt hesab eləsin? Onun
cürəti nədir!

Şahmar bəy. Pəh, pəh, pəh!.. Əcəb söz eşitdik! Bu da bizim
oxumuş, sahib-kamal qardaşımız... Yaxşı, bir mənə də görüm ki, bir
qızın atasını öldürələr, evlərini basıb, anasına beş yerdən yara vurub,
özünü cəbrən aparalar, o deyə biləmi ki, mən xoşbəxt olmuşam?

Mələk xanım. Oğul, atanın canı ağzından çıxanacan "Fəxrəddin,
Fəxrəddin" deyib çağırırdı. Güllə verdəndən sonra onun durmaqları ilə
kotan kimi eşidiyi yeri görsəydin, ağzından bir qarış çıxan
kötür kimi qaralması dilin görsəydin!.. Uy Heydər, uy Heydər!..
Məni köməksiz qoyub gedən Heydər! Gözlərim kor oleydi, səni o
halda görməyəydim.

Fəxrəddin bəy. Xudaya! Gör biz müsəlman necə bədbəxt,
vəhşi, nədan tayfayıq ki, bir nəhaq, bimehə işdən ötrü bu mərtəbədə
müsbətlər, düşmənçilik bəhəm eləmişik. (Səktə.) Vallahi, deyirəm
belə hərəkətlərə düürst fikir verəndə, belə görünür ki, guya biz

müsləman tayfaların üstə göydon lənətnamə yəyib ki, işığ çıxa bil-məyəcəksiniz, həmişə zülmətdə qalıb, vəhşi nadanlıq gücü ilə bir-birinizi tələf edəəcəksiniz... Aşkar görürəm, sübüt uzaqda deyil... Mən buraya gələn üç ay deyil, bu üç ayın ərzində iki yüz adam, dəxi də artıq, elə bizim ətrafda bir-birini tələf ediblər. Məgər bu vəhşi nadanlıqdan deyil? İnsaf yox, mürrüvvət, qanacaq, təbiiyyət yox, məgər şəriət bizə göstərən yol budur? İnsaf məqamında durun. Anacan, qardaşım, axır mənim atam Rüstəm bəyin cavan oğlunu tikə-tikə eləmişdi! Necə ki, atamın müsibəti bizi yandırır, elə də Rəşid bəyin ölümü atamın, qardaşının yandırır... Siz nə insafın işə bir göz ilə baxırsınız?!

Şahmar bəy. Çox yaxşı, tutaq bu oldu əvəz-əvəz... Bəs bizim əməllərimizi ki, Rəşid onların bir barmağı olmazdı, hərsi yüz atlıya barabərdi, kim diyərbədiyar saldı? Əlavə, ana, bir aç başını. (*Mələk xanım başını açır.*) Bu yaralara nə deyirsən? Yox, qardaşım, yox! Fəxrəddin, belə deyil.

Fəxrəddin bəy. Ona mən deyirəm "ələməti-vəhşilik, heyvanlıq, nadanlıq". Artıq nə deyə biləm?! Buyur görək, əməllərim qacaq-qaldır saxlamıyıdılar, oğurluq elətdirməyidilər, ağızların farağət qoyaydılar, öz kasıblıqlarına məşğul olaydılar, belə müsibətə düçar olmayaydılar, vəssalam... Aşkar işdir, burada bir hücət ola bilməz.

Mələk xanım. Oğul, oğul! Beş il üzü qıbləyə namaz qılıb, Allahı çağırıb, yolunu gözləmişəm; indi sən də belə? Yoxsa, oğul, səni yoldan Səadət çıxardıb?

Fəxrəddin bəy. Sözü var, söz danış, qəlbə dəymək nə lazımdır... O şeyləri ki, mən burada sizə deyirəm, onu Səadət də yaqın orada deyir. Ancaq başa düşmək görək. Əlavə məgər mən, ya Səadət müqəssirik ki, bu vəhşi tayfa içində yaranmışıq? Müqəssirik ki, camaat qədərmiş heyvan kimi bir-birini qapır və nədən ötrü? Bir qarış yerdən ötrü, yanımdan keçdin, mənə salam vermədin – ondan ötrü... Bunlar hamısı vəhşilikdən və nadanlıqdan və həmcinin xainlik, göz götürməməklilik... Anam, qardaşım, bari siz mənə əziyyət verməyin, Allah xatirinə!.. Onsuz da mən müsləman qardaşların nadanlığı qəm dəryasına qorğ eləyir. Məgər cəmi müsləmanın dördü mənim üçün kifayət deyil?! Bircə buyurun görək, cavan Rəşid bəyin taksırı nə idi ki, onu mənim atam doğramışdı? Hərgah Rüstəm bəy ilə atam düşməndi, Rüstəm bəyin özünü öldürəydi, nənki cavan oğlunu.

Şahmar bəy. Qardaş, səndən elə sözlər eşitdim ki, sinəmə güllə dəyşəydi, min pay ondan yaxşıydı! Dəxi sənə nə deyim? Mən elə özüm qorxuram ki, Səadət xanımı da gətirib burada bizə calayasan.

Mələk xanım. Oğul, oğul! Bu sözləri bizim yanımda danışdın, bari özgə yerdə danışma; bizi qorxaq, binamus hesab edib ayaq altında itirərlər... Oğul, canım sənə qurban, oğul, aman günüdür!

Fəxrəddin bəy. Sizin danışğınızdan belə məlum olur ki, guya bizim bu xaraba vilayətdə heç bir insan sifətində adam tapılmaz, zəmani ki, mənim insafı hərəkətimi burada binamus hərəkət hesab edə bilərlər.

Şahmar bəy. Ay qardaş, Allah xatirinə, nə söyləyirsən, bizim yerlərdə insaf nə qayırır, mürrüvvət nə qayırır? Xalq gücnən başın gireyir... Hərgah bilsələr ki, sən fəqir adamsan, dinc adamsan, bir gün səni rahat qoymazlar öz evində yatasan, olub-qalanını aparıb adamı quru yurdda qoyarlar. Sən nə fikir eləyirsən? Uşaq deyilsən ki! Vallah, billah, tallah, inan qardaş, hərgah sən xəlvətdə Rüstəm bəyin nökrələrinin birisinə rast gələsən, o daqiqə sənin başını qoyun başı kimi kəsərlər. Bunu yaqın bil.

Mələk xanım. Quran oxumaqlan donuz dandan çıxmaz, oğul! Sən bu xarabanın işinə nabelədsən. Şahmar nə deyir, sən onun sözüne qulaq ver. Əlavə Səadət xanım barəsində pambığı qulağından bilmərrə çıxart. Hansı məlunun qızı deyil hərgah Səadət ayağın bu evə bəssa, o saat özünü boğub öldürməyə, dinindən dönməyə. Özün bil, oğul.

Fəxrəddin bəy. Çox uzun danışdıq, kifayətdir... Mənim axır sözümdür ki, mən cəllad deyiləm adam öldürəm, ya öldürtdürəm... Hərgah mənim özümü öldürmək istəyirlər, neyləmək, qoy öldürsünlər, mən bir can borcluyam. O ki qaldı Səadətə, onu mənədən bir əcəl ayıra bilərlər... Sizdən çox təvəqqe eləyirəm ki, Səadət barəsində dəxi artıq bu evdə söhbət olmasın, kifayətdir.

Mələk xanım. Kifayətdir, kifayət olsun, eybi yoxdur. Dur gedək, oğul. (*Şahmar bəyə.*) Allah bari səni mənə çox görməsin. Dur gedək...

Şahmar bəy. Bəli, fəziləti-axund məlum şüdlə!.. Buyur, gedək, ana. (*Gedirlər.*)

Fəxrəddin bəy (*tək*). Qərribə işə düşmüşəm, andolsun Allaha, bu kəsafəti-mədə ilə mənə ağır çyotmək istəyirlər... Canım, beş gün deyil bu vəhşi tayfanın içinə gəlmişəm, az qalıbdır ki, mən

cəllad eləsinlər. Xudaya, gör mən nə dərəcə çəkirəm, bunların fikri nədir! Bədbəxt müsəlman, şəriətdən bixəbər, avam müsəlman. Fəqir-füqəralar yaddan çıxıb, yetimlərə rəhm kəsilib, elm yox, sənət yox. Girmişik meydana, əldə qılınc, hərif axtarıq. Bismillah buyurun görək kim artıq bihəyadır, kim cəbr etməkdə, baş kəsməkdə qoçaqdır. Tfu, xaraba qalasan, ölke! Heyf sənə, gözəl şəriət! Heyf sənə, gözəl islam! Hər bir şeydən mənə tövəcəb o gəlir ki, anam, qardaşım bilə-bilə ki, mən Səadətşir dünyada bir gün də ömür ələmək istəməzdim, onunla belə o təmənnaya düşüblər ki, Səadətini adını çək-məyim... Afərin məhəbbətinizə! (Hürü kişi libasında daxil olur.)

Fəxrəddin bəy (xoflu). Kimsən, nəçisən? Burada nə işin var?

Hürü. Qorxma, Hürü nənə sənə qurban! Mənəm, mən. Belə sənin qoca Hürü nənən!

Fəxrəddin bəy. Gecənin bu vaxtında, bu libasda? Nə olub, Hürü nənə? Allah xatirinə, tez məni hali elə.

Hürü. Qorxma, canım sənə qurban, hələ qoy bir nəfəsimi alım... Səndən savay yaxında adam yoxdur ki?

Fəxrəddin bəy. Heç kim yoxdur. Bircə də görüm Səadət salamatdır mı, nə iş ittifaq düşüb?

Hürü. Salamatıq, a başına dönüm... Bizim o mürdəşir üzün yumuş Rüstəm bəy, məlun oğlu məlun, hazırlaşib sizin evə od vur-sun gecə vaxtı və çölə çıxanı yağıncı işığına gülləbaran eləsin. Bir dəli qudurmuş Cahangir bəy də var, bilirmən onu tanıyırsan, ya yox, o da Səadətdən ötrü dəli-divandır, kişi istəyir onu da gətirib köməyə bu evin adamlarını cəməm qırsın... Rüstəm bəyin tədbirini Səadət xanım və Gülbahar xanım bilib təşvişə düşüblər, məni də göndərib-lər xəbəre.

Fəxrəddin bəy. Nahaq təşvişə düşüblər... Rüstəm bəy mənə heç zad eləyə bilməz; ancaq tövəcəb burasıdır ki, mən hazırlaşmış-dım gedim Rüstəm bəyin qulluğı-şərifinə, bu düşmənciliyi aralıqdan götürməkdən ötrü... İndi ki belə oldu, neyləmək. Lazımdır sərhəsab olmaq... Məni xəbərdar etməkdə yaxşı iş görmüşüz... Bicarə Səadət yəqin əziyyət çəkir.

Hürü. Səadət xanım bicarə özünü öldürür, deyir: Fəxrəddin bu vilayətdən baş götürüb getsin, aman günüdür, qoy, deyir: dünyayıl-aləmin hər nə müsibəti var, mən çökim, Fəxrəddinin başından bir tük əskik olmasın. Fəxrəddin, and olsun sənin əziz canına, mən dün-yada belə qız görməmişəm, eşitməmişəm! Allah özü birliyi xatirinə,

onu səndən ayırmasın!.. Gülbahar gecə-gündüz qardaş deyib ağlayır. Səadət xanım bir dəqiqə Gülbahardan əl çəkmir, quzu kimi onu yalayır. Belə bacı da olmaz, ana da olmaz.

Fəxrəddin bəy. Mən bir işdə çox böyük səhv eləmişəm, Hürü nənə. Görək Səadəti düz aparaydım Almaniyaya. Qalardıq orada və bir belə zəhmət çəkməzdik, bu vəhşi tayfanın nahaq, biinsaf, bilmü-rüvvət işlərin görməzdik. İndi görək Allah nə istəyir!

Hürü. Fəxrəddin, canım sənə qurban, mənəm buraya gəlməyimi görək heç kim bilməsin, çünki məlun oğlu məlun bizi diri-diri boğar, dar ağacına çəkər. İndi mən gedim, qurban sənə, Səadət xanım tövəqqe eləyirdi ki, burada qalmasını və gedən vaxt məni görməmiş getməsin.

Fəxrəddin bəy. Mən buradan heç bir yana gedə bilmərəm. Əvvəla, ondan ötrü ki, dəxi hicrana tabım yoxdur, mənəm Səadətdən uzaq düşməyə təqətim ola bilməz. İkinci, o işləri ki, mən başlamış-am, ondan əl çəkə bilmərəm. Doğrudur, mən adam öldürən deyil-əm, amma onu mənəm ölmədən Allahdan savay heç kim ala bilməz. Hərgah bilsəm ki, Səadət məhəbbətin bir dəqiqə məndən kəsibdir, ikinci dəqiqə mənəm bu dünyada axır nəfəsimdir. Bu sözləri tövəqqe eləyirəm, Hürü nənə, Səadətə deyərsən. Hər nə istəsəm, bu dünyada hamısını o məhəbbət gücü ilə eləyə bilərəm.

Hürü. Səadət özü çox yaxşı bilir sən kimdən ondan ötrü, sən də bilirsən Səadət kimdir səndən ötrü. Allah hər ikinizi salamat eləsin, xətdən-bələdən uzaq... Gecə keçir, nənən sənə qurban, dəxi mən gedim.

Fəxrəddin bəy. Get, Allah səndən razı olsun! Gəl üzündən öpüm. (Öpüşürlər.)

Hürü. Sənə gələn dər-d-bələ mənəm sağ gözümə! Oğul-uşağım da sənə qurban, Fəxrəddin!

Hürü gedir.

Fəxrəddin bəy (tək). Rüstəm bəy intiqam almaq istəyir... Neyləmək! Belə vay, ellik ilə gələn vaydır. Rüstəm bəydə günah yoxdur. Elmdə, sənətdə geri qalan millət bizim günümüzə düşür... Biterbiyyət, qanmaz, bihəya, yalançı, oğru, başkəsən, nainsaf, bilmü-rüvvət... Neyləmək görək?! İsimiz belə düşüb... Ağsaqqal, büzürgü-varımız Rüstəm bəy! Mənəm taksırım nədir ki, məni öldürmək istəyirsiniz, bitəxsir? Görək bu şəriətimizdə var, Quranımızda var,

ya belə işə insaf yol verə bilər?... (*Uzun səktə.*) Xudaya, mən ölümdən qorxmuram, qüdrət sənin əlindədir, amma rəva deyil ki, mən bir belə zəhmətdən sonra öz mətləbimə çatmamış, arzularıma yetməmiş cavan, bir gədasifət adamın əlində bitərsən bada gedəm. Həvəs ilə başladığım işin aqibətin görməyib tələf olam! Mənim canıma qəsd eləyən şəxs, məgər Allahdan qorxmaz, xəyal eləməz?... Məgər cavanlıq, nakamliq zalımın qabağın kəsməz? Məgər Səadətətin nələsindən qorxmaz?... (*Fikrə gedir.*)

Sədayi-qayıbanə oxuyur:

Sındırdı çərx zülm ilə balı porim, haray!
Döndərdi tez xəzanə fələk güllərim, haray!
Ey ruzigar, neyləmişəm bilməmə sənə,
Ummanə döndü qan ilə çəsmi-tərim, haray!

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur Cahangir bəyin bağçasında. Cahangir bəy tufəngə söykəyib, bikiyə durub ayaq üstə.

Cahangir bəy. Uf, belə ömür keçirməkdənsə ölüb qurtarmaq yaxşıdır... Allahın bir beləsidir ki, düşmüşəm: yemək yox, içmək yox, bir daqiqə bir yerdə fərağət oturmaq yox... Mal-dövlət tarac oldu getdi, özüm də düşmüşəm bu günə. Xudaya, mən nə günah eləmişdim ki, sən məni bu hala saldın? (*Səktə.*) Nə qədər özümə söz verirəm, Qurana, kitaba and içirəm ki, bundan sonra Səadət adı çəkməyə-cəyom, olmur... Dəli-divanə kimi gecə yarisından keçmiş, atlanıb gedirəm o ətraflarda gəziyəm, gəziyəm, yorulub axır nəfəs geri qayıdıram... Əgər bir neçə müddət də ömrüm belə keçsə, arzuma çatmasam, yəqin ki, buxovlanacağam. Neyləyim, Rüstəm bəy evini ələyib bir Qars qalası, yaxın getmək olmur ki, qızı güclənə aparasan, ya ki özün vurub öldürəsən?! (*Uzun səktə.*) Nə olardı, xudaya, mənəm bu divanə məhəbbətimin yüzdən biri Səadətdə olaydı. Hay-hay, hay-hay! Nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi, mənəm genə az-çox ümidim vardı, indi o ümidlərim də kəsilib, qalmışam naçar, biolac...

Tamam el-oba mənim adımı Məcnun qoyublar. Əlbəttə, mən divanəyəm. Hərgah divanə olmasaydım, Səadətə təəssüq yetirməzdim... Mən hara, o hara?... Səadətətin məkanı asiməndə gərək olaydı... Hurlər içrə Allah onu yaradıb mənim kimi divanə üçün xətavü belə... Neyləyim, bilsəm ki, baş götürüb gətisəm, bu baladan xilas ola bilərəm, vallah elə bu saat itərəm; amma bilirəm ki, məqdurimiz bu gün gedib sabah geri qayıdacağam genə o qapıda sürünməyə. Nə qədər fikir ələyirəm, dərdimin əlacı bircə şeydir: gərək Fəxrəddin aralıqdan götürülə, yoxsa ayaqyalın, başaıçıq, dərələrdə, təpələrdə Məcnunam ki, Məcnunam.

Fərhad və Məhərrəm daxil olurlar, təəcüblə Cahangir bəyə baxırlar.

Fərhad. Cahangir, nədir? Genə sir-sifətdən qan yağır, suya basılmış toyuğa oxşayırsan?! Yəqin genə o əhvalatdır səni bu günə salan!

Məhərrəm. Mən ölüm, Fərhad, bəri gəl, qayıdaq. Cahangiri bu halında görməkdənsə, görməmək yaxşıdır. Sağ olmuş, elə bil ki, xanxadələrin borcun bundan almaq istəyirlər.

Cahangir bəy. Əlbəttə, elə deyəcəksiz... Kotan nə bilir qayıq nə çəkir?

Fərhad. Genə başlayıb rəhmətlik oğlu, buyur görək təzədən nə var?

Cahangir bəy. Məgər siz mənim dərdimi bilmirsiniz, dəxi nə lazım soruşmaq.

Məhərrəm. Bu köhnə söhbətdir, Cahangir, təzədən nə var, onu buyur görək.

Cahangir bəy. Nə olacaq, Fəxrəddin bəy gəlibdir, ümid yerim kəsilib, vəssalam! Bundan artıq nə istəyirsən?

Məhərrəm. Ümid yerin kəsilib, sonra nə olsun? Evdə oturdul arvad kimi zıqqıldamaqdan ələ nə gələr? İnsan gərək dərдинə dərman axtarsın, dərman tapa bilmədi, səbr eləsin, dözsün, dözə bilməz, boğazına bir çatı salsın. Zıqqıldamaqdan iş aşmaz.

Cahangir bəy. Necə ki, mən fikir eləmirəm, dərdimə dərman axtara bilmirəm? Gecə-gündüz belə çevirirəm, elə çevirirəm və nə qədər fikir ələyirəm, bir əlac tapmıram məgər indi mənim dərdimin əlacı Fəxrəddinin fot olmağı, yəni dərdimin əlacı insan qanıdır. İndi nə deyirsiniz, deyən...

Məhərrəm. Mən bilsəm ki, sənin dərdinə insan qanı dərman ola bilər, vallahi mən elə bu saat əzrailliyi qəbul elərəm. Dərd odur ki, mən elə dərmana inanmıram.

Fərhad. Cahangir, mən ölüm, doğrusunu de, qızın sənə heç bir az meyli var, ya yox? Onunla bu barədə danışmısanmı? Yoxsa elə uzaqdan-uzağa Məcnun olmusan?

Cahangir bəy. Nə qədər mögər sifariş eləmişəm... Cavabı həmişə birdir: "Mümkün deyil, məndən inciməsin". Bir dəfə yolda görmüşəm, cavab verdi ki, zülmə razı olma. Hərgah o fikrə düşsəniz ki, güclü iş əmələ gələ, o da nahaqdır, çünki mümkün olan şey deyil. Nəticəni kəsildi, artıq söz deyə bilmədim, yola düşüb getdilər. Yerimdən bir saat tərpənə bilmədim, dallarınca heyran-heyran baxdım, gözlərimdən yaş biixtiyar nisan kimi töküldü. Uf!..

Məhərrəm. Mən sənə yerinə olsam, Cahangir, əhvalatı düz Rüstəm bəyin özünə deyərəm və qandıraram ki, qızın Rəşid bəyi doğrayan Heydər bəyin oğluna qoşulub qaçmaq istəyir, onda bəlkə...

Cahangir bəy. Paaa, heç bir fənn qalıbdır ki, işlətməmiş olam... Nə molla, nə dərviş, nə seyid, nə cadu, nə pitik!.. Canımı, malımı tar-mar eləmişəm. Rüstəm bəyin özünə qandırdım, o zalım oğlu gör mənə nə cavab verdi: "Mənim qızım bir artıq oxumuş qızıdır, sənə yaramaz. Sən bir çölçü babasan. Sənə bir kasıbəndi qız görək, hər kimin qızın istəyirsən, gedim bu saat alım".

Fərhad. İndi biz nə edək? Qız razı deyil, atası razı deyil. Evləri Qars qalası. Bəs nə tövr olsun?

Cahangir bəy. Aman günüdür, qardaşlar, əgər bacarsanız müzayiqə eləməyin... Məhərrəm, Məhərrəm. Heç fikrə getmə, sizdən savayı kömək yerim yoxdur.

Məhərrəm. Sən, Cahangir, qərribə adamsan, vallahi! Mən necə fikrə getməyim ki, Rüstəm bəy evini eləyib bir əlçatmaz qala, Fəxrəddin bəy həmçinin... Əlavə, tutaq ki, elə biz qadın olduq Fəxrəddin bəyi öldürməyə, sonra nə olsun? Cahangir, qardaşım, acığın tutmasın, axır sən elə yerdən tutmusan ki, mümkün olan şey deyil. Səadət xanım deyəndə, bir padşaha layiq qızıdır, sən, mənim tayımız deyil. Axır nə lazım olub bir bitməyən işin dalına düşək?!

Cahangir bəy. Bayaq dedim: kotan nə bilir qayıq nə çəkir?.. Allah sənə mənim günümə saleydi, onda bilərdin mən nə haldayam və nə çəkirəm... Neyləyim?

Fərhad. Rəhmətliyin oğlu Məhərrəm də elə söz danışır ki, guya Fəxrəddin bəyi öldürmək çox çətin işdir. Vallahi, onu elə bu gecə öldürüm! O ki qaldı qıza, sən ölənə çətinini bir elə keçməsidir, nə qayıracaq? Atılar, düşər, axırı yumşalar.

Məhərrəm. Fərhad, Fərhad, böyük-böyük danışma! Vallah bu saat Fəxrəddin bəyin qapısında iki gədə var ki, bizi diri-diri yeyələr... Nə söyləyirsən? Qız da o sən deyən qızlardan deyil, sən onu tanıyırsan, ona yaxın getmək olu?!

Cahangir bəy. Ay uşaqlar, siz ki, mənə yaxşı tanıyırsınız. Mənim əlimdən nə gələr, nə gəlməz, heç kim bilməyə də, siz ki görmüşsünüz, siz ki bilirsiniz... Mögər mən özüm Fəxrəddini öldürməkdə aciz qalmışam? Əlim gəlmir, Səadətın əziyyətidən qorxuram, yoxsa mənə nə olub?

Fərhad. Cahangir, bu olmadı! Qardaşım, gahi sən deyirsən Fəxrəddini öldürmək görək, gahi deyirsən mən onu necə öldürüm... Bu sözlər bir-birini tutmur.

Cahangir bəy. Doğrusu ki, mən başımı itirmişəm, özüm də bilmirəm nə danışaram. Yaxşısı budur ki, mənə vurun öldürün, bir yol canım qurtarsın. Vallahi, doğru sözümdür, qanım sizə halaldır, öldürün!

Məhərrəm. Bilirsiniz nə var? Belə danışdıqdan iş aşmaz, Fəxrəddin bəyi öldürməkdən mətləb hasil ola bilməz. Həmişədən yaxşı odur ki, qızın özünü bir tərəfə aparacaq, hər nə ola-ola.

Fərhad. Nahaq danışma, Məhərrəm. Nə qədər Fəxrəddin bəy sağdır, qızı aparsan da iş düzəlməyəcək, onda biz görək baş götürüb elə bir tək Rüstəm bəyin əlindən bu vilayətdən qaçaq. Mən belə qanıram ki, hərgah Fəxrəddin bəy ortalıqdan götürülsə, bəlkə onda iş rast yoluna düşər.

Məhərrəm. Bir iş də var, onu mülahizə etmək. Rüstəm bəyin evində oğlu Mahmud bəyin arvadı Fəxrəddin bəyin bacısıdır... Gül-bahar xanım. Görək Mahmud bəyin qaynını öldürsək, aya Cahangir bəyin işi düzəlir? Ona Mahmud bəy, – Rüstəm bəy dursun bir kənarda – görək razı olur? Canım, mən nə qədər fikir eləyirəm, bu işin axırını bir yana çıxarda bilmirəm doğrusu.

Cahangir bəy. Məhərrəm, sənə axırın niyə belə bəitibar oldu, a gədə? Mən hamı Cahangir deyiləmmi ki, yoldaşlar cəməni qaçdılar, mən geri qayıdıb, səni yaralı dalağa alıb güllə dolu kimi yağın vaxt at kimi qaçdım, qoymadım öldürələr? Bu dursun kənarda...

Mən haman Cahangir deyilləmmi bir top bez atdım bardan, səni dustaqxanadan çəkdim divar üstə, sonra dalımda, qaça bilmirdin, nə qədər mənzil apardım?... Məhərrəm, Məhərrəm, qaranlıq meşədə cərrahlıq edib üç ay gündə iki dəfə yararı açıb-bağlayan, ana-bacı kimi sonə pərəstar olan kim olub? Qoçaq yoldaşlarımız dağıldılar, birçə tək mən axırda qaldım sənin yanında. Məhərrəm, mögər bu əhvalatlar yadımdan çıxıblar?

Məhərrəm. Qurtardın ki? El-oba sədəsi doğru olarmış! Cahangir, həqiqət mən görürəm sən dəli olubsan... Məgər sənin işindən mən baş qaçırdıram?! Eyibdir səne, Cahangir, belə sözlər danışmaq. Mən canımdan, malımdan əl çəkərim sənin yolunda, ancaq bilmə ki, iş əmələ gələ bilər. Nahaqdan atılıb düşməkdən iş aşmaz. Mən deyirəm iş görək, iş olsun... Axır, qardaşım, vallah, billah, tallah, Fəxrəddin bəyi öldürməkdən heç zad ələ gəlməz.

Fərhəd. Uzun danışmaq lazım deyil. Durun ayağa gedək rzil-yök, bir-iki gündən sonra özümüzü vuraq əjdahalar içinə, ya onlara verən Allah, ya bizə; hər nə ola-ola... Ya Fəxrəddini öldürməyə, ya qızı qaçırmaya, vəssalam!.. Mənim məsləhətim belədir, indi özünüz bilin.

Məhərrəm. Baş üstə, buyurun gedək...

Cahangir bəy. Buyurun gedək. *(Gedirlər.)*

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur qaranlıq gecədə, Fəxrəddin boyın monzilinə qabağındakı bağçada. Pərdə qalxandan sonra Şahmar bəy gəlir, olində tüfəng.

Şahmar bəy. Yamanca qaranlıqdır, göz gözü görmür. *(Ətrafa baxır.)* Hacı Murad, Xəlil... *(çağırır.)* Birisini diri tuta bilsəydik, nə yaxşı olardı?... Onda Rüstəm bəydən bir dəfə xilas olardıq. Tutan kimi düz aparıb şəhərdə divan əlinə verərdim. Rüstəm bəyi qarışdırardım işə, necə ki o mənim əməllərimi işə saldı, qulaqları cırıldı-a-cırıldıya gedərdi, biryolluq canımız qurtarardı... Hacı Murad! *(Çağırır.)*

Hacı Murad, Xəlil gəlirlər.

Şahmar bəy. Uşaqlar, nə var, nə yox?

Xəlil. Ağ, hələ ki bir şey yoxdur, amma yamanca qaranlıqdır, iki qədəmdə adamı seçmək olmur.

Hacı Murad. Birçə elə hənirtidən bilmək olar ki, yaxında adam var. Allah ələsin ki, elə bu gecə gəlsinlər.

Şahmar bəy. Əgər birisini diri tuta bilsəydik, çox yaxşı olardı. Ancaq, uşaqlar, Allah xatirinə, özünüzü gözləyin, yoxsa birinizi vur-salar, görək biz papaq qoyub çölə çıxmayaq.

Hacı Murad. Qurbanı öyrətmişəm ki, onlar yaxın gələndə naqafil ayı kimi bağrın "kimsən?" Onda həriflər bir balaca özlərini itirəcəklər, o dəqiqə birinin allam üstünü, qoymaram gözün aç-a, boynunun ardına bir-iki düşsə, tər-pənə bilməz, o saat səriyerəm qollarını. Qurtardı, getdi.

Şahmar bəy. Əgər bacarsan, çox yaxşı olar... Yatmayın, bəlkə gec gəldilər, özünüzü gözləyin. Necə ki düzmüşəm, elə qaydada dursunlar. Hərgah ot tayasını yandırmaq istəsələr, mane olmayın, qoyun yandırsınlar.

Xəlil. Ağ, Hacı Rəsulun çəpəri tərəf adamımız yoxdur. Səməd kişinin evi tərəf də qorxuludur.

Şahmar bəy. O tərəfdən cürət edib gələ bilməzlər, ancaq Hacı Rəsulun çəpərində adam qoymaq görək.

Xəlil. Görək mən özüm orada duram. Hərgah o tərəfdən gələn olsa, çünki dalı çox bərkdir, tuta bilməyəcəyəm, elə ataram qalar yerində.

Şahmar bəy. Çox yaxşı, dəxi durmaq yeri deyil. Gedin görək Allah nə istəyib. Şerhasab olun, özünüzü gözləyin. *(Gədələr gedirlər.)* Mən Fəxrəddinə deyəndə ki, qardaş, sən bu xarabənin işini bilməz-sən, burada müsəlmanlar haqq-nahaq bir-birinin qanını içirlər, mənə inanmırdı, indi özü düşüb əl-ayağa! Bəs necə, oğlan, elə bilirsen ki, biz burada asanlıqla çörək yeyirik? Bizim yer Almaniyadır? Bundan sonra bilərsən ki, bu vilayətdə baş çıxarmaq böyük hünər istər.

Fəxrəddin bəy *(daxil olur, əlində tüfəng)*. Xaraba qalasan, vilayət! Mən, Fəxrəddin, tüfəng? Nə eləyərsən? Qudurmuş itlərdən lazımdır ki, özünü mühafizə eləyərsən... Bir adam ki, heyvandan seçilməyə, ondan əlbəttə qorxmaq görək.

Şahmar bəy *(təbəssümlə)*. Hm! Fəxrəddin bəy, bizim vilayət ilə Almaniya necədir, bir-birinə bənzəyirmi?

Fəxrəddin bəy. Yalansa xaraba qalsın sizin vilayət! Hələ bir şey yoxdur ki, ay Şahmar?

Şahmar bəy. Hələ ki, xeyr. Hərgah gələn olsa, kənarda bir gədə qoymuşam, it kimi hürəcək, bizi xəbərdar edəcək.

Fəxrəddin bəy. Qoşunkeşlikdə belə dolanmazlar ki, biz bu necə gündür dolanırıq. Belə də vəhşi, nadan tayfa olar? Gecə-gündüz yuxusuz, hər bir saatda gözlüyürük ha budur evimizi odlayacaqlar, gülləbaran edəcəklər.

Şahmar bəy. Bəs biz nə edək ki, tamam ömrümüz belə keçir?.. Darıxma, Fəxrəddin, Allah kərimdir. Ancaq, qardaş, belə işlər sənin işin deyil, sən get arxayın yat.

Fəxrəddin bəy. Əlbəttə, gedib yatacam, ancaq buraya gəlməkdə qəsdim səni görüb tapşırmaqdır ki, olmaya-olmaya bir adam yaralana... Hərgah bir adama güllə dəysə, Şahmar, elə bil ki, o güllə mənim gözümə dəyib. Bax, Allah xatirinə, qan tökməyin, səy ələyin qaçsınlar, getsinlər.

Şahmar bəy. Sən get arxayın yat, qoymaram xəta ola... Elə gördülər ki, biz sərhəsabiqlər, özləri qaçarlar, qorxma, qoymaram adam vurula.

Fəxrəddin bəy. Allah amanında... Mən gedirəm, ancaq mən ölüm, Şahmar, tapşır ki, vurmasınlar. Eşidirsənmi, mən ölüm deyirəm ha!..

Şahmar bəy. Qorxma, qoymaram, arxayın ol. Gecə yarıdan keçib, get yat.

Fəxrəddin bəy. Hərgah yatmaq mümkün olsa. Yaxşı, xudəhafiz. (Gedir.)

Şahmar bəy. Xoş gəldin... Birdən elə dəli qudurmuş Rüstəm bəy özü gələ və ələ düşə, nə qəribə iş olar?.. Hər nə desən çıxar o kişidən, beş vaxt namazdan savay... (Səktə.) İş bilməmək belə olar a... Yalvarır ki, qoyma adama zəfər yetişə. Bəli, biz onları vurma-yacaq, onlar bizi qırınsınlar... Yaxşı məsləhətdir vallah... Görək, Allaha pənah. (Gedir.)

Şahmar bəy gedəndən bir az sonra Fərhad və Məhərrəm daxil olurlar, xoşlu, yavaşdan danışirlar bağçada, əllərində tüfəng.

Fərhad. Keçəl! Şeytanın ağılına gəlməyən iş sənin ağılına gəldi... Nərdəvəni harada qoydun?

Məhərrəm. Çəpərə söykəmişəm... Təpil, təpil! Bax, bax!.. Fəxrəddin bəy bu özüdür, şamı yandırır kitab oxuyur, bədbəxt, əcəl girləyir... Mən ölüm, hələ tələsmə, qoy görək nə qayıracaq... Kitab oxuyur, şəklə baxır; yəqin Səadət xanımın şəklidir.

Fərhad. Tamaşa yeri deyil, qardaş! Tutarlar, sən ölən dərimizi boğazımızdan çıxardarlar, qurtar gedək!..

Məhərrəm. Bağ içinde bizi kim görə bilər? Mən ölüm, bir az səbr elə. Aferin oğlan, pəh, pəh, pəh!..

Fərhad. Belə dur görüm aa. Qoy yatırdım gedək, sonra tərif elərsən!

Məhərrəm. Mən ölüm səbr elə... A gədə, sən nə qorxaqsan?! Belə bağ içinde, belə qaranlıqda adam görmək olar, adam tutmaq olar?!

Fərhad. Bu canım ölsün ki, ya sən dəli olubsan, ya bizi əcəl girdəyib... Bircə fikir elə gör haradasan, məqam nə məqamdır!

Məhərrəm. Sən nə ağciyər adamsan, Fərhad, qoy bir tamaşa edək, görək Səadət xanımın ruhi-rəvanı necə oğlandı. Məşallah, aferin, həqiqətən gözəl oğlandı!..

Fərhad. Pa-a-a, bu olmadı ki!.. Bəsdir, rəng-rəng danışma, sən allah, qoy tamam ələyim gedək.

Məhərrəm. Mənim əlim qurusun əgər belə cavana mənim əlim qalxsə. Heyf deyil! Adam görək onda Allahsız olsun.

Fərhad. Məhərrəm, Allaha bax, bu yer naz-qəmzə yeri deyil. Məhərrəm. Mən ata bilmərəm, əlim qurur.

Fərhad. Östəğfərrullah! Sən belə dur, gör mən onu necə yatırıram!

Məhərrəm. Olmaz, qoymaram heç vaxt! Əllərimi kəssən, dişlərimlə tutub qoymayacağam, vəssalam!

Fərhad. Bəs nə üçün mənə buraya gətirmisən?! Yəqin ki, mən-lən düşmənciliyin var?

Məhərrəm. Uzun danışma, Fərhad, ağıllı danış! Sənə deyirəm qoymaram, qoymaram, vəssalam!

Fərhad. Bircə də görüm Cahangirə nə cavab verəcəksən?

Məhərrəm. O sənə borcun deyil.

Fərhad. Belə məlum olur ki, sən bizə yoldaş deyilsən, bəlkə hələ...

Məhərrəm. Baş aparma, Fərhad, adam kimi danış...

Kənarda tüfəng atəşinin səsi gəlir, Fəxrəddin şamı söndürür, Məhərrəm və Fərhad qaçirlar.

Xəlil. Tərponmə, tərponmə boynunu sovurram!
 Şahmar bəy. A gədə, qoymayın. Qabaqla! Hara qaçırsan?
 Qoymayın, ay gədə!
 Hacı Murad. Tutun, ay gədə, qoymayın, getdi. (*Tüfəng səsi.*)
 Xəlil. Tüfəngi elə atmazlar, al gədi. (*Tüfəng səsi.*)
 Hacı Murad. Tutnuşam, gəl, ay gədə! Tərponmə! Tərponmə, öldürdüm! Hara tərponırsən? Öldürəm bu saat!
 Xəlil. O birisi necə oldu, ay gədə? At qalsın yerində, qoyma qaçdı!
 Şahmar bəy. Qorxma, gəldim... Buraxmayın! Bağla qollarını!..
 O birisi necə oldu, ay uşaqlar?..
 Xəlil. O birisini apardılar. (*Tez-tez tüfəng atılır və səs uzaqlaşır.*)
 Qoymayın, apardılar!

PƏRDƏ

BEŞİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Rüstəm bəyin bağçasında, gəcə yarından keçmiş,
 Səadət xanım, Gülbahar və Hürü danışa-danışa gəlirlər.

Səadət xanım. Mənim ağlım kəsmir ki, bu gün Mahmud şöhrət almış ola. Heç elə gün olmayıb ki, bizim evimiz bu mərtəbə yiyəsiz qala. Gədələrin biri də evdə yoxdur. Qanmıram bu nə işdir? Deyirəm yoxsa bu evi yıxılmışlar o tərəfə gediblər?

Gülbahar xanım. Mən özüm də qanmıram... Mahmud gedəndə mənə dedi ki, şöhrətdə işim var, bir-iki gündən sonra qayıdacağam.

Hürü. Mən onu bilirdim ki, Rüstəm bəy qaranlıq qovuşandan bir-iki saat sonra tüfəngi götürüb getdi. Deyəsən elə, o bədbəxt uşaqları o tərəfə getdilər.

Gülbahar xanım. Yavaş bir, ay qız! Bu nə sədsir, ay başına dönüm?

Səadət xanım. Bir az sakit ol görüm. (*Səktə.*) Siz burada durun, mən görüm bu nə sədsir, bu saat qayıdaram. (*Gedir.*)

Hürü. Heç belə iş görünməyib ki, sənin evində bir Allah bəndəsi gəlin ola, son gedəsən onun atası evinə od vurub, qardaşların öldürəsən. Belə yox olasan sən, ay Rüstəm bəy, yox!

Gülbahar xanım. Allahın qəzəbinə gəlsin görüm onu, evi başına uçsun, tar-mar olsun, Səadətin canından uzaq yerdə.

Hürü. Vallah, əgər Səadət olmasa, bu evdə mən bir gün də qalmaram. Deyirəm, no bilim bəlkə Allah rəhm eləyər, bir növbə bunlar bənişlər. Səadətin işin qurtaraq, çıxmaq gedək evimizə.

Gülbahar xanım. Yox, bu evi yıxılmış Rüstəm bəy fərağət oturmayaacaq, ölənəcən bənişiq də ola bilməz. O elə məlun deyil!

Səadət xanım (*tələsik gəlir*). Hürü nəne! Mahmudun çuxasını, Əhmədin yapınıcsını, papaqlarını tez buraya getir, tez ol, tez! Sual lazım deyil, durma. (*Hürü gedir.*) Xudaya, bilmirəm biz nə günah eləmişik ki, bu qədr müsibətlər bizim başımıza gəlir?.. Gülbahar, titrəmək vaxtı deyil... Bu dəqiqə sən görək gedəsən, burada artıq qala bilməzsən! Evin yıxılın ata, evin yıxılın! Gediblər... Qırqın olub, çoban söyləyir...

Gülbahar xanım. Canım sənə qurban, Səadət, yoxsa atamın evi yıxılıbdır? Uy Allah, uy Allah, ölüm mənimdir!

Səadət xanım. Ağlamaq yeri deyil. (*Hürü gəlir.*) Gey çuxanı, papağı qoy başına. Hürü nəne, sən də. Tez olun, bax, ha belə... İndi Allah amanında, durmayın, Gülbahar, mənə yadından çıxartma, gedin, Allah sizə yar olsun! Gedin, yoldan kənar, özünü də bağcanın dalından çıxın. (*Ağlaşıb öpüşürlər.*)

Gülbahar xanım (*gedə-gedə*). Yazıq canım vay, yurdsuz-yuvasız canım vay! Səadət, Səadət, ölüm yaxşıdır ayrılıqdan.

Səadət xanım. Allah kərimdir, gedin, gedin! Görüm mənim başında nə müsibətlər var!

Hürü. Gedək! Rüstəm bəyi görüm iki gözələrindən olsun, hirsli başında çatlasın. (*Ağlaya-ağlaya gedirlər.*)

Səadət xanım (*tək*). Tez gedin, yoxsa rast gələ bilərsiniz. Çoban gətirən xəbərden belə görünür ki, böyük dava olub, hər iki tərəfdən ölənlər... Xudaya, səni and verirəm öz böyüklüyünə, hərəgah bir xata olubsa, o xata qardaşımdan, atəmdən uzaq olsun, ölüm mənimdir, Allah!.. Allah, sən özün Fəxrəddinə qıyma, yazıqdır, nakamdır, mən də yazıqam... Xudaya, rəhmətin kəsmə, bir belə müsibət kifayətdir, dəxi tab eləyər bilmirəm.

Səs gəlir. Səadət xanım irəli durub.

Kimsən? Yaxın gəlmə, adını de, yoxsa...

Rüstəm bəy (*bağcadan*). Mənəm, Səadət, qorxma!

Səadət xanım. Salamatsızımı, ata? Dəxi mənə can qalmaq yib... Belə iş olmaz ki, siz mənim başıma gətirirsiniz.

Rüstəm bəy. Qorxma, qızım, bir elə artıq iş olmayıb, sən get içəri, yad adam var.

Səadət xanım. Bir elə iş olmayıb nə deyən sözdür, ata? Bəs Mahmud hanı? Allah mənə öldürsün qurtarsın sənin əlindən!

Rüstəm bəy. Sənə deyirəm bir elə iş olmayıb, get, qalmağal eləmə! Camaatı buraya tökmə! (*Mahmud bəyi Əhməd qoluna girib yavaş-yavaş gətirir.*)

Səadət xanım. Uy, uy, qardaş! Bacın ölsün, ay qardaş!.. Sənə nə olub, ay qardaş?!

Rüstəm bəy. Səadət! Çığırıb-bağırıb aləmi buraya tökmə, Allah xatirinə!..

Mahmud bəy (*zəif səslə*). Qorxma, Səadət, qorxma, sənə mən söz verdim, mən deyən olmadı, Allah işidir.

Rüstəm bəy. Bir yastıq! Tez, tez ha! (*Səadət xanım qaçıq yastıq gətirməyə.*) Qorxma, yassar, mərdanə ol, otur Əhməd, gir qoltuğuna... Ha belə!

Mahmud bəy. Tələsməyin, qoyun bir az dincəlim. (*Səadət yastıq gətirir.*) Uf, yavaş, yavaş!

Rüstəm bəy. Görək soyunduraq, soyunmasa olmaz. Əhməd, başın qalxız, ha belə, indi rahatsanmı, oğul? Güllə haradan deyib, ay godo?

Səadət xanım. O güllə bacının gözələrinə dəyəydi, ay qardaş, yazıq qardaş! Dincəldinmi, ay ata, dincəldinmi?

Rüstəm bəy. Bir qayçı, tez a! Yara görək bağlana, bağlanmasa olmaz. Bəlkə xəterli yaradır... Qolunu, belə başına dönüm, çıxart, Əhməd!

Mahmud bəy. Yavaş-yavaş, tərپətmə! Qoy bir az dincəlim. (*Əhməd yaraya baxır.*)

Rüstəm bəy. Qan çoxmu gedib, ay gədə?

Əhməd. Bilmək olmur, ay ağa. İndiyə kimi axdı getdi, qan nə qayıdır?!

Səadət xanım (*gəlir, əlində qayçı*). Sən belə dur, Əhməd! Bacın gözələrinə qurban, qardaş!.. Əhməd belə tut, ha belə. Yavaş, tut buradan, çıxart, yavaş-yavaş. Bu saat, canım sənə qurban, çıxart, ha belə.

Rüstəm bəy (*Səadətə*). İndi sən belə dur, özün də buradan get... Əhməd, üsullu böyrü üstə çevir... Yaxşıdır, çox incitmə... Bu yarani bağlasan yaxşı deyil.

Səadət xanım. Elə demə, deyilən ki, evin yıxılıb, vəssalam... O güllə bacının sağ gözüne dəyəydi, ay qardaş!.. Axır sənə nə işin vardı elə yerlərdə, yazıq qardaş, mehriban qardaş? Dincəl ata, evi yıxılmış ata, dincəl!..

Rüstəm bəy. Mahmud, Mahmud... Niyə danışmırsan, ay başına dönüm? Mahmud, Mahmud!.. Başın bir az dikəlt, ay gədə. Bu Vəli hansı cəhənnəmdə qaldı bilmirəm!

Əhməd. Ağa, Cahangir bəyi, Vəlini tutdular, yazıqlar şir kimi ələşirdilər, olmadı!.. Zalım uşaqları guya ki, bizim yolumuzu göz-ləyirlərmiş!..

Səadət xanım (*Mahmuda baxıb*). Uy, ay qardaş!.. Ata, evin başına uçuşun!.. Ata, bari üzünü qibləyə çevir.

Rüstəm bəy. Mahmud, Mahmud... Axır sən Rəşid bəyin qardaşsan, niyə belə yassar olursan? Mahmud, niyə dincmirsən, qoca atan sənə qurban?

Səadət xanım. Bacın gözələrinə qurban, qardaş! Allahı çağır, salavat çevir, kəlməni de, üreyinin sözünü de, nakam gedən qardaş!

Mahmud bəy (*zəif səslə*). Gülbahar...

Səadət xanım. Gülbaharı çağırımı gəlsin?

Rüstəm bəy. Canıma od salma, ciyərimi daqlama, nakam gedən oğul! Təxsir məndədir, ay oğul, mən ölməli idim, mən, mən, mən, mən... mən!..

Mahmud bəy. Gülbaharın xatirinə dəyməyin, incitməyin.

Səadət xanım. Qorxma, ay qardaş... Mən ölənəcən qoymaram Gülbahara güldən ağır söz deyilə. Gülbaharın sənə qurban, bədbəxt qardaş!

Rüstəm bəy. Ay oğul, aman günüdür, mənəim evimi yıxma!.. Məni imansız eləmə!..

Əhməd. O güllə dəyəydi mənəim sağ gözümə, ay ağa, ay yazıq ağa, fəqir ağa... Elə adam vurmayın deyib yalvarırdın, ay ağa!.. Məzlum ağa!..

Rüstəm bəy. Birca səsinə çıxart, ay oğul! Malım-dövlətim sənə qurban, ay oğul! Evimə od düşəydi, Mahmud, dilim quruyaydı, Mahmud!

Səadət xanım. Sən qardaşımı tufana verdin, ata! Sən yıxdın evimizi! Yurdun dağılsın, ata!.. (*Mahmuda baxıb*.) Uy, başımız da dönüm, qardaşım keçirin, üzün qibləyə çevirin. Evi yıxılmış ata, yurdu tar-mar olmuş ata, bari qoyma qardaşım Quransız keçinə... Uy, Allah, yazıq qardaşım! (*Mahmudu qucaqlayır.*)

Rüstəm bəy (*Mahmuda baxıb*). Əhməd, xalçadan tut, belə çevir. Dilim quruyaydı, oğul! (*Üzünü qıblaya çevirirlər.*) Bir az da belə... Səni namus yolunda bada verdim, oğul!.. Əhməd, yüyür molla dalınca!..

Əhməd. Evimiz yıxıldı, ay başına dönüm. Bu şəhidə nə Quran?.. Gecənin bu vaxtında molla nə qayırır, yetirməz... Keçibdir...

Səadət xanım (*tez Quranı götürüb*). Ay qardaş, ay qardaş!.. Qulaq as, gör bacın üstündə necə Quran oxuyacaq. (*Quranı açır.*) Bismillah rəhmanürrehim... (*Qəşş eləyib yuxılır.*)

Rüstəm bəy (*ayaq üstə, başıaçıq*). Ay gədə, o xəncəri sox mənim ürəyimin başına, atam sənə qurban!.. Məni öldürün, ay camaat, mən biimanı dünyada sağ qoymayın!.. Başınıza dönüm... Mahmud, Mahmud!.. Ev-çşiyimə bu saat od vuracağam, Mahmud! Səndən sonra mənə heç zad lazım deyil, Mahmud!.. Əhməd! Əhməd! Od götür, küləş götür, yurduму görək xaraba qoyam! (*Gədə-gədə.*) Uy, Mahmud, uy Mahmud, belimi sındıran oğul!

Əhməd. Qurtardın ağa, dünyanın qiylü-qalından. Heyf sənə! Səndən sonra mən bu evə üz döndərmərəm, qanıma əvəz eləyib baş götürüb gedərəm, and olsun sənənin bu canına!.. Külfətdən əl çəkib, vətəni atıb, yurd-yuvanı dağıdıb, baş götürüb gedəcəyəm... Ta bu ömrə olmadı!.. (*Üzündən öpüb.*) Özümü sənə qurban dedim, indi get qəbirdə rahat yat, qanına qan eləmə, qorxma! (*Gədə-gədə.*) Ağa, mehriban ağa, rəhmli ağa, nakam ağa!..

PƏRDƏ

ALTINCI MƏCLİS

Vaqe olur Fəxrəddin bəyin mənzilinin qabağında olan bağçada.

Əhməd (*ətrafı baxa-baxa gəlir*). Ay bivəfa puc dünya! Bu az müddətdə gör necə gözəl oğlanlar bada gedib. Rəşid bəy getdi, Mahmud bəy getdi, Vəli kimi əjdaha qalada axırıncı yaradan tələf oldu getdi... Cahangir bəyin yurd-yuvasını dağıtdılar, canı dustaq-xanada çürüyür. Rüstəm bəy kimi pəhləvanın belə bükülüb, özü dönüb bir yumağa... Bu nə gündür mən özüm çəkirəm, bu nə candır mən özüm saxlayıram?! Yurduм itib, yuvam dağılıb, olmuşam qaçaq, gecə-gündüz bir saat bir yerdə otura bilmirəm... Dörd bilənlər getdi,

dost-aşna getdi, mən tək qalıb nə olacağam?! Əhdimə vəfa elərəm, ondan sonra

Göz dolu yaş, üzüm tutmuş vətənə,
Cığor dağıt ah-nalə edərəm;
Külfəti tapşırıb həqq dadına,
Baş götürüb biyabana gedərəm.

Tüfəngini sazlayıb gizlonir.

Fəxrəddin bəy (*gəlir bağçaya*). Hacı Murad, bu gün gələnlə qəzetləri gətir buraya!.. Həç belə yorulmamışdım ki, bu gün yorulmuşam; bizim bu camaat ilə məgər iş görmək olar. Günbəgün, saat-basaat nə qədər yaxın bələd oluram bunların xasiyyətlərinə, bir o qədər aşkar görürəm ki, bir gül ilə bahar olmaz. Dəxi mənə tənqə gətiriblər, ovqatım olub təlx, ələxləşüs biçarə Mahmudun müsibəti mənə hər şeydən artıq yandırır... Ay kişi, belə də murdar vilayət olar? Bu mərtəbədə vəhşilik, nadanlıq olar?.. Tfu! Mənim bu heyvan qardaşıma nə qədər yalvardım, təvəqqe elədim ki, xəta olmasın, nəhaq qan tökülməsin, genə olmadı... Kimdir müqəssir?.. Müsəlman qardaşın vəhşi nadanlığı... Biçarə, yazıq Mahmud, həç nəhaq yerə tələf oldu getdi. Allah Rüstəm bəyə lənət eləsin, üzün hər iki dünyada qara eləsin... (*Hacı Murad bir səndəli gətirir, bir çut şəm və bir miz.*) Hacı Murad, Xəlil necədir, yarası sağalıbmı?

Hacı Murad. Yaxşıdır indi, ağa... Gədə az qalmışdı ölsün, qoçaq həkim əcəb kömək elədi. Bir-iki gün olur ki, azarxanadan çıxıbdır.

Fəxrəddin bəy. Çox şadam... Hacı Murad, səhər təzədən gedərsən Əhməd bəyin yanına və bir araba da apararsan, təhəng çubuğu verəcək gətirərsən. Əlavə bağbanlara dəyərsən ki, aşağı bağı tamam kəllələr eləsinlər. Özüm də gələcəyəm.

Hacı Murad. Bəli, ağa, baş üstə.

Fəxrəddin bəy (*qəzetə baxıb*). Gədə bilərsən. (*Hacı Murad baş vurub gedir.*) Vallahi-billahi, doğru yazıblar, haqları var... Bizim kimi vəhşi tayfannı dünya üzündə görək yeri olmasın... Mollalar bizim axırımızı yetirdilər... Hara baxırsan həç bir könül şad edən şey görmürsən... Bundan artıq bədbəxtlik ola bilərmə ki, sən öz evində bir saat qorxusuz rahat otura bilməyənsən; küçələrdə, yollarda

qorxusuz gözə bilməyəsən. Heyf sənə, gözəl şəriət! Heyf sənə, gözəl islam ki, biz vəhşi olub qodr-qiyətini qanmırıq!

Tüfəng atılır. Fəxrəddin böy yığılıb tez qalxır, Hacı Murad tolasik gəlib onu qucaqlayır.

Hacı Murad. Ay başınıza dönüm, aman günüdür gəlin... Nə oldu, ay ağa? Nə oldu, başına dönüm?

Fəxrəddin bəy. Bimürüvvət oğlu, biinsaf oğlu!..

Hacı Murad. Ay dad, ay fəryad! Amandır, gəlin, ay başınıza dönüm! Gəlsənizmi, Şahmar bəy, Xəlil!..

Fəxrəddin bəy. Məni oturt, həkimii çağır... Xudaya şükür... Qərribə müsibətdir, müsibəti-müsəlmanan! Vəhşilik, elmsizlik, nadanlıq! Bəli, neyləmək, qəza işidir... (*Şahmar bəy əlində tüfəng, Mələk xanım, Gülbahar, Xəlil qolu boynundan asılı tolasik gəlirlər, Hacı Murad Şahmar bəydan tüfəngi alıb qaçır.*)

Şahmar bəy (*Fəxrəddini qucaqlayıb*). Xəlil! Həkim, tez... Qorxma, başına dönüm, qorxma, canım sənə qurban!

Hacı Muradın çöldən səsi gəlir.

Hacı Murad. Ay namərd oğlu namərd, hara qaçırsan, qanımlı içəcəyəm... Qaçma, ay gədə, vallah səndən əl çəkməyəcəyəm! (*Tüfəng atılır.*)

Mələk xanım. Allah, amandır, Allah, amandır. Allah, özün rəhm elə, qorxma gözlərinə qurban! (*Oturur Fəxrəddinin yanında.*) Uy, ay Fəxrəddin, bu nə işdi biz düşdük?!

Gülbahar xanım (*Fəxrəddinin ayaqlarını qucaqlayıb*). Uy, qardaş! Uy, yazıq qardaş!

Fəxrəddin bəy. Qorxmayın, qorxmayın... Çıxart libasın, hər-gah ağ ciyəyə dəyməmiş olsa, ümid var...

Şahmar bəy. Burada ağ ciyər nə qayırır, ay başına dönüm? Sən bircə qorxma. (*Soyundurur.*) Qorxma, canım sənə qurban, bu saat... Gülbahar, bir yaylıq, tez! Bir də yastıq, tez! (*Gülbahar gedir.*)

Fəxrəddin bəy. Darıxmayın.

Mələk xanım. Atam-anam o tökülən qanına qurban, oğul! Çırağı sındırmı, Fəxrəddin! Uy, yandırmı Allah!

Şahmar bəy. Tez ol, ay qız, yaylıq...

Fəxrəddin bəy. Darıxma, Şahmar!.. Allaha pənahlı...

Şahmar bəy. Şahmar adlı qardaşın olmayaydı, Fəxrəddin və belə müsibəti görməyeydi. (*Gülbahar xanım yaylıq və yastıq gətirir.*) Qoy buraya, ha belə... Uzan, uzan, canım sənə qurban! (*Yaramı bağ-layır.*)

Fəxrəddin bəy. Həkim necə oldu, nəfəsim darıxır...

Gülbahar. Darıxan nəfəsinə güniqara, bədbəxt bacım qurban, Fəxrəddin! Uy, yazıq qardaşım...

Hürü (*tolasik daxil olur*). Güllə kimə dəyib, a başınıza dönüm?.. Bu nədir, Allah, bu nədir? Fəxrəddin, Fəxrəddin, Fəxrəddin!.. Mən səni bu əmcəklərimlə bəsləmişəm, Fəxrəddin, aman günüdür, Fəxrəddin! Evin yıxılsın, Mələk xanım! Başına əlləmə düşsün Mələk xanım, dincəldinmi, dincəldinmi?!

Mələk xanım. Ay camaat, məgər ciyərimdən çıxan tüstünü görmürsünüz?! Yandırmı, Allah! Dilim lal olaydı, Fəxrəddin! Göz-lərim kor olaydı, Fəxrəddin!

Gülbahar. Uy, Şahmar, bir belə də qan gedərmə? Qoyma başına dönüm, amandı Allah! Amandı!.. Allah, sən özün rəhm elə, bizə yazığın gəlsin!..

Fəxrəddin bəy. Həkimin köməyindən keçibdir... Mənə bir az su...

Mələk xanım. Su vermək olmaz, Şahmar, Şahmar! Dur qəbirdən, Heydər, dur qəbirdən özünü mənə yetir, Heydər! Heydər gəl! Heydər gəl gör əziz balan nə gündədir? Nə halətdir, Heydər! Uy, ciyərim yandı! (*Qəşş ələyir.*)

Hürü (*yaraya baxıb*). Can!.. Can Fəxrəddin... Əllərin quruyaydı, düşməni! Belə çevir, qan içəri dolmasın, Şahmar, dincəl Mələk xanım! Fəxrəddin bəy. Macal vermədi... Bivaxt... Heyf!

Gülbahar xanım. Ay başına dönüm, həkim necə oldu? Ay ata, ay ata, evinə od düşəydi, ay ana! Yurdun tar-mar olaydı, ay ata! (*Fəxrəddinə baxır.*) Həkim necə oldu? Başınıza dönüm... Həkim, həkim, həkim! (*Qaçır çölə.*)

Şahmar bəy. Ürəyini incidirmi, qardaş? O güllə mənə sağ gözümə dəyəydi, Fəxrəddin!

Fəxrəddin bəy. Məktəbxana, azarxana məndən sonra tək nişanədir, dağıtma. Səadətə hörmət ələyin, düşməni bağışlayın...

Şahmar bəy. Şahmar adlı qardaşın olsun, Fəxrəddin. Yaman yerdə evimizi tar-mar elədin!

Fəxrəddin bəy. Şahmar!

Şahmar bəy. Can Şahmar! Nədir, başına dönüm? Sözüdü de!..
Fəxrəddin bəy. Səadət...
Şahmar bəy. Hürü nəne, canım sənə qurban, Səadət xanım
qonşuluqda dayısı evindədir, çağır gəlsin, ciyərım odlanır, Fəxrəddin!

Hacı Murad, Xəlil daxil olurlar.

Hacı Murad. Ağa! Səni bu hala salanı cəhənnəmə vasil elədim; amma heyf sənə. Kaş o güllə mənə dəyəydi... Ölüm Allah əmridir, ağa, ancaq... (ağlamağa qoymur danışmağa.)

Xəlil (yaraya baxıb). Üç atlı göndərdim həkim dalınca, həkim gəlir bu yaraya neyləsin! O güllə mənə dəyəydi... Kaş bu yaradan öləydim, sənə bu halətdə görməyəydim, yazıq ağa, mezlum ağa!

Fəxrəddin bəy. Əşhəd-ən-lailahə-illəllah, əşhəd-ən-Məhəmmədən-rəsuləllah...

Mələk xanım (ayılıb). Heydər necə oldu? Onu buraya çağır, indi bu saat buraya gəlmişdi... Heydər, Heydər!.. Aparın mənə salın quyuya, atam-anam sizə qurban!.. Fəxrəddin vay, cavan oğlum vay! Heydər gəl, Heydər gəl, gəl gör nə günə düşmüşük, gəl oğluna toy elə, Heydər! (Qəşş eləyir.)

Səadət xanım (daxil olur Hürü ilə). Belə dur. (Hürüyə. Oturur Fəxrəddinin yanında. Xəlil, Hacı Murad çölə çıxırlar.)

Şahmar bəy. Fəxrəddin, bir gözünü aç gör bizə kim gəlir! Səadət xanım. Fəxrəddin, mən səni bir yekə pəhləvan hesab eləyirdim, bəs sən belə imişsən?!

Fəxrəddin bəy (Səadətin əlindən tutub). Ağlama, mərdanə ol, qəza işidir, təzə bağda dəfn eləyin, qan tökmək kifayətdir...

Səadət xanım. Mənim bu yanın ciyərini göz yaşı söndürməz. (Əlindən öpür.) Fəxrəddin, necə gözəl arzularımız qaldı, Fəxrəddin... Bu dünya necə püç dünya imiş, Fəxrəddin! Heyf sənə, heyf, heyf... Bu pis, murdar ömrü müsəlman qardaş dəxi bədtər eləyib. Bu müsbət məgər nadanlıqdan, elmsizlikdən deyil?!

Hürü. Fəxrəddin! Nə qayırırsan? Ay başuva dönüm! Ay başınıza dönüm, qoymayın, aman günüdür, Fəxrəddin keçir!.. Vay, evin yixilsın, Mələk xanım, yurdun itsin, Mələk xanım!..

Mələk xanım (dəli şifətində qalxıb). Yanıram, vallah yanıram, billah, üstümə su tökün, başınıza dönüm!.. Heydər, Heydər... Gəl, gəl, gəl. Şahmar, qoyma, evimizə od düşüb! Ay aman, yandıq! Yandım, yandım, yandım, Allah! (Qəşş eləyir.)

Şahmar bəy (diqqət ilə baxıb). Belimi sırdırın, qardaş! Ümid yerimi kəsdin, qardaş. (Gedir, ağlaya-ağlaya.)

Səadət xanım. Hürü nəne, Mələk xanımı apar çölə, biçərə dəli olacaq...

Hürü (Mələk xanımı durquzub aparır). Dur gedək yurdu başına uçmuş, xanımını dağılmış, dur gedək, dur... Öz əlinlə evini yıxdın!

Mələk xanım. Apar mənə sal quyuya, atam-anam sənə qurban, Hürü!.. Fəxrəddin balam vay! Cavan oğlum vay!.. Heydər, gəl, balamın sevgilisi yanındadır, gəl toy elə! Heydər, gəl, gəl, gəl! (Gedirlər.)

Səadət xanım (tak). Belə namərdlik olmazdı ki, sən elədin, Fəxrəddin... Uff! Ürəyimə bir dağ çəkdin, ölənəcən yandıracaq, Fəxrəddin!.. Mən səni bu mərtəbədə istəməseydim, Fəxrəddin, bir dəqiqə bu dünyada sağ qalmazdım. Ölsəm əziyyətdən xilas ollam, Fəxrəddin, onu istəmirəm... Nə qədər canım sağdır, sənə təziyədar qalacağam, gündə beş vaxt qəbrinin başına dolanıb, azarxananda, məktəbxananda mücəvirlək edəcəyəm. Səndən sonra ömrüm uzun ola bilməz! Fəxrəddin, vəsiyyəət edəcəyəm qəbrimizi bir etsinlər... Heyf sənə, Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənin qədrini-qiyəmətinə bilmədilər... İndiyə kimi həya qoymayıb əlindən öpüm, amma indi üzündən öpəcəyəm, ayrılıqdır, Fəxrəddin! (Qucaqlayıb öpür.) Nəfəsim gəlir... Bismillahir-rəhmanir-rəhim... Xudaya! Mən necə bədbəxt yaranmışam ki, gör kimlərin üstündə Quran oxuyuram... Məgər belə müsbət çəkmək olar? Dağlanmış sinəmi parə-parə elədin, Fəxrəddin... Bismillahir-rəhmanir-rəhim... Ciyərim dağıldı, Fəxrəddin! (Fəxrəddini qucaqlayıb qəşş eləyir.)

Səadət-qayıbane oxuyur:

Va həsrətə qoydu fələk binəva səni;
Aləmdə dərddə çəkməyə gördü rəva səni.
Dünya evində olmadı bir yaxşı gün nəsib,
Övrətlər içrə eylədi bəxti qara səni.

PƏRDƏ

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV

(1863–1942)

Rəşid bəy İsmayıl oğlu Əfəndiyev (Əfəndizadə) Şəki şəhərində ruhani-məmur ailəsində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini Cümə məscidində yerləşən mollaxanada almışdır. 1873-cü ildə məscid məktəbini bitirib, təhsilini rus dilində əvvəl qəza məktəbində, sonra şəhər məktəbində davam etdirmişdir.

1879-cu ildə Rəşid bəy Əfəndiyev Cənubi Qafqaz (Qori) Müəllimlər Seminariyası nəzdində yenidən açılmış Azərbaycan şöbəsinə daxil olur. 1882-ci ildə seminariyanı bitirib, Qəbələ kənd ibtidai məktəbinə təyinat alır. O burada sakit iş ilə işləyir və 1890-cı ildə iş yerini Xaçmaz kənd məktəbinə dəyişərək iki il də orada çalışır.

Rəşid bəy Əfəndiyev 1892-ci ildə Tiflisdə köçür. O, Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsində katib müavini və müftinin himayəsi altında fəaliyyət göstərən "Ömər məktəbi"ndə müəllim işləyir. Ədib Tiflisdə yaşayarkən Aleksandrovsq Müəllimlər İnstitutuna girir, "şəhər məktəblərində dərs vermək hüququna" malik olur.

R.Əfəndiyev elmi-pedaqoji, ədəbi və tərcüməçilik fəaliyyətinə hələ Qori seminariyasında oxuyarkən başlamışdı. Ədib "Qan ocağı" (1904), "Rüstəm və Söhrab" (Firdovsidən tərcümə, 1906), "Saqqalın karaməti" (1909), "Müxtəsər şəriət" (1910), "Arvad məsələsi" (1912), "Qonşu qonşu olsa, kor qız əra gedər" (1913), "Pul dölisi" (1918), "Bir saç telinin qiyməti", "Tiflis səfərləri", "Qızıl-gül", "Arvad məsələsi" və s. müxtəlif janrlı əsərlərin müəllifidir.

Rəşid bəy Əfəndiyev etnoqrafiya ("Nuxada evlənmək adətləri", "Qəbələ mahalı", "Qutqaşen kəndi haqqında bir neçə məlumat" və s.), ədəbiyyatşünaslıq ("Azərbaycan türklərinə məxsus ədəbiyyat", "Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri", "Lev Nikolayeviç Tolstoy", "Seyid Əzim Şirvani" və s.), publisistika ("İbtidai savad təlimi haqqında müsəlmanın rəyi", "Biza kitab" və s.) sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir.

R.Əfəndiyev 1924-cü ildə Azərbaycanın birinci ölkəşünaslıq qurultayına nümayəndə və etnoqrafiya cəmiyyətinin Şəki şöbəsinə elmi katib seçilmişdi.

SAQQALIN KƏRAMƏTİ

İki məclisli məzhəkə

MƏCLİS ƏHLİ

Şahsənəm qarı
Oğlu Əliqulu
Çarvadar Məşədi Hüseynqulu
Sövdəgər Ağa Sottar
Hacı Söhrab

– 55 yaşında, torəkoma qarısı
– 20 yaşında, çoban
– 50 yaşında, qırmızısaqqal
– 30 yaşında, yolçu, saqqalı qırıxıq
– 40 yaşında şişman, yekəsaqqal sövdəgər
– 25 yaşında yolçu, saqqalı qırıxıq
– 35 yaşında, yolçu
– 55 yaşında

Dərzi Usta Məhəmməd
Əttar Məşədi Rüstəm
Kənd mollası Molla Qulaməli
3 nəfər obanın ağsaqqallıları

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Bu məzhəkə vaxt olur Göyçay uyezdinin Qabistan mahalında. Törkəş obasının yavvuğunda bir söhrada. Yolum کنارında bir palıd ağacının altında bir dəstə camaat atları yedəklərində, güclü yağan yağışdan daldalanırdılar. Bunlar Şamaxı və Qəbələ mahalında, Qutqaşen kəndində alış-veriş edən sövdəgərlər və əsnaflardı ki, həmin vaxt Şamaxı şəhərinə gedib-gələn çarvadarlar vasitəsilə mal alıb Qutqaşenə gətirirlər. Kimisi başını başlığa sarıyıb, kimi yapıncısına bərk bürünüb, kimisi dəlnə çuval salıb, hündür-hündür danışırlar. Arabir Çarvadar Məşədi Hüseynquluya töhmət və məzəmmət edirlər. Bunların içində Hacı Söhrab – qarnı şişman, yağunboyun, yekəsaqqal, hündürboylu bir kişidir ki, qabaqda toylarda aşıqlıq edərmiş. İndi kəndlərdə sövdəgər malı satmağa qursanıbdır.

Hacı Söhrab (çarvadara sari). A rəhmətlik oğlu rəhmətlik, əlli ildir bu yollarda çarvadarlıq edirsən, həftədə iki dəfə bu yolu gedib-gəlirsən, bəyəm bu obalarda özün üçün bir qonaq evi qayır-mamısan ki, belə ittifaqda gedib daldalanasan, xəlyiqli yağış altında qırmıyasan. Sən bəs mənim nəyimə lazımsan, nə sayaq çarvadaysan?

Çarvadar Hüseynqulu. A cənnətlik oğlu cənnətlik! Sən də bilmirsən, nə danışırsan... Bu yerin əhli hamısı törəkəmədir. Bunlar oturaq adamlar deyildir. Kim bilir bunlar bu il burada oba salırlar,

gölün il harada salacaqlar? Qaraçı kimi qansız tayfadır. Pəşələri quldurluq, oğurluqdur. Bunlar ilə qonaq olmaq bizzə əl verməz.

Dərzi Usta Məhəmməd. Uzun danışmaqdan fayda yoxdur, yağış iliyimizə kimi işlədi. Axşam olur. Bir yer olsaydı, üstümüzü-başımızı qurudardıq. A Məşədi, bari bir ağac koğuşu da olsa tap, onun içində daldalanaq.

Çarvadar Hüseynqulu. Kişi, atlarımız acdır, sabah sizi bu atlar bellərində axşama kimi aparacaqlar. Bunların qeydinə qalmaq lazımdır. Ağac koğuşundan nə çıxar?

Ağa Səttar. Çarvadar tayfası dünyagörmüş olar. Bizə bir çarə tap. Bir de görüm, bu qabaqda görünən obanın adı nədir?

Çarvadar Hüseynqulu. Nə eləyirsən, adı Tərkeş.

Ağa Səttar. Hər nədir, indi bir fəndin olarmı ki, bu gecə bizi bu obada qonaq saxlada biləsən? Əgər bu işə bir çarə tapsan, sənə bir givrənkə tənəki alıb verərəm.

Çarvadar Hüseynqulu. Bu obanın adamları bir şümürdülər ki, heç kəsə bir loğma çörək qıyıb verməzlər. Heç kəsi qonaq saxlamazlar, hətta qapıya dilənçi də gəlsə, ona pay verməzlər.

Məşədi Rüstəm. A kişi, biz nə dilənçi deyilik, nə müftə qonaq olmayacağıq. Bizə nə versələr, ikiqat qiymətini alsınlar. Sən də nağılıçı kişisən.

Çarvadar Hüseynqulu. A kişi, inanmırsan ki, bunlar bizi ətrafına qoymazlar? Bunların dilini İrandan gəlmə mərsiyəxanlar, axundlar, seyidlər yaxşı tapıblar. Onların uğrunda canlarından, başlarından keçməyə hazırdırlar.

Ağa Səttar, Məşədi Rüstəm və Usta Məhəmməd (üçü birdən). Bax, Allah atana rəhmət eləsin. İndi təhrini bildik. Hacı Söhrab axund desən axunddur, seyid desən seyiddir, mərsiyəxan desən mərsiyəxandır. Bax, saqqaldan pərkar, peysor, maşallah, buğa peysori kimidir. Qarın budur bunda. Hayıf ki, qurşağı yaşıl deyil ki, həm axund deyordik, həm ağa. Allaha şükür, dilavərlikdə axundlar bununla bacarmazlar. Aşılıq olmasın, axundluq olsun.

Hacı Söhrab. A ləvəndlər, qoyun görək, mənə olə salmaymı!

Usta Məhəmməd. Birçə buna bir yaşıl qurşaq.

Ağa Səttar. Adə, Usta Məhəmməd, sənin çörək bağladığın süfrə yaşıl çit deyilmi? Tez ol, onu aç, Hacı Söhrabın belinə bağla.

Dərhal süfrəni açıb götürürlər. Yerboyərdən Hacı Söhrabın zahiri andazosini molla qıyafəsinə satırlar.

Məşədi Rüstəm. Çarvadar, durma get, bu obaya xəbər apar ki, Xorasandan gələn İmam Rza mücavirlərindən bir axund yolda bərk yağışa düşüb, ona bir yaxşı evdə yer tədarük eləsinlər. Qəmi-atəşmi çəkir daşa giren moltanı.

Çarvadar Məşədi Hüseynqulu yüyürür.

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur kondli dəyesinin içində. Şahsənəm adında bir qan oturub yun darayır. Bir cahil oğlan hazır samovarin qırağında oturub stəkan-nəbəkə yuyur. It hürir, səs-səmir gəlir.

Sonra çarvadar içəri girir.

Çarvadar Hüseynqulu. Ay ana, ay qardaş, Xorasandan zəv-var gətirirdim. İcimizdə İmam Rza qulluğunda həməvəqt olan bir müctəhid alim vardır... Yağışa, yağmura düşüb çox əziyyət çəkibdir. Bu gecə bu obada qonaq qalmaq istəyir, özü də çox alim, fəzil və dindar axunddur.

Şahsənəm qarı (yerindən sıçrayıb). Onun cəddinə belə canım qurban olsun. O ki elə axunddur, seyiddir, müctəhiddir çək gəlsin, düşsün bizim evə! Belə, malım, canım ona qurbandır. A gədə, Əli-qulu, dur evi düzəlt, lampaları yandır, döşək-yastıqları düz, mən də yunumu, cəhrəmi yığım.

Çarvadar Hüseynqulu. A bacı, altı adamdır, yeddi atımız var.

Şahsənəm qarı. Hamısını gətir gəlsin, malım, canım axunda qurban olsun.

Çarvadar gedir. Qan oğlu ilə tolosik evi düzdürlər. Yərə döşəklər salınır, mütəkkələr qoyulur, süfrə çəkilir, lampalar düzülür. Samovara göz yetirib, şəkərlərə qənd qoyulur. Stəkanlar düzülür.

Çarvadar Hüseynqulu. A bacı, qonaqlar gəldilər. Gələn atlarımıza tövlə göstərin. Arpa-saman verin.

Şahsənəm qarı. Ay Əliqulu, durma, sən qonaqları evə uzat. Sonra çarvadara və atlarına yer göstər, fərağət elə, tez gəl!

Əliqulu çıxıb gedir. Şahsənəm gah qapıya yüyürür, gah içəri qayıdır. Bu oşnada qapı açılır. Hacı Söhrab vüqar ilə salam verib içəri girir, geridən yoldaşları girirlər. Kamalı-tozım ilə ol bağlayıb, itaət göstörirlər.

Şahsənəm qarı (*Hacı Söhraba sarı*). Ayağının torpağına canım qurban, axund! Və əleyküməssalam, səni bizə Allah özü göndərmişdir. Buyur, qadan alım, başda öyləş. (*Hacı Söhrab öyləşir*.) Mənim ömrüm-günüm bitibdir, qardaş! Bəlkə sənin kimi müctəhid ağalaramın qulluğunda duram, imamıma xoş gələ, iman sahibi olam. (*Ağlayır.*)

Hacı Söhrab. Bacı, mən bu saat abidöstliyəm. Bir dua elərim, sən behiştə gedərsən, inşaallah! (*Deyib al qaldırır və oxuduqca yoldaşları "amin" deyir.*) Dərbəduha bədmı amin! Qütənduha bəkmı amin! Ənuzi-billah minəltürəcə və əlqırqavulo, vəlkəklilyə amin! Vələnabəbilo, vələqovurmasilo, vələsəpicum, ələşapalağüm, amin! Allahün məsəlli əla Məhəmməd və ali-Məhəmməd!

Şahsənəm qarı. Allah nəfəsini uzun eləsin! Əziz qonaqlarım, siz yorğunsunuz, çaydan, çörəkdən, qaymaqdan buyurun yeyin, için. Yağışa düşüb islanmışınız. Qurunasi şeyləriniz var isə, verin qurudaq. Sizə qulluq eləmək mənim canıma küvarədir. Siz gedən ağalara mənim düşkün canım qurban, axund!

Hacı Söhrab. Ay bacı, yağışdan tək bir başlıqlarımız və yapın-cılarımız islanıbdır. Əliquluya deyərsən onları bir yerə sərsin. Orada quruyar.

Şahsənəm çıxıb gedir. Usta Məhəmməd yüyürüb samovarnı qırağında öyləşir.

Usta Məhəmməd. Adə, mal bəduyə, adə, bu xəyal əvvəl kimin əqlinə gəldi. Bu bəusatı mən heç ömrümdə görməmişəm. Gəlin bir neçə həftə burada qalaq. Yeyək-içək, bir qədər harınlaşaq. Ha... ha... ha!

Hacı Söhrab. Kül başına! Nə eləyirsen harınlaşib?

Usta Məhəmməd. Bu obadan hərəmizə bir qız almaq olar. Molla yanımda, axundumuz hazır. Hacı Söhraba Şahsənəm qarının nikahlarıq. Ha... ha... ha!..

Hacı Söhrab. A ləvənd, zarafət yeri deyil. Buradan tez qaçaq. Əgər paxırmız açılsa, bizi buradan sağ-salamat çıxmağa qoymazlar.

Cibimizdə güclü pul, sağ tikəmizi qulağımız böyüklükdə qoyarlar. Hacı Söhrabın dərisinə saman təpərlər.

Bu aralıqda Məşədi Rüstəm yerindən qalxıb, qapıdan çölə başını uzadıb geri çəkilir və şırıq vura-vura o yana-bu yana baxır, evin ortasında dayanıb alçaq soslə deyir.

Məşədi Rüstəm. Eviniz yıxılsın, arvad kəl kimi bir qoçu yıxıbdır həyətdə kəsdidir. Ay məkşim, ay məkşim-məkşim, məkşim. Mihi-mihi, ala mihi, ala mihi, Mirzə Mihi, hoho mihi evləridir dü mərtəbə. (*Hacı Söhraba sarı bir az belini əyib sağ alını yumruğa yumub biləyini sinasına tərəf, sonra da Hacı Söhraba tərəf aparıb gətirir və bu sözləri lahuc dilində başını yırğalaya-yırğalaya oxuyur. Oxuyub qurtardıqdan sonra Hacı Söhrabın qabağında diz üstə çökür və əyilib saqqalından öpür.*) Belə, belə ha, bu saqqalın kəramətinə qurban olum. Yoldaşlar, gəlin bir-bir bu saqqalın başına dolanın. Ziyarət edin. Sonra qismətinizi yeyin. Bu hörmət və izzət məhz bu bir şələ saqqaladır. Buna bax, buna! (*Deyib saqqalını sanballayır.*)

Hacı Söhrab. Əzizim, yüz gün yaraq, bir gün görək. Bəs biz ömrümüzüz uzununu bir qucaq saqqalın hamballığını eləyib gozdirmişik, bu səbəbsiz idimi?

Usta Məhəmməd. A Məşədi, yenə sən diribaşsan. Gəl bu çayları payla, pəh, pəh, pəh! Bax, çayını iç, qaymağını ye, üstündən də erkək qoyunun kababını, Allahına şükür elə. Bu çay lap xunikə-butəridir.

Məşədi Rüstəm. A bımürvət, bari bunu da artır ki, arabir get Hacı Söhrabın paslı-hisli saqqalına da səcdə elə. Kəramətə qurban, kəramətə!

Ağa Səttar. Qardaşlar, belə bir xeyri məndən görün. Çarvadar qurumsaq bizi yağış altında qırmamışdı?

Məşədi Rüstəm (*çayları paylaya-paylaya*). Ağa Səttar, saqqalın yoxdur, danışma. Hamımız bu axund şəbihinə qurban olaq. Bu olmasa idi, tərəkeşlilər bizim bu gecə püsti pələngimizi atmışdılar. Bu bəusat saqqal bəusatıdır.

Bu aralıqda Əliqulu hər əlində bir örtülü qab içəri girir. Dərhal Hacı Söhraba nisbətən yoldaşları hal-çhtiram edib sakit dururlar.

Hacı Söhrab. Xeyr, xeyr, əstəğfurrullah! Buyurun, Əliqulu dadası, gətir qoy süfrəyə.

Əliqulu. Axund ağa, səni coddinə and verirəm, bizim tərəkməliyimizi bağışlayacaqsan. Bizlər dağlarda, səhralarda yaşayan adamıq. Sizə layiq qulluğu bacarmayacağıq.

Hacı Söhrab. Dadası, Allah bağışlasın. Bunlar hamısı Allahın nemətidir. Ancaq bunu unutma ki, atlarımızın qabağı boş qalsın.

Əliqulu. Xeyr, axund, çarvadarın ixtiyarına, başın üçün, bir dam dolusu saman, bir tağar arpa... iki taya ot vermişəm. Bir ay yedirsə, qurtarmaz. Bəs gedib bir də atlara baş çəkim. (Çıxır.)

Usta Məhəmməd (qalxıb qapıya baxıb, içəriyə girir). A ləvənd həci, bəs bu qədər camaata qulluğunda əl bağladıb diz qurduursan, bunun hayfını görək səndən harada çıxardırıq?

Ağa Səttar. Şamaxıda bizə bir qonaqlıq verər, hayfı çıxar.

Hacı Söhrab (Əliqulu gətirdiyi qablara loğma batırıb ağzına qoyur). Gəl bir bundan yə, hayfı ürayindən çıxsın. (Hamı yığılır süfrənin başına, həlqə vurub oturlar. Çörəkdən yeyib çaydan içirlər.) Ədə, ay Məşədi Rüstəm, çıx bir çölə, göyə tərəf bax, de "fələk dızz".

Hamı əlini qapıya tərəf uzadıb, ağzında çörək yeyib deyirlər: "Fələk dızz".

Məşədi Rüstəm. Ədə, mən "dızz" deyəndə ağzımdakı çörəyin hamısı evə səpələndi, ağzımda heç şey qalmadı.

Usta Məhəmməd. Pirimiz sənə "çölə çıx" dedi, çıxmadın, saqqalının kərəməti səni xərab elədi.

Məşədi Rüstəm. Əgər pir mənimdir, kərəmətinə mən bilirəm. Əlində aşıqlıq kimi peşəsi var idi. Onu qoyub gəlib bizim kimi Qəbələdə çərçilik eləməzdi.

Ağa Səttar. Adə, bunun özündə kərəmət yoxdur. Kərəmət bunun saqqalındadır. Aşıqlıq eləyəndə qırıxdırılmış, çərçilik edəndə saqqal qoydurubdur. Bu andır da belə bərəkətli çıxıbdır ki, Nuxadan Hacı Feyzi oğlu İlyas¹ bundan şitil istəmişdi.

Hacı Söhrab. İlyas da bəcin biridir, yaxşı tanıyıram, üzündə bir tük yoxdur.

Bu halda Şahsonəm qarı bir əlində çörək, bir əlində kasa içəri girir.

Şahsonəm. Ayağının torpağına qurban olum, axund! Varım-yoxum bir qoç qoyunum var idi, onu da yolunda qurban eləmişəm.

Hamı bir də nə. Allah qəbul ələsin! (Hacı Söhraba.) İmam Rzaya əmanət olasan.

Şahsonəm. Amin! Ancaq oba kəndxudalarına və prixdol mollasına adam göndərmişəm. Pilov bismişəm, gəlsinlər, yesinlər. Axund moizə ələsin, feyz aparaq. On bir ildir moizə eşitməmişəm.

Hamı (rəngi ağarmış, peşman halda). Xeyr, xeyr, bacı, ay ana, zəhmət çəkmə, axund yorgundur, tez yatacaqdır.

Şahsonəm. Pilov yeməmiş yatmaq olmaz. Qoyun kəmişəm, axund ağa, hələ bir həftə mənə qonaqsan. Atam-anam sənə qurban, axund! Kaş nə olaydı, sən bizim bu Tərəkədə əbədlilik axundumuz olaydın. Obalığınan sənə qulluq eləyərdik. Mən öləndə mənim namazımı qılaydın. Vay, vay! Bizim də bir Allah yasan, bir prixdol mollamız vardır. Molla Qulaməli, Allah onu batırsın. Heç bir şeyə yaramaz. On bir ildir bizimlədir. Nə bir moizəsini eşitməmişəm, nə bir mərsiyəsinə ağlamışam. Axund ağam, o yassara da adam göndərmişəm ki, gəlsin onunla bir deyişin, biz də qulaq asaqa...

Bu sözü qarıdan eşidən kimi hamı stəkanlarını əlindən yerə qoyub, məbhut qalırlar, rəngləri qaçır. Biri-birinə baxıb başlarını yırğalaya-yırğalaya dodaqlarını dişləyirlər. Hacı Söhrab yoldaşlarına baxıb başını saat rəqqəsi kimi bu tərəfə-o tərəfə bulamağa başlayır. Gah yerə baxır, gah arxada baxır, gah yoldaşlarına baxır, ağzına apardığı loğmasını yerə qoyur. Bu halda çöldən qarını "ay ana" deyə çağırırlar. Bu da "gəldim!" deyib çölə çıxır.

Hacı Söhrab. Ədə, mən vələdüzzinayə deyən görək sizin kimi ləvəndlərə qoşulub niyə yola çıxırsan ki, siz də mənim başıma bu kəloyi gətirirsiniz, ha bu nə işdir?

Ağa Səttar. Ədə, məsəl var ki, darıya giren donuz yavanı qəbul edər.

Məşədi Rüstəm. Ədə, bu işdən bir xəta çıxsın, yalnız sənə gəlməyəcəkdir ki, kömək bizim hamımıza bir yerdə dəyəcəkdir.

Hacı Söhrab. Evin yuxılsın, quru kömək yəsən, çox sevinmək lazımdır. Sən öləsən, lap başımızı it qibləsinə kəsəcəklər.

Usta Məhəmməd. Ədə, nəğil danışası vaxt deyil. Yediyimiz, içdiyimiz burnumuzdan gəldi. Bir tədbirimiz var isə, söyləyin, yoxsa duracaq qaçaq.

¹ Nuxada (indiki Şokidə) bəmozo, hazırcaavab, kosa kişi olmuşdur.

Ağa Səttar. Ədə, hara qaçırsın, hara? Qaçsaq öldürülər. Yaxşı budur ki, Hacı Söhrab sancılsın, biz də duraq belini ovaq.

Məşədi Rüstəm. Sən öl, indi yavaş-yavaş ağılma başıma gəlir. Ədə, həməvaxt deyirdilər ki, molla məsxərəyə qoysan, Allah səni bəlaya salar. Buna şəkk gətirənin atasına lənət! Hacı Söhrabın dünyada tutmadığı əməl yoxdur. "Əlifə vo" deməyib! Ondan axund olardı ki, siz də bu hiyləyə fitva verdiniz, Allahın da qəzəbinə giriftar oldunuz.

Usta Məhəmməd. Məşədi Rüstəmin sözüne mən də qol qoyuram. Alimləri məsxərəyə qoymaq küfrdür.

Ağa Səttar. Ədə, kimdir məsxərəyə qoyan, sən də əqlinə gələni danışsın. Bizimki bu yerdə qəziyyədir, qəziyyə!

Bu halda Əliqulu qapıdan girib ötürdüyü qonaqları təklif edir.

Əliqulu. Əmi kişi buyur, Zərbəli dayı, buyurun.

Kəndxudalar gəlib öyləşirlər.

Hacı Söhrab. Əliqulu dadaş, deyəsən mənə bir az kefsizlik baş veribdir. Bayaq iştahım var idi, indi lap tutulubdur. Bu qonaqlar da mənə bağışlasınlar. Fikrimdə bir az moizə eləmək var idi. Daha keyfim qalmadı.

Tərəkəmələrdən biri. Axund ağa, eybi yoxdur. Uzan, sonra gap elə.

Bu halda Şahsənəm qarı iki olını qabağa uzadıb içəri girir.
Hacı Söhraba sarı.

Şahsənəm. Gözünüz aydın, gözünüz aydın, mollaımız da gəlir. Əmi kişi, Zərbəli dayı, Xudaverdi əmi, xoş gəldiniz! (Şahsənəm üzünü çevirib qapıya tərəf.) Hi, hi, gəl, molla, gəl, gəl, axundum, gəl, başına dönüm, yubanma, gəl! On bir ildir bizə mollalıq eləyirsən, bilmirik bizi aldadırsan, ya yox? Gəl, cəddinə qurban olduğum axundumla, müctəhidimlə bir deyiş, biz də qulaq verək. Nə məhərrəmdə ağılada bilirən, nə sucələddində güldürə bilirən. Hı...

Molla Qulaməli. Salaməleyküm! (Başında şalə papaq, əynində ləhbədə, xacil və rəzil bir halda içəri girir və qapının qabağında ayaq

üstə durur. Bunu görən kimi Hacı Söhrabın rəngi qəzib, yoldaşlarına baxıb başını bulayır.)

Hacı Söhrab. Buyur axund, yuxarı buyur, mənim yanıma keç. Molla Qulaməli. Sizin kimi zati-şərifin qulluğunda ayaq üstə durmaq bizim üçün eyni şərəfdir.

Şahsənəm. Bəs him...

Hacı Söhrab. Axund, mən izn verirəm, sən öyləş.

Molla möyus-möyus oturur.

Şahsənəm. Hi... hərif meydanıdır, hərif, cəddinə qurban olum, axund, bir deyiş!

Molla Qulaməli. Şahsənəm nəne, axundun ziyarətinə gəlmişəm, buyur biz də qulaq asırıq. (Bu sözləri deyib, başını sinəsinə salır.)

Hacı Söhrab (diz üstə qalxıb, yoldaşlarına göz gəzdirir və uca səslə axund tərəfə bağırır). Allah, Allah!

Fələyin bir belə dövrü olacaqmış, nə bilim,
Sarılab bağü gülüstan solacaqmış, nə bilim!

Axund, gətir, qabağımı!

Şahsənəm. Hıı, gətir deyir, gətir. Yalnız kənddə kəndxudalıq eləyirdin, hünərin var çıx meydana, hı!

Molla Qulaməli. Vallah, sən orşdən-kürsdən danışsın. Mən fəqir kənd mollasıyam. O yerə mənim əqlim çatmaz.

Şahsənəm. Bəsdür, daha bizi aldatdığın.

Məşədi Rüstəm, Ağa Səttar və qeyriləri (artıq şadlıq ilə bağırırlar.) Kərəmətinə qurban axund!..

PƏRDƏ

¹ Yəni heç oxumayıb, savadsızdır.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

(1869-1932)

Cəlil Məmmədqulu oğlu Məmmədquluzadə 1869-cu ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini mollaxanada almış, sonra üçsinifli şəhər məktəbini bitirmişdir. Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasını bitirmiş (1882-1887), İrəvan quberniyasının kəndlərində və Baş Nəraşen, Nəhrəm, Uluxanlı kəndlərində müəllimlik etmişdir (1887-1897).

Ədəbi fəaliyyətə "Çay dəstgahi" allegorik-mənzum pyesi ilə başlamış, "Kişmiş oyunu" komediyasını, "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestini və "Poçt qutusu" hekayəsinin müəllifi kimi məşhurlaşmışdır.

1906-cı ildən nəşrə başlayan və 25 ilə yaxın ömür sürən, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutan "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru və nəşiri olmuşdur.

"Ölülər" (1909), "Anamın kitabı" (1919), "Kamança" (1920), "Danabaş kəndinin məktəbi" (1921), "Dəli yığıncağı" (1927) pyesləri, "Usta Zeynal" (1905), "Qurbanəli bəy" (1907), "Bəlkə də qayıtdılar" (1926) və s. hekayələri xalq tərəfindən sevinclə qarşılanmışdır.

ÖLÜLƏR

Dörd məclis və beş pərdəli komediya

MƏCLİSLƏRİN ƏHALİSİ

Şeyx Nəsrullah
Şeyx Əhməd
Hacı Həsən
Kərbəlayı Fatma xanım
İskəndər
Cəlal
Nazlı
Zeynəb
Əli
Hacı Boxşəli

– 45 yaşında
– onun şagirdi, 40 yaşında
– şəhərdə mötəbər bir hacı, 50 yaşında
– onun övroti, 40 yaşında
– onun oğlu, 22 yaşında
– onun kiçik oğlu, 10 yaşında
– onun qızı, 12 yaşında
– Hacı Həsənin qaraşısı, 20 yaşında
– Hacı Həsənin nəkəri, 18 yaşında
– 45 yaşında

Hacı Kərim – 50 yaşında
Hacı Kazım – 50 yaşında
Məşədi Oruc – 35 yaşında
Məşədi Orucun anası – 50 yaşında
Mir Bağır ağa – 35 yaşında
Heydər ağa – teleqrafçı, 45 yaşında
Əliqulu bəy – dilmanc, 30 yaşında
Mirzə Hüseyn – müəllim, 40 yaşında
Kərbəlayı Vəli – 35 yaşında
Dörd nəfər qız – Şeyx Nəsrullahın övrotləri;
hər biri 13-14 yaşında

Azarlılar, arvadlar, müsafirilər, camaat

Əhvalat vaxt olur İrəvan şəhərlərinin birində, iyirmi il bundan irəli.

BİRİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin evi. İskəndorin otağı, küncdə dəmir kravat, qabağında köhnə miz, üstündə bir-iki kitab; mizin yanında iki köhnə stul. Cəlal və müəllim diz üstə qabaq-qabağa oturub dərslər oxuyurlar.

Cəlal (qabağında kitab, duruxa-duruxa oxuyur). Mara çə töhfə adərdi.

Müəllim (ucadan). Avərdi!

Cəlal. Avərdi. Küft. Bəxatir. Bəxatir daştəm ki, çün bədər xət...

Müəllim (ucadan). Bədirəxt!

Cəlal. Bədirəxt gül rəsmi daməni, daməni pər künəm...

Müəllim (ucadan). Pür künəm.

Cəlal. Pür künəm hədiyyeyi-əshabı, əshabı çün rəsədim buy güləm çəndan məst kərd ki, damənəm, damənəm öz dəst bərfət.

Müəllim (ucadan). Bərəft!

Cəlal. Əz dəst bərəft, ey mürği səhər, eşqi zipərvanə, zipərvanə...

Bir kişi (məşədi paltarında tələsik girir içəri və tövşüyə-tövşüyə ucadan). Hacı Həsən əmi evdə?..

Cəlal (kişiyə). Ağam gedib bazara.

Kişi çıxıb gedir. Müəllim tövəcüb ilə baxır onun dalınca.

Cəlal (yenə oxuyur). Zipərvanə beyamuz, beyamuz... kənə... suxtəra...

Müəllim (*ucadan*). Düz oxu, kon suxtərə... şeiri qələt oxu-mazlar.

Cəlal. Kon suxtərə can şüd, can şüd avaz nəyaməd...

İskəndər in səs gəlir: "Mars, Mars! Mars!" deyib
iti çağır-çağır girir içəri.

Cəlal (*oxuyur*). Kon suxtərə, kon suxtərə... (*İskəndərə*.) Dadaş,
çix get, qoy dərşimi oxuyum.

İskəndər itin qulaqlarından yapışib, istəyir
çəko içəri. It dartımb gəlmiş.

Cəlal (*İskəndərə*). Sən Allah, dadaş, iti çağırma içəri; qoy dər-
şimi oxuyum.

İskəndər itdən əl çəkib, çox həvəslə və kefli, şlyapasını
kravatın üstünə cırpıb, başlayır papiros çəsməyə.

Müəllim (*İskəndərə*). Xudahafiz, İskəndər bəy. Yaxşı oldu təş-
rif götərdiniz. Təvəqqe ələyirəm Mirzə Cəlalə nəsihət ələyəsəniz ki,
dərslərinə can yandırın.

İskəndər (*oturur kravatın üstündə*). Baş üstə, baş üstə, nəsi-
hət ələrəm. Amma bunu de ki, mənim sözümə qulaq asan kimdi?
Odu, Allahın iti də mənim sözümə baxmır; nə qədər elədim, içəri
girmədi. Xa... xa... xa... (*Qah-qah çəkib gülür*.)

Müəllim. Yox, elə buyurma. Mirzə Cəlal ağıllı oğlandı; Mirzə
Cəlal sən in sözüne baxar; ondan ötrü ki, bu qədər zəhməti ki, mən
onun yolunda çəkirəm, atası çəkir, görək bu da ələ rifat ələyə ki,
bu zəhmətlər səmərəsiz qalmayalar. Məgər Mirzə Cəlal görmür ki,
elmsiz insan bir qəpiyə dəyməz? İnsanın ki, elmi olmadı, onun nə
qədr-qiyəməti ola bilər və nə hörməti ola bilər.

İskəndər (*ucadan qah-qah çəkib gülür*). Məgər Mirzə Cəlal
görmür ki, elmi insan bir qəpiyə dəyməz? Xa... xa... xa... Hər kəsin
ki, elmi var, onun hörməti yoxdu; hər kəsin ki, hörməti var, onun da
elmi yoxdu. Xa... xa... xa... İnsan ona deyər ki, nə elmi ola, nə
hörməti ola. Xa... xa... xa...

Müəllim (*Cəlalə*). Yox-yox, İskəndər bəy zərəfət ələyir;
əlbəttə, zərəfət ələyir.

Cəlal (*müəllimə*). Mirzə, vallah dadaşım genə keflidi.

İskəndər (*tez durub gəlir Cəlalın yanına*). Mən? Mən? Mən
kefliyəm? Hamı? Mən kefliyəm?

Ağzını Cəlalın ağzına tutub, "hu, hu, hu" ələyir.

Cəlal (*başını kənara çəkib, üzünü turşudur*). Vallah, dadaş, genə
çaxır içmişən.

İskəndər (*gülə-gülə ucadan*). Yalan deyirsən, vallah yalan
deyirsən! Çaxır içməmişəm, araq içmişəm! Gördün yalan deyirsən!
Xa... xa... xa!...

Müəllim (*ayağa durub, Cəlalə*). Çünki bu gün dərşini yaxşı
bildirsən, dənə mən də sənə təzə dərş vermərəm. Haman dərş sabah
sorusacağam.

Bir kişi (*məşədi paltarında qapıdan tələsik girib, tövşüyə-
tövşüyə ucadan*). Hacı əmi evdə?

Cəlal (*kişiyə*). Evdə deyil.

Kişi gədir. Həyatda it hürür kişinin üstünə.

İskəndər (*qapıya tərəf gedib*). Küş, küş, küş! Xa... xa... xa!
Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Mars, Mars, Mars! Fut, fut, fut! (*İti müş-
qurur*.)

Cəlal (*İskəndərə*). Vallah, dadaş, ağam gələndə deyəcəyəm ki,
dadaşım iti küskürürdü adamların üstünə.

İskəndər (*bir qədər Cəlalə baxandan sonra*). Mən də deyə-
cəyəm ki, Cəlal dərşini bilmirdi. Xa... xa... xa! (*Gülüüb qurtarandan
sonra bir az baxıb, gəlir Cəlalın yanına*.) Yox, yox, demənəm, demə-
nəm. Sən bilirsən ki, mən səni çox istəyirəm (*üzünü əlləyir*). Amma
dadaşının sözüne baxmamaqda bir az yaxşı ələmirsən. İndi, məsə-
lən, bu kitabı qoyubsan qabağına, oxuyursan. (*Kitabı götürür alına*.)
İndi yəqin ki, ağın bu kitabı üç abbası, bəlkə hələ dörd abbası, ya
bir manat verib, alıb, sən axmaq qabağına qoyub oxuyursan. Amma
o pulları aparıb Karapeta versəydin, sənə iki şüşə Smirnov arağı
verərdi. Sən də getirib verərdin İskəndər dadaşına. Mən qoyardım
çibmə. Birini səhərdən içərdim axşama kimi sən in sağlığına, birini
də axşamdan içərdim səhərə kimi mirzənin sağlığına. Siz sağ olar-
dınız, mən də keflərdim (*müəllimə tərəf*). Mən ölüm, mirzə, doğru
demirəmmi? Xa... xa... xa!...

Müəllim. Bağışlayın, İskəndər bəy, hərçənd bəndənin tərəfindən küstaxlıqdır, sizə nəsihət eləmək, amma uşaq tayfasına o cür sözləri deməyiniz bir az bicadır. Siz qardaşımıza deməkdən ki, səy elə, elm dalınca get, başlayırsız ona lazım olmayan nəsihətləri eləməyə.

Cəlal istəyir kitabı onun alından ala, o da vermir.

İskəndər. Xa...xa...xa! (Cəlalə.) Elm dalınca get. Xa...xa...xa! Elm dalınca get. Yavaş, yavaş, qulaq as, gör nə deyirəm. Bir məşəddi (tövsiyə-tövsiyə içəri girir, ucadan). Hacı Həsən əmi evdə?

İskəndər. Evdədi, evdədi.

Cəlal (məşədiyə). Dadaşım yalan deyir, ağam gedib bazara.

Müəllim (məşədiyə). Nə var, nə xəbərdi?

Məşədi dinnəyib gedir.

İskəndər (əlində kitab, qaçır məşədinin dalınca). A kişi, getmə, hacı evdədi, getmə. Mars, Mars, Mars! Küş, küş, küş! Qoyma getdi. Fut, fut, fut! Aha, aha, fut! Küş, küş, küş! (Ayaqlarını yerə döyür.)

Müəllim (istəyir çıxıb gədsə). Hələ ki, xudahafiz. (Çıxıb gedir.)

İskəndər (gülə-gülə müəllimin dalınca). Mirzə, getmə! Mən ölüm, getmə, gəl Cəlalə elm öyrət. Oxusun alim olsun.

Cəlal (İskəndərə yavaş gəlir). Dadaş, ver kitabımı.

İskəndər (çox ucadan və hirsli). Cəhənnəm ol!

Cəlal qorxub qaçır eşiyə. İskəndər bir az onun dalınca baxandan sonra gedib oturur kravatın üstündə və bir cibindən araç şüşəsini və o biri cibindən bir balaca stəkan çıxarıb, başlayır töküüb içməyə, sonra kitabı açıb baxır.

İskəndər (kitaba). Tanıyıram səni. Mən də səni bir az oxumuşam. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni oxumuşam. (Oxuyur.) "Məliklə on nəsihət sudmənə amə və əz səri-xuni-u dərgüzeşt". Mənim də müəllimim mənə nəsihət elərdi ki, bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən. Amma bu dilgürlər heç birindən eşitmədim ki, desin: bala, adam ol. Hər kəsə rast gəlirsən, elə bunu eşidirsən ki, elm oxu, alim ol. Amma mənə bir başa salan yoxdur ki, axır,

¹ Sədi Şirəzinin "Gülüstan" əsərindəndir. Mənası: Padşaha onun nəsihəti xoş gəldi və onun qanından keçdi.

bu elm, elm nə deməkdir? Elm ona dəyərlər ki, indi birisi bu şüşəni çəke başına, hamısını içə. (İçir.) Pah! Puf! (Üzünü turşudur.) Bax, elm – buna dəyərlər.

Cəlal (başını qapıdan uzadır içəri). Dadaş, vallah, ağam gələndə deyəcəyəm.

İskəndər (stəkani və şüşəni qoyur cibinə). Cəlal, Cəlal, bura gəl, gör sənə nə deyirəm.

Cəlal. Gəlmirəm, sən keflisən.

İskəndər. Cəlal, bilirsen Sokrat nə deyirmiş?

Cəlal. Sokrat kimdi?

İskəndər. Sokrat bir adam idi; çoxdanın adamı idi. Çox, çox çoxdanın adamı idi. Sokrat deyərmiş ki, "mən dərs oxumamış elə xəyal elərdim ki, dünyada bir zad bilirməm; amma elm oxuyandan sonra yəqin elədim ki, heç zad bilirməm". Xa...xa...xa! Yeni araç içməyi də bilirməm! Cəlal, ay Cəlal! İndi sən mənədən qaçırsan, deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qaraağac pirinə ki, sən də mənə kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra, başlayacaqsan İskəndər dadaşım kimi küplərin dibində yatmağa. Xa...xa...xa!..

Nazlı (qapıda görsənir). Dadaş, sən allah, az iç bu zəhriman!

İskəndər. Baş üstə, bax, mənəim bu gözlərim üstə. (Əlini qoyur gözünə.)

Nazlı. Vallah, yalan deyirsən.

İskəndər. Vallah, yalan demirəm. Nə qədər ki, sən burada durubsan, bir tikə də içmərim; amma doğrudan doğrusu elə [ki] buradan gedibsen, içəcəyəm.

Nazlı (gəlib yapışır İskəndərin alından). Mən də sənin yanından getmənim.

İskəndər (Nazlının qucaqlayır). Ey mənəim gözəl bacım Nazlı. Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, anandan bozbaş bəşirmək dərsi alırsan; amma mənəim yanına gəlmirsən ki, gəzdiiyim şəhərlərdən sənə nağıl eləyim, görsən dünyada nə var, nə yox! Bax, həyətdə gün çıxıb; sən ki o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır onun işığı? Çöldə otlar göyərüb, ağaclar çiçək açıb; amma nəyə lazımdır sensiz o çiçəklər, o çəmənlər? Sənin burnu fırtıqlı balaca qardaşların (Cəlal və Nazlı gülür) gedirlər arxların kənarında yonca yığıb yeyirlər, amma sən evdə oturub, saqqız çeynəyirsən. Evdə bitli bacılannan əl-ələ verib, atılıb-düşürsən və deyirsən: haquşka ha haquşka! Bir yarım var haquşka, uzun otək haquşka! Xa...xa...xa!.. (Cəlal və Nazlı gülürlər.)

Mənim istəkli Nazlı bacım! Gəl yapışım ölindən, baş alıb bu vilayətdən çıxıb, qoyub gedək. Dəm qənimətəst. Dəxi niyə durubsan?

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bəsdir bu dayanmaq!

Allaha şükür, lələ yanığında eyib yox,
Qaşında, dəhanında, dodağında eyib yox,
Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,
Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdir bu dayanmaq!

Hacı Həsən çox havalı və ləhləyə-ləhləyə girir içəri.
Nazlı və Cəlal gedirlər.

İskəndər. Ata, nə xəbər?

Hacı Həsən (*bir az fikir eləyəndən sonra başını qalxızib*).

Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İskəndər (*təəccüblə başını atasına tərəf ayıb*). Necə?

Hacı Həsən. Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İskəndər (*təəccüblə*). Necə Kərbəlayı Fətullah?

Hacı Həsən. Hacı Rüstəm əminin oğlu Kərbəlayı Fətullah.

İskəndər. O ki Xorasanda ölmüşdü?

Hacı Həsən. Hə, hə... haman Kərbəlayı Fətullah.

İskəndər. Yəni lap dirilib, qəbirdən çıxıb eşiyə?

Hacı Həsən (*həvəslərsiz*). Hə, hə, dirilib.

İskəndər düzəlib, üzünü çöndürür konara və istəyir
gülməyini saxlasın, amma tab qatır bilməyib,
birdən qah-qah çəkib gülməyə gətir eşiyə.

Hacı Həsən (*təəccüblə onun dalmıca baxa-baxa*). Allah sənə lənət eləsin! Budu, bu da bizim oxumuşlarıңыз! Yəqin ki, genə keflidir. Yəni heç kefli də olmasa, belə şeylərə inanmaz. Heç bir şeyə inanan deyil; nə Allahu tanıyır, nə peyğəmbəri tanıyır. Öz ağırlığı qədərincə oxumağına pul qoymuşam, on il gedib, nə bilim, hansı cəhənnəmin dərəsində dərs oxuyub; indi gör axırı nə günə qalıb? Hələ bir para namərdlər müsəlmanları məzəmmət eləyirlər ki, uşaqlarını dərəcə qoymurlar. Bu da sənə dərs! İndi qoy gəlib, dərs oxuyanları görsünlər. Allah mənə min dəfə lənət eləsin, əgər bir də mən uşaq göndərəm gedə uzaq yerdə kafirlər içində dərs oxumağa! Yəni

[mən] başı küllü bilirdim ki, axırı belə olacaq. Amma qoymurlar, vallah, billah bu adamlar qoymurlar ki, xalq başını salsın aşağa, öz bildiyini eləsin. Yapışırılar yaxamdan ki, hacı, uşağına yazığın gəlsin, Allaha şükür, məqdurun¹ var, qoy getsin dərs oxusun, gəlib bir qul-luq sahibi olsun; incinar olsun, həkim olsun, silistçi² olsun, nə bilim nə zəhirmar olsun. Bəli, göndərdik. Maşallah, oxudu gəldi; indi gör nə olub; səhər kefli, axşam kefli. Divanxanalarda heç mirzəliyə də göturmürlər. Allah bəisin evini yıxsın.

Hacı Bəxşəli (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən (*durur ayağa*). Bəli, bəli, dirilib; hətta öz əliyənin kağız da yazıb. Məəttəl qalmışam.

Hacı Bəxşəli. Allahın qüdrətindən heç bir şey uzaq deyil və bir də, ay Hacı, ölü öz başına dirilməz ki? Əlbəttə, onu bir dirildən var.

Hacı Həsən. Yəni, ay Hacı, bu bir qərīb iş deyil ki! Odu, keçən il Kabla Xəlilin arvadı, xəbər çıxdı ki, ölüb. Amma səhər dedilər ki, dirilib. İndi odura gəzir.

İskəndər (*qapıdan başını içəri uzadıb*). Əlbəttə, axşam elə biliblər ki, arvad ölüb, amma demə sən diri imiş! Xa... xa... xa!..

Hacı Həsən (*çox ucadan və hirsli İskəndərə tərəf*). Cəhənnəm ol.

Hacı Kərim (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı, deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən. Bəli, belədir, doğrudur. Hacı, əyləş. Hacı, əyləş.

Otururlar.

Hacı Kazım (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı Həsən ağa, deyirlər Hacı Rüstəm dadasının oğlu dirilib?

Hacı Həsən (*durur ayağa*). Bəli, Hacı ağa, belədir, doğrudur.

Məşədi Oruc və onun dalmıca bir dostu adam
tövşüyə-tövşüyə girirlər içəri.

Məşədi Oruc (*bir əlində kağız, hər iki əlini göyə qalxızib Allahı çağırır*). Bari pərvərdigərə, sənin qüdrətini tərif eləməyə dilim laldır. Min şükürlər olsun kəmərinə, ilahi!

¹ Qüvvən (pulun, imkanın)

² Rusca *целовальник* (müstəntiq) sözünün o zaman el arasında işlənen şəkildir.

Budurmu Kərbəlayı Fətullahın kağızı? Oxu görək nə yazıb?

Hacı Həsən (*Məşədi Oruc*). Məşədi Oruc, yaxşısı budur ki, kağızı oxuyasan, camaatın hamısı eşidə, çünki çox qoribə işdir, insan məəttəl qalır.

Məşədi Oruc (*yenə hər iki əlini yuxarı qalxıb, başlayır ağlamağa və gözünün yaşını arxalığının ətəyi ilə siləndən sonra başlayır kağızı oxumağa*). Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağız sənə çatan kimi, əvvəl qabaqca Hacı Həsən əmimə müjdə ver.

Hacı Həsən ağlayır.

Ondan sonra həyə anam sağdır, get anamı bas bağrına və deyinən: "Ay ana, yazıq ana, dəxi qüssə eləmə, oğlun Kərbəlayı Fətullah dirilib". Sonra mənim oğlum Məhəmməd Həsəni al qucağına və deyinən: "Ey yazıq bala, ürəyini sıxma, sən dəxi yetim deyilsən, atan dirilib və bir neçə gündən sonra sənə Xorasandan qırmızı başmaq gətirəcək". Və ayıb olmasın Məhəmməd Həsənin anası, – əlbəttə indi gedib orə və işdi, əgər getməmiş olsa, – gəlinbacımı göndər, ona xəbər versin (*ağlayır*). Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Ola bilər ki, mənim dirilmək xəbərini sənə və bir para qəlbipara adamlara təəccüblü görsənə. Min lənət olsun o kəslərə ki, xudavəndi-ələmin hikmətinə şəkk götürələr!

Adamlar hamı birdən. Lənət!

Məşədi Oruc (*oxuyur*). Qardaşım Məşədi Oruc! Mən və məndən savayı yüz on dörd nəfər qəbirdən ricət edib, dübarə bu dünyaya gələnlər, görək bir həftə tamamilə ziyarətə məşğul olaq və inşaallah bir həftədən sonra gələrim vətənə. Ancaq indi müxtəsər surətdə bunu deyə bilərəm ki, Məşədi-müqəddəsə bir abid peyda olub, bunun ismi-şərif Şeyx Nəsrullahdır. Öyündullah təla billütf! Şeyx cənabları neçə illər ilə İsfahanda ülumi-xəfiyyəti təhsil edəndən sonra, təşrif gətiriblər Xorasana və burada neçə ay riyazəti-tam və mücahidəyi-lakələmdən sonra, həmin elmin xəfəyasının istinbatına və istixracına müttələ olub, axırda bu niyyətdə düşüb ki, sübhanə və

¹ Allah-taala öz lütfü ilə kömək eləsin.

təalının mərhəmətilə təssiri-ərvahe iqdām eləsin. Ey mənim mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Məcərranın təfsilini, inşaallah, gələndə özüm dil-cavabı nağıl elərəm və sən eşidib mat və heyran qalarsan. Ancaq bunu bil və eşit ki, cəmədiyə-axirin on səkkizinci günü, qəmər süfla ələminə yəvüqləşən saatda, şeyx cənabları Məşədi-müqəddəsə qürbə qəbristanına əhli-qübur ziyarətinə gəlib, təssirül-əmvat şəraitini əmələ gətirəndən sonra, əvvəl başlayıb bir dua oxumağa və sonra uca səslə deyib: Əzzəmtü əleyküm ya əhləl-qübur! Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri! Bu səsi eşitcək cəmi ölümlər Allahın qüdrətilə bir hərəkətə gəldilər.

Adamlar başlayır ağlamağa.

Dəxi nə deyim, ay qardaş? Gördüm başımın üstündə bir şəxs durub, uca qamətli, qırx yaşında, abidi-saleh və rəhmli, siyoh-çəşm və rəngi-ruyi-mübarəkş bəbəbə mail və ismi-mübarəkş Şeyx Nəsrullah İsfəhani¹.

Hacıların biri deyir. Xudaya, şükür sənə cəlalına!

Biri deyir. Bari pərvədigara, rəhmin gəlsin yazıq bəndələrinə!

Hamı yenə ağlayır.

Məşədi Oruc (*oxuyur*). Ey mənim mömin qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağızı sənə yazmaqda məqsədim sənə xəbərdar etməkdir ki, fazili-bimisl və abidi-müqəddəs Şeyx Nəsrullah rəcəb ayının qür-rəsində Məşədi-müqəddəsdən çıxacaq, Culfa yolu ilə Təbrizdən keçib, Nəcəf-ül-əşrəf şəhərinə azim olacaq. Şeyx cənablarının qəsdı bizim şəhərimizdə bir gün qalıb və əhli-qübur ziyarətinə müşərrəf olub, sonra yola düşüb getməkdir.

Adamlar ağlayır.

Bu kağız sənə yetişən kimi bu xəbəri vətən qardaşlarına və xüsusən möhtərəm Hacı əmimə yetirənsən ki, ayın yeddində, ya səkkizində şeyx cənablarının pişvazına çıxıb, o pak vücudə layiqinə ehtiram göstərsinlər ki, bəlkə ağanın fəzilətinin kərəmət və mərhəmətindən mənim həmsəhərlilərim bibəhrə qalsınlar. Vəssalam.

¹ Qarağözlü, mübarək üzünün rəngi yaşıl çalır və mübarək adı Şeyx Nəsrullah İsfəhani.

Kağıza qol qoyub əhli-vilayəti-İlan Məşədi Fətullah Hacı Rüstəm oğlu, fi-tarix 19 cəmədiyə-axir, şəhri-Məşədi-müqəddəs. (*Hər iki əlini göyə qalxıb ağlayır. Adamlar da habelə ağlayırlar.*) Xudaya, şükür!

Hacı Bəxşəli (*təəcübli*). Elə də şeyx cənabları bizim şəhərə də təşrif gətirəcək?

Hacı Həsən. Bəli, bəli. Kağızdan belə məlum olur ki, belə yazılıb. Adamlardan bir neçəsi gələcək; bizim şəhərə gələcək.

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, bizim şəhərə gələcək; yəni gəlib buradan Təbrizə gedəcək.

Hacı Kazım. Nə vaxt təşrif gətirəcək? A kişi, nə deyirsən?

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, belə yazılıb; rəcəb ayının yeddisində, ya səkkizində təşrif gətirəcək.

Hacı Kərim. A kişi, nə danışsən? Yəni neçə gündən sonra bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

Məşədi Oruc. Yəni iki-üç gündən sonra.

Adamların bir neçəsi. Yəni iki-üç gündən sonra şeyx cənabları bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, belədir.

Adamlar hərəkətə gəlir, bir-birinə deyir: "Dəxi niyə durmuşuq?" Bir az hamı baxır bir-birinin üzünə.

Hacı Həsən (*üzünü hacılara tutub*). Vallah, dünyanın işlərinə məəttəl qalmışam. (*Bir az fikirdən sonra.*) Yəni həqiqətdə bu bir möcüzədir ki, insan öləndən sonra dirilə və bizim kimi ağıllı-başlı adam ola.

Hacı Bəxşəli. Hacı Həsən ağa, sən elə sözləri görək buyur-muyasan. Allahın hikmətinə əl aparmaq olmaz və bir də bu işlər gizlin bir iş ki, deyil: odur ki, kişi öz əli ilə kağız yazıb. Xeyr, Hacı ağa, sən o sözləri buyurma.

Bir neçə adam. Əlbəttə, əlbəttə, bunların hamısı hikmətdir. Bu sirlər hamısı Allah-taalanın yanındadır.

Hacı Həsən. Elə də dəxi niyə durmuşuq? Elə də indi şeyx cənabları yoldadır. Dəxi durmaq vaxtı deyil. Hacı Kazım, Hacı Kərim, Hacı Bəxşəli, Məşədi Oruc, dəxi kim var, hamınıza deyirəm: durmayın, tədarük görün (*ucadan*). A gədə, Heydərolı, haradadır bizim gədələr?

Nökər Əli qapıda adamların dalında görünür.

A gədə, ata arpa verin, yəhər-əsbabı sazlayın. Siz də, hacılar, məşədilər, hazırlaşın; durmaq vaxtı deyil. Görək yol tədarükü görək. Görək qabağa gedək.

Hacılar, adamlar hərəkətə gəlirlər. Adamların bir neçəsi çıxır və bir-birinə deyir: "Gedək atları hazırlayaq".

Hacı Həsən. A gədə, Heydərlər! Durma, tez evə xəbər elə ki, otaqlara fərş salsınlar, qonaq gələcək.

Adamların içindən nökr Heydər çıxıb gedir.

Hacı Kazım (*Hacı Həsənə*). Hacı, qoy sizə zəhmət olmasın, şeyx cənablarının zəhmətini mən çəkim, qoy bizim qonağımız olsun; qorxuram sizə zəhmət ola.

Hacı Həsən. Yox-yox, Hacı Kazım, sən Allah elə demə. Elə vücudun yolunda belə zəhmətlər xoşdur.

Hacı Bəxşəli. Xeyr, Hacı Həsən ağa, qoy şeyx bizə qonaq olsun.

Hacı Kərim. Vallahı, razı olmanam, görək şeyx cənablarının bəndəçiliyini özüm qəbul edəm. Vallah, olmaz.

Hacı Həsən (*Hacı Kərimə*). Sənin başın üçün razı olmanam; çünki şeyx cənablarının boynumuzda haqqı çoxdur.

Hacı Kazım. Elə də, Hacı Həsən ağa, dəxi dayanmaq vaxtı deyil. Gedək hazır olaq. Hacılar, buyurun gedək, yol tədarükü görək.

Hamı "buyur-buyur" deyib çıxırlar. Otaqda bir Hacı Həsən qalır. Bu tərəfdəki qapıdan Kərbəlayı Fatma xanım, başında çadra, qorxa-qorxa başını içəri uzadıb, sonra girir içəri.

Kərbəlayı Fatma xanım (*Hacı Həsənə*). Ay Hacı, bu nə xəbərdir? Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib gəlir?

Hacı Həsən. Kəblə Fatma, dəxi durmaq vaxtı deyil, ev-əşiyi sazla. Dünya və ələm bir-birinə dəyib; Xorasanda hər nə qədər adam ölmüşdü, hamısı dirilib. Kərbəlayı Fətullah da dirilib; odur, bu gün-sabah gəlir. Onu dirildən şeyx də gəlir; özü də düşəcək bizdə. Di sənə deyirəm, durma get, ev-əşiyi səliqəyə sal. (*Ucadan və hirsli.*) Di sənə deyirəm durma! (*İstəyir çıxıb getsin.*)

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, Allah atana rəhmət eləsin, bir də görüm, bizim şəhərin ölümlərini də dirildəcək?

Hacı Həsən (*qapıda*). Ay arvad, sən allah, tez ol, durma! Bilmirəm dirildəcək, ya diriltməyəcək. O bağlıdır Allahın iltifatına. Mənim özümün də ağlım çəşib; heç bilmirəm nə cür diriləcək? Allahın iltifatı olsa, bu nə bir çətin işdir? (*Çığırır.*) Arvad, sənə deyirəm durma get, tədərük gör! Mən gedirəm. (*Çıxır.*)

Kərbəlayı Fatma xanım (*hər iki alını yuxarı qalxıb ağlayır*). Ey yeri-göyü yox yerdən yaradan Allah! Məni il yarımdır ağlar qoyubsan, gülüzlü qızımı ölmədən alıbsan, mənim ciyərimə dağ basıbsan! Ay rəhim Allah, mən səndən istəyirəm Saramı! Ay Kərbəlayı Fətullahı dirildən Allah, mənə də rəhmin gəlsin, mənim gülüzlü qızımı dirilt! Allah! Allah!.. (*Ağlayır, üzüqoylu döşəniyə yərə.*)

İskəndər (*içəri girir, yavaş-yavaş gəlib durur anasının yanında və başını aşağı salıb qəmgin deyir*). Yazıq ana!

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin qonaq otağı. Kərbəlayı Fatma xanım və qulluqçusu Zeynəb evi salıqoyu salırlar. Nazlı sevincək gözür, oynayır, oxuyur.

Nazlı (*sevincək anasına*). Ana, başına dönüm, ana, o qadını alım, ana, deyirlər bu gələn qonağımız ölümləri dirildir. Qadını alım, ana, bir də görüm doğrudur, ya yox? (*Anasını qucaqlayır.*)

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, mən nə bilim? Mən də sənə kimi. Deyirlər Xorasanı on yüz adam dirildib. Kərbəlayı Fətullah oğluğunu da dirildib. Hələ məni ötür, indi qonaqların gəlmək vaxtıdır, qoy işimi görüm. Ay qız, Zeynəb, tez ol yadıqları getir, bu tərəfdən qoy. Bu xalqanı bir az bu tərəfə çək. Tez ol! Bir az çəpik tərəps!

Nazlı. Ana, vallah, bilmirəm ağlayım, ya gülüm. Vallah, gör fikrimə nə gəlir. Ana, ürəyimdə bir söz var, qoy deyim. (*Anası dinmir.*) Ana, vallah, qonağımıza yalvaracağam, onun ayağına düşəcəyəm, (*ağlaya-ağlaya*) mənim Sara bacımı da diriltsin.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, nə bilim. (*Yərə çöküb, üzünü qarqatının ucu ilə örtür və başlayır ağlamağa.*)

Zeynəb. Ay xanım, sən allah, ürəyini sıxma, Allah kərimdir. (*Kərbəlayı Fatma xanım gözələrini silib, üzünü açır.*) Ay xanım, sən allah, o kişi necə adamdır ki, ölümləri dirildir? Yaxşı, bəlkə imamdı, seyiddi? Bay, Allah, kərəminə şükür! (*Bir az dinməyib.*) Sən allah, xanım, birəcə bunu səndən soruşacağdım ki, görəsən o kişi kəsiblərin də ölüsünü dirildir, ya birəcə dövlətli adamlarınkini? Vallah, xanım, bu gün o qədər fikir lələmişəm, heç bilmirəm nə qayırıram. Doğrusu (*ağlaya-ağlaya*), bizim balaca oğlan bu gün yadımdan çıxmır. Elə deyəsən tifi bu saat qabağında can verir. Yazıq uşaq öləndə göz-lərini elə dirəmişdi üzümə ki, deyəsən məndən bir zad istəyir. (*Ağlaya-ağlaya qarqatı ilə gözünün yaşını silir.*)

Kərbəlayı Fatma xanım. Ah, vallah, heç özüm də bilmirəm. Allah rəhim Allahdı, əlbəttə, bizə də yazığı gələr. Di durma, Zeynəb, get Əliyə də ki, su götürsünlər. Sən də ocağın altına bax. (*Zeynəb çıxır.*)

Nazlı. Ana, ana, vallah, ürəyim bir tikə olub. (*Gülə-gülə.*) Birəcə dəfə Sara bacımı görseydim, ölməzdim. Ana, axı sən bilirsen mən Sara bacımı nə qədər istəyirdim. Birəcə ölməyəydim, o günü görəydim – Sara bu qapıdan girir içəri. Belə atılıb onun boynunu qucaqlayıdım, deyərdim, ay torpaqların içində çürüyən bacı! Vallah, ana, istəyirəm dəli olam. Bilmirəm gülüm, ya ağlayım. Mən and içirəm Allaha, peyğəmbərə; nəzir eləyirəm ki, hər nəyim var, paylayım fəqir-füqərəyə, bax, paltarlarımı, qızıllarımı, bax, gedib hər nə var götürəcəyəm. (*İstəyir qaçıb gedə.*)

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, hələ tələsmə. Qoy hələ görək. Gedib şey-şüyü getirib bura tökmə. Qonaqların gəlmək vaxtı. Get Zeynəbə də, tez olsun gəlsin.

İskəndər (*oxuya-oxuya girir içəri*). Hə... ana, kefin necədi?

Kərbəlayı Fatma xanım. Eh, zəhrimar olsun kefin! Sənəin dərdin az qalib məni çürütsün. Xalqın da uşaqları dərs oxuyublar. Odu, hamısı ağıllı-başlı adam olublar; hamısı ayıx-sayıx, ağılları başlarında. Hərəsi özünə görə bir qulluq sahibi olub. Amma sən gecə kefi, gündüz kefi... Vallah, el içində lap biabır olmuşuq. İçirsən o zəhrimarı, hər nə ağlına gəlir, danışsın. Nə Allah tanıyrsan, nə böyük-küçük tanıyrsan. Hələ o nə sözdü dünən Nazlıya demisən? “Gəl yapışım əlindən gedək, gözək”. Yoxsa indi də bu qalib ki, qız uşaqları da oğlanlar kimi çıxıb çölü-bacanı gözələr? Vallah, dünən bunu Cəlal mənə deyəndən az qalırəm elə öz əlimlə bir qəbir qazam, girəm içinə, yaxam qurtarsın.

İskəndər (*qah-qah çəkib, yapışır anasının çiyindən*). Daha bundan sonra ölsən də, yaxanı qurtara bilməyəcəksən. Odu, Şeyx Nəsrullahdı-nədi, bu gün gəlir. Sən ölərsən, şeyx genə səni dirildər. Xa... xa... xa!.. Daha bundan sonra ölməknən də yaxan qurtarmaz. Xa... xa... xa!..

Zeynəb və Nazlı girirlər. İskəndər gedib oturur yastıqların üstündə, Zeynəb istəyir qoymasın.

Zeynəb. Oturub yastıqları əzmə! Səndən ötəri bunları bura qoymamışıq! Görmürsən ki, qonaq gəlir?

İskəndər (*Zeynəbə*). Hey, Zeynəb, vallah, fəndini duymuşam! (*Durur.*) Qonağın yolunda bu qədər çalışırsan ki, ərin Kərbəlayı Novruzu diriltsin? Vallahı, fəndini duymuşam. Xa... xa... xa!..

Kərbəlayı Fatma xanım (*İskəndərə*). Ay yazıq, ay başı daşlı! Sən nəyə inanırsan ki, buna da inanasan? Yazığım gününü! Yaxşısı budu çıx get, qoy işimizi görək. Ay qız, Zeynəb, gəl bu xalçanın ucunu düzəlt.

Nazlı (*İskəndərə*). Dadaş, sən allah, bəri bu gün özünü yaxşı saxla. Vallah adam utanır, qonaq-zad gələcək.

Mir Bağır ağa (*girib, başmaqlarını çıxardır*). Salaməleyküm.

Nazlı üzünü örtüb, qaçıb gedir.

Kərbəlayı Fatma xanım. Əleykəssalam. Ağa, buyur öyləş.

Mir Bağır ağa oturur. İskəndər qaçır Nazlının dalınca.

İskəndər. Ay qız, Nazlı, muştuğumu ver! Nişanlın gəldi.

Kərbəlayı Fatma xanım (*İskəndərə acıqlı*). Kəs səsin! Axtmaq-axmaq danışma!

Mir Bağır ağa başını salır aşağı.

İskəndər (*gəlib durur Mir Bağırın qabağında*). Mən ölüm, əl ver! Lotusan həyə, əl ver! Vallah ruhun var; düz doqquz yaşında; gərək bircə tikə artıq olmasın. Quzu öti, şax, tazə-tər, lətif, balaca. Ağzından süd qoxusu gəlir. Ləzzət, ləzzət! Vallah, ruhun var! Lotusan həyə, əl ver!

Mir Bağır ağa (*İskəndərə*). Ayıbdı, ayıbdı! Heç olmasa, anandan həyə elə, o sözləri danışma.

Kərbəlayı Fatma xanım. Onun həyəsi olsa, niyə o sözləri danışır?

İskəndər (*bir az durub, təəccüblü baxır özünə*). Doğrudan, bəlkə məndə heç həyə yoxdu. (*İki əlini ciblərinə salıb, bir şey axtaran kimi.*) Baxım görüm, bəlkə həyə ciblərimdədi: yox, yoxdur. (*Mir bağır ağaya.*) Ağa, mən ölüm, sən də bir ciblərinə bax, bəlkə sənin ciblərinə də.

Mir Bağır ağa istəyir dursun ayağa.

Xa... xa... xa!.. Mən ölüm incimə! Lotusan həyə, incimə! Əyləş, əyləş. Bu saat gedib nişanlını götürəcəyəm yanına. (*Çağırır.*) Nazlı, Nazlı! (*Fatma xanım da durur ayağa.*)

Mir Bağır ağa (*qeyzli çox ucadan*). Kəs səsin, piyan! (*İstəyir getsin.*)

Kərbəlayı Fatma xanım. Buy, ay uşaq, başıma xeyir! Bu gədə lap dəli olub. (*Ucadan.*) Adə, Əli, gəl bu şəfəhi çıxar sal çiyə!

Mir Bağır ağa çıxıb gedir.

Nazlı (*girir içəri*). Dadaş, vallah lap biabır olduq. O nə sözlərdi danışdı? Ayıb deyil?

İskəndər (*çirtiq çala-çala oxuyur və oynayır*).

Bir qız sevmişəm doqquz yaşında...

Sürmə gözündə, rəxiz qaşında.

Ay can! Ay can! Ay can!..

Kərbəlayı Fatma xanım ikiillli İskəndərə boğma çıxardıb gedir.

Nazlı (*ucadan*). Dadaş, kəs səsin!

İskəndər (*bir az fikir eləyəndən sonra gedib yapışır Nazlının əlindən və gətirir pəncərənin qabağına*). Bax, bax, o kimdi?

Nazlı. Nə bilim? Özün bilirsen kimdi.

İskəndər. Yaxşı bax! Bax, gör kimdi?

Kərbəlayı Fatma xanım (*gəlib durur qapıda*). Ay balam, axı bir bəddi! Utan, yorul! Axı bir özünə yazığın gəlsin. Axı bir həyə elə. O sözləri ki, o kişiye dedin, necə utanmadın? Yazıq kişi xəcalətindən dayana bilmədi, durub getdi. Necə olsa seydidi, qohumdu.

Məgər adamın ağzına nə gəlsə danışar? Axı o da yazıqdır, qəribdər; bizdən savayı onun bu şəhərdə kimi var?

İskəndər (*çırtıq çalib Nazlını göstərir*). Belə bu şəhərdə onun Nazlı kimi nişanlısı var.

Nazlı. Dadaş, and olsun Allaha, mən Mir Bağır ağaya getməyəcəyəm. Mən heç kəsə getməyəcəyəm.

İskəndər. Xa... xa... xa!.. (*Gedib yapışır Nazlının əlindən*.) Bacım, hələ sən uşaqsan. Get dolanginə, xamsən hənüz! Bir gün olar ki, gəlib görərəm sənə qabağına bir ayna tutub, çəke-çəke aparırlar. Onda tutaq ki, sən çəm-xəm elədin. (*Özü də çəm-xəm ələyən kimi burulur*.) Tutmaq ki, sən istəmədin gədəsən. O vaxt bir də görəcəksən ki, səni daldan itələyib deyirlər ki, "dayanma, tez-tez get!" Çönüb baxıb görərsən ki, itələyən sənə atan Hacı Həsəndir. Bəli, sonra bəlkə gədə-gədə bir də istədin ki, dayanıb getməyəsən; bir də görəcəksən ki, daldan gənə bir adam səni dürtməliyir ki, "dayanma, yeyin yeri!" Çönüb baxıb görəcəksən ki, bu da sənə anan Kərbəlayı Fatma xanımdı. Əgər, işdi, çox hay-huy eləsən, yanındakı, ətrafındakı bibilərin, xalaların, əmilərin, səyidlər, mollalar, qonşular, cici-lər, bacılar – hərə bir yandan səni mizləyənlər ki, "dinmə, kəs səni! Xortdan gələr səni aparar!" Bəli, halla-hallaynan səni aparıb qatacaqlar bir kişinin yanına. Onda daha sən mənə haradan tapacaqsan? (*Çırtıq çalib oxuyur*.)

Bir gün olar sən də mənə atarsan,
Qurtlarnan əşnalığı qatarsan,
Balam, qatarsan,
Bacım, qatarsan!..

(*Bir az dayanıb fikir eləyəndən sonra, baxır Nazlının və anasının üzünə*.) Ana, bəlkə mən kef havasına bu sözləri danışmam? (*Kərbə-layı Fatma xanım dinmir. Nazlı gəlib İskəndəri qucaqlayır*.)

Nazlı. Dadaş, kefli də olsun, mən sənə sözündən çıxmanam. Nökərlər (*tövşüyə-tövşüyə girib, xəbər verirlər*). Xanım, çıxın eşiyo, qonaqlar gəlir.

Xanım və Nazlı qaçırlar otaqdan.

Hacı Həsən (*üstü-başı tozlu, girib tövşüyə-tövşüyə otağın o tərəfinə, bu tərəfinə baxır, uzaqdan salavat səsi gəldikcə ucalır*).

Allah-taalanın hər bir beləsi görək bizim vilayətə nazil ola. Şeyx cənabları yolda bir az naxoş olub. Bari Allah şəfa versin ki, xəcalət olmayaq. (*İskəndərə*.) İskəndər, bu gün qonaqların yanında özünü yazı saxla. Ayıbdır, dost-düşmən var.

İskəndər. Dadaş, bu hamı ölü dirildən şeyxdir ki, gəlir?

Hacı Həsən. Şeyx Nəsrullah cənablarıdır. Dəxi vaxtım yoxdur sənnən artıq danışmağa. (*İstəyir çıxsın*.) Görüm evdə hər bir şeyi hazır eləyiblərimi?

İskəndər. Dadaş, elədə qonaqdan təvəqqe elə ki, əvvəl qabaqca mənə diriltisin; çünki elə mən də ölü kimi bir şeyəm.

Hacı Həsən tez və dinməz gəlib yapışır İskəndərin qolundan və çəke-çəke aparır eşiyo. Salavat səsi, adamların hay-küyü yaxınlaşır. Tarap-turup, at kişməsi və qılı-qal gəldikcə ucalır. Hacı Həsən bir tərəfdən və Şeyx Əhməd bir tərəfdən, Şeyx Nəsrullahı qolquqlayıb, götürürlər içəri və oturdurlar döşəyin üstündə və özləri çökilib, ədəblə dururlar konarda. Hacı Bəxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Məşədi Oruc, Mir Bağır ağa və hacılar, otaq tutduqca, camaat üst-başları tozlu, tövşüyə-tövşüyə otağa girib, ədəblə dururlar konarda. Şeyx Nəsrullah naxoş kimi heç kəsə baxmayıb, dayanır yastıqlara. İskəndər adamların içindən başını çıxarıb baxır. Hacı Həsən işarə eləyir ki, çıxıb getsin. İskəndər yox olur. Şeyx Əhməd yavaşca gəlir, çökür Şeyx Nəsrullahın qabağında və dizi üstə yavaşca soruşur.

Şeyx Əhməd (*Şeyx Nəsrullaha*). Şeyxənə, əhvalınız indi necədir?

Şeyx Nəsrullah bir söz deməyib, başını torpədir.

Hacı Həsən (*qorxa-qorxa Şeyx Əhmədə yavıq gəlib*). Şeyx cənabları izin versin çay götürsünlər.

Şeyx Nəsrullah başı ilə yox işarəsi eləyir.

Hacı Həsən (*qorxa-qorxa*). Bəlkə qəndab götürsünlər?

Şeyx Nəsrullah yenə başı ilə işarə eləyir, razi deyil.

Hacı Həsən. Bəlkə şeyx cənabları təam buyuralar? Yaxşı cücəplov bişiriblər.

Şeyx Nəsrullah (*heç kəsini üzünə baxmayıb yavaşca*). Adəmi dər vaxtı-mərəz istəhayi-təam nəmibəşəd. Dil niz dər vaxtı-ibtıla bəilləti-həva və istilayi-mərəzi-hübbi-dünya, rəğbət bəzikri-pərvərdigar nəmidərd. Təam hərçənd ləziz başəd və lakin dər nəzəri-bimar ləzzət namidəhd. Dil niz cün bəmərəz zətül-səfər vəsvəseyi-dünya mübtəla başəd, əz neməti-bəndəgiyi-xuda və təhsili-faideyi-üqba mütələzziz nəmigidəhd. Bəqdri-matəhzünü lid-dünya yuxrücühümül-axirəti min qəlbika'. (*Bir az fikir ələyib, baxır Hacı Həsənin üzünə və birdən dikəlib çıxır.*) Necə təəm? Necə cücəplov? (*Şeyx Əhməd.*) Şeyx Əhməd, moni hara gətirmişdi? Bunlar necə müsəlməndirlər? Necə mömindilər? Bu nədir? (*Otağın fərşlərini göstərir.*) Bu xalilər nədir? Necə təəm, necə cücəplov? Şeyx Əhməd, məgər sən bunlara deməmişən ki, mənim xörəyim gündə bir xurmadır?!

Şeyx Əhməd və adamlar qorxub titrəyirlər.

Şeyx Əhməd. Bəli, şeyxənə, demişəm.

Şeyx Nəsrullah (*üzünü adamlara tutub çıxır*). Bu nədir, vələdüzzina? Nə uymusunuz bu dünyaya? İnnə dünyaküm indi lahəvlə min vərəqətin fixümümi cəradətin. Bu nədir? Nə istəyirsiniz? Nə axtarırırsınız? Öləcəksiniz, əgərçi şah olasız. Dünyayı-şüma dər nəzdim mon hər ayinə biqdərtər əst əz bərgi ki, dər dəhəni-mələx başəd¹. Sizin dünyanız ibarətdir altı cür ləzzətdən: mətəm, məşrub, məlbüs, monkuh, mərkub və məşqum. Vəssəlam! Lakin təamların ən ləzzətliş baldır ki, arının tüpürçəyindən əmələ gəlir. İçdiyiniz suyun içində minlərcə heyvanat cəmdəyi üzür. Ətirlərinizin ələsi müşküddür ki, ahunun göbəyinin qanından ibarətdir. Mərkubatin əşrəfi atdır ki, onu minən həmişə xətdədir. Libasların nəfəstəri ipekdir ki, qurdun ifunəti ağzından çıxır. O ki qaldı mənkəhətin müəzzəm faydaları, burada mətləb bir az tuldur. (*Bir az sakit olub, yavaşca deyir.*) Sud-məndərtə daruyi ki, cərəb xarxari-şahidan gülüzarra fəru minişənəd,

¹ Xostəlik zamanı insanın xörək yeməyə meyli olmaz. Xörək dünyanın havavü həvəs mərvəzinə mübtəla olan vaxt Allahı yada salmağa rəğbət etməz; yemək nə qədər ləzzətli olursun xəstənin nəzərində ləzzətli görünməz və axirət faydasını ələ keçirmək də ona ləzzət verməz. [Səndə] axirət eşqi olsa, dünya üçün gözəl hesab etdiyin şeylərin hamısını axirət sonin üroyindən çıxardar və axirətdə görmək istədiyin şeylər dünyanı sonin üroyindən çıxardar.

² Sizin dünyanız mənim yanımda çöyürkə ağzında olan yarpaqdan da alçaqdır.

əmr-i-təzvic nikahi-mitəəst. Tədbirist mətin dər mühafizəti-şəhristan-iman əz taraci-türkan, qəmzəhayı canistan hisnist-i-həsinə dər təqlidi-xuni-fasid¹. (*Çox ucadan.*) Mən təzəvvəcə əhrəzə nisfi dinihi. Yəni hər kəs ki, təzvic konəd nisfi-dini-xudra əz şərr-i-vəsvəsi-şeytani və fəsadi və həvəşai-nəfsani eymən başəd². (*Bir az dayanıb yavaşca.*) Şeyx Əhməd, bu camaatın içində bacılardan heç gözüme dəymir? Deynən ki, o biqərələrə xəbərlər versinlər ki, onlar da buraya gəlib və pərdə dalına cəm olub, Allah-taalanın hökmlərini eşitməkdən bibəhrə qalmasınlar.

Adamlar hərəkətə gəlir. Cədraya bürünmüş övrətlər tək-tək otağa girib, kişilərin dal tərəfinə düzülür.

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Əksəri əhlinnaril-əzzəb; bişərin əhli-cəhənnəm əzanəbən. (*Yavaşca Şeyx Əhməd.*) Şeyx Əhməd, mənim təqətim yoxdur, sən bunları başa sal.

Şeyx Əhməd (*camaata*). Şeyx cənablarının fərmayişindən belə məlum olur ki, cəhənnəm əhlinin çoxusu siğeyi-mütədən məhrum olan kişi və övrələrdir.

Şeyx Nəsrullah (*Şeyx Əhməd*). Ucadan de, ucadan de. (*Çığıra-çığıra.*) Dü rikət nəməzi ki, mütəzəvvic güzarəd behtər əst əz həftəd ələktə nəməzi ki, əzəb migüzarəd³. (*Birdən ayağa qalxıb və sağ əlini camaata tutub, çox ucadan.*) Təzvic kon və gər nə əz cümleyi rəhbənanı-nəsarayı və gər nə əz bəradəranı-şeytani⁴.

Hacı Həsən (*qabağa yeriyib, düşür Şeyx Nəsrullahın qabağında səcdəyə*). Şeyxənə, bizə rəhmin gəlsin; biz yazıq. Biz hər halda sizin əmrinizə itaət etməyə hazırıq. Bizə yazığın gəlsin.

Şeyx Nəsrullah (*bir qədər Hacı Həsənin üzünə baxandan sonra başlayır ağlamağa*). Həzrət Davudra bə qəbristanı güzar iftadə, mələki əzabra did ki, mürdəra əzab mikünd. Həzrət fərmud⁵.

¹ Gözlərin xəyalı ilə torpənən çox qaşınltı qoturluğun on faydalı dormanı - evlənmək məsələsi, yəni siğə eləməkdir. İman məmləkətinə canalıcı nəz-qəmzə gözəllərinin qarotindən mühafizə etmək üçün siğə mühkəm bir tədbirdir.

² Hor kəs evlənso, evlənmək onun dinini saxlar. Vələdüzzina, yəni hor kəs evlənso, öz dininin yarısını şeytandan şərindən və nəfsini həvavü həvəsdən qoruyuş ələr.

³ Evlinin qıldığı iki rükət namaz subayın qıldığını yetmiş rükət namazdan yaxşıdır.

⁴ Evlon, oks təqdirdə nəsərə rəhbənlərindən və şeytan qardaşlarından olarsan.

⁵ Davudun bir qəbristanına yolu düşdü. gördü ki, əzab mələki bir öliyə əzab verir. Həzrət buyurdu.

(*Dayanıb oturur yerə və camaat başlayır ağlamağa.*) Şeyx Əhməd, danışmağa təqətim yoxdur.

Hacı Həsən. Allah şəfa versin!

Adamlar. Allah şəfa versin!

Adamların içindən "çəkli oya, yol ver" səsi gəlir. Heydər ağa, Əli bəy və müəllim Mirzə Hüseyn girirlər içəri. Şeyx Nəsrullah bunlara göstərilən hörməti görüb, durur ayağa.

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, bu ağalar kimdirlər?

Hacı Həsən. Şeyxənə! Bu Heydər ağadır, telğafxanada sahib-mənsəb və əhli-elm bir vüccuddur. Bu ağa – Əliqulu bəydir. Məşhur Cahangir bəy mərhumun oğlu; özü də hakim yanında dilmancdır. Bu cənab – Molla Hüseyn müəllimdir.

Şeyx Nəsrullah (*əli ilə gələnlərə yer göstərir, onlar da oturlurlar*). Məzəci-şərifiniz inşallah səlamətdir?

Heydər ağa. Allah-taala siz tək üləmanın sayəsini bizim üstü-müzdən əskik etməsin.

Əliqulu bəy. Allah sizə ömür versin.

Şeyx Nəsrullah. Cün adəmirə bə cənazə güzərənd və raqi-manı-kitabxaneyi-qeybi ibrətxaneyi-kalbudi-insanra baxameyi-əcəl bər lövhi-təxtəyi-tabut nigarənd həqq-teala...¹ (*Şeyx Nəsrullah birdən bir "uy-uy" ələyib, üzünü qırıdır və sol əlini qoyur böyrünə.*)

Adamlar təəccübə gəlib dinnirlər. Şeyx Əhməd gənə bir söz deməyib, durur ayağa və Hacı Həsənə işarə ələyib çıxır. Hacı Həsən Şeyx Əhmədin dälincə çıxandan sonra Şeyx Nəsrullah yenə başlayır moizəsini.

Çehl sual öz u nümayəd. Əz cümleyi on sual: yeki ənəst ki, fərzəndi-alim, zahiri xudra balibashayi-kafirən zinət dadi və batini xudra ki, məhəlli-nəzəri-mən bəvəd vagüzəşti. Nədənəm ki, dər cəvabi-in sual çe güyönd?²

Heydər ağa. Bəli, cənab şeyx, biz hər halda Allah-taalanın günahkar bəndələrindənək. (*Üzünü adamlara çöndərib bir az yavaş.*) Maşallah, cənab elm dəryasıdır; mən belə alim görməmişəm.

¹ Elo ki, insani qəbrə qoydular, qeyb kitabxanasının katibləri insan bədəninin ibrətxanasını oçol qələmilə tabut taxtasının üstünə yazarlar... Allah-taala...

² Ona 40 sual verər. O suallardan biri odur ki, ey alim oğlum, sən öz zahirini kafirlərin palturları ilə bəzədib, amma mənim nəzərimi cəlb edən bətinini yaddan çıxartdın. Bilmiyəm bu suala necə cavab verəcəklər.

Adamların bir neçəsi. Maşallah, qərībə danışır, lap Allah vergisidir.

Əliqulu bəy (*adamlara*). Maşallah olsun şeyxin elminə! "Maladəs!"

Şeyx Nəsrullah (*Heydər ağaya*). Ağayı-mən, bu şəhərdə sizdən savayı da əcnəbi dərşini oxuyan var, yainki siz iki nəfərsiniz?

Heydər ağa. Xeyr, şeyxənə, yoxdur. Ancaq bir neçə nəfərlik. Doğrudur, Hacı Həsən ağanın oğlu da Firəngistanda oxuyub; amma çifayda ki, axırı peşmanlıq olub. Həqiqət, cənab şeyx, əcnəbi millətlərin dilini insan bir az öyrənsə, heç eyib deyil.

Şeyx Əhməd və Hacı Həsən girirlər içəri.

Amma bir surətdə ki, müsəlman uşağı illərlə gedib kafirlər içində qaldı, əlbəttə, etiqadı dəyişiləcəkdir.

Hacı Həsən. Şeyxənə, doğrusu, mən övladdan yana bədbəxt olmuşam. Bir qələtdir ələmişəm.

Şeyx Nəsrullah. Həmin oğlu da burada camaat içindədir? Hacı Həsən. Xeyr, cənab şeyx, xacələtindən sizi görəncə qaçıb gizlənib. Allah onun üzünü qara ələsin.

Şeyx Nəsrullah. Əmir bəməruf hər müsəlmana vacibdir. Hacı Həsən ağa, çağırın oğlunuzu gəlsin; mən onu görmək istəyirəm.

Adamlar hərəkətə gəlir, Hacı Həsən qapıya tərəf gedir, bir övrot başlayır ucadan ağlamağa.

Nə istəyir övrot?

Məşədi Oruc (*bir az qabağa yeriyib*). Şeyxənə, bu mənim anamdı; oğlundan ötrü ağlayır. Oğlu hamam Kərbəlayi Fətullahdır ki, sizin mərhəmətinizdən Xorasanda dirilib.

Ağlayan övrot (*çadra başında, bir az ağlaya-ağlaya qabağa gəlir*). Belə sənə qurban olum, ay şeyx! Mən oğlumu səndən istəyirəm.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Hər süxən cayı, hər nüktə məqəmi dərd!

Şeyx Əhməd (*övrətə*). Ay bacı, çəkli get, şeyxə başağrısı vermə; hələ o söhbətin vaxtı deyil.

¹ Hər sözün bir yeri, hər nöqtənin bir məqamı var.

Hacı Həsən yazıb İskəndərindən oğludur. İskəndər gəlib durur
Şeyx Nəsrullahın qabağında və oğlunu ciblərinə qoyub, baxır onun üzünə.

Şeyx Nəsrullah. Bəyin ismi-şərifidir nədir?

Hacı Həsən. Nökrünüzün adı İskəndərdir.

Şeyx Nəsrullah. Pəh, pəh! İskəndər! İskəndər! İskəndəri-
Rumi! İskəndəri-Zülcəməyn! Nə gözəl ismdir! İskəndər, İskəndər!
Hiç yek öz ahadi-xəlqə təkmili-nəfsi (*Hacı Həsən Hacı Bəxşəlini
işarə ilə çağırır və hər ikisi çıxır eşiyə*) və təhziyəliq zərurətə öz
mülki-səlatin nist ki, məmləkət səddi möhkəm bəstə kişvəri-xatir
süknəti zi şəri-yəcuci təşvişi düşməni-şüm eyməni kərdənə!

Öz əsəri söhbətəst,
Hər çi dər in aloməst.
Vəzi küca yafı
Bild bəhayi-nəbat².

İskəndər. Bəli, cənab şeyx, başa düşdüm.

Heydər ağa. (*Əliqulu bəyə*). Göürsən şüit eləyir.

Şeyx Nəsrullah (*İskəndərə*). Cənabınız da bir mənəb sahibi-
bisiniz, ya yox?

İskəndər. Xeyr, mən heç bir şey sahibi deyiləm. Mənəb sahibi
bu ağalardır. (*Heydər ağanı və Əliqulu bəyi göstərir*). Mən ancaq bu
meyvələrin içində itburnu gülüyəm.

Əliqulu bəy (*Heydər ağaya*). Yəqin genə keflidi.

Şeyx Nəsrullah (*İskəndərə*). Belə məlum olur ki, sizin dər-
siniz bu ağaların dərindən azdır ki, bir mənəbə çatı bilməmişiniz.

İskəndər. Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdır. İndi də ki, inşa-
lah, siz cənabdan ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda daha lap alim
olarlar, inşaallah!

Şeyx Nəsrullah (*hacılarla*). Hacı Həsən ağa, təvəqqe edirəm
bu bədəbi buradan kənar edəsiniz! Bu mürtəd Allah-taalanın hik-
mətinə istəhsə eləyir. (*Hacı Həsən və qeyriləri İskəndəri hədələyib,
salırlar eşiyə*.)

¹ Xalqın heç bir nəfərinə öz nəfsini və əxlaqını təmizləmək padşahlara və sultan-
lara zəruri olan qədər zəruri deyildir ki, məmləkətə möhkəm bir İskəndər səddi çoxlik,
qəlb ölkəsini, Yəqin şəri kimi pis olan düşməni təşvişindən əmin eləsin.

² Bu dünyada hər nə varsa, hamısı yoldaşlıq əsəridir, yoxsa süyüd ağacı nəbatat
baharını haradan tapacaqdı?

Heydər ağa. Şeyxənə, onun ağlı başında deyil, çünki gecə-
gündüz keflidir.

Mir Bağır ağa. Hələ kefliliyi qalsın kənardə, hələ hicabı da
danır. Deyir ki, görək övrətlər üzüaçıq gözəler.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Necə?

Hacı Kərim. Xeyr, Mir Bağır ağa, o qələti eləyə bilməz.

Mir Bağır ağa. Necə eləyə bilməz? Hazır dünən mөгər doq-
quz yaşında bacısına deməyib ki, dur çıxmaq küçəyə gedək, gözək.
Nə bilim, gün çıxıb, çiçəklər açıb. Mən öz qulağımmın eşitməmişəm.

Şeyx Nəsrullah (*durur ayağa*). Vaveyla, vaveyla! (*Adamlar
hərəkətə gəlir və hamı qalxır ayağa, Şeyx Nəsrullah qapıya tərəf
hücum eləyir*.) Mən bu vilayətdə qala bilməmişəm!

Adamlar qarışır bir-birinə. Hacı Həsən təşvişlə girir
içəri və ağlaya-ağlaya gedib düşür şeyxin ayaqlarına.

Hacı Həsən. Şeyxənə, mən yazığam, mənə rəhmən gəlsin.
Nə tənbəh lazımdır, mən eləyim; kaş siz mənim evimdən narazı get-
məyin və məni bədbəxt eləməyin.

Hacılar. Şeyxənə, siz sakit olun. Biz bu saat onu buradan qova-
nıq, itilib gedər cəhənnəmə!

Adamların bir necəsi evdən çıxıb, İskəndərin
dalinca deyirə-deyirə qaçır.

Hacı Həsən (*adamların dalınca*). Yavaş! Yavaş! Səbr eləyin.
Mən özüm onun tənbəhinə ləzəm. Hacı Bəxşəli, Hacı Kərim, Hacı
Kazım! Cahıl-cuhulu sakit eləyin, mən özüm o məlunun öhdəsindən
gələm. (*Çıxır, otaqda qalır Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd*.)

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, mənim bu İskəndərdir-nədi,
bundan gözüm su içmir.

Şeyx Əhməd (*bir az fikirdən sonra*). Şeyxənə, heç narahat
olma, onu buralarda heç adam yerinə qoyan yoxdu. Sən damağını
pozma, işində ol.

Şeyx Nəsrullah (*bir az fikir eləyib*). Şeyx Əhməd, əvvələn,
çix ev sahibinə xəlvətcə də ki, mənə bir tikə çörək gətirsinlər.
Saniyə¹, təvəqqe elə ki, gəlib mənə yer göstərsinlər, rahat olmaq

¹ İkinci

istəyirəm. Və salisən¹, *(bir az dayanıb)* dəxi özün bilirən ki, söz yox ki, tədərük görübsən. Mən bu gecə tək burada qala bilmənəm, bədənim yekcə ağrıyır. Görək ovduram... Allaha şükür, özün hamısını bilirən. Dəxi dayanma, tez ol! *(Şeyx Əhməd çıxır, hava başlayır qaranlıqlaşmağa. Şeyx Nəsrullah gəlib oturur döşəyin üstündə və bir qədər fikirdən sonra öz-özünə.)* Mən həmişə xalqa deyəndə ki, naxoşam, elə bilirlər ki, xalqı aldadıram; amma Allah şahiddir ki... *(bir az dayanıb)* mən heç kəsi aldatmıram; çünki həqiqətdə mən naxoşam. Camaatin qabağında mən özümü naxoşluğa vuranda, Şeyx Əhməd həmişə elə bilir ki, mən adamları ələ salıram; amma bu biçarənin heç xəyalına gələ bilməz ki, mənim mərəzim çox şiddətli mərəzdir. *(Fikir eləyir.)* Həmin bu mərəzin bərəkətindən-
dir ki, mən bu bambılı Əhmədin yanında olmuşam bir balaca uşaq və ağlayıb atamdan kişmiş istəyən kimi gündə bir dəfə utana-utana deyirəm: “Şeyx Əhməd, mənə kişmiş”. *(İki əlilə üzünü örtüb, sakit oturur.)*

Hacı Həsənin nökrü Əli – bir məcməyi içində plov və qeyri xörəklər götürüb qoyur ortalığa və çıxır. Şeyx Əhməd daxil olur və gəlib durur bir tərəfdə. Bir qədər keçir, qapıda iki övrət görünür. Pıçıpıç ilə övrətlər bir balaca övrətin əlindən tutub, götürürlər içəri və dururlar qapının yanında. Nökr girib çıraq yandırır. Hacı Həsən övrətlərin dalınca girir.

Hacı Həsən *(övrətlərə)*. Qızım, utanma, Allah əməlidir. Niyə utanırsan?

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, mənim tərəfimdən vəkil ol və sığını cari elə.

Şeyx Əhməd. Baş üstə.

Həmi çıxır və balaca övrət qalır otaqda. Bu da istəyir adamların dalınca çıxsın; amma çıxanlar qapını örtüb, bunu qoyurlar içəridə. Şeyx Nəsrullah durur ayağa və bir qədər fikirdən sonra torpəşməyib, övrətə san bələğotlə deyir.

Şeyx Nəsrullah. O sənin öz ixtiyarındadır: istəyirsən get, istəyirsən qal. O sənin öz ixtiyarındadır ki, öləndə düşsən bərzəx²

¹ Üçüncüsü

² Cəhennəm

aləminə. Ayaq tərəfindən baca açılı cəhennəmə və qatır yekəlikdə əqrəblər gəlib yapılaşır bədəninə. Bu da sənin öz ixtiyarındadır ki, səni qəbrə qoyanda baş tərəfindən bir dərəcə açılı və o dərəcədən bir nəfər qılman gəlib sənnən mazaqlaşsın və bu əsnada qılmanın boyunda sapa düzülmüş zəbəcədən dənələri qırılıb dağılalar və başlayınız hərə bir tərəfdən zəbəcədi genə sapa düzməyə və bir də görəsəniz ki, yetmiş min dünya saatları gəlib dolamb və indi qıyam-qıyamət olur. *(Övrətə yavaşlaşır.)* O vədə qılman yapışar sənin əlindən *(yapışır övrətin əlindən)* və gülə-gülə sənə deyər: “Görəsən dünyada nə qədər savab işlər görübsən?”

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis vəqə olur şəhərin konarında, qəbiristanın yanında. Cox comiyyət ayaqalın, salvar və tumanlarını dizəyək çırmayıb, öllərini öllərinin üstünə qoyub, ayaq üstə durublar. Ortalıqda Şeyx Nəsrullah uca daşın üstünə çıxıb, oturub danışır. Sağ tərəfində Şeyx Əhməd, sol tərəfində Hacı Həsən və ətrafında biz gördüyümüz adamların hamısı, İskəndərdən və övrətlərdən savayı.

Şeyx Nəsrullah *(əlində bircildli yekə kitab, çox fəsahtla danışır)*. Dər xəzaini-qüdrət cəvhəri-şəriflər öz elm və nəfistər öz danış nist. *(Şairanə.)*

Elm bəvəd zindəgiyi-canü dil,
Elm bəhəd tazəgiyi-abü gil.
Elm nəsimi-çəmən-i-can bəvəd,
Rəyihəyi-rövzeyi-rizvan bəvəd.
Hər ki, bəsoşçəsmeyi – danış rəsid,
Abi-həyat-i-əbəd irə çəsid¹.

(Bir az dayanıb, kitabı iki əli ilə yuxarı qalxıb, çox ucadan). Budur kitab! Budur elm! *(Bir az dayanıb yavaşca.)* Ənvai-ülüm və əsnafı-

¹ Qüdrət xəzinələrində elmdən daha əziz və daha qiymətli bir cəvahir yoxdur. Qəlbin və ruhun yaşayışı elmə bağlıdır. Elm suya və palçığa tozəlik verər. Elm can cəmoninin nəsimidir. Elm bəhişt bağının otidir. Elm sorçəsməsinə çatan adam həmişəlik abi-həyat daddır.

on dü qisməst: cəliyyə və xəfiyyə. Cəliyyə on ki, səmti-ıştihar yaftə, əksəri-üləma bir qəvaid və qəvanini on müttələ mişəvənd və əhateyi-dəqayiqü rəqəbiqü-küllüyyat və cüzüyyati-on minüməyənd. Və xəfiyyə on ki, dər zəvayi-ixtifa mənə hər kəsə vüquf bər həqayiqi əsrar və bədaye-i-asari-on müyössər nəşəvəd. (*Bir azca ucadan.*) Əz cümleyi-xəfiyyat: əvvəl, elmi-tilismatəst. Və lakin bunnan işimiz yoxdur. Dövvüm, elmi-təsxirat. Bunnan da işimiz yoxdur. Sevvüm, elmi-xəyalat. Bunnan da işimiz yoxdur. Çəharüm, elmi-şəbədə. Bunnan da işimiz yoxdur. Pəncüm (*ayağa durub, üzünü qəbiristana çəndərib, bir qədər baxıb, çox ucadan*), ricəti-əmvat (*bir az dayanıb, yavaşca*), yəni ölümlərin ricəti. (*Bir az sakit olub oturur, yavaşca.*) Bina bər ümuri-fəvaid və şümüli-əvaidi-in kitab (*kitabı yuxarı qalxır*) ki, lübbü lübab və məqbül-ülül-əlbəbəst. Misali bimisal, lazimül-imsisal, əlicənab, niqəbəti-intisab, dirayəti-nisab, vələyoti-iktisab, cəlalül-həşmət vəddövlə, qəvimüd-din vəl-millət, sərirarayigah-Xösrövi əmiri-bahadır lazələ, müəyyədən min indillah binnofsil-qüdsiyyə, siməti-südur yaft ki, in həqiri-fəqir Nəsrullah ibni-Cəfərül-vaizül-İsfəhani bətəlifini kitab iştiğal künəd və in risalərə ki, bə "Kəşfül-kəşəfi-hikməti-ricət" gəştə bir pənc məq-səd məbni saxt. Əvvəl, elmi-simiya; dövvüm, elmi-rimiya; sevvüm, elmi-kimiya; çəharüm, elmi-limiya; pəncüm, elmi-himiya. Və lakin bunların da işimiz yoxdur. (*Bir az dayanıb.*) Ricət bəfəthra, bəməniyi-bərgəşt bədünəst bəd əz mürdən. (*Bir az baxıb, çox ucadan.*) Oturun! (*Adamların hamı birdən çöküb, diz üstə oturlar. Şeyx bir az alçaqdan.*) Bəzi münkiqlər deyirlər ki, ricət bəd əz mərg münəfiyi-toklifəst. Zira kəsi ki, mürdə, toklif əz u mürtefə şüdə. Dübərə amadəni u be in ələm çe səmər dərəd? (*Ucadan.*) Bəlkə sizin də icinizdə belə münkiqlər var? Əgər var, gəlsin mənəm bərabərimə. Mən bu kitab ilə onun cavabını verim. Kimdir dəyən ki, ölümlə dəxi bu dünyaya qayıtmayacaqlar?

Şeyx Əhməd (*yavaşca Şeyx Nəsrullaha*). Ərəbcə də, ərəbcə də. Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Fəiza ərəftə həza və övzəhtü ləkə fil-qövlü bir ricəti-ləti icməmətiş-şietü əleyhima fi cəmiil-əqvam. Bunu inkar edənin görəklə elədə bunu da inkar edə ki, dəsti mübarəkəşra bər püştü gəsfəndi (*başlayır ağlamağa*), fərud avurdo düayı-bərəkət güft və bəqdərəti bəri-təala əz on ek gəsfənd həftəd gəsfəndi digər mütəvəllid şüdənd. Bir qəyən bər saniyədə yetmiş

qəyən ələyən öz bəndələrini öldürə də bilər, dirildə də bilər. (*Çox ucadan.*) Kimdir bunu danan? Qoy gəlsinlər bərabərimə, bu kitab ilə onların cavabını verim.

Hacı Həsən (*əli əlinin üstündə, qorxa-qorxa başını aşağı əyib*). Fəda olaq, sənə, Allahın hökmünü danan kafirdir.

Şeyx Nəsrullah (*hirsələ camaata, ucadan*). Durun ayağa!

Hamı birdən qalxır ayağa.

Məgər eşitməyibsiniz ki, yetmiş min nəfər bir qəvm taundan həlak olmuşdular. Ərz kərd, ilahi, əgər mixəsti inhara zində gərdani tə biladi-türə abad nüməyənd. Ondən ötrü ki, sən gəndərdiyin bələdan qaçmayıb, şəhadətə yetişiblər. Qoy indi dirilsinlər. Qoy zində olub, sənə ibadət ələsinlər. Qoy bu dünyaya ricət edib, sənin şəhərlərini abad ələsinlər. Xudavəndi-ələmdən cavab gəldi ki, (*ağlaya-ağlaya*) aya, dust midari ki, işənra zində nüməyəm, bəcəhəti xətrəti tū? (*Camaat başlayır ağlamağa.*) Ərz kərd: Bəli! Pəs həqq-təala işənra zində gərdanid. Allah-taala onların hamısını dirilti. Çinən ki, zikr şüdə, mürdənd və zində şüdənd və rücu nüməyənd bəin dünya.

Camaat içindən bir qəca kişi (*ağlaya-ağlaya*). Ay şeyx, belə qurban olsun sənə mənəm canım. Mən pəhlivan oğlumu səndən istəyirəm ki, indi bir ay olar öləb; mənəm ciyərimi yandırıb. Qurban olum sənə, ay şeyx, mən yazığam.

Bir nəçə adam istəyir belə təvoqqə ələsin.

Şeyx Əhməd (*ucadan*). Səbr əyləyin, hələ o səhbətlərin vaxtı deyil.

Camaat başlayır yenə ağlamağa və yalvarmağa, biri deyir: "atamı dirilt", biri deyir "anamı dirilt", biri "bacımı", biri "qardaşımı".

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Sükut!

Hamı gözlərinin yaşını silə-silə səsinə kəsir.

Şeyx Əhməd, götür kağız-qələmi, hər kəs öz qohum-əqrəbasından ölənlərinin hansının dirilməyini xahiş edir, yaz, ver mənə.

Adamlar hərəkətə gəlir, istəyirlər yavaşlaşsınlar
Şeyx Əhmədün yanına, bir-birini basır. Bozisi ağlayır.
Hər kəs istəyir qabağa keçə və axırda basabas düşür və
qiyli-qal başlanır.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan çıxır*). Ədəb!

Həm yavaş-yavaş çökəlib durur öz yerində.

Şeyx Əhməd (*kağızı və qələmi alır əlinə*). Bismillahir-
rəhmanir-rəhim. Hər kəs ölənlərinin ricətini, yəni dirilib bu dün-
yaya gəlməyini xahiş edir, bir-bir növbə ilə və qayda ilə və ədəb ilə
desin, mən yazım bu kağıza və yetirim şeyx həzrətlərinin xidmətinə.

Yenə adamlar hərəkətə gəlir, istəyirlər basabas salsınlar.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Əssəbr! Ya məşərəf-islam!!

Camaat qorxub, sakit olur.

Şeyx Nəsrullah (*Hacı Həsənə*). Hacı Həsən ağa, ölənlərinin
adlarını bir-bir söylə, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Həsən (*ədəblə əllərini bir-birinin üstünə qoyub, qabağa
gəlir və baş ayır*). Atam Hacı Mehdi. Allah sizin də ölənlərinizə rəh-
mət eləsin.

Camaat (*bir səslə*). Allah rəhmət eləsin!

Şeyx Əhməd (*yazır*). Atam Hacı Mehdi.

Hacı Həsən. Anam Sökino.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Anan Sükeyno.

Hacı Həsən. Bir oğlum Cəfər. (*Ağlayır.*)

Şeyx Əhməd (*yazır*). Bir oğlum Cəfər.

Hacı Həsən. Bir oğlum Heydər.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Bir oğlum Heydər.

Hacı Həsən. Qızım Sara.

Mir Bağır ağa (*birdən adamların içindən çıxır*). Onu yazma!
Onu yazma!

Hacı Həsən və adamlar tövəcəbülə baxırlar Mir Bağır ağaya tərəf.

¹ Ey müsəlmanlar! Səbr edin!

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). O kimdir deyən yazma? Ona nə
dəxli var?

Mir Bağır ağa (*yeriyib qabağa*). Şeyxənə, o qız, ayıb olmasın,
mənim övrətimdir!

Şeyx Nəsrullah. Xub, məgər əyalının dirilməyinə razı deyil-
sən?

Mir Bağır ağa (*bir az duruxub*). Cənab şeyx, sözümdə orada
deyil. Mənə bu acıq gəlir ki, həyə Hacı Həsən düz adamdır, niyə bəs
qardaşı Hacı Rzanı yazdırmır?

Camaat diqqətlə baxır Hacı Həsənin üzünə.

Hacı Həsən (*Mir Bağır hirsli*). O sənə borc deyil! Öz qar-
daşımdır, istərəm yazdıram, istəmənm yazdırmanam. Sənə nə
dəxli var?

Mir Bağır ağa (*Hacı Həsənə hirsli*). Çox acəb, indi ki, [o]
yekəlikdə kişini yazdırmırsan, bir balaca qızı bəs niyə yazdırırsan?

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Çox mübahisə lazım deyil! (*Hacı
Həsənə*). Hacı Həsən ağa, nə səbəbə ölən qardaşın Hacı Rzanı yaz-
dırmırsan?

Hacı Həsən (*başını aşağı salıb, fikir eləyir*). Şeyxənə! Qar-
daşım Hacı Rza beş ildən artıqdır ölüb; indi çürüyüb gedib; dəxi o
necə dirilib gəlir adam olacaq?

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Necə çürüyüb? Kimdir onu
çürüdən? Ənzər-üllah-ül-izam keyfə nəşərəhə. Yəni nighah kon
bəsuvi istixanəhə ki, çə gunə xudavəndi-ələm onhara öz zəmin
bülənd mikünəd və bəcayi-xud rədd mikünəd ki, cəsədi-işan başəd
və mürəkkəb mikünəd bəzira bəbəzi bəd əz on guşt miruyanəd və
mipuşanəd¹. Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən?

Şeyx Əhməd (*Hacı Həsənə*). Hacı Həsən ağa, sözü müxtəsər
ələmək lazımdır. Şeyx həzrətlərinin ovqatı çox bahadır. Qardaşın
Hacı Rzanı da yazımmı kağıza, ya yox? İxtiyar sizindir. Əgər diril-
məyinə razı deyilsiz, o özgə mötləbdir.

Hacı Həsən (*Şeyx Nəsrullahə*). Şeyxənə, mümkündürmü ki,
məne izin verəsiniz, gedim bir qədər fikirləşim?

¹ Bax gör sümükləri necə dirildirik. Yəni sümükləri sarı bax gör xudavəndi-ələm
onları yerdən necə qaldırır və öz yerlərinə qaytarır ki, onların bəzisini o birilə birləş-
dirir, ondan sonra da o emələ gətirib, onların üzərinə örtür.

Şeyx Nəsrullah. Xub, get fikirləş.

Hacı Həsən başını aşağı salıb çıxır.

Şeyx Nəsrullah (*Hacı Bəxşəliyə*). Hacı ağa, növbət sizindir. Ölənlərinizin adlarını bir-bir de, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Bəxşəli (*əlini əlinin üstünə qoyub, yeriyr qabağa və başlayır ağlamağa*). Atam-anam sənə fəda olsun. Əvvəl-axır, ayıb olmasın, bir qızım qalıb, oğul üzünə həsrət qalmışam. Bütün ömrümdə Allah-taala mənə iki oğul mərhəmət eləyib: amma ikisini də mən biçarənin öləndən alıb. Birinin adı Cəlil, birinin adı Xəlil idi. Cəlil on yaşında idi, Xəlil səkkiz yaşında. İkisi də nişanlı idi. Elə Cəlilin toyunun tədarükündə idim ki, ayın-şayın gəzdirdi yerdə, bax, boy-nunun burasından (*əli ilə öz boynunun dalını göstərir*) bir yara çıxdı. Nə qədər Usta Cəfərə dava-dərman elətdirdim, başa gəlmədi. (*Ağlayır.*) Ax, binəvə Cəlil! Nə qədər nəzr elədim, neçə dəfə Qaradaş ocağına apardım, cıfayda. Deməyinin, yazığım əcəli tamam imiş.

Şeyx Nəsrullah. Hacı Bəxşəli, mənim burada çox oturmağa vaxtım yoxdur.

Şeyx Əhməd. Hacı Bəxşəli, sözü müxtəsər elə, kimi istəyir-sən, de yazım.

Hacı Bəxşəli (*Şeyx Nəsrullaha*). Cənab şeyx, dəxi mənim sözüm yoxdur. Mən Cəlilimi və Xəlilimi səndən istəyirəm.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Demək ki, bir oğlun Cəlil və bir oğlun Xəlil. Bunları yazdım. Dəxi bunlardan savayı?

Hacı Bəxşəli. Şeyx Əhməd ağa, dəxi bunlar kifayətdir.

Şeyx Əhməd (*təəccüblü*). Xub, mögər atandan, anandan və qeyri əqrəbanızdan vəfat edən yoxdur?

Hacı Bəxşəli. Bəli, atam da, anam da vəfat edib; amma biçarələr çox qocalmışdılar. O qədər qocalmışdılar ki, özləri də tənqə gəlmişdilər.

Şeyx Əhməd. Demək, Cəlildən və Xəlildən savayı özgə bir kəsiniz yoxdur ki, yazım?

Hacı Bəxşəli (*üzünü qəbiristanı tərəf tutub*). Ax, yazıq bala-larım. Biçarə tiffillərin qəbri elə buradan görünür. İkisini də bir-birinin yanında dəfn etmişəm. Çünki o yazıq Xəlil, doğrusu, çox nadir idi, amma bir-birini çox istərdilər. Odur ki...

Şeyx Nəsrullah (*Hacı Bəxşəlinin sözünü kəsib hirsli*). Hacı Bəxşəli, əgər dəxi öləniniz yoxdur, çəkil kənara!

Hacı Bəxşəli. Xeyr, şeyxənə, dəxi yoxdur.

Camaat içindən birisi (*ucadan*). Necə yoxdur? Pəs övrətin Hürmiseni niyə yazdırmırsan?

Camaat tövəcəlib baxır səs gələn tərəfə.

Şeyx Nəsrullah. Kimdi o danışan? Gəlsin qabağa.

Kərbəlayı Vəli (*qabağa yeriyr*). Şeyx, mənim danışan. Bu hacından (*Hacı Bəxşəlini göstərir*) bir soruş görək, üç il bundan qabaq ölən arvadını niyə yazdırmırsan? Adı da Hürmisedi; özü də mənim doğma bacımdı.

Hacı Bəxşəli (*Kərbəlayı Vəliyə*). İtil cəhənnəmə, axmağın bir! Öz əyalımdı; kefim istər yazdıraram, istəməz yazdırmaram; sənə nə boredu?

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Sükut! Mübahisə lazım deyil! Hacı Bəxşəli, qəti cavab lazımdır. Mənim vaxtım azdır; istəyirsiniz ki, övrətiniz dirilsin, yazdırın; istəmirsiniz, çəkilin kənara.

Hacı Bəxşəli (*bir az fikir eləyib*). Şeyxənə, təvəqqe edirəm bir az izin verəsiniz, gedəm fikirləşəm.

Şeyx Nəsrullah. Çox əcəb, get fikirləş. Şeyx Əhməd, gör dəxi kimdir xahiş edən, yaz qutar.

Hacı Bəxşəli çıxır, adamlar başlayır yavaş-yavaş azalmağa.

Kərbəlayı Vəli (*qabağa gəlib*). Cənab şeyx, belə o qədəmlərinə qurban olum. Mənim bacım Hürmiseni siyahıya yazdır, qoy yazıq arvad dirilsin və öz dili ilə cənabınıza ərz eləsin, görün bu Hacı Bəxşəli onun başına nə toy tutub. Onda cənabınız görürsünüz ki, nə səbəbə Hacı Bəxşəli övrətinin dirilməyinə razı deyil.

Hacı Bəxşəli (*adamların içindən dübarə qabağa gəlib, hirsli və ucadan*). Ədə, hələ utanmırsan da danışsın? Çox əcəb, Hürmiseni yazdır. Amma bu şərtlə ki, sən də ölənlərinin hamısını yazdır.

Kərbəlayı Vəli (*hirsli*). Çox əcəb, yazdırıram.

Şeyx Əhməd. Uzun danışmaq lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, əgər deyəcəksən, ölənlərvün adını de, çəkil kənara.

Kərbəlayı Vəli. Atam Məşədi Mustafa.
 Şeyx Əhməd (yazır). Atam Məşədi Mustafa.
 Hacı Bəxşəli. Çox ecəb.
 Kərbəlayı Vəli. Bir oğlun Zeynal. (İstəyir ağlasın.)
 Şeyx Əhməd (yazır). Bir oğlun Zeynal.
 Hacı Bəxşəli. Çox ecəb.
 Kərbəlayı Vəli. Qızım Püstə.
 Şeyx Əhməd. Qızın Püstə.
 Hacı Bəxşəli. Çox ecəb.
 Kərbəlayı Vəli (bir az fikirləşib). Vəssəlam.

Hacı Bəxşəli (hirsli qabağa yeriyib, Kərbəlayı Vəliyə). Necə vəssəlam? Bəs ananı niyə yazdırmırsan? Bəs anan ölmüüb? Keçən il ağbırçək arvadı döyə-döyə öldürdün! Hə, niyə dinmirsen? Yoxsa qorxursan dirilə, gədə hökumətə şikayət edə, səni tutub qatlar dustaqxanaya? Hə... niyə yazdırmırsan? Niyə gözlərini bəldədirsen?

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Qılı-qal deyil. Kərbəlayı Vəli, istəyirsən, ananı da Şeyx Əhməd yazsın; istəmirsən, çəkil kənara.

Kərbəlayı Vəli (başını salıb aşağı). Cənab şeyx, qoy gedim fikirləşim.

Şeyx Nəsrullah. Xub, sən də get, fikirləş.

Kərbəlayı Vəli və Hacı Bəxşəli bir-birini acıqlı baxa-baxa çıxırlar. Camaat başlayır azalmağa. Uzaqdan kefli İskəndərin səsi gəlir: "Xub, sən də get, fikirləş! Xub, sən də get, fikirləş!" Bu sözləri deyə-deyə və cibindən çörək parçalarını çıxarıb yeyə-yeyə İskəndər qalan tok-tük adamların qolundan yapışb, gülə-gülə baxır üzlerine. Onlar da bir söz deməyib, başları aşağı, çıxıb gedirlər. Şeyx Nəsrullah daşın üstündən yenir aşağı və Şeyx Əhməd qolomdan-kağızı yığıdırır. Sonra İskəndər yenə öz-üzünə bir-iki dəfə: "Xub, sən də get, fikirləş!" - deyib, şeyxi gören kimi durur və qah-qah çəkib uğunub elə gülmür ki, az qalır yıxılısın. Sonra sakit olub, bir qədər şeyxin üzünə baxandan sonra deyir:

İskəndər. Hamı getdi fikirləşsin. Bu meydanda qaldı birçə nəfər kefli İskəndər. Bu meydan pəhlivan meydanıdır. Hünər ister ki, İskəndər kimi bir igid gəlib şəstinon dursun bu meydanda və desin: (ucadan) Cənab şeyx, hər nə qədər ki, bu qəbristanlığa (əli ilə

göstərir) ölü basdırılıb, hamısını dirilt. Xa... xa... xa!.. (Çönüb baxır camaat dağılan tərəfə.) Xa... xa... xa!.. Hamı getdi fikirləşsin. (Şeyx Nəsrullah tərəf çönüb, qolun qabağına və istəyir əl versin.) Cənab şeyx, mən ölüm, əl ver! Lotusan həyə, əl ver!

Şeyx Nəsrullah (ucadan). Kənar ol! Mən sənə əl verməyəm. Sən şərəb istəməli çəyirsen.

İskəndər. Cənab şeyx, siz görək şükr eləyəsiniz ki, mən şərəb içirəm. Əgər mən şərəb içməsəm, ağlım başımda olar; ağlım başımda olanda birdən gözümlə açıb, görəəm ki, aha, bizim şəhərimizə bir müctəhid gəlib, adını qoyub ölü dirildən və mömin hacılarımızın başını ricət məsələsilə piyləyə-piyləyə hər gecə bir balaca qız alır. Xa... xa... xa!.. Mən ölüm əl ver! Lotusan əl ver! Xa... xa... xa!..

Şeyx Nəsrullah (çox hirsli). Cəhənnəm ol! Vallahi elə bəd dua elərəm ki, yer ilə yeksan olarsın! Mən Allahın əmri ilə hər gecə intəhasız səvaba nail oluram; dexti sənin təki meyxanalarda övqətim zayə eləmirəm. (Şeyx Əhmədə.) Şeyx Əhməd, gəl gedək, hələ bu bəbi çox söz danışacaq.

Şeyxlər uzaqlaşır. İskəndər dinməyib, baxır onların dalınca və şeyxlər gözəndən itəndən sonra iki yumruğunu yuxarı qalxırıb, ucadan deyir.

İskəndər. Bu qollarda Rüstəm pəhlivan kimi qüvvətim olaydı, yapışaydım sizin ayaqlarınızdan və ataydım göyün üzünə, başaşağı gəlib, kal qarpız kimi paqq ələyib dağılaydım... (və özü də paqq ələyib atılır göyə). Tfu, şarlatanlar!.. (Kefli kimi ufuldayır. Sonra diqqətlə öz-üzünə baxıb, gülə-gülə.) Buy! Ədə, vallah, dinmə, deyəsən elə lap pəhlivanam! Xa... xa... xa!.. (Papirosu yandırır, yavaş-yavaş gəlib durur Şeyx Nəsrullah oturduğu daşın üstündə, ayaq üstə durub, baxır qəbristanlığa. Bir qədər fikirlə baxandan sonra heyfəsilənib, əllərini dizlərinə vurub deyir.) Ax, Allahın altında Şeyx Nəsrullah kimi mənim də bir elə elimim olaydı ki, burada yatan ölülərdən danışa biləydim! Ax! Əgər olsa idi, üzümü tutardım bu qəbristanlığa və çağırırdım: (çox ucadan) Ölülər! (Bir az alçaqdan.) O vədə hamı yatmışlar başlarını qəbirdən çıxarıb, soruşacaq idilər ki, "nə deyirsən, a İskəndər bəy?" Onda mən bu rəhmətliklərə belə bir vəsiyyəv elərdim; mən bunlara deyərdim: (üzünü qəbristanlığa tutub çıxırdı)

Ölülər! (*Yenə bir az alçaqdan.*) Bir gün Şeyx Nəsrullah gəlib duracaq sizin başınızın üstündə və bir dua oxuyub uca səslə çağıracaq: (*ucadan*) "Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri!" (*Bir az dayanıb, bir az alçaqdan.*) Ölülər! Mən sizə vəsiyyət eləyirəm ki, şeyxin sözüə əməl etməyəsiz. Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü bir yaxşıca düşünün və nəsihətini qəbul edin. Və əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə cavab verməyə hazıram. (*Bir az dayanıb, cibindən bir tikə çörək çıxardıb yeyir.*) Ay rəhmətliklər! İndi siz burada rahatca yatıbsınız; heç dünyadan xəbəriniz yoxdur. Amma vallah, billah, and olsun sizin əziz canınıza, elə ki, başınızı qəbirdən çıxardıb durdunuz ayağa, lap peşman olacaqsınız. Əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə bu saat ərz elərəm. Belə tutaq ki, siz, məsələn, dirildiniz. Çox acəb. Axı dirildəndən sonra bu qəbiristanda ki, qalmıyacaqsınız; istəyəcəksiniz ki, söz yox, dağılasınız evlərinizə. Çox acəb, dağıldınız. İndi bir deyin görüm, sizi hələ evə qoyacaqlarmı? Vallah, billah, Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapıları bağlıdır. Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb, qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açınsınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq: (*nazik səslə*) Ey, qapını döyən, sən kimsən? Bəli, siz cavab verəcəksiniz ki, tez ol, aç qapını, mənəm. (*Nazik səslə*) Axı sən kimsən? Adın nədi? – Aç qapını! Mən bu evin sahibiyəm! (*Nazik səslə*) – Cəhənnəm ol, qoy get! Biz səni tanımırıq! – A kişi necə tanımırırsınız? Mən Kərbəlayı Hüseynquluyam, bu ev mənimdi. Mənim burada arvadım var, uşağım var. (*Nazik səslə*) – Çox danışma! İtil cəhənnəmə! Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fəroc arvadını da alıb, evinə də sahibləniib, uşaqlarını da göndərüb naxıra. – A kişi, Allah xatirəsi üçün, aç qapını, mənim burada ərım var. (*Yoğun səslə*) – Çox danışma! Çıx qoy get! Bizə arvad-zad lazım deyil! Dünya doludu 9 yaşında qızınam. Sənin kimi kaftarın yeri qəbirdi. İtil cəhənnəmə! Haradan gəlmisən, çıx get ora! Bizə lazım deyilsən. Xa... xa... xa!.. Xa... xa... xa!.. (*Birdən sakit olub baxır qəbiristanlığa və ucadan çağırır.*) Ölülər! (*Bir az yavaş.*) Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü eşidin və necə ki yatıbsınız, yatın! Allah sizə rəhmət eləsin...

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

ƏVVƏLİNCİ PƏRDƏ

Hacı Həsənin evi, İskəndərin otağı. Hacı Həsən və övrəti.
Kərbəlayı Fatma xanım fikirlə oturublar.

Hacı Həsən. Ay qız, Fatma, Nazlının əl-ayağını hazırla, bu gün görək köçürək şeyxin otağına.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, elə bu tezlikdə?

Hacı Həsən. Bəli, elə bu tezlikdə...

Kərbəlayı Fatma xanım (*bir az fikir eləyəndən sonra*). Ay hacı, vallah, bilmirəm nə eləyim? Lap məəttəl qalmışam: bilmirəm şeyx bu qədər arvadı nə eləyir? Elə gündə birini alır. İndi də bizim qızı istəyir.

Hacı Həsən. Yəni gündə birini alanda bir xilafı-şər iş görmür ki? Allahın əmridi, alır.

Kərbəlayı Fatma xanım. Hacı, yaxşı deyirsən, amma qorxuram Nazlı atılıb-düşə. Bir də, vallah, hacı, doğrudan, Nazlı hələ lap uşaqdı.

Hacı Həsən (*hirsli*). Axmaq-axmaq danışma! Uşaq olmağını, ya olmamağını mən səndən yaxşı bilərəm. Zilhicce ayının 18-də doqquz yaşı tamam olub, on yaşına ayaq qoyub. Dəxi bilmirəm uşaq nəyə deyirsən? Sözü oya-buyza atmaq lazım deyil. Bir yolluq aşkar de ki, Nazlına da verəcəyəm Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım. Yox, vallah, Mir Bağır ağaya verməkdən ötrü demirom! Özün bil, öz qızıdır. Hər kəsə istəyirsən ver. Ancaq bilərəm ki, Nazlı atılıb-düşəcək.

Hacı Həsən. Cəhənnəmə-gora atılıb-düşəcək! Qız tayfası axmaq bir şeydi; xeyrini-şərinə nə anlayır?! Kefli İskəndərin bacısı ondan artıq olmayacaq ki! Hələ o görək Allahına şükür eləsin ki, Şeyx Nəsrullah kimi bir vücudə ərə gedir. Bir belə müqəddəs şəxsə qohum olmaq elə bir qənimətdi ki, dünyada az-az adama qismət ola bilər. Bu bir mərhəmətdi ki, xudayi-taala bizə göndərir və bunların hamısı keçəndən sonra, sən özün görək biləsən ki... (*yavaşca*) şeyxi incitmək olmaz. Axı görək başa düşsən nə deyirəm.

Kərbəlayı Fatma xanım (*yavaşca*). Başa düşürəm.

Hacı Həsən. Doğrusu, Fatma, mən bu iki gündür, deyəsən, elə bir təhər olmuşam: gözlərim qaralır, hərdən bir başım da gicəlir. Kərbəlayı Fatma xanım. Ay həci, Allah kərimdi, heç zad olmaz.

Hacı Həsən (*fikirli*). Nə bilim? (*Bir az dayanıb.*) Di durma, Fatma, get. Nazhıya nə lazımdı de. (*Övrət çıxır. Hacı başını aşağı salıb fikrə gedir. Bir az keçib, qapıya tərəf baxır, gıya bir şey görür və hövlək ayağa durub soruşur.*) Nə istəyirsən? (*Cavab gəlmir. Tez-tez öz-özünə deyir.*) Əstəğfürullah rəbbi və tube ileyh, bismillahür-rəhmanür-rəhim. (*Sonra ucadan çağırır.*) Fatma, Fatma!

İskəndər girir içəri və təəccüblə soruşur.

İskəndər. Ata, nə istəyirsən?

Hacı Həsən (*İskəndərə*). Bura gəl, bura gəl. Gəl yapışım əlindən, dizlərim titrəyir. (*Oturur, İskəndər yapışır atasının əlindən.*) Bismillahür-rəhmanür-rəhim. Deginən mənə bir stəkan su gətirsinlər.

İskəndər. Ata, qorxma, heç-zad yoxdur, ancaq bir az ağlın qaçıb.

Hacı Həsən (*yapışub İskəndərin əlindən*). Yox, İskəndər, ağlım başımdadır. Qorxma, heç bir zadım yoxdu, ancaq gözlərim qaralır.

İskəndər. Qorxma, heç bir şey deyil, ancaq adam dəli olanda elə bir azca gözləri qaralır. Dəxi bundan başqa bir şey yoxdu. Qorxma, bircə bu var ki, sənə başına hava gəlib.

Hacı Həsən. Yox, yox, inşallah, heç zad olmaz. Deginən, bir stəkan su gətirsinlər.

İskəndər. Su gətirsinlər; amma dəli olana su xeyir eləməz. (*Ucadan.*) Əli, Əli! (*Əli girir içəri.*) Bir stəkan su gətir. (*Əli çıxır.*)

Hacı Həsən. İskəndər, sən mənə lap qorxudursan. Axı mən özüm bilirəm ki, ağlım başımdadı. Ancaq deyəsən ki, gözüme bir şey görsəndi. Elə kəfənlə adam kimi bir şey idi. Gəlib durmuşdu qapıda. Bəlkə sənə də gözüne bir elə şey satsayıb?

İskəndər. Yox, ata, mənə gözüme bir şey satsamayıb. Dəli adamın gözüne elə şeylər görsənər. (*Əli su gətirir, Hacı Həsən alıb içir və deyir.*) Allah Yezidə lənət eləsin!

Hacı Həsən (*İskəndərə*). İskəndər, vallah, deyəsən, mənə nə zarafat eləyirsən. Mən burada hər bir zadı ayın-şayın görürəm. Nədən deyirsən ki, mənə başıma hava gəlib?

İskəndər. Ondan ötrü ki, Şeyx Nəsrullah sizə tələ qurmaqdan ötrü beyninizi doldurub ki, ölümləri dirildə bilər, sən də inanıb var-yoxunu istəyirsən verəsən İsfahan lotusuna!

Hacı Həsən (*bir qədər fikir eləyib*). Yaxşı, bir saathıq, tutaq ki, mən dəli olmuşam; bəs Mir Bağır ağa ki, alim adamdır, o niyə bəs ölümləri dirilməyinə inanır? Elədə o da dəlidi?

İskəndər. Yox, Mir Bağır ağa dəli deyil, ancaq eşşəkdi.

Hacı Həsən (*dikəlib hirsli, ucadan*). Kəs səsini, namərbut! (*Bir az baxıb.*) Bəs telğrafçı Heydər ağa niyə inanır, elədə o da dəli olub?

İskəndər. Yox, dəli olmayıb. O da o səbəbə inanır ki, qulaqları çox uzundur.

Hacı Həsən. Hə, elədə, dünyada sənədən savayı hamı dəlidi, hamı eşşəkdi, bircə sən ağullısan. Elədə Hacı Bəxşəli də dəlidi, Hacı Kazım da axmaqdı, Hacı Kərim də səfəhdi. Hamı dəlidi, bircə İskəndər ağillıdı.

İskəndər. Dünyada uzunqulaq məgər azdı? Nuhun gəmisində hər heyvandan hələsindən bircə dənə var idi, amma indi gör bircə Həmədanda nə qədər eşşək var?

Hacı Həsən (*hirsli*). Axmaq-axmaq danışma!

Kərbəlayı Fatma xanım (*girir içəri və durur bir tərəfdə*). Hacı, mən sənə qızının öhdəsindən gələ bilmirəm; sən özün bəlkə onu dilə tutasan.

Hacı Həsən (*bir az fikirdən sonra*). Arvad, Fatma, sən mənə, Allaha şükür, tanıyrsan; bilirsən ki, hirsim tutanda gözüme heç zad görsənmir. Get dinnməz-söyləməz qızımın əl-ayağını qayır. Axşam görək köçürək. (*Fatma xanım çıxır, Hacı Həsən onun dalınca.*) Dayan, dayan! (*Arvad dayanır.*) Qızına de ki, razı olmasın gəlim onun qabırğalarını sındırmı! (*Fatma xanım çıxır. İskəndər bir az atasına baxandan sonra "İfu" eyləyib çıxır.*)

Hacı Həsən (*hirsli onun dalınca ucadan*). A səni əkib-döğan tünbətin düşsün! Axırda işi bu yere yetirdin? (*İskəndərin dalınca hirsli çıxıb, yenə qayıdıb gəlir yerinə.*)

Əvvəlinci azarlı ("ay, vay" eləyə-eləyə və öskürə-öskürə, rəngi qaçmış bir kişi əlindəki ağaca söykənə-söykənə girir içəri). Salam ələyküm. Ax! Vay! Vay! Heç ayaq üstə durmağa təqətim yoxdu. Hacı ağa, Allah oğlanlarını saxlasın, mənə bir əlac. İndi az qalır bir il tamam olsun ki, bu zəhrimar naxoşluq yapışıb yaxamdan,

əl çəkmək bilmir. Ay, ay, vay! Ay, vay! (*Öskürür.*) Bax, hərdənbir düşümün burasından ki, bir ağrı tutmur, dəxi qoymur nəfəsimi alım. Gecə səhərə kimi öskürmə qoymur yatım. Dua yazdırmıqdan yorul-dum. Dəllək Usta Cəfərə yol döyməkdan dəxi yorulmuşam. Aman günüdür, ay hacı. (*Öskürür.*) Mənə olac. Allah sizə ömür versin. Dəxi sizin qapınıza pənəh gətirmişəm: ya görək şeyx cənabları bu saat mənim canımı ala ki, bir yolluq (*"uy, uy"*) *eyləyib əlini qoyur döşünə, öskürür*) dincələm, ya görək mənə bir əlac eləyə. Şeyxin qədəm-lərinə fəda olum. Heç zad istəmirəm, elə birçə mənə mərhəmət nəzərlə baxsa, yaxşı olaram; yoxsa, heç bir şeyim yoxdur. Elə Allah-taallanın mənə mərhəməti bədsi. Ax... ay... vay! Nəfəsim kəsildi.

Hacı Həsən. Çox acəb, baş üstə, məşədi. Ancaq indi şeyx cənabları ibadətə məşğuldur. Baş üstə, fəriq olan kimi mən öz elə-rəm ki, yazıqsan, sənə bir əlac eləsin. Baş üstə.

Əvvəlinci azarlı. Ax! (*Öskürür.*) Ax!.. Vallah, bilmirəm ki, bu nə dərddi gəlib yapışıb yaxamdan. Bir-iki ay bundan irəli, yəni deyəsən bir az yaxşı idi. Öskürməm azaldı, istəham da...

İkinci azarlı (*baş dəsəmə ilə bağlı, qaşqabaqlı girib, əvvəlinci azarlının sözünü kəsir*). Salam ələyküm. (*Əvvəlinci azarlıya.*) Məşədi Hüseynqulu, sən də buradasan? Yaxşı eləyib gəlib-sən; biz yazıqlara nicat yolu elə bu qapıda olacaq. Allah Hacı əminin köl-gəsini bizim başımızın üstündən əskik eləməsin öz birliyi xatirinə! (*Hacı Həsənə.*) Hacı əmi, bu başağrsı mənə həlak eləyibdi; nə şeyx gecə rahat olam, nə qoyur gündüz rahat olam. Gedirəm Usta Cəfərin yanına, deyir: qanın çoxalıb, görək səndən qan alam. Gedirəm Mir Bağır ağanın yanına, deyir: qanın azalıb, görək bal halvasından savayı özgə şey yeməyəsən. Hacı əmi, məni çövrü balalarınvın başına, şeyx cənablarından iltimas elə, mənə bir barmaq yekəlikdə (*əlinin şəha-dət barmağını göstərir*) dua yazsın ki, bu başağrsı məndən rəf olsun. Hacı əmi, nə qədər canım sağdır...

Qucağında uşaq bir kişi, uşaq ağlayır və ikinci azarlının sözünü kəsir.

Sonra yenə azarlılar başlayırlar bir-bir içəri girməyə. Kimi başını, kimi boynunu, kimi qoluna bağlayıb, "ax, vay" ilə grib düzülür. Və hərəkət azarlılar giren kimi çöküb oturlar yəni. Bunların bir neçəsi başlayırlar Hacı Həsəndən bu tövr təvəqqe eləməyə.

Azarlılar. Hacı əmi! Qapına daxil düşmüşük, şeyx cənabların-dan bizə bir çarə. Aman günüdür, bizə yazığınızı gəlsin.

Hacı Həsən (*gəlib durur azarlıların qabağında*). Baş üstə, mən olimdən gələn sizdən əsirgəmənam; ancaq indi görürsünüz, şeyxənə hələ heç kəsə içəri girməyə izin vermir. Siz zəhmət [*çəkin*] həyatda oturun ağacın kölgəsində, gözlüyün. Baş üstə, elə ki şeyx cənabları izin verdi, mən sizə xəbər verərəm, hamınız dörd-dilinizi öz edər-siniz və inşallah, gümanım bunadır, bu qapıdan nəümid qayıtmaya-sınız.

Azarlılar (*Hacı Həsənə dua edə-edə, yavaş-yavaş çıxırlar*). Allah hacı əmiyə ömür versin! Allah hacı ağanın atasına rəhmət eləsin! Allah onu bizə çox görməsin öz birliyi xatirinə!

Hacı Həsən (*qapıda nömrəli Əlini görüb deyir*). Əli, şeyx cənab-larına çay-çörək aparıbsan?

Əli. Xeyr, hacı ağa, hələ şeyx yuxudan durmuyub; qapısı indiye kimi bağlıdır.

Kərbəlayı Fatma xanım (*girir içəri, Əli çıxır*). Hacı, Nazlıni bir fərdə dile tutdum, razı elədim. Amma, vallah, bir sözüm var, deməyə də qorxuram.

Hacı Həsən. De, sözün nədi, de.

Kərbəlayı Fatma xanım. Hacı, sən bilirsen yazıq Saranı ərə verəndə mən nə qədər nisgil elədim ki, yazıq qıza toy çıldırma-dıq. Sən dedin günahdı – mən də bir söz demədim. Allaha qurban olum, biz elə həmişə günahdan qorxmışıq, ancaq...

Hacı Həsən (*arvadının sözünü kəsib*). Hə, sözünü de görüm. İndi elə o qalib ki, şeyxin hüzurunda emizim bir toyçu da gətirək.

Kərbəlayı Fatma xanım. Vallah, mənim işim yoxdu, mən heç zad demirəm. Odu, öz qardaşın qızları, Fizzə xanım, Səkinə xanım, Gülçöhrə xanım, Ümmigülsüm xanım – hamısı tökülüb gəlib, yapışıblar yaxamdan ki, görək oxuyub-çalan gələ.

Hacı Həsən. Sənə deyirəm axmaq-axmaq danışma. Hələ şeyx qalsın kənarda, kim görübdür ki, hacı evində toy çalına?

Kərbəlayı Fatma xanım. Sən elə bən insafdan danış: mөгər Hacı Ələkbərin qızını ərə verəndə toy çıldırmadılar? Bə Hacı Mirta-ğya nə deyirsən? Hazır toya çağırıbmışdılar. Toy səsindən məhəllə köçürdü. Elə birçə sənəin gözün bizi görüb? Odur, bir ay bundan qabaq Hacı Bəxşəli oğlunu evləndirdi; indi bir soruş gör oxuyub-çalan gətirmişdilər, ya yox? Elə dünyada bədbəxt birçə bizik? Nə zəhmət-nən uşaq böyüdürük, amma evdən köçürəndə elə köçürdürük ki,

deyəsən oğurluq maldı; nə qonum bilir, nə qonşu bilir. Mən demi-rəm adam çağır, demirəm qonaqlıq elə, demirəm batman qazanlarını as; ancaq deyirəm ki, yasa yas deyiblər, toya da toy. O yazıq qohum-qardaşlarımız da tökülüb gəliblər. Nə olu ki, heç olmasa, birçə saat çəpik çalalar, yazıq Nazlının da ürəyi açıla. Vallah, səhərdən indi-yədək ağlayır. Yad ki, deyil, sən öz qızındı; gerek sən də qızına yazığın gəlsin.

Hacı Həsən (*bir az fikirdən sonra yavaş səslə*). Yox, qızına degilən ki, ağlamasın. Mən razı olmanam ki, o ağlasın. Dur gedək, mən də onu dilə tutum. (*Durur ayağa*.) Yox, yox, Nazlı qızım ağla-masın, dur gedək (*çıxırlar*).

Nökr Əli girir içəri və onun dalınca iki qoca övrot. Sonra yenə ikisi-üçü və bu cür on beş-yirmiyədək çarşovlu övrot, çoxu qoca, pıclıdaşa-pıclıdaşa gəlib çökürlər bir tərəfdə. Əli çıxır. Cəlal ağzında konfet, gəlib durur qapıda, övrotlərə baxır. Övrotlərin heç biri dinnir və heç biri üzünü açırmır. Cəlal bir az baxandan sonra soruşur.

Cəlal. Siz də toya gəlmisiniz?

Arvadlar dinnəyib, baxırlar Cəlala.

(*Cəlal bir az baxıb deyir.*) Həyə toya gəlibsinizsə, toy otağı bura deyil.

Arvadlar dinnirlər, ancaq başlarını bulayırlar. Sonra bir övrot alçaq səsle Cəlala deyir: "Gəlmişik şeyxə siğə olaq".

Cəlal (*soruşur*). Siğə olaq nədir?

Övrotlər yavaşca gülüşürlər. Bir övrot cavab verir: "Gəlmişik şeyxə ora gedək". Cəlal başlayır gülməyə və deyir.

Cəlal. Buy, bu qədər də arvad bir kişiyyə ora gedər? (*Gülüb qaçır eşiyyə.*)

Övrotlərin bir neçəsi də gülr. Mir Bağır ağa qapıdan içəri girib, övrotləri görüb, dıksınan kimi qayıdır. Sonra Fatma xanım başında çarşov, dalınca Mir Bağır ağa girir içəri.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ağa, buyur gəl, get öyləş o tərəfdə.

Mir Bağır ağa dalını övrotlərə çəndərək, gəlib öyləşir qabaqda, dalı övrotlərə tərəf. Kərbəlayı Fatma xanım gedib övrotlərə öyilib pıclıdaşandan sonra Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ağa, bu bacılar səndən təvəqqe eləyirlər, zəhmət çəpik şeyxə dəyəsən ki, Allah rizası üçün adını qoysun bu biçarələrin üstünə ki, yazıqlar Allahın savabından binə-sib olmasınlar.

Mir Bağır ağa (*başlaşağı*). Baş üstə, baş üstə. Deyərəm, əlbəttə, deyərəm. Çox gözəl işdir. Allah-taala həmişə belə bəndə-lərini dost tutar. Allah əcri-xeyir versin. Məşallah, məşallah, bacılar!

Çirtq səsi gəlir və səzəndə çalib-oxumağı eşidilir.

Mir Bağır ağa (*təəccüblü başını qalxıb, Fatma xanıma*). Əmidostu, bu nə xəbərdi?

Kərbəlayı Fatma xanım (*arvadlara*). Bir də, vallah, billah, hər kəs hər nə desə, yalandı. Hər kəsin alına nə yazılıbsa, elə də olacaq. Yoxsa kimin ağlına gələrdi bizim Nazlı şeyx kimi adama qis-mət olacaq.

Mir Bağır ağa (*çox təəccüblü*). Necə Nazlı, sizin Nazlı?

Kərbəlayı Fatma xanım. Nə bilim, ay ağa, bu gün həci Nazlını verir qonağımıza.

Mir Bağır ağa (*təəccüblü*). Şeyx Nəsrullaha?

Kərbəlayı Fatma xanım. Bəli, cənab şeyxə.

Mir Bağır ağa (*bir az fikir eləyib*). Elə bu gün?

Kərbəlayı Fatma xanım. Yəni, vallah, ağa, mən hacının öhdəsindən gələ bilmərəm; deyirəm axı bu tələsikdə iş olmaz. Nə bilim, vallah, özüm də məəttəl qalmışam.

Mir Bağır ağa başını sahib aşağı, cibindən qırmızı güllü dosmalını çıxarıb, basır üzünə və başını aşağı öyib, başlayır ağlamağa.

Hacı Həsən (*qapıda görsənir*). Fatma, bacıları apar o biri otağa; bura adam gələcək.

Kərbəlayı Fatma xanım və övrotlər durub gedirlər. Hacı Həsən və İskəndər girir içəri. Hacı Həsən oturur və İskəndər durur ayaq üstə.

Hacı Həsən (*oğluna*). İskəndər, qulaq as, gör nə deyirəm. Mir Bağır ağa da özgəsi deyil. Sən bilirən ki, bacın Nazlı səni nə qədər istəyir. Bugünkü gündə razı olma ki, mənim evimdə göz yaşı tökülsün. Şeyx cənablarına getməyə mən onu razı eləmişəm; amma bayaqdan ağlamaqdan sakit olmur, deyir ki, nə bilim, görək İskəndər razı olsun. Bunu da sənə xəbər verirəm ki, razı oldun, olmadın, mənə heç təfəvvüti yoxdur. Məni sən o qədər incitmisen ki, mən səni daha adam yerinə qoymuram. İndi özün bil: əgər istəyirsən ki, uşağın qəlbi sıxılmasın, onu çağır bura və xoş dilənə onu danışdır. Qərər, özün bil.

Mir Bağır ağa ağlaya-ağlaya Hacı Həsənə çıxıb gedir.
Səzəndənin çalıb-oxumaq səsi gəlir. İskəndər fikir eyləyir.
Nazlı qapıda görsənib, durub və dinmir.

Nazlı. Dadaş, qoy gəlim üzündən öpüm. (*İstəyir gəlsin irəli. İskəndər tez çəkilib, durur kənardə və dinməyib, baxır Nazlının üzünə.*) Dadaş, sən allah, məndən incimə!

İskəndər. Həyə istəyirsən mən səndən inciməyim, dur orada və yerindən tərpənmə. (*Bir qədər Nazlıya baxandan sonra əlini salıb, cibindən araq şüşəsini çıxardıb, istəyir başına çəkib içə. Nazlı onun yanına yeriyyə, istəyir qoymaya. İskəndər çox ucadan və hirsli "çəkil!" - deyib Nazlını elə bərk itələyir ki, qız dalı üstə yıxılır yerə. İskəndər başlayır araqı içməyə və Nazlı ağlaya-ağlaya durur ayağa və qapıya tərəf gedir. İskəndər "puf" eləyib üzünü turşudur və Nazlıya deyir.*) Dayan, dayan! Getmə! Sənə söz deyəcəyəm. (*İkinci dəfə şüşəni başına çəkib içir və şüşəni qoyur cibinə. Səzəndənin çalıb-oxumaq səsi gəlir. İskəndər hamam səsi eşidib, başlayır yavaş-yavaş alçaqdan oxumağa. Səzəndə oxumaq havası çalır və İskəndər düşür oynamağa; sonra dayanıb Nazlıya.*) Nazlı, mən ölüm, bura gəl; gəl bura, gəl bərişaq. İndi hər nə sözün var de. İndi mən sənə nökrəyəm, mən sənə qulam. Gəl, gəl bərişaq. (*Gedib Nazlını qucaqlayır.*)

Məşədi Oruc (*əlində teleqraf kağızı, kəhildəyə-kəhildəyə girir içəri və ucadan soruşur*). Hamı Hacı əmi?

Onun dəlmə anası yenə ağlaya-ağlaya girir içəri. Nazlı yox olur.
Sonra kəhildəyə-kəhildəyə içəri girirlər Hacı Bəxşəli, Hacı Korim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa, Heydər ağa və biz gördüyümüz adamların çoxu. Çox adam da otağa sığışmayıb durur qapıda. Adamlar kəhildəyə-kəhildəyə bir-birinin üzünə baxıb, bilmirlər nə qayırırlar. Hacı Həsən içəri girib, çox təəccüb eləyib, mat qalır və adamlara üzünü tutub soruşur.

Hacı Həsən. Camaat, xeyir ola? Nə xəbərdi, nə var?
Məşədi Oruc (*ağlaya-ağlaya*). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilməyib.

İskəndər xa... xa... xa!.. çökib gülr və adamların
içinə girib yox olur.

Hacı Həsən (*Məşədi Oruca*). Nə danışsən, necə dirilməyib?
Adamların çoxu birdən. Bəli, bəli, dirilməyib.

Hacı Həsən. A kişi, Allah rızasına, elə söz danışmayın. Elə şey olmaz və ola da bilməz.

Məşədi Oruc. Hacı əmi, vallah, belədi. Bu da telqraf, al, oxut, gör nə yazılıb. (*Ətəyi ilə gözünün yaşını silir və kağızı uzadır Hacı Həsənə.*) Hacı əmi, axı Kərbəlayı Fətullahdan kağız gəlmişdi ki, guya bu şeyx onu dirildib və özü də çıxıb gəlir. Mən də, özün bilirən ki, Xorasana telqraf eləmişdim ki, görüm Kərbəlayı Fətullah niyə yubandı. Telqrafı da Hacı Məmmədəlinin üstünə göndərmişdim. Çünki dadaşım dirilsəydi, Hacı Məmmədəligildən savayı özgə yana getməzdi. İndi Hacı Məmmədəli yazır ki, siz dəli-divanə olmusunuz. Adam da məgər öləndən sonra dirilər?

Hacı Həsən (*təli ala-ala*). Necə?

İskəndər adamların içindən xa... xa!.. çökib gülr.

Hacı Həsən (*Heydər ağaya*). Ay Heydər ağa, Allah atana rəhmət eləsin, bir bizi başa sal görək, bu necə telqrafıdır? Axı ağıl kəsmir ki, gözümüz ilə gördüyümüz işlərin hamısı yalan çıxsın. Biz ki, Allaha şükür, uşaq deyilik, dəli deyilik. Allaha şükür, şeyx cənablarının möcüzələrini burada olan adam hamısı gördü. Bəlkə telqrafda səhv-zad var?

Hamı bir-birinə deyir: "Vallah, belə zad olmaz",
"Xeyr, belə deyil", "Vallah, başa düşə bilmirəm".

Heydər ağa. Hacı Həsən ağa, mən telqrafı diqqətlə oxumuşam. Telqrafda səhv yoxdur. Mən belə məsləhət görürəm, genə şeyxin özünə bu əhvalatı bildirəsiniz ki, görək sözü nədi və bu təli kim vura bilər və belə yalanı kim düzəldə bilər?

Hamı birdən. Bəli, bəli, yaxşı buyurur; şeyxin özünə demək lazımdır. (*Hamı sakit olub.*)

Hacı Həsən. Vallah, doğrusu, adam utanır da şeyxə belə sözləri deməyə. Doğrusu, mən bir az xocalat çəkirəm. A kişi, vallah, ola bilməz. Burada bir özgə əməl var. Qorəz ki, vallah, mən utanıram. Belə xəbəri mən şeyxə verə bilmənəm.

Hacı Bəxşəli (*Hacı Kərimə*). Hacı Kərim ağa, sən yaxşısan, sən özün şeyxənən danış.

Hacı Kərim. Xeyr, xeyr, mən o qələti eləyə bilmənəm! (*Hacı Kazım*.) Hacı Kazım ağa, sən özün yaxşısan.

Hacı Kazım. Doğrusu, mən şeyx cənablarından qorxuram. Qardaş, görmürsünüz ki, necə hirslidir? Elə çığırr ki, dam-daş titirəyir.

Mir Bağır ağa (*qabağa yeriyib*). A kişi, burada, mən bilmirəm, nə çətin iş var? Şeyx Nəsrullah adamıyən deyil ki! İstəyirsəniz mən bu saat gedim, hər nə sözlünüz var deyim. (*Yavuşlaşır şeyxin qapısına*.)

Hacı. Çox əcəb! Çox əcəb! Allah atana rəhmət eləsin!

Hacı Həsən (*yeriyib Mir Bağır ağanın qabağına*). Ay ağa, sən allah, bərr bir az ehtiyatlı ol. Genə hər nə deyəcəksən, bir az ədəbli de ki, yazıq şeyxi özümüzədən incitməyək.

Mir Bağır ağa (*əli ilə şeyxin qapısını tıqıldadır, hamı qorxub çəkilib kənara. Çoxları otaqdan çıxır. Mir Bağır ağa yenə qapını döyə-döyə çağırır*). Cənab şeyx!

Hacı Həsən (*kənardan qorxa-qorxa*). Mir Bağır ağa, gəl bir istixarə eləyək; bəlkə heç şeyxi narahat eləməyimiz məsləhət deyil?

Mir Bağır ağa qulaq asmayıb, qapını dəxi də bərk döyür. Hamı sakit olub, mat qalır. İskəndər adamların içindən çıxıb, birdən gəlir və qapını topiyyə bərk vurur. Qapı açılır, adamlar qorxularından qaçırlar cəsiyə və şeyxin otağının tamaşaçılara tərəf pərdəsi qalxır.

İKİNCİ PƏRDƏ

Şeyxin otağında bir kəs görünməmiş. İskəndər otağa girib, toocübbüli o tərəf-bu tərəfə baxıb, yavuşlaşır küncdə asılan pərdənin yanına və pərdənin kənarını qalxıb baxan kimi, pərdə dalında olan dörd nəfər qız başlayır birdən ağlamağa.

İskəndər (*qızlardan soruşur*). Hamı şeyx? (*Qızlar cavab verməyib ağlayırlar. İskəndər Şeyxi axtarmaq qasdlıla yenə o tərəf-bu tərəfə baxıb və sonra pərdənin dalındakı qızlara baxıb, yenə soruşur*.) Bəs qonaqlar hara gediblər?

Qızlardan birisi (*pərdənin dalından*). Gecəyənən şeylərini yığırdıb dedilər: "Gedirik hamama".

İskəndər bir söz deməyib, qızların pərdəsini salıb, başını aşağı salıb, bir qədər xalıl durur. Bu heyndə eşikdə qılı-qal və qaça-qaça qopur. Bir az da keçir, üç nəfər adam, müsafir paltarında, silahlı və toz-torpaqlı, çox hirsli girirlər qabaq otağa və ucadan soruşurlar: "Hamı o ölü dirildilər?" Sonra müsafir və onların dalınca camaat girir şeyxin otağına. Müsafir və camaatdan bir neçəsi İskəndərdən soruşurlar: "Hamı Şeyx Nəsrullah?" İskəndər cavab verir ki, "qaçıblar". Müsafir və camaat ucadan soruşur: "Necə qaçıblar, hara qaçıblar?" Otağa böyük mərəbə düşür. Pərdə dalından qızlar başlayır ağlamağa. Adamların biri soruşur: "Hara qaçıblar?", biri: "Necə qaçıblar?". Biri deyir: "Nə vaxt qaçıblar?" Bir-iki kişi gəlib pərdənin dalından qızlardan soruşur: "Bala, niyə ağlayırsan? Bala, qorxma!" Adamlar qarışıb bir-birinə. Müsafirinin biri özünü camaata tutub deyir.

Müsafir. Ey müsəlman qardaşlar! Bir sakit olun; iki kəlmə sözümlə eşidin; sonra siz də təklifinizi bilin; bizə də kömək eləyin. Biz İrəvan vilayətdəndik və indi elə başa düşürük İsfahan lotuları bizim başımıza gətirəndi, sizin də başınıza gətirib. Belə ki, bu haram-zadalar yalandan adlarını müctəhid qoyub, gəlib bizim şəhərdə dörd gün qalıblar və min hiylə ilə gecədə bir qız alıb, kəbin altında qoyub, çıxıb qaçıblar. Aman gündüzdə, onlar qaçan yolu bizə nişan verin, tutaq və onların divanını eləyək.

Pərdə dalında qızlar yenə ağlaşırlar. Adamların bir neçəsi müsafirinin qabağına düşüb və çoxusu onların dalınca tez qaçırlar və qaça-qaça çağırırlar: "Durmayın, durmayın! Qaçaq Culfə yoluna! Kərbəlayı Həsən! Moşadi Cəfər! Əli! Həsənqulu! Atları minin, durmayın gedək o lotuları tapaq!" Adamların çoxu və müsafir qaçıb, çıxıb gedirlər.

İskəndər (*şeyxin otağının ortasında durub, müsafirinlərin sözlərini təkrar eləyib, öz-özünə deyir*). Gecədə bir qız alıb, axırda qoyub qaçıblar! Xa... xa... xal! (*Qah-qah cəkib güllür; sonra sakit olub fikirli, qızlara tərəf üzünü çəndirib və yenə bir az fikirdən sonra qalan adamları eşik otaqdan bir-bir çağırır içəri. Adamlara*.) Gəlin içəri, gəlin bura! Gəl, gəl! Yavuş gəl!! Gəl, keç içəri. Sən də gəl. Hacı Kazım, sən də buyur içəri. Hamının gəlin içəri! Mən ölüm, hamının gəlin! Bax, belə! Keç! Keç! Sən də keç içəri! Sən də gəl. Gəlin, gəlin. (*Bu sözləri deyər-deyər İskəndər adamları yığır şeyxin otağına*.) Di indi

növbət mənimdir, qulaq asın; mən də bir-iki kəlmə söz danışım. (*Hamı düzülib və sakit dururlar və İskəndər "sus" əyləyib, gedir qızların pərdəsini çəkib qopardır, atır kənara. Camaat utandığından başını salır aşağı. Qızlar da utanıb, üzlərini əlləri ilə tuturlar və başlayırlar ağlamağa. İskəndər üzünü tutur camaata.*)

İskəndərin nitqi.

Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: (*ucadan*) tuf sizin üzünüzlə! (*Tüpiürür camaata tərəf. Hamı başını aşağı salıb dinmir.*) Bağışlayın, kefli İskəndər bir az bədöblük eləyir. Amma indi də növbət mənimdir. Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (*qızları göstərir*) zoman gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çıxıb bağırırdılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: "Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!" (*Üzünü qızlara tutur.*) Elədimi? Doğrumu deyirəm?

Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirirlər.

Yox, mən ondan ötrü incimirəm. Çünki siz qızlarınızı bura çəkə-çəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdılar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətə qəbrin dərəcəsi mələklərlə söhbət edəcək. Amma zəmani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölülərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınızda, siz, dərəcədən mələkə axtaranlar, öləndən qardaşlarınızın, bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondan ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürmüşsünüz; öləndən qardaşlarınızın arvadını almissınız, öləndən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: "Tuf sizin üzünüzlə!" (*Bərk tüpiürür.*)

Camaat hamısı başını salır aşağı.

Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal etməyin ki, mən sizi pisləyib, özümü tərif etmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşı-

yam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb (*əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxardı*) bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın, mənim əlimdən elə şeylər gəlməz. Bu, araq şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda, mən bu şüşədən araq içərdim.

Qızlar başlayırlar ağlamağa.

Yox, yox, o mənim işim deyil. O, igid işidir. Siz tək camaatın da igidi mənim tək olar. Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım kefli İskəndərdir; bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fəlekləri, ayları, ulduzları və dünya-ələmləri bura şahid çəkərim və bu qızları onlara nişan verərim, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verər: "Ölülər". Mən cəmi millətləri bura yığb təvəqqe edərim ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa ələsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandıralar: "Ölülər!" Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər. "Ölülər"...

Musiqi.

Dəxi bəsdı. Dı gəlin qızlarınızı aparın analarının yanına. (*Yapışır qızın birinin əlindən.*) Bu kimin qızıdır?

Camaat içindən bir kişi yeriyir qabağa.

Sənin qızındı? Dı gəl apar.

Kişi gəlib yapışır qızının əlindən.

İskəndər (*o biri qızın əlindən yapışb yenə soruşur*). Bu kimin qızıdır?

Yenə bir kişi gəlib yapışır qızın əlindən və aparır. Bu minvalla üçüncü və dördüncü qızı İskəndər yola salır. Qızlar başlarını aşağı salıb alçaqdan ağlaya-ağlaya musiqinin səs ilə çıxıb gedirlər. Camaat da başını aşağı salıb, möys durur. Axırncı qız yola düşəndə İskəndər araq şüşəsini çökür başına və boş şüşəni vurur yerə. Yavaş-yavaş pərdə yenir və musiqi çalır.

SON

HAŞİM BƏY VƏZİROV

(1868-1916)

Haşim bəy Mirabdulla oğlu Vəzirov Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Onun ulu babası Mir İmamverdi Qarabağ xanının vəziri olmuş, övladları xanlığda bəyzadələr kimi məşhurlaşmış, "vəzir" ifadəsini özlərinə soyad seçərək Vəzirovlar adlanmışlar.

Azərbaycan xalqının ictimai-fikir tarixində görkəmli yer tutmuş Haşim bəy pədaşoq, jurnalist, nəşir və yazıçı-dramaturqdur. O, 1907-1918-ci illərdə "Təzə həyat", "İttifaq", "Səda", "Sədayi-vətən", "Sədayi-həqiq", rusca "Kavkazest", "Sədavi-Qafqaz" qəzetlərinin, satirik "Məzəli" jurnalının redaktoru və nəşiri olmuşdur. Onun "Döymə qapımı, döyərlər qapımı", "Evlənmək su içmək deyil" komediyaları, "Upravı xalanın qızı Tramvay xanının toyu", "Xan-xan" bərpərdəli pyesləri xalq içərisində sevilmişdir.

II.Vəzirov "Otello" faciəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş (1901), XVIII əsrin məşhur Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin şeir məcmuəsini də çap etdirmişdir (1908).

DÖYMƏ QAPIMI, DÖYƏRLƏR QAPINI

(Komediya dörd məclisdə tamam olur)

OYNAYANLAR

Ağa Məhəmmədəli	— 20 yaşında
Onun övroti Fatmanisə xanım	— 17-18 yaşında
Onun nöqori Qasım	— 20 yaşında, bir keçəl oğlan
Ağa Məcid	— tacir, 35 yaşında
Onun nöqori Heydərolı	— 25 yaşında
Qaraçı övrot Həlīmə	— 60 yaşında
Məhmud bəy	— 30 yaşında
Ağa Nəsir, şəhərin mətəbər mülkədarı	— 40 yaşında, bərk poltok
Hacı Əbdürrəhman, yəni mətəbər bir mülkədər	— 60 yaşında

LIBAS VƏ BƏZƏYİN SƏYAĞI

1. Ağa Məhəmmədəli — üzü qırıxıq, uzun, miyanə bığlı, qaragöz və qararaqş, mümkün dərəcə gözəl bir oğlan olmalıdır.

Libas Qarabağda, Nuxada və Gəncədə cavan sövdəgər uşaqlarının geydiyi nə çox uzun ki, çörkəzi səyağında olsun və nə də çox gödək ki, bəkilərin və ya iranlıların çuxasına oxşasın. Arxalığı qara, ya qırmızı atladan ibarətdir, boyunda arxalığın yaxasından çıxmış kraxmallı boyunduruq olmalıdır, toqqası qızıl və saatının bağı dəxi qızıl olmalıdır. Papağı qara və ya xurmayı buxara dərindən, papağının səyağı nə çörkəzi, nə də Bakı tacirlərinin səyağından olmayıb əvvəlkindən gödək, axırından uzun olmalıdır. Şalvanı və çəkması qayət qəşəng olmalıdır. Barmagının birində brilyant üzük olsa dəxi, eybi yoxdur.

2. Fatmanisə xanım — rus övrotlərinin səyağında kofta geyib, tumanı uzun, təmiz və təzə bir parçadandır. Başında Gəncə kələğayı, ayağında çəkmə, üzü qayət gözəl, diri və huşyar bir övrotür.

3. Qasım — başında böyük bir basma papaq olmalıdır. Papaq Qarabağ çobanlarının, ya Bakı dövəçilərinin papağı kimi olmalıdır, çuxası tirmə şaldan, bir qədər gödək arxalığı qara qədəkdən, arxalığın döşü açıq, altında bir az çirkli köynəyi görünür, arxalığı köhnə bir çəkmə dağınıq, bir az da köhnə olmalıdır. Qasım üzünü qırıxdır.

4. Ağa Məcid — qara surtuq geyib, altından atlas jiletka. Papağı taciri, özü çox ağır səyağda geyib, gödək saqqalı var. Hər şeyi səliqəli və gözəldir. Lakin qəşənglik fikrində deyil.

5. Heydərolı — Qasım səyağında geyinmiş, gödək saqqallı iyirmi beş yaşında üz-gözü hisli bir kişidir, ayağında başmaq.

6. Həlīmə — 50-60 yaşında diribaş, üz-gözü qırıxsız, başında ağarmış saçları, tumanı iki taylı, uzun arxalığı, gödək tumanlı, arxalığın döşü açıq, altından dağılmış və çirkli köynək, bezi yerlərdən sinəsi görünür, ayağında başmaq, başına çirkli və cındır bir çarqat salıb, çiyində bir xurcun, ya bir cındır kiso.

7. Məhmud bəy — qabaqca uzun, təzə bir qayət bəzəkli çörək çuxada, qızıl, ya gümüş vəznəli üstündən qızıl toqqa və xəncər, ayağında diyaqınal şalvar və uzunboğaz lakirovannı çəkmə, üzün qırıxdır, bığları qayət uzun və sarı, doli olandan sonra saqqal uzanıb, bığları dağınıq, əynində dağılmış və çirkli çörkəzi çuxa, üstündən toqqa yox, altından cındır bir arxalıq, şalvar qara və cındır çəkmələr köhnə və gödək boğaz.

8. Ağa Nəsir — qarasaqqal, abırlı bir tacir libasında, ayağında gödək boğaz çəkmə, belində sadəcə bir toqqa.

9. Hacı Əbdürrəhman — bəyin ağ saqqalı var, başında qədim səyağda uzun bir papaq (çox uzun lazımdır deyil), qara çuxa (mümkün olsa qollu çuxa), döşü açıq və altından təmiz və ağ köynək, görünən arxalıq, qədim səyağda şalvar, ayağında şirvani başmaq, belində gümüş toqqa, üstündən qədim səyağında ağ dəstə xəncər bağlanıb.

Şohərdə Ağa Məhəmmədəlinin evində itifaq düşür. Otuz gözəl döşənib – bir tərəfdə bir stol qoyulub üstündə bəzək şeyləri, şamdanlar, güzgü, otir, çiçəklər və sair şeylər. Ağa Məhəmmədəli güzgünün qabığında özünə bəzək verir. Otağın iki qapısı, bir də bir pəncərəsi var.

Ağa Məhəmmədəli. Ah Güldəstə! Güldəstə! Çiçəkdestdə, lələdəstə, bənövşədəstə! Hər zad dəstə ah! Sənin ağrın alım... Görən nə təhər eləsəm, xoşuna gələcəyəm. Bığlarımı belə bursam, bəd olmaz. (*Güzgüyə baxıb güllür.*) Bah! Rüstəm pəhlivana oxşayıram, xeyr, bu çox heybətlidir, bir az aşağı salağ. (*Yenə güzgüyə baxır.*) Ha! Ha! Ha! İndi də dəli Ələkbərə oxşayıram, bəs nə təhər oləyək? (*Güzgüyə baxıb bığını düzəldir.*) Hi! Hi! Hi! İndi... bəd deyil, çox göycək... pəh, pəh, pəh, haqiqət qəribə göycək oğlanam, doğrudan mənə sevmək olar. Gözlərə bax bir, uxay, a zalım oğlu... Allah sənə rəhmət eləsin, ay ana, adam doğanda da belə oğul doğmaq görək, nə ki, ala taxta Məcidin anası kimi (*əllərini bir-birinə vurub bərk güllür*), doğrudan da ata taxta Məcid, burun (*əlilə öz burnunu əyir*) bu yana... ağız (*əlilə ağızının iki tərəfini tutub çəkir*) bir tərəfə... Əyö! Güc ilə bığımızı birtəhər tapmışıq, o da belə oldu, dağıldı, bığlarım oldu pərişan... şan... şan... (*Çırtıq vurub bir oynayır. Bu sözləri Məhəmmədəli mahnı kimi oxuyur. Birdən yenə öz-özünə başlayır.*) A kişi, mən nə qayırıram, vəqt ötdü, indi Güldəstə gözlər, getməyəm, sonra əlindən qurtarmaq olmaz, indi o biri otaqdakı yaramaz da gələr, qaşqabağın qara dərviş nəvəsi kimi töküb ordun dombaldar bu, bu! (*Ordunu dombaldır.*) Bilirməm zalım qızının ölindən necə olum, doğrudur, duymayıbdır, amma mənə bəzəkli görəndə çox diltör olur, hi... hi! Bəri gəl görüm ətirim... Bığlar yenə düzəldi, baş-göz səliqələndi, bəh, bəh, bəh! Vallah özümün də xoşuma gəlirəm.

Qapı açılır. Fatmanisə xanı o biri otaqdan gəlir.

Fatmanisə xanım. Buy! Elə bayaqdan bəri güzgü ilə oynuyursan? Nə var bir belə, kişi də özünə bir belə bəzək verməmi? Sənə nə bəzənmək, ağrın alım, səni Allah bəzəyib, Allah səni elə gözəl yaradıb ki, müqabilin yoxdur, dəxi nə bəzənmək... ay lotu! Yoxsa, bir kəloyin var. Ha! Ha! Ha! Mən ölüm bağışla, zarafat çəliyəm. Mən bilirəm ki, sənin mənə dostun yoxdur... Yəqin belədir, bu mənə yəqin olmasa, bir gün dünyada dirilik eləməyəm.

Ağa Məhəmmədəli. Yaxşı, özüm, o yana dur, məşat eləmə, siz bəzəyəndə özgədən ötrü bəzənirsiniz, deyirsiniz bəs hamı hey-lədir... Xanım, mən alış-veriş əhliyəm, mən tacirəm. Şəhərin məşhur taciri İlyasov Ağa Məhəmmədəli! Mən taraq-taraq, lüləkəbab satmıram, ya ortalıqda "ay çay içən" (*çay satan iranlılar kimi çağırır*) deyib, ya marojni (*marojni satan həməşəri kimi çağırır*) satmıram, mənəim mağazama madamlar gəlir. Bilirsən madam nədir, badam demirəm ey, ağzın açasan, madam, yəni xanım, rus xanımı, müsyövlər gəlir, görək mən təmiz olam, səliqəli olam, ondan ötrüdür, yoxsa mən nə eləyirəm əşnani, qələt eləsin cəmi əşna tutan arvadlar. (*Bu halda qapı dalından bir övrat səsi gəlir.*) Ay Fatmanisə xanım! Ay Fatmanisə xanım! (*Ağa Məhəmmədəli ortada sözün kəsir, bərk səksənir, elə bilir Güldəstənin səsidir.*)

Ağa Məhəmmədəli. O kimdir?

Fatmanisə xanım. Heç, qonşumuz Gülbahardır, mənə çağırır, nə qorxdun, nə var?

Ağa Məhəmmədəli. Heç, elə bildim Güldəstə, belə Gül nə, Gülbahardır.

Fatmanisə xanım. Deyirəm Gülbahardır da, dəxi niyə qorxursan, şükür Allaha, Gülbahar ki əşna tutan deyil, sözündən incimə.

Ağa Məhəmmədəli. Yaxşı, çıx gör nə deyir. (*Fatmanisə xanım çıxır.*) Belə də, atanı Allah heç rəhmətlik eləməsin. A kişi, ürəyim qopdu, sən necə Güldəstənin səsinə oxşadı, dedim evim yıxıldı, indi abırımı tökəcəm. (*Öz-özünə.*) Guya ki, var idi... Xeyr, dəxi yaxşıdır, indi də Fatmanisə qaydır, bər də səhbətə tutar, axşam olar, Güldəstə təpəmə doxsan doqquz yüz min qapaz salar. Sən öl, belə qapazlar salar ki, gözüm ovucma düşər.

Durur paltosunu, əlcəyini geyir. Fatmanisə xanım girir içəri.

Fatmanisə xanım. Hara gedirsən, özüm?

Ağa Məhəmmədəli. Cəhənnəmə, gora! Babana kağızın varsa, ver... Mən dəfə demişəm mənədən belə sorğuları eləmə. Bilirsən ki, mənəim bazarıdan savay, kasıblıqdan savay bir yerim yoxdur. Allah mənə sənə eşşək yaradıb, mən gedim işləyim, sən yeyəsən.

Fatmanisə xanım. Acıqlanma, özüm! Mən pislik ilə soruşmadım, vallahi səni o qədər sevirmək ki, səninlə danışmaq mənə əvvəlinci ləzzətdir, acığın niyə tutur bala! (*Boynun qucaqlayır ki, üzündən öpsün. Ağa Məhəmmədəli itələyir onu kənara.*)

Ağa Məhəmmədəli. A kişi, o yana dur, sabahdan bəri günün qabağında əziyyət çəkiyəm... səndən ötrü deyil... Görək müştəriyə üstümü-başımı bəsləyib görüb məni piyan hesab edə, alış-verişdən düşəm?

Fatmanisə xanım. Doğru deyirsən, əzizim! Müqəssirəm! Di qoy öləndən öpüm get. (Ağa Məhəmmədəli istəyir gətsin *Fatmanisə xanım onu atəkləyir.*) Yox, vallah qoymam. (Ağa Məhəmmədəli *nəslə qalıb əlini uzadır.*)

Ağa Məhəmmədəli. Ala öp, tez ol! (Ətrafa.) Ax! Birdən bunu Güldəstə görə, günümü qara clər... Bir yumruq bura, ikisini də bura (ordalarına yumruq salır), üç qapaz da bura. (Sonra üzünü tutur *arvadına.*) Əzizim, bədsir, di qoy gedim, vaxt keçir, bir saat lengiməyin mənə yüz manat ziyanı ola bilər. (Gedir.)

Fatmanisə xanım. Sənə qurban olum, a gədə Məhi! Məhəmmədəli! Ağrın alım, a qaragöz, ax! Kaş ki acından ölən, sən gedib dükanda əziyyət çəkməyosən, həqiqət kişilərin haqqı bizdə o qədərdir ki, bundan da yüz qat artıq bizi kol eləsələr, bizi bazarda da sat-salar genə azdır... Bəli getdi, indi bir də gecənin yarısı gələcək. (Dayanıb fikirlənir.) Əyö!.. Fikrimə nələr gəlir, yox a!.. Yaxşı, bəs ona Güldəstə deyib, o yanın kəsmək idi, xeyr a!.. Dili yanıldı, Gülbəhar demək istəyirdi, nə deyim, irəli Şəhrəbəni deyirdi ki, Güldəstə ilə danışmağımı özü görüb... amma... (Bir az duruxur.) Şəhrəbəniyə də inanmaq olmaz, yalançının böyüyüdür. (Qapının dalından qaraçı övrətinin səsi gəlir.)

Qaraçı övrəti. Ay ev sahibi, Allah rızasına, ay xanım! Ay qaragöz xanım! Ay yeriyyəndə yəzə nəz eləyən xanım! A doqquz oğlum ilə on bir qızının hamısı birdən sənə qurban. Xanım, mənə köhnədən, təzədən bir şey ver geyim, Allah səni mətləbinə yetirsin.

Fatmanisə xanım. Hə! Qaraçıdır! Bəxtəvər başıma! Bir bu əskik idi, ey! Deyirlər bəzi vaxt bunların falı çox doğru olur. (Çağırır içəriyə.) A qız, gəl içəri görüm!

Qaraçı övrəti (girir içəri, çiyində xurcun). Salaməleyküm... uy ağrın alım, a qız! A maral qız! A qəşəng qız! Allahın altında görəydim sənə nişanlığın da sənə kimi qəşəngdirmi? Ballıdırımı? Təllidirmi?

Fatmanisə xanım. Fala baxmaq bilirənmə, a xala?

Qaraçı övrəti. Elə bilirəm, ağrın alım, cəmi dünyada qurd çobanı qızı Həlimənin falının tərifli söylənir, sən hələ indi soruşursan?!

Bəri elə o ağ biləyini... (Alıb ölcür.) A qızım, falın faldır, fərmanın Allah! A qızım, yeməyə görəyin əskik deyil, geyməyə paltarın, çox gen könüllü, səxavətli sən, birisi səndən bir şey eşidəndə sadıqlıqdan az qalrsan canını da üstə qoyasan, ürəyin safdır, danışanı adam bilirən, hürəni it. Gizli iş bilməzsən, bilsən də ürəyini deşər, hamının yaxşılığını istəyirsən. Amma gözlerim sənə qurban, hamı sənə yamanlığına çalışır, hamıya inanırsan, amma hamı sənə fənd gəlir. Cəmi ömründə bir dəfə böyük belədən qurtarıbsan, çox böyük belədən, evindən üç addımı, beş addımı, on addımı demirəm, sağamı, solamı, qibləyəmi, şimalamı — onu da demirəm. Bir adama oxşamaz, bir xor it, bir qamının beləsin yemiş var, həmişə sənə ayağından çəkir, həmişə bədənini danışır. Özünü ondan gözle, atam sənə qurban, o şümrü gözülü, qarğıdalı saçığına oxşayan saçlı, ürəyi yanımsız sənə ya bir belə yetirib, ya yetirəcək.

Fatmanisə xanım. Yaxşı, yaxşı, sarsaq söyləmə, dur get işinə, ala bu qəndi də sox gözüne, mən heç bir kəsə heç nə eləməmişəm ki, mənə pslik eləsin.

Qaraçı övrəti. Birçə köynək də ver, atam sənə qurban, anam sənə qurban, birçə köynək də ver, Allah sənə payını versin. (Fatmanisə xanım durur sandıqdan köynək çıxartır, övrətin stolun üstündən onun mərcan qolbağını götürür, sonra köynəyi də alıb gedir.)

Fatmanisə xanım. Fəlcəyə inanma, fəlsiz də qalma! Nə deyim inanmıram... Çölün heyvanının biri gələcəkdən xəbər verir, "bir göy-göz, sarısaç adam sənə quyu qazır..." Əyö, xeyr... heç vaxt inanıram, yəni Məhəmmədəli heylə iş eləyə! Xeyr a... heç vaxt gözümle görəndə də genə inanmıram, heç vaxt olmaz, "göy-göz, sarısaç..." Pərvərdigara, bu Güldəstədən heç gözüm su içmir, Şəhrəbəni dedi, dedim yalandı, indi də bu deyir... aralarda ondan savay göy-göz, sarısaç kimdir? Xeyr, elə özüdür, yox!.. Hələ iş olmaz, heç vaxt olmaz, Məhəmmədəli hələ iş eləyə!.. Bəs görəsən, bu Qasım ilə bir belə niyə qulaqlaşır. Gündə Qasım ilə xəlvət, gündə xəlvət, burada bir iş var, mən soruşanda da acığı tutur, deyir sövdə söhbətidir... İnanıram o mənə yalan deməz, nə deyim?! Qasım gələndə görüm bir növ ondan əhval bilə bilərəmmi. (Bu halda qapı açılır, Qasım içəri girir.)

Qasım. Xanım! Ağam nə dedi? Tez gələcək, yoxsa gec?

Fatmanisə xanım. Nə bilim, a Qasım... sən bilirən ağamın işini, köləyini, mən nə bilim. Biçərə Məhəmmədəli sübhədən axşamədək dükanda çalışır, çox zəhmət çəkir. (Keçir o biri otağa.)

Qasım (*bərk gülür, sonra üzünü məclisə tutur*). Hə! Çox zəhmət çəkir... Çox çalışır... Heç fərağatlığı yoxdur... Fəqir övrətlər necə sadələşir olurlar... Ağa Məhəmmədli nə təhər aldadıb... nə qədər inandırır, yoldan çıxardır, həqiqət artıq zəhmət çəkir. Güldəstə xanımın qoynunda əziyyət çəkir... Onun zəhməti səni görməkdir... Amma mən məəttələm... Bu tövr gözəli qoyub, gedib Güldəstə kimi səfəhə iyləsən, həqiqət insafdan kənar işdir, heyvandır, heyvan ağa Məhəmmədli... Görən bir növ ilə bunu Mahmud bəylə tanış etsəydim, işim iş idi, elə bil ki, iyirmi beş manat alıb oturmuşam, oradan sonra kefim kök olar... İyirmi beş buradan, otuz manatımız da ki oradan, Güldəstə xanımdan vurmuşuq. Ağa Məhəmmədliyə də ki, gündə papov çayımız var, xeyr, şeytan papağın hərleyim! (*Çirtuq çalır, bir bərk oynayır, bu halda Fatmanisə xanımın səsi gəlir.*)

Fatmanisə xanım. A Qasım, axır ağa gəlmədi!.. Nə eləyək, gəlsənə gedəsən dalınca, sübhədən ac gedib, çörək vaxtı da ötdü, çay vaxtı da, az qalır axşam çörəyinin də vaxtı ötsün, ac-susuz oturub düşkanda.

Qasım. Qorxma, ac-susuz olma, kaş ki, onun yediyinin beşdən birini sən yeyəydin.

Fatmanisə xanım. Axaq-axmaq danışma, mən onun təbiətini bilirəm, ölsə də bazarda çörək yeməz.

Qasım. Bazarda niyə yeyir, bilirəm bazarda yeməz. (*Gülür.*)

Fatmanisə xanım. Bəli, bazarda yeməz, evdə də yeməz, bəs harada yeyir... Həmişən? Nə var? Qasım, səndə nə var isə onun sözünü danışanda gülürsən gülsən, səndə bir iş var, görək mənə deyəsən. Sən allah, de görüm, nə var? O gün ağa ilə nə qulaqlaşır-dın, di tez de, de görüm nə qulaqlaşır-dın, qorxma əzizim, qorxma, vallahi bu sirri bir kəs bilməyəcək.

Qasım. Vallah xanım... (*Dilin sürüyür.*) Ey nə deyim... Axır bir şey yoxdur ki, deyim... Bəlkə ağa bildi, onda görək mən dəxi bu evdə oturmuyam... Yox, bir zad yoxdur... Ağam dükanə dahi getmir... Yox ey, bir dəqiqə başı açıq deyil, yəni işdən fərağat deyil, bazaradır. (*Üzünü o yana tutur.*) Yaxşısı budur deyim... Nə qayıracaq, mənə yeməyəcək ha! Çox olsa ağam açıqlanacaq, mənə qova bilməz, çünki mənsiz Güldəstə ona yaxınlıq verməz. (*Üzünü tutur xanıma.*) Xanım, sən mənə və iç ki, ağama deməzsən, əhvalatı nəql eləyim.

Fatmanisə xanım. And olsun Allaha, qardaşım ölsün ki, anamın gору haqqı bir kəsə sənəni adını verməmə.

Qasım. Heylədə ağam odur Güldəstənin, o göy göz, sarı saç, murdar sifətinin qulluğunda, o gün ağam mənə danışdıranda istəyirdi ki, mən onun yanına göndərsin, dedim mənə öldürsən də getməərəm, xanım bilər mənim tükümü dider.

Fatmanisə xanım. Yalan danışma, vələdüzzina, heç vaxt hələ iş olmaz, Məhəmmədli hələ iş eləməz... O mənə ata, gəda özgeyin artığını tuta, mən belə söze inana bilməyəm... Əsla inanmamam, vələdüzzina! De görüm, bu necə sözdür, bu nə işdir, nə şeytanədir?! Məhəmmədli oturub dükanə, sən burada onun haqqında söz qayırsan... (*öz-özünə*) Allah aman, birdən doğru olsa, mən necə ollam... Ölləm... Yox, belə iş olmaz... (*Qasıma.*) Hə, yaxşı, o Güldəstəni haradan tapıb, Güldəstə hara, o hara... de qorxma... inandır, indi ki başladın... dəxi mənim ürəyim ürkdü, bu gündən sonra fərağatlıq mənə haramdır, sübut gətir, sübut elə ürəyim sakit olar, sübut eləməsən... Ah! And olsun Allaha, oturma bu evdə, səni sudsuz-divansız, Allahsız-bəndəsiz özüm öldürəcəyəm. Onda görərsən ki, mən ələ salınıb oynatmalı övrət deyiləm. Sübut elə, sübut, nadürüst, qəlbimə od salıbsan, özün də söndür, tez ol... xeyr, hələ olmaz. Məhəmmədli, hələ iş olmaz... (*Ağlayır, öz-özünə deyir.*) Məhəmmədli, sən mənə aldadarmışsan... (*Qasıma*) Xeyr... tez ol, sübut elə, murdar nadürüst.

Qasım. Nə eləyirsən, ay xanım, bir söz idi dedim, qulaq vermə, yadımdan çıxart, elə bil heç eşitmədin, sübut eləmək, vallahi su içməkdən asandır... Elə bu dəqiqə bu otaqdan çıxmayıb burada sübut eləyəm, amma sənə ondan nəf yoxdur... de ha! Özün bil, çox təkid eləyirsən, baş üstə, sübut eləyəm, dur ağamın o köhnə boz şalvarını gətir buraya. (*Fatmanisə xanım durub gətirir. Qasım əlin salıb şalvarın cibindən qırağında Güldəstə yazılmış bir ipək dəsmal çıxardır.*) Buyur, xanım, başına dönüm... elə bilirən bu kişilər adamdır, bunlarda ürək var, məzhəb var, din var, özləri nə istəsə eləyər, amma Allah göstərməsin, hərğah arvad onlardan biizn öz istədiyin eliyə... (*Boz şalvarının cibindən bumajnikini çıxardır və onun içindən bir dastə bənövşə, sarı baş tükü ilə bağlanmış çıxardıb göstərir.*) Buyur, xanım... biçərə xanım, sən elə Ağa Məhəmmədliyə bənd ol, ondan ol çəkmə.

Fatmanisə xanımın bir müddət dili tutulur, bir azdan sonra başlayır.

Fatmanisə xanım. Hanı dəsəl? Hanı bənövşə? İntiqam lazımdır, görək intiqam eyləyəm, belə olmaz, belə iş olmaz... Əziz Ağa Məhəmmədəli... namərd! Nainsat! Adamlıqdan kanar! İntiqam! İntiqam lazımdır... görəsən, nainsaf ki, mən də adam imişəm, mən də öz xahişimə əməl edə bilərəm, bə day...

Qasım. Xanım, deyimmi nə elə? İstəyirsən ki, bu heyfi ondan çıxasan, onu odluyasan... Doğrusu, bu iş mənə səndən də artıq təsir edib, buna əvəz etmək lazımdır, belə olmaz. Bilirsənmi xanım, Mahmud bəy qonşumuz necə yaxşı oğlandır. Gülpərinin qızı Şamama ondan ötrü öldürdü, olub-qalanını Molla Əlimərdana cadu pulu verdi, bir zad qayıra bilmədi. Səkinənin də ondan ötrü dəli-divanə olmağı məlumdur.

Fatmanisə xanım. Kəs, sarsaq oğlu sarsaq! Heyvan, sənə min dəfə demişəm ki, özgə kişilərin sözün mənim yanımda danışma, mənə Məhəmmədəlidən savayı ayrı kişinin sözü lazım deyil... Ax! Məhəmmədəli, Məhəmmədəli! Mən belə deyim, sən get bir itin birinə qoşul... Yox, belə olmaz... Di a gədə, Qasım, danış... De görüm Mahmud bəy nə oldu, nə təhər oldu? De, vallah dəxi acığım-zadım tutmur.

Qasım. Yox, xanım, vallah qorxuram, deyə bilməyəcəyəm... Hələ heç zad, xeyr, heç elə danışdım (*üzünü kənara tutub*), yəni desəm nə olacaq, mənə öldürməyəcək ha... Bu halda, bu girdanda o gedib ərinə söz demiyəcək ha... Qoy deyim, nə olar, olar. (*Üzünü tutub xanıma*.) Belə xanım hamam Mahmud bəy səndən ötrü ölür, gecə-gündüz dəli-divanədir... Bir dəqiqə aram-qərar yoxdur, indiyə kimi əlli yol mənə deyib, mən səndən ehtiyat etmişəm, əlli manat mənə pul vəd edib...

Fatmanisə xanım (*çığıra-çığıra*). Kəs, vələdüzzina! Kəs, haramzadə nanəcib... ağzının sözün bilmirsən, gör sənə nə eləyəcəyəm. (*Ürəyi püs olur*.) Ax! Məhəmmədəli axırı mənə bu günə qoydun... Gör kim mənə sifariş göndərir... Mahmud... burnu zilxılı Mahmud... Məhəmmədəlinin bir sallanışını otuz onun kimi oğlana vermərəm... Xeyr, belə olmaz, intiqam görəkdir, intiqam... görək əvəz olsun... nə təhər əvəz eləyim... qoy elə mən də onu əvəz eləyim, görsün ki, adam adaman dönməyi cəhənnəmə odundan bətərdir... Qoy görüm... Yaxşı, Qasım, razıyam, yaxşı... and olsun Allaha, donquzun ətində rəğbətım var ki, Mahmudda mənim rəğbətım olmaz, amma yox, görək əvəz olsun... Yox, yox, mən nə danışiram?!

Məhəmmədəlidən ötrü öz namusumu, öz abırımı itirirəm? Xeyr, olmaz... Yox, əvəz görək, əvəz... De, Qasım! De, qorxmı, de... sən eləyəndə yaxşı olar, mən eləyəndə pis? Xeyr, döymə qapımı, döyərlər qapını! (*Bu sözlərin hamısını Fatmanisə xanım bir iztirab və tələşə halda danışır.*)

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

Ağa Məcidin evində ittifaq düşür, otaq xəli, gəbə ilə döşəni, otağın iki qapısı var: birisi eşiyə, biri həyəmə. Otaqda nahar stolu açılıb, hər cürə xörəklər, çaxır və araq, səkkiz nəfər qonaqdır. Hamısı cəhəl səvədoğruda və əksəri Yevropa paltarında, o cümlədən Ağa Məhəmmədəli.

Ağa Məcid. Xeyr, Ağa Məhəmmədəli, başın üçün səhvın var, arvadı bərk qorumaqdan fayda yoxdur, bunlar hamısı nağıldır, hamısı bağlıdır cürbəcür ittifaqlara... Kişi ilə arvadın arasında olan əlaqələrə, arvadın tərbiyyəsinin mərtəbəsinə, dairədə olan cəməətin təsirinə və sairələrinə, yoxsa filankəs arvadın saxlayır, arxayın olsun ki, arvadı pakdır. Belə deyil, xarici millətlər arvadlarına artıq azadlıq verir, arvad ilə kişinin azadlığında az ittifaq var. Özünə məlumdur, Yevropa arvadlarını xarici vilayətlərdə tək və tənha səyahət edən görürsən, amma ümidvaram ki, onların hamısı binaməs deyil, çoxusu namuslu və müstəqimlüləzadır.

Ağa Məhəmmədəli. Bağışla, qardaş, amma bu əfkarda mən sənə şəraitdə bilməyəcəyəm, arvad bir vəhşi heyvan misallı şeydir, sən zəncirdə saxlamaqdan qeyri əlac yoxdur. Mən arvadı buraxandan sonra ki, get kefin istəyən adamla göz, nə növ istəyirsən hələ elə, mən ondan və onun namusunun tündürist olmağında necə xatirəm ola bilərəm... Xeyr, heç vaxt; arvad girovə yoxsuludur, görək ona göz verib işiq verməyəsən. Arvad ilə kişi, od ilə pambiq misallı şeydir, heç vaxt sazişlər olmaz.

Ağa Məcid. Yox, əzizim, yox, bir belə arvadın haqqında zalım, onun insanıyyəti haqqında dairəsin bir qədər dar etmək zəhi binaşlıqdır. Sənə ərz elədim ki, bərk saxlamaq arvadı yaman yoldan hifz eləməz, necə ki, özün də buyurdun ki, arvad vəhşi heyvan misallıdır. Bəli, belədir, amma tamaşadır ki, bu vəhşi ömründə birçə dəfə zənciri qura, onda onun binizamlığına sərhəd olmaz. Bir də, qardaş,

Yevropa adamları hər işdə bizdən qabaqdır, hərgah onlar arvadın azadlığında bir qəbahət görsəydilər, yəqin ki, onu caiz bilməzdilər.

Ağa Məhəmmədəli. Sizin buyurduğunuz ilə sabah tezdən arvadlarımızı bəzəndirək, hərsi də çiyinə bir şeytan qanadı tıksın, üzün-gözün sıgallasın, buyursun başa gəzməyə, orda da bir qəşəng aşşaf tapıb onunla bahəm bağın xəlvət yerlərində eys-ışrət eləsin. Biz də yavaşca dırnaqlarımızın üstündə gözək ki, bizim xanımın söhbətinə mümaniet eyləməyək. Bağışlayın, doğrusu, mən bacarmıyacağam, mənim zöhləm dünyada bir başa qoyulan meşə böyüklükdə şlyapadan, bir də arvadları zeyqəl növş edən karsətdən gedir.

Ağa Məcid. Bağışla, qardaş, mən heç vaxt bu məzmun demədim, arvadın bağda əfsərlərlə gözib, bica söhbət eləyib, qaranlıq yera çəkilməyi heç vəchlə caiz deyil. Amma arvadların bitərbəy qalıb dünyadan bixəbər ancaq maşın kimi, bir müəyyən işə məşğul olmaları şayani təəssüfüdür. Bir də, qardaş, mən öz elədiyim azadlığı o arvada vermək olar ki, işlərindən baxəbər ola, namus nədir, həya necə şeydir, bunları qana. Yoxsa mən Şəhpərinə, Gülpərinə-filanı demirəm ki, çarşavın başından alıb, deyəsən get kef çək, xeyr, bir o qədər də səfeh deyiləm. (Təklif eləyir.) Niyə yemirsiniz? İcmirsiniz? Qardaş, yoxsa bizim boşboğazlığımız sizi doyurur, buyurun, təvəqqe eləyirəm... Ağa Kərim, canınız üçün belə dolma olmaz, təvəqqe eləyirəm kababdan yeyin, mən ölüm, gör nə lotif plovdur... Hı! Ağa Məhəmmədəli nə durubsan, niyə araqqlamırsan, sən ki bu səbrin yiyəsi deyilsən.

Ağa Məhəmmədəli. Bəli, özgəyə yaxşı əriştə kəsirsən, özünə umac ova bilmirsen... Bəs sən özün nə vaxt adam olacaqsan, özgələre nəsihət eləyir, özünü ağıllı hesab eləyir, amma araqdan qaçır... araq-çaxır içməyənin nə ağılı, nə kamalı? Mən ölüm tök, adamsan, götür, mən ölüm, mənim sağlığımıza bir stakan vur.

Ağa Məcid. Mən ölüm, niyə elə deyirsən?! Özün bilirsen ki, mən ondan ayrı vəchlə pəhriz etməm, bə qeyr əz in ki, xasiyyətim pisdır, içsəm, xalqa çox əziyyətim dəyər. Bir də əslində çaxır-araq bir şey deyil, əsla nəf götürmür zərərdən səva, adamı ağılından kənar eləyir və hələti-məstlikdə insan hər bir qəbih işə mürəkib olur. Əlavə, əgər Rusiyanın məşhur filosofu qraf Tolstoyun sözüne inanmaq olsa, dünyada biinsaf işlərin yüzdə həştad səkkizi içkiyə və tütün çəkməyə meyilli kəslərdən baş verir. Bir şeydən ki, mənə qəpik nəf yox, amma külli ziyan və əzmlilik və nalayiqlik var, onun işlənməsi

şəriətin hökmü o yana dursun, mənim öz nəfsimin yanında da qəbih əməldir, bununla belə mənim sizlərin içməyinizə mümanietim yoxdur və necə ki, görürsünüz, sizdən ötrü çox gözəl içkilər hazırlamışam. Çünki bu bərədə də sizə mümaniet etmək azadəliyə sərhəd qoymaq olar. Hansı ki, mənim etiqadımca eyni xətdədir, iç əvvəlinci stakanı mənim sağlığımıza.

Ağa Məhəmmədəli. Ağa Məcid, sən sağlığına, sən arvadının sağlığına, sağ olun, var olun! (İçib qurtarandan sonra.) Pəh, pəh, pəh, belə zad olmaz, köpək ölünən malı adamın boğazından getməmiş ruhuunu təzələyir, hər şeydən əvvəl bunun tərifı budur ki, ürəyi təmiz eləyir, insanın içəridə bir gizlin sözü qalmır, belə zad olmaz.

Ağa Məcid. Elə orası pisdır ki, içəridə gizlin söz qoymur, adam onun səbəbinə bəzi vaxt elə sirlərini izhar eləyir ki, heç onları açmaq lazım deyil idi və çox vaxt nəhaq qana bəis olur, xülasə ki, bir şey deyil icad ediblər. Kef, ləzzət özü təbii görək, nəinki onu dərman ilə götürəsən.

Ağa Məhəmmədəli. Bunu da içək bizim əzizimiz ağa Cabbarın sağlığına... Sağ ol, qardaş, Allah səni mətləbinə yetirsin, var ol, Allah Ağa Məcida də ağır-şüur versin ki, o da içsin, xalqdan geri qalmasın...

Ağa Cabbar. Sağ ol, qardaş.

Ağa Məhəmmədəli. Pəh, pəh, pəh, belə şey sən öl görməmişəm. Birçə yol belə çaxır Nijniyə gedəndə Hacıtərxanda içmişəm... Hə! Nijni dedim yadıma düşdü, Ağa Məcid, bu il gedəcəksənmi Nijniyə, yoxsa yox?

Ağa Məcid. Bəli, əlbəttə, gedəcəyəm, necə olar ki, getməyim, ancaq bir ildir ki, gözümlə ona dikmişəm, ora da getməyəm olarmı, amma, doğrusu, bizim getməyimiz də bir qəpiyə dəyməz, gedib nə qayırıq. Özgələr alışı-veriş eləyir, biz tamaşa eləyirik. Allah yaradıb sövdəyə yəhudini və sairələrin, biz heç. Bizlər əvvəla özümüzü elə göstərmişik ki, bilmərrə etibarımız yox, ikinci, təhrin bilmirik, üçüncü, bizdə cümhuriyyət yoxdur. Hansımız işi bir az qabağa getsə, ona paxıllıq eləyirik, amma qeyri millətlər arasında yaxşı sövdəgər millətə fəxr hesab olunur. Hamı onu möhtərəm tutub onun tərəqqisinə şey edir... Sən necə, Ağa Məhəmmədəli, bu il gedəcəksən, yoxsa, hələ ki bu bir ildə mən sənə burada bir qəpiklik alışı-verişini görməmişəm, dükan da az-az gəlirsən, bilmirəm nə var.

Ağa Məhəmmədəli. Niyo, şükür olsun Allaha, mən bulki kimi alış-veriş elədiyim yoxdur. Ancaq mən hər saat gəlib sizə öz alış-verişimin hesabın verə bilmərəm, bir də bulki sövdam elə sövdadır ki, hər adama açə bilmərəm, ələlxüsus sənə... Doldurun stəkanları için ağa Cəfərin sağlığına, sağ ol, qardaş, çox sağ ol. *(İçir, sonra başlayır.)* "Yarın bağında üzüm əsgəri". *(Otuduğu yerdə çırtq vurub oxuyur və sümüklərinə hərəkət verir, ondan bərk gülür.)* Bəli, Ağa Məcid də cəmi arvadları azad elədi. *(Keflilik halətində danışır.)* Ax, kaş sən deyən doğru olaydı. Bir dostum var, onunla xəlvət görüşməyindən o da tənqə gəlib, mən də, bilmirsən başımıza nə müsi-bətlər gəlir, ay kaş ki, arvadlar hələ azadə olaydılar.

Ağa Məcid. Budur ha, mən deyəndə ki, çıxardan adama rüsvay olmaqdan, biədəb danışib sirin hər yətan adama deməkdən səva nəf yoxdur, mənimlə bəhs edərsiniz. *(Ağa Məhəmmədəli bir stəkan da içib lap məst olur.)*

Ağa Məhəmmədəli. Bəli, əlbəttə, sizə məsləhət deyil, çünki bir tərəfdən də sənə toxunur.

Ağa Məcid. Nə mənə toxunur, qardaş! Nə dəxli var! Ancaq mən deyirəm ki, çıxır içmək biədəbliyə bais olur, dəxi mənə niyə toxunsun, məgər adam içəndə ağzına gələnə söylər, sən keflisən, dəxi mən sənə nə deyim.

Ağa Məhəmmədəli. Mən kefliyəm, mən? Mənim ömründə kefləndiyim yoxdur, qələt eləsin keflənən. A mən ölüm, mən kefliyəm? Mənim haram keflidir? Kefli olacağına kimin... *(Bu halda Ağa Cəfər onun ağzını yumur.)*

Ağa Məcid. Mən ölüm götür iç, başına dönüm iç, zarafat eləyirdim, sən kefli-zad deyilsən, kefli mənəm. Sənə nə olub kefli olasan, mən ölüm incimə, iç.

Ağa Məhəmmədəli bərkdən gülür.

Ağa Məhəmmədəli. Ura! *(Stəkanı doldurur.)* İçirəm bu stəkanı Güldəstə xanımın sağlığına, ura! Allah onu sağ eləsin, var eləsin.

Ağa Məcid *(bərk çıxır)*. A gədə, sarsaq oğlu sarsaq, dəli olmayıbsan, sarsaqlamayıbsan. Keflənibsen çıxarını iç, bura nə arvad sözü danışmaq yeridir, nə nəcib oğlu nə nəcib!

Ağa Məhəmmədəli *(bərk gülür)*. Ha! Ha! Ha! Qələt elədim, Ağa Məcid, ha, bağışla bilmədim, nə ələyək Fatmanisə xanımın sağlığına olsun ha! İncimə, mən ölüm incimə, qardaş, səhv elədim,

mən kefliyəm... Bu! Nə bərk acığın tutub ha, ha! Məni yeyəcəksən, gəl ye! Bah, sənədən qorxdum, heç Rüstəm pəhləvandan da qorxmuram, indi sənədən qorxacağam? Min dəfə ağ divin ciyərin çıxartmışam, heç qorxmuram, indi sən gözünü bəreltmək ilə *(göz-lərini bərkəldir)* sənədən qorxacağam.

Ağa Məcid. Di yaxşı, iç, iç çıxarını, uzun danışma, adam içəndə də görək adamlığını əlindən qoymaya, içə bilmirsən, içmə, sənədən bir-ikisi təvəqqe ələmir, adam öz qüvvəsincə iş görmək görək.

Ağa Məhəmmədəli *(onun ağzını ayır, ondan sonra oxumağa başlayır)*. Ura, Allah, Allah! *(Başlayır cürbəcür bimənə sözlər oxumağa.)*

Ağa Məcid *(gülür)*. Can, vilayətimizin tacirinə bax! Yaxşı, di iç, iç ha, iç mənim sağlığıma.

Ağa Məhəmmədəli. Sənin sağlığına min il qala içməyəm, indicə mənə dediyin sözlər görək ki, yadından çıxdı.

Ağa Məcid. A kişi, sarsaq olma, tək iç, bəs sən mənə deyəndə xəbərin olmadı ki, nələr dedin.

Ağa Məhəmmədəli. Mən sənə bir söz demədim, dedim ki, ax nə deyim, dedim ki...

Ağa Məcid *(onun sözünü kəsir)*. Bir də təzələmə, iç, çox yaxşı, iç görək, iç qurtarsın, sağ ol, var ol, hə! Qurtar görək, hər nə desən, donluğuna hesabdır, indi sənə dinnək olmaz, kefin kökdür.

Ağa Məhəmmədəli. Dedim ki, kaş Güldəstə xanım da burada olub bizimlə içeydi, bir söz ha demədim, niyə inciyirsən?

Ağa Məcid. Sarsaq oğlu sarsağa ha deyirsən ki, təzələmə, əlində samanını ye, olmaz görək murdar oğlu murdarın ağzı əzilə, degilən, a piyaniskə, vələduzına bu arvad sözü hardan beyninə düşdü, kifayət deyilmi? Kefliliyin əvvəlcinci pis sifəti budur ki, bir şey başına düşəndə gedir axşama.

Ağa Məhəmmədəli. Eh, dəli olmayıbsan, kefli də deyilsən? Sarsaq da oğlusan, axmaq da oğlusan, nə yekə-yekə danışarsan. *(Ortada bir bərk gülür.)* Ay sənə qurban olum, mən ölüm keç, mənim hər sözümə qarışma... Kefliyəm də, özün görmürsən. Vermiyeydin, içmiyeydin, özün verdin, mən ki güc ilə almadım, indi də sarsaq-sarsaq danışarsan. Çölün səfəhi, vallah durram təpəni əzərim!.. Sağ olun, sağ olun, götürün mənim sağlığıma. Hə sənin övrətinin sağlığına içirik, bizim alabaşın sağlığına.

Bu halda o biri evdən Ağa Məcidin nükrə gəlib ağasını kənara çağırır.

Heydərəli. Ağə, xanım deyir ki, bu saat bu dəstəni oradan dağıtsın, vallah dağıtmasa, özüm girərəm oraya, biabırçılıq qayıram. Axırı bizim evimiz işrəki dükəni olub ki, hər yetirən gəlsin burada kəflənsin, ağzına gələn söyləsin? Ağə Məhəmmədəli nə adamdır ki, onu evinə qoyur, görmür ki, sarsaq sözlər danışır, hələ adamı da adam evinə qoyar, öz övrətinin sağlığına aləm içir, o da gəlib mənim sağlığıma içir.

Ağə Məcid. İtil o yana get, xanıma degilən, o niyə hələ şeylərdə qulaq asır ki, onu da eşidə... Kəfidir hələ iş olacaq. Qonaqdır, nə eləmək olar, görək təklif eləmiyəydim. İndi ki, gəlib, görək səbir eləyək, hər nə desə, keçək, degilən qulaq asmasın, belə işlər çox olar.

Ağə Məhəmmədəli (bir stəkan çıxır töküüb yığırür Heydərəlinin dalınca). Alə mən ölüm, alə iç, adamsan, adam oğlusan, bu bir stəkani mənim sağlığıma, mən ölüm. Alə da, ağənin sağlığına, xanımın sağlığına iç. (Heydərəli çıxıb qaçır.)

Ağə Məcid (yənə pozulur). Əstəğfürullah, nə iş düşdü, a godo, bu arvad sözü bunun hardan beyninə düşdü? A zalım oğlu, iç çıxarını, bu arvad səhbətini aradan çıxart, adamsan. (Nəsihətyanə.) Axı eyibdir, özüm, adam adamın arvadının sözün məclisdə danışmaz.

Ağə Məhəmmədəli. Yaxşı deyirsən, bir də danışmaram... vinavat. (Əlini uzadı onun əlini tutur.) Bağışla, mən ölüm, qardaş, bağışla, kəffiyək də... Bağışla! Bağışla! Bağışla! (Deyib oxuyur, o biri-ləri də onunla səx-səşə verir.) Bağışla! Bağışla! Ağrın alım, bağışla! Qadan alım bağışla! Uzunqulaq bağışla! Eşşəkqulaq bağışla!

Ağə Məcid (təngə gəlib butulkaları yığıdırur). Dəxi bədsir, qardaş. Allah rızasına dəxi kifayətdir, yuxunuz gəlir, durun gedin, mənim də yuxum gəlir... Haqqımız var, uzunqulağam da, eşşəkqulağam da, bir az da oynayın. Bu nədir, axır nə işdir ki, mən tuturam, doğrudan da ki, müsəlman heç şeyin sərhədin bilməz, başqa millətdən olanlar da içir, ancaq belə şeylər olmur.

Ağə Məhəmmədəli. Qələt elədim, Ağə Məcid, mən ölüm yığışdırma. A kişi, dəxi nanəcilik eləmə. Mən ölüm, sən öz canın, sən Güldəstə xanımın canı, ağrın alım, qurbanın olum! (Əlilə yoldaş-larına işarə eləyir.) Bağışla! Bağışla! Ağrın alım, bağışla! Güldəstə xanım, bağışla! (Ağə Məcidə) Gətir üzündən öpüm, sənə qurban olum, səndən Güldəstə xanımın iyi gəlir uy! Onun adına da qurban olum, özünə də qurban olum, gözüne də qurban olum, bircə qoy öpüm, bilirəm Güldəstənin ətri gələcək... Ah, kaş Güldəstə xanım burada

olaydı... onsuz çıxır haramdır, onsuz məclis bir qəpiyə dəyməz, mən həmişə onunla bahəm içməyə adət eləmişəm.

Ağə Məcid (hirsindən titrəyir, amma özün saxlayıb başlayır ondan sual eləməyə). Yaxşı, Ağə Məhəmmədəli, öp, Güldəstənin iyi gəlir... Elə danışırсан, sən ki Güldəstəni görməyibсэн, nəhaq yərə nə danışırсан. Güldəstə sənə tanımır, yoxsa görübsən, tanıyırsанми? Mən ölüm, doğrusunu də görüm?

Ağə Məhəmmədəli (bərk gülr). A, mən Güldəstənin iyni bilmirəm? Ona mən qurban olum, onsuz mənim bir günüm olmasın. (Birdən guya ki, ayılır.) Yox, yalan deyirəm, Güldəstə mənim bacım-dır, hələ iş olmaz... Bağışla! Bağışla! (Yənə hamı birdən.) Eşşəkqu-laq, bağışla! Qabanqulaq, bağışla!

Ağə Məcid də qarışır onlara ki, dürist söz alə bilsin, səslər kəsildəndən sonra yənə başlayır.

Ağə Məcid. Hə! Mən ölüm də görüm, nə təhər oldu, Güldəstəni heç görübsənmi, ləzzətli arvadıdır? Mən ölüm, nağıl elə.

Ağə Məhəmmədəli (ayaq üstə durub yığıla-yığıla bərk gülr). Bağışla! Bağışla! Görmüşəm, bağışla! Çox görmüşəm, bağışla! Min yol görmüşəm, bağışla! Mənimlə aşınadır, bağışla! Bağışla! Bağışla!

Ağə Məcid. Sözüne inana bilmirəm... Yalan demə, hərgah sənənlə aşınadır, bir nişanəsi görək olsun sənə, hərgah nişanəsini göstərsən, onda bilmək ki, doğru deyirsən. (Sonra üzünü ətrafa tutur.) Çox vaxt adamlar sözlərinin doğrusun kəfilik halətində deyir, deyəsən mənim evim yığılıb, mən arvadımdan heç vaxt arxayın olma-mışam, çünki ona əslə tərbiyə olunmayıb. Bu əhval doğru olsa, arvadların azadlığına bir əks olan adamlar çox şad olacaq və mənə deyəcəklər. Hərgah üzümə deməyə, daldı ki arvadların azadlığına çox şey edənən cəzəsi budur, dəxi deməyəcəklər ki, buna bais, əvvəla, mənim arvadımın bitərbiyə olmağı, saniyəni iyirmi yaşa kimi çox nalayiq dairədə böyüməyidir. (Üzünü tutur Ağə Məhəmmədəliyə.) Hə! De görək, yalançı pəhləvan, sübut elə görüm... Yalan danışmaq asandır, dalın bağlamaq çətin, sübut elə görüm Güldəstəni görmə-yini. (Üzünü ətrafa tutur.) Hərgah bir elə iş olsa, qandan soyayçı çarə yoxdur... Öldürmək görək... görək öldürəm, ayrı bir eləci yoxdur.

Ağə Məhəmmədəli. Mən yalan deməmişəm, deməmə də, bağışla! Bağışla! Güldəstə xanım, bağışla! Eşşəkqulaq, bağışla! (Yol-daşlarına işarə eləyir, hamısı birdən "bağışla" deyə-deyə əlin salır

cibindən Güldəstənin dəsmalı çıxardır. "Bağışla, bağışla!" – deyib yerə atır.)

Ağa Məcid dəsmalı görün kimi yıxılır, üroyi gedir, bir azdan sonra ayılır.

Ağa Məhəmmədəli (yenə). Bağışla! Bağışla! *(Deyə-deyə cibindən bir dəstə bənövşə Güldəstənin saç tükü ilə bağlanmış çıxardıb atır.)*

Ağa Məcid bənövşəni götürüb telosik baxır.

Ağa Məcid. Hə odur... Haman mən padşahlıq bağdan götürüb verdiyim bənövşədir ki, sonra mənə dedi bənövşəni qovzayıb, bu da onun öz başının tüküdür, ay nalayiq... ay bitəriq... bitəribyə... qan görək, qandan səvayı ələc yoxdur.

Ağa Məhəmmədəli. Bağışla! Bağışla!

Ağa Məcid *(cibindən revolver çıxardıb)*. Bağışla! Nanəcib! Bitəribyə! İnsaniyyətdən kənar... bağışla. *(İki dəfə Ağa Məhəmmədəlini nişan alıb atır, dəymir.)*

Ağa Məhəmmədəli evdən çıxıb qaçır, qalanlar da onun dalınca.

Ağa Məcid. Dəymədi, qurtardı əlimdən nanəcib, dəli! *(Deyə-deyə müxtərib o başa–bu başa çapılır, dəlilik halatında, sonra qaçıb özünü arvadının otağına salır və oradan səs gəlir.)* Hani! Bu nanəcib, öz namusunu hər yetənə satan bitəribyə! Görək öldürəm... qan görək... belə yerdə görək can tökülə! Qaçıbsan, ay binamus, söhbəti eşidirmişsən, onun üçün qonaqları baradan dağıtmaq istəyirmişsən ki, əhvalatı açmasınlar, get, yaxşı qurtardın, ancaq boşanmaqdən qurtarmazsan, dəxi sən görək mənim evimin üzün görməyəsən... Vay, necə qaçdı qurtardı, necə bunun qanı vacib idi. Şayəd, bu biri qapıdan o biri otağa qaçmış ola, gedim görüm... Ax, ziyadə xoşbəxt ollam səni tapsam, ay bədbəxtin qızı. *(Deyə-deyə əlində revolver, divanavar o biri otağın o küncün, bu küncün gəzir və öz-özünə danışır.)* Vay! Sənə etibarım bu idi, Güldəstə... Sənə belə etibar eləyirdim, Məhəmmədəli! Vay görək nə olacaq. Məhəmmədəli, yaxşı sifət deyil bu, dəymə qapımı, döyərlər qapını. *(Deyib ağlayır.)*

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Əvvəlinci pərdə

Ağa Məhəmmədəlinin otağında ittifaq düşür. Otağın bir tərəfində şirna qoyulub dalında xətt, bir tərəfində stol üstündə nəvbəvəş şeylər.

Qasım. Dedim şeyx şeytan papağın hərleyib, tamaşa elə mən ölüm, gör necə alagöz iyirmi beşliyi vurdu. *(Cibindən iyirmi beşliyi çıxardıb, öpüb qoyur gözünün üstünə.)* Atam sənə qurban, a pul! A kişi, axmaq adamlar mənə deyirdi ki, getmə nökr olmağa, guya ki, mən öz işimi bilmirdim, harada mən bir gündə iyirmi beş manat qazanardım. Hələ ki bayramımdı, ya indi Ağa Məhəmmədəli bilib məni o dünyaya, babamın qulluğuna göndərəcək, ya bu da bir kefdi elədim... Xeyr a, bilməz, onun kimi eşşəkləri iyirmi il çıpaq minən mənəm, otuz beş il də palanlı, onun gözünü Güldəstə elə örtüb ki, gəlib arvadını lap mənim özümlə bir yerdə görsə də, genə mənə dinə bilməz, çünki Güldəstənin haçarı mənəm, amma bu Mahmud bəy də az axmaq adam deyilmiş ha. Tamaşa elə gör nədən ötrü mənə iyirmi beş manat verdi. Mənə, mən danqır keçələ ki, mənim özümlə bazara çəkib satsalar, heç kəs altı şahı qara pul verməz... Uh yox, baxma keçəlliyyə, keçələmsə də, burada *(başın açib, vurur)* beyin çoxdur, amma cənab Mahmud bəyin birçəyi çox səliqəli, bığları puf! Tumarlıdır, amma beyni çürükdür, öz arvadı min dəfə Fatmanisə xanım-dan gözəldir, amma kendli erməninin itin nefsindən mürdardır. Kənddə bir milçək uçanda burada onun ağzı sulanır, görün onun övretinin neçə aşnası var? Amma fəqir Fatmanisə xanım açıqca Mahmud bəyə söz verdi, yoxsa onda bilmərrə könlü yoxdur. Heyif belə təmiz, düz, mələkə arvada ki, hələ mürdərə arvad olub. Hələ yenə qorxuram ki, sözündə durmaya, biabırçılıq ola, Mahmud bəy də pulunu menden istəyə, evcigim yıxıla.

Qapı açılır Mahmud bəy daxil olur.

Mahmud bəy. Ya Allah, Ağa Qasım! A heyvan, pulu almağını elə qənimət bildin, mənə demişdin saat ikidə özüm dalınca gələcəyəm, indi saat birdir gəlmədin, mən özüm dalınca gəldim... Hani bəs xanım, haradadır, ay lotu! *(Gülə-gülə göz vurur.)*

Qasım (əlin ağzına uzadıb yavaş danışmağını işarə eləyir). Yavaş danış, başına dönmür, mənə qana salarsan, qoy görək, gir şirmanın dalına, nəfəsini çıxarma, indicə gələcək, görüm bir növ yumşalda biləmmi, olmuyatmuyat sən nəfəsini çıxardasan, hərgah yola gəlməsə... elə arvadın, həylə işi olar, qulaq asma, mən çıxaram bəhanə ilə çölə, sən qəflətən çıx tut, nə qayıracaq?!

Mahmud bəy girir şirmanın dalına.

Qasım. Əcəb ütidir, Allah savışıdır.

Fatmanisə xanım girir içəri.

Fatmanisə xanım. Qasım! Necə oldu Məhəmmədəli gəlmədi?

Qasım (gülə-gülə). Xeyr, gəlmədi, nə eyləyirsən gəlməyin, nə qədər gec gəlsə, bizə məsləhətdir. Mahmud bəyə söz vermişəm, indicə gələcək buraya sənənin yanına, bu da onun şəklidir. Dünən vermişdi ki, sənə verim, yadımdan çıxıbdır. (Bir şəkli çıxardıb verir Fatmanisə xanına.)

Fatmanisə xanım (şəkli özündən kənar tullayıb bərk çıxırır). Sarsaq oğlu sarsaq, binamus, mənim çörəyim sənə haram olsun. Mən dünən sənə acığa düşüb bir söz danışmaqla getdin tez binamusluğunu bürüzə verdin. Murdar oğlu murdar, qələt eləyir Mahmud bəy atababası ilə, bürün çəkən İlyasın oğlu indi gəlib adam olub, mənim yanıma adam göndərir, mən min hələ it olsa onların hamısına özümü bərabər tutmam... Ax Məhəmmədəli, Məhəmmədəli! Axırı belə elədin ki, aləm Mahmudun arvadının yanına adam göndərsin, o da mənim bu təhər keçəl, vələduzzina çörək tutmuş (başmağını götürüb onun tapasına çırpır) haramzadə da getsin mənə xəbər gətirsin, vələduzzina! Get ona degilən ki, vallahi cürət eylər, bir də belə söz danışar, qardaşlarıma deyərəm onu bazarda iti doğrayan kimi doğrar, birçə o fikir eləsin, görsün kimdir. Bəş il bundan irəli onun adı nə işlərdə çəkiliirdi, bacısı Gülləndam xanım haralarda gəzirdi, dəxi belə fikirlərə düşməsin, eşidinnimi, haramzadə!

Qasım. Ay xanım, mən nə eləyim? A başına dönmür, qələt eləmədim ki, sənə onun dediyini xəbər verdim, özün dedin ki, görək Ağ Məhəmmədəliyə avoz eyləyəm, mən də dedim, yoxsa o mənim yatsam yuxuma da girməzdi, o nə itdir sənənin könlün olmayandan sonra, o nəçidir, onu elə mən özüm iti öldürən kimi boğub öldürürəm.

Amma Allah elə eləyirdi ki, buraya gəlməyirdi, gəlsə, bəyirir oluq, o da bir dəli şeydir, xəncəri çəksə, adamı tikə-tikə doğruyar, heç üstü də açılmaz ki, kim elədi, nə oldu.

Fatmanisə xanım. Tez ol çıx get, degilən gəlib-eləməsin, degilən sənədən qorxub, sənə yalan demişəm. Mən hələ sözü xanımına deməmişəm, nə də deyə bilmərəm, eşidirsən, tez ol yeri. Yoxsa səni bu saat özüm öldürürəm, tez ol mən də gedirəm o biri evə, tez gəl, xəbərin gətir, mənə arxayın elə.

Fatmanisə xanım qoyub gedir, hamam saat otaqdan Mahmud bəy çıxır.

Mahmud bəy. Bu nə itdir, oğlan, biqeyrət, sən gəlib buna heç zad deməmiş, mənə də buraya gətirirsən. Bəlkə elə mən gəlib burada onunla üzbüz çıxaydım və o sözləri mənim üzümə deyirdi, onda sən necə olardın.

Qasım (üzünü o yana tutub). Səndə olan namus mənə məlumdur... üzümə deyirdi... guya ki, indi harasına deyirdi, öz arvadını başına qoyub, özge ilə əlaqə yaratmaq istəyən kişidə namus olacaq ki, adama da nə qayır? (Sonra üzünü tutur ona) Bəs, a bəy! Sən deyirsən ki, mən cahillik eləmişəm, elə belə eləmişəm... Fatmanisə xanım min illik lotudur, o gəlib içəri girən kimi səni gözü almışdı. Onun üçün hələ top-tüfəng eləyirdi, o sözlər hamısı yola gəlmək əlamətidir. İşin düzəlib, gir otur yerində, indicə özü səbir eləməyib o biri evdən qaçıb gələcək, pəs mənə niyə yola salır, özü bilmir ki, sən buradasan? Qəsdən hələ mənə başdan eləyib, hi! Gələn kimi sən dinnməz-söyləməz çıx... Gördün bənd-bərən necə bağladım ki, öldürür belə olu, filan olu, dedim, eyhanə birdən səs eylər... Sən bu qara lələşini usta bil, xam bilmə. (Gedir.)

Mahmud bəy. Ay sarsaq, sarsaq! Gör nə binamus işdir öz-özümə qarşı. Atama, anama, özümə, bacıma nələr dedi, dinə bilmədim, belə də bədbəxtlik olurmu? Yox, onu birçə dəfə qucaqlasam hamısı yadımdan çıxacaq. (Girir o biri evə, bu halda Fatmanisə xanım daxil olur.)

Fatmanisə xanım. Ah, Qasım qayıtmadı! Allah sən savışıdır, birdən Qasım ayrı yol ilə gedə, o da ayrı yol ilə gəlib mənə burada tapa, evim yıxılar... Heylə iş olmaz, ilahi, mən necə ollam, o mənə yaxın düşə bilməz, bu şəkisizdir, ağzi nədir, nə cürəti var... bir də, elə belədir, arvadın könlü olmasa kişi ona nə qayırta bilər... Ah, Ağ Məhəmmədəli, Məhəmmədəli! Göreydim bəs bu insafdan səndə

niyə yoxdur, sən niyə birçə xəyal eyləməyibsen ki, axı mənim arvadım var... Görəsən, ilahi, dünyada elə yar varmı ki, orada kişi pis iş tutmaqdan ötrü, bizim yerdə yoldan kənara çıxan arvadlara fahişə arvad dedikləri kimi, yoldan çıxan kişiləri də dəxi fahişə kişi deyib məclislərdən, ali icmalardan qovalar. Ah, heyələ bir yer olsa, mən gedib orada kəniz ollam, qapı süpürürəm. (Ağlaya-ağlaya başını aşağı salır, tikişlə məşğul olur.)

Mahmud bəy xəlvcəyə evdən çıxıb dırnağı üstə yeriyo-yeriyo ona sarı gedir və məclisin ortasında dayanıb başlayır öz-özünə.

Mahmud bəy. Kələk gəlmə, özizim! Gəlmə, heyələ işləri mən çox görmüşəm, mənim evdə olduğumu anlayıb, hələ təsbehin suya çəkirdi. Məni özünə düşür giritrar eyləmək istəyir. Dəxi nə fənd, nə təzvir? O gözələr, o qarış əvvəlinci abidi yoldan çıxardar, onlar məni sənə əvvəlinci gündən əsir eyləyib. (Deyib yenə irəli yeriyib birdən Fatmanisə xanımın gözünnün qabağında durub ona baş endirir. Fatmanisə xanım onu görçək bərk çıxırır ürəyi gedir, yıxılır.)

Mahmud bəy. Bu da bir fəndir, Gülsüm nə nə kitabının 29-cu fəslindən öyrənib; orada yazıbdır ki, kişi arvada sarı gələndə arvad özün ürək keçməyə vurmağı, kişini ona artıq rəqib eylər, özizim! Mən onsuz da sənə artıq rəqibəm, sən allah hala gəl, özünü toxdat. (Yerişir irəli, onun qollarını ovur, bu halda qapının dalından Qasımın səsi gəlir...)

Qasım. Ay aman, Ağə Məhəmmədəli gəlir, amandır, gizlənin. (Girir içəri, Mahmud bəyə.) Bəy, amandır gir o evə gizlən, mənim evim yıxıldı, orada dur, görək başımıza nə iş gəlir, Allah rızasına səsinə çıxartma. (Mütəvəcə olur xanımı ayılmağa, su tökür, ovur, xanım ayılır.)

Fatmanisə xanım. Hani o haramzada? Hani o nanəcib, adamlıqdan kənar hani, bu saat onu öldürəcəyəm, mənə kimə bənzədi bə üstümə gəlir... Qasım mənə bu işə salan sənə, gör sənə nə eləyəcəyəm...

Qasım (titrəyə-titrəyə). Xanım, o işlərin vaxtı deyil, o məqam deyil, Ağə Məhəmmədəli gəlir, bu zalım oğlu da çıxıb evdən qaça bilmədi. Bilmirəm necə olacaq, bir zad qansa, evimiz yıxılacaq, amma dəyərsən keffildir, inşallah ki, qanmayacaq, sən xanım, Allah rızasına kiri, bir növ ilə Ağə Məhəmmədəlini yatırdaq... O mürdər burdan rədd eləyim, vallahi, bir də dəxi buranın üzün görməz.

Bu halda qapının dalından Ağə Məhəmmədəlinin səsi gəlir, oxuyur, çağırır, yıxıla-yıxıla girir içəri.

Ağə Məhəmmədəli. Arvad, nə var ha! Bağışla! Bağışla! A gədə, Qasım, bağışla! Mənə çıxır götürün, cəmi dünyanı dağıdacağam! Ora! Ora! (Evde o başa-bu başa gəzir.) Bağışla! Bağışla! Ha, ha, ha! Güldəstə xanım, sağ ol, Ağə Məcid bağışla! Bağışla! Ha çıxır necə oldu. (Gedir o biri otağa ki, yatsın orada, bu halda Mahmud bəyi görür.) Ay, qoyma oğru tutmuşam a! Mahmud bəy, xoş gəlib-sən, a gədə çıxır götürün... burada nə qayırsan? Bu Mahmud bəy deyil, bəs bu kimdir... Rüstəm pəhləvan... Ağə Məcid... Güldəstə! Bağışla! Bağışla! Hara çıxır, ay qoymayın, bir ilan tutmuşdum, qaçdı, bağışla! Bağışla! Ağə Məcid, bağışla! Qoymayın, Ağə Məcid qaçdı, a gədə Qasım, çıxır götür. (Deyib yadır.)

Fatmanisə xanım (ağlaya-ağlaya). Ah Allah, sənə şükür, təqsirim nə idi, nə eləmişdim ki, mənə belə bərk tənbəh olur, mən nə olacağam, mənim ərəm bu hala düşsün, yolundan çıxsin, yanıma özge kişi gəlib məni biabır etmək istəsin. Xeyr, belə olmaz, nə eləyim, buna səbəb tamam Ağə Məhəmmədəlidir, özəv eləmək lazımdır, nə eləyim. Yaxşısı budur, yatıbdır durum onun başını kəsim, sonra da özümü öldürüm, belə yaxşıdır. (Durub bıçağı götürür.) Yox, öldürmək bir iş deyil, heyfidir, belə oğlanı öldürmək olmaz, öldürmək çox asan işdir, dirləmək çətindir, görək bunu dirləmə, yəni bunu yoluna qaytaram. Mənim insaniyyət borcum bunu nəsihət ilə yoluna qaytarmaqdır, bir az gözələyim, dursun görüm nə təhər olur. (Durur evdə gəzinir, birdən yerdə Mahmud bəyin şəklini görür.) Ay Allah! Nə yaxşı gördüm, Ağə Məhəmmədəli durub bunu görəcəydi hamam saat mənə öldürürdü... Çox bərk arvad qoruyandı, hərçənd ki, özge-lərin arvadını ələ salmağı eyib hesab eyləyir. (Şəkli götürür əlinə.) Tfu, həyasızın oğlu həyasız, mənə az qalmışdı qana sala, mən bunu nə eləyim. (Bu halda otaqdan Ağə Məhəmmədəli öskürür, Fatmanisə xanım şəkli qoyur qoltuq cibinə, Ağə Məhəmmədəli durur.)

Ağə Məhəmmədəli. A gədə, Qasım, su götür əl-üzümü yuyum, bah! Vay! Bir belə yatmaq olar... başım niyə ağrıyır... adamda baş-beyin ha qalmır.

Fatmanisə xanım (ətrafı). Bəli, elə bilir ki, mənim heç zad-dan xəbərini yoxdur, dayan görək.

Ağə Məhəmmədəli. Təz ol deyirmən, a gədə, dükanın vaxtı keçir, gün axşamdır, tələsiyəm.

Fatmanisə xanım. Gedirsən, əzizim? Çay hazır olsun, iç, ondan sonra get.

Ağa Məhəmmədəli. İstəmirəm, sizin çayınız da zəhrimar olsun, o birisi də. Guya ki, özün bilmirsən ki, mən yuxudan sonra həmişə çay içirəm, niyə hazır oləmərdin, ziyan yoxdur. Lazım deyil, çaysız gedərəm.

Fatmanisə xanım. Bilirəm, çaya səni Güldəstə xanım gözləyəcək, amma yenə evdə içib getmək yaxşıdır.

Ağa Məhəmmədəli. Güldəstə xanım?

Fatmanisə xanım. Bəli, Güldəstə xanım, o göy-göz, sarısaç, Muradın qızı.

Ağa Məhəmmədəli. Arvad, sarsaq danışma, ovqatımı təlx eyləmə, qoy bir-cə gün buradan bir açıq qaşqabaqla gedim, müştərilər mənə gözləyir. Nahaq yerə mənə danışdırıb döng eyləmə.

Fatmanisə xanım. Bəli, gözləyir, araq, çaxır götürüblər, yüngür qoyma... Məhəmmədəli! Məhi! Ağrı alım... (Ağlayır.) Allah rızasına tərk et, belə işlərdən əl götür, yaxşı deyil, sən də bir kişisən, bir kişinin oğlusan, adın-sanın var, sabah bunu çsidənlər sənə nə deyər. Bu vaxta qədər nə eləyibsən keçib, mən də keçərəm. Amma, sən allah, dəxi belə eləmə, bax sonra peşman olarsan, belə işlər sənə binamıslıq gətirər.

Ağa Məhəmmədəli. Əl çək, Allah rızasına, sarsaq-sarsaq söyləmə, bilmirəm heç sən nə söyləyirsən, çaxır, araq nədir, Güldəstə kimdir? Öyrənibsən hər sabah ovqatımı təlx eləməyə. (Çıxıb gedir.)

Fatmanisə xanım. Get, get, elə bilirsən səni heylə qoyacağam. Vallahi ya öləcəyəm, ya öldürəcəyəm, ya səni düzəldəcəyəm.

PƏRDƏ

İkinci pərdə

Saatsız dükanında... Saatsız oturub stolun dəlində işləyir, onun yanında oturub Ağa Nəsir. Bu halda Ağa Məhəmmədəli daxil olub salam verir.

Ağa Nəsir. Əə... leyk... salam aaa... ağamm Məhəmmədəli. Ağa Məhəmmədəli (onu yamsılayır). Ba... aaa... xo... xo... xoş gördük aa... Ağa Nəsir.

Ağa Nəsir. G... genə ma... ma... mana sataşırsan?

Ağa Məhəmmədəli. Ki... ki... ki... kim mən sa... aa... təşirəm. Dü... dündən belə olmuşam.

Ağa Nəsir. A... aaa... gədə, mən sənə mm... məsləhət bil... bilmirəm mana sa... sataşasan. So... sonra ey... eylə sö... söz di... diyərəm, d... dəli o... olarsan.

Ağa Məhəmmədəli. M... m... mən sa... sana gö... görə belə da... danışmıram. Elə ha... ha... hamı ilə be... belə da... danışmıram. Ba... bax u... u... sta ilən də be... belə da... danışacağam... U... u... usta gö... gör mənim bu bu saatım ni... niyə be... belə o... olub. (Usta bərk güldür.) Ni... niyə gü... güldürsən?

Ağa Nəsir (ayağını yerə çırpıb çıxır). Sa... sana deyirəm ma... mana sa... sataşma, vallah tü... tükünü tō... tōkərəm.

Ağa Məhəmmədəli. Tü... tü... tük.

Ağa Nəsir. Əə... əstəğfərrullah, da... dayan a ba... balam, m... mənim d... dilim p... pəltək işə xa... xalxın elə eybi va... var ki, de... desəm, qa... qan düşər.

Ağa Məhəmmədəli. De görüm, nə e... eyibdir.

Ağa Nəsir. Ba... balam ma... mana, sa... sataşma, ge... get a... arvadın qo... qoltuq c... cibini a... axtar, gö... gör nə ta... a... parsan.

Ağa Məhəmmədəli (araya söz qatır). Usta, gör bu saat nə təhər olub, saat neçədir, mən gedim. (Ətrafa. "Bu necə sözdür, dəli-dən doğru xəbər, mənim evim yuxılıb, yüyürüm evə. Belə olsa, arvada ölüm lazımdır, ölüm, gərək öldürüm, ayrı alac yoxdur" - deyib tələsik çıxır.)

PƏRDƏ

Üçüncü pərdə

Ağa Məhəmmədəlinin evində Fatmanisə xanım oturub tikir. Ağa Məhəmmədəli daxil olur.

Ağa Məhəmmədəli. Ya Allah, əzizim, əhvalım necədir? Gəlmişəm sənə ilə barışam, sənə sabahkı nəsihətlərin mənə ayılıb: elə bil kefdən ayazıyıram, həqiqətən, mən sənə haqqında zülm eləmişəm və halon ki sən arvadların gözəlləyişi və paklaşması, bu gündən sonra mənə heylə işlərdə görsən, hər növ ilə mənə tənbəh eləməyə ixtiyarın var.

Fatmanisə xanım (gülə-gülə). Ah əzizim, mən sənə nə tənbəh eləyəcəyəm, Allah sənə kömək eləsin, sənə bu təzliklə yola

qayıtmağın məni yüz qat artıq sevindirir, indi dəxi dünyada mənədən xoşbəxt adam yoxdur.

Ağa Məhəmmədəli. Bəli, indi cibin axtarılarda məlum olar, ya çox xoşbəxt, ya çox bədbəxt olarsan. *(Fatmanisə xanıma)* Əzizim, mənim əl dəsmalım səndə deyil ki?

Fatmanisə xanım. Xeyr, yoxdur.

Ağa Məhəmmədəli *(gülə-gülə)*. Kələk gəlmə də! Bayaq mən yuxudan duranda düşdü, özüm gördüm götürdün, mənə sataşmaqdan ötrü, bəri gətir, axtaracağam. *(Gülə-gülə onun qoltuğu cibini axtarır, birdən Mahmud bəyin şəklini tapır, bir az titrəyir, sonra güllür.)* Hə, yoxmuş səndə, əzizim, səhv eləmişəm. Bu nədir belə səfəh şeyi nəyləyirsən qoynuna qoyub. *(Cırır, atır.)*

Fatmanisə xanım *(müzəttər)*. Yox, vallah, bayaq... belə...

Ağa Məhəmmədəli *(arxayın)*. Bilirəm, əzizim, bilirəm. Görən bazardan gələndə şeyə-zadə qarışıb, nədir özüm bilirəm ki, sənin heylə şeylər ilə aran olmaz, yanılıb cibinə qoyubsan. *(Ətrafa.)* Bunu deyirmiş bu pəltək evi yıxılmış, vay mənim evim belə yıxılıb. Mahmudun şəklin qoynuna qoysun, dünən deyəsən burada gözüme dəyən də Mahmud idi. Vağ... qan görək... ölüm görək! Hə, biçərə arvad, heç zaddan xəbərin yoxdur, bilməyib cibinə qoyubsan, gör sənə nə qayıracacağam, heylə yumşaq danışmıseydim, qoyub qaçardın, əlim bir yana çatmadı. *(Fatmanisə xanıma.)* Mən bir çıxıram bazara, mən gəlincə, əzizim, bir samovar çay qoy, gəlim çay içək, soninlə çoxdandı bir yerdə çay içməmişəm. *(Ətrafa.)* Gedim bir az mərgülmüş alım gətirim, verim çay ilə içsin, təşrif aparsın. Həkimə də bir zad verərəm, deyərəm çoxdan qarın ağrısı var imiş, ondan ölüb, ayrı növ öldürsəm, özüm də işə düşərəm.

Fatmanisə xanım. Elə bildi titrədiyini mən görmədim, yox Məhəmmədəlinin xasiyyəti o deyil ki, bu işi kirmiş ötürsün. Yəqin bazardan qayıdıb məni təmam edəcək, Allah mənim evimi yamanca yıxdı. Mənə deyən görək Allah evini yıxsın, nə özünü itirirdin, şəkildi, tapdın, apar sal ağaca yansın, dəxi cibində bu murdar, adamaoxşamazın şəklini nə üçün saxlayırsan? İndi Məhəmmədəli olmasın, olsun özge, bu gündən sonra mənim paklığım kim inanar, nə ələyim, gəlsin məni öldürsün, necə ələyim, yox, qoy ölüm qurtarım, yoxsa bundan qaçıb boşansam, mini mənə min söz deyəcək, yox, ölmək nəhəqdır, nədən ötrü? Axır nə səbəbə, nə əyləmişəm? Yox, nəhəq ölmək bir zad deyil, yaxşıdır odur, qaçım atam evinə, yaxamı qurtarım,

qoy xalq nə deyəcək desin, Allah haqq ilədir. *(Çarşabına bürünüb gəlir.)*

Ağa Məhəmmədəli *(gəlib evi boş görüb iktəlli başına vurur)*. Vay, evim yıxıldı! Yaxşıca qurtardı, dəxi öldürməkdən keçdi, görək tələğin verəm, amma ləzzətsiz oldu, görək öldürəydim. Vay Mahmud! Vay Mahmud! Vay Mahmud! Belə iş olardı mənim başıma gətirdin, haqqın var, mən Ağa Məcidə eləməseydim, sən də mənə eləməzdin. Döymə qapımı, döyərlər qapımı...

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Əvvəlinci pərdə

Mahmud bəyin otağında itifaq düşür. Otaq bəzəkli otaqdır. Hər yanda stol, kürsü düzüldü, bir tərəfdə demir text qoyulub. Mahmud bəy oturub stolon dalında, öz-özünə danışır.

Mahmud bəy. Belə iş olmaz. Qasım məni aldatdı, vallahi, o arvad mələkə kimi təmizdir, o arvad mənim anam, bacım olsun, kaş mən də arvadımdan heylə arxayın ola biləydim. Məni görə kimi necə rəngi qaçdı, özündən getdi. Pəh! Pəh! Nə gözəldir, qərüb gözəldir... Vay Qasım! Vay keçəl Qasım! Məni belə aldat, əlbət, düşərsən əlimə, iyirmi beş manat alandan sonra səni bir yaxşı da islatmasam atamın oğlu deyiləm. *(Bu halda qapı açılır, gədə əlində bir başı bağlı kağız girir içəri, yeriyir irəli, dinməz kağızı qoyur aqasının qabağına.)* Kağızdır... Ah Allah, görəydim haradandır, birdən Fatmanisə xanım ola. Görəm yazıb ki, əzizim, heylə işlər çox olur, nə xamliq elədin, nə tez ürküdün... bah, əzizim, xeyr, bu iki gözümlə! O mənə heylə şey yazar? Xeyr! Ondan mən heylə şey görmərəm, görək nə olacaq. *(Konverti cırıb baxır.)* Baho! Məhəmmədəli! Ağa Məhəmmədəli-dəndir... Bah, evim yıxılıb, yəqin bildi, bah, bah, bah! İşim xarabdır! Yaman yerdə axşamladım... oxu, bax görək nə yazıb. "Mahmud bəy, sən elə xəyal əyləyirsən ki, özgəyə xəyanət eyləmək qoçaqlıqdır? Yox, qoçaqlıq deyil... Əvvəla, sənin bəxtin gör hansı ulduzda imiş ki, indiye kimi mən bu əhvalatı bilməmişəm, səniyən bu mənim elədiyimdir, qabağıma çıxır. Bəli, özgəyə xəyanət eyləmək qoçaqlıq deyil. Öz malını bərk və təmiz saxlamaq qoçaqlıqdır, mənimki əlimdən

çıxdı, qaçdı, öldürə bilmədim, talağın verəcəyəm və ümidvaram ki, Allah qismət eləyər, onu və son murdar oğlunu yer üzününə götürməklə öz namusumu safə çıxardam, amma sən özünüñkün qoyma qaça, dur sol tərəfdə qoyulan mücrünü aç, Muxtar bəyin göndərdiyi mərcanı, aşağı başda qoyulan sandıqdan Cəfərqulu Hacı Vəli oğlu verdiyi qızıl gərdənbəndi və sonin stolunun qutusunda Ağa Rəhim göndərdiyi ətir şüşəsini tap, övrətinin əməlin bil, dəxi özge övrətlərin fikrinə düşmə, namərbut, murdar... Allah qismət eləsin, səni iti öldürən kimi öldürüm... Məhəmmədəli". Bax! Ho! Məni öldürsən, ağzına bax... vay, gərən doğrudur?... Xeyr, heylə iş olmaz. (Çığır-çığıra öz-özünə danışır, çığırır, durur o başa-bu başa yüyürür, əvvəl mücrünü açır, qızıl gərdənbəndi tapıb hirsindən dişinə salır dartır o yana-bu yana, əli ilə qırıb, dağıdıb atır; çığırır, bağırır, o baş-bu başa gedir, gedib sandığı açmış mərcanı tapıb dəxi çırpıb dağıdır evə. Ondan gəlmiş stolun qutusunda ətir şüşəsini tapıb bərk yerə vurub sıındırır. Ondan sonra çığıra-çığıra o başa-bu başa qaçır, yuxlir, ürəyi gedir, ağzı köpüklənir, sonra durub dəli kimi başı açıq, tükləri dağımış o baş-bu başa qaçır, çığırır ura! Ura! Çırtıq vurub oynayıp, tullanır, olur dəli.)

PƏRDƏ

İkinci pərdə

Küçədə Mahmud bəy divano, başı açıq, dəlincə bir dostu uşaq - daşlayır, vurur. Mahmud bəy gah bunu qovur, gah onu.

Uşaqlar, Mahmud bəy hoy! Hoy! Aha! Aha! Aha! Mahmud bəy. Hey! Hey! Fatmanisə xanım hey! Hey! Aha! Aha!

Uşaqlar, Mahmud bəy, nə təhər oldu Fatmanisə xanımın əhvəlatı, nəyilə?

Mahmud bəy (divanəvar). Belə mən Fatmanisə xanımdan ötrü ölürem, Qasım dedi iyirmi beş manat ver, düzəldim. Məni aldatdı, mən də verdim, heç demə məni aldatdı. Fatmanisə xanım heylə adam deyilmiş. Getdim, məni görəni kimi ürəyi getdi, sonra Ağa Məhəmmədəli də kəfi gəldi, məni gördü, amma heç zad qanmadı, hoy! Hoy! Fatmanisə xanım hoy! Hoy! (Deyib çırtıq vurub qaçır o yana, uşaqlar tökülür dəlincə, daşlayır. Küçənin o biri başında Mah-

mud bəyin əmisi Hacı Əbdürrəhman bəy yanında iki qaradavoy, əllərində kəndir çıxıb Mahmud bəyin əllərini bağlayıb aparırlar.)

Hacı Əbdürrəhman bəy. Mən, balam, heç zad deyə bilmərəm, haqdır! Allah cəmi yoldan çıxanların axırını sənə kimi eləsin, siz deyirsiniz bəs ki, dünyanın işləri zarafətdir. Hər kəs nə istəsə eylər. Yox, əzizim, bizim vaxtımızda belə şeylər yox idi. Hərgah birisi birisinin ögey dayısı oğlu ilə çörək yemiş olsaydı, yenə onun namusunu saxlardı, bir yanda onun pisin danışan olsaydı, hamam saat qalxardı ki, xeyr, o mənim dayım oğlunun dostudur, onun sözünü mənim yanımda danışma. (Burunotusun çəkir.) İndikilər gedib kişinin çörəyini yeyib, ondan dönüb onun evinə xəyanət eləyir, Allah da belə eləyir, gör adil Allah nələr qayırır. Ağa Məhəmmədəli Ağa Məcidə xəyanət etmişdi, haqiqət çox nanəcib və dəni təriqile... Ağa Məcid bəmişal sadələvh adam hər şeyin Ağa Məhəmmədəliyə və özünün nanəcib arvadına etibar etmişdi, arvad Ağa Məhəmmədəli ilə əlaqə yaratdı. İmanım Allah ərmanəti, deyə bilmərəm, arvadını onu yoldan çıxartmışdı, onu arvadı, ikisi də bir-birindən napak və nadürrüst toxumlardır. Allah da belə elədi ki, Ağa Məhəmmədəli bu növ biabır oldu, hərçənd onun arvadında bir tükə qısır yoxdur, mən imanım, mən öz gözümdə eyib bilərəm ki, onda eyib bilmirəm... Bu oyunun hamısını namərbut keçəl Qasım düzəlmişdi. Murdar qəlbi Mahmudun təvəqqe puluna görə Allah bunu da belə elədi. Allah-təala gümrəhləri bundan da bəddər eləsin. Qardaşımın yurdçusu var idi, o da belə. Allaha təvəkkül göndərək Tiflisə, deyirlər, orada mərixzanada delilər də müalicə olunur, bəlkə şəfa tapa, yəni belə oğul şəfa tapmaqçansa, ölsə məsləhətdir.

Mahmud bəy əli-ayağı bağlı aparırlar.

PƏRDƏ

Üçüncü pərdə

Ağa Məhəmmədəlinin otağında ittifaq düşür. Ağa Məhəmmədəli oturub stolun yanında kürsü üstündə, biddəmaq, özü-özü ilə danışır.

Ağa Məhəmmədəli. Yaxşı, necə ki, mən onu tanıyıram, uşaqlıqdan xasiyyətinə belədim. İndi də ki, qalib beş il olsun baş-yoldaşıyıq, mən ondan bədgüman olmamışam, onda olan namusu mən özümə də bilmirəm, onun ağıl-kamalı, həyası-abrusu bir kəsdə

yoxdur. Yox, bu belə deyil ki, belə olsun, qoribə burasıdır ki, deyirlər, Mahmud dəli olandan sonra özü açib hamıya onun paklığın və mordanəliyin söyləyir. Hərgah bu əhvalat doğrudur, şükür olsun Allaha ki, onu öldürmək müəssər olmadı, yoxsa həm bir heylə qəbih iş tutmayıb, həm də qan yiyəsi olardım. Hələ görək necə əhvaldır. *(Bu halda qapı açılır, Qasım əlində kağız girir içəri.)*

Qasım. Ağa, bu kağızı sənə Cəmşid ağa verdi.

Ağa Məhəmmədəli *(alib kağızı açır)*. "İstəklı qardaşım Ağa Məhəmmədəli, sən belə xəyal eyləmə ki, dostların sənin müsibətindən bixəbər çəkilib. Hər kəs öz işi gedibdir, xeyr, vallahi o gündən ki, sənin arvadın Fatmanisə xanım arasında niza olub və sən ondan bədgüman olubsan, o gündən mərəndə dinclik yoxdur. Bir dəqiqə fərağat olmayıb, hər yandan onun bəndəsində əhval cəm cəm olub, ölüm-şəm, cəm elədiyim əhvalatlardan məlum olur ki, onda bir misqalın yüzdə birincə də təqir yoxdur və o, məlakədən də pakdır, ancaq həqiqət Mahmud onunla napak əlaqə qatmaq fikrinə düşüb. Nəhayət, o öz namusunun ehtiyatından və aqlının qəbul etməmək cəhətindən nəinki ona rəy verməyib, bəlkə pis sifarişlər dəxi eləyib. Sonra Mahmud ondan biizn onun otağına gəlib, nəhayət, haman saat Fatmanisə xanımın ürəyi gedib və Mahmudda o cürət olmayıb ki, ona tərəf getsin. Bundan artıq iş yoxdur, kaş mənəm övrətim, anam, bacım haman Fatmanisə xanım namusunda olaydı, nəinki onlar, bəlkə mən və sən də o namusda olaydıq. Bu işlərin hamısına bəz keçəl Qasımdır, amma keçibdir, şükür Allaha zişansız keçib, ona görə dəxi Qasımı tənbeh etmək lazım deyil, ancaq ondan əhvalatı müfəssəl bilib, sonra say ələ bir növlə mənəm anam, bacım Fatmanisə xanımı evinə gətirməyə. Onsay sənin evin dolanmaz və onun kimisin min il gözənsən, tapmazsan...

Səni çox-çox istəyən Cəmşid".

(Axırncı sətirlər oxunanda Qasım titrəyir.)

Titrəmə, titrəmə! Keçib, qurban ol bu kağıza, bir də işin belə gətirməyini ki, Fatmanisədən safa çıxaram, amma indi əhvalatı hər nəcə ki olub, nağıl elə, birin altından, üstündən desən, səni iti öldürən kimi öldürəcəyəm.

Qasım. Ağa, doğrusu, qorxuram, mənə öldürəcəksən.

Ağa Məhəmmədəli. De görüm, Fatmanisə pakdırımı, yoxsa onu Mahmud görüb?

Qasım. Ağa, and olsun Allaha, Mahmud bəy onun dırnağın da tutmuyub.

Ağa Məhəmmədəli. Ah, heylədə mən xoşbəxtəm! De, qorxmə, vallahi qorxmə, keçib, nağıl elə, mən özüm qazdığım quyudur ki, özüm düşmüşəm, əlbəttə, mən səni Güldəstənin yanına gəndəndə, sən də hələ olacaqdın. Nağıl elə, qorxmə, keçib nağıl elə, amma altından-üstündən demə.

Qasım *(titrəyir-titrəyir)*. Ağa, belə o murdar düşdü mənəmin canıma ki, görək belə ola, özümə də iyirmi beş manat vəd elədi, mən də gəlib sənin Güldəstə ilə olan əlaqəni xanıma nağıl elədim, xanım lap dəli oldu: başladı ki, görək Ağa Məhəmmədəliyə əvəz eləyəm. Nə eləyib, ağı başından çıxmışdı, hər cür söz danışdı. Mən də bu halda dedim ki, Mahmud bəy səndən ötrü ölür. O mənə söydü, dalaşdı, axırı ki, ağı başında deyil idi, hər nə ki ağzına gəlirdi söyləyirdi. Mən də xəyal eylədim ki, razı olubdur, getdim Mahmud bəydən pulu da aldım, şəklini də verdi mənə ki, apar ver xanıma. Mən də gətirdim verdim, xanım şəklə aldı atdı yerə, çığırdı, bağdırdı, mənə də söydü, Mahmud bəyə də söydü, dedi səni öldürdəcəyəm. Sonra Mahmud bəyi də mən gətirib otaqda gizlətmışdim. Səndən qabaq Mahmud bəy otaqdan çıxıb xanımın gözüne görünən kimi xanımın ürəyi getmişdi, sən gələndə təzəcə ayılmışdı. Mahmud bəy qaçdı, otaqda gizləndi ki, sonra sən onu orada gördün, amma tanıya bilmədin və kefli olmağına görə tez yadından çıxartdın. Bir azdan sonra xanım şəklə evdən tapıb üzünə tükürürdü və söyürdü, sənənin həninəri cəsidəndə bilmədi nə eyləsin, yanılib qoltuq cibində gizlətdi. Əhvalat bu təhərdir, istər mənə öldür, istər qoy. *(Yuxırdı onun ayağına.)* Amma Fatmanisə xanım arvadların padşahıdır. Allah ondan pak, ondan namuslu arvad yaratmayıb, sən ondan ayrılma, mən ölsəm də, qalsam da, ixtiyar səndədir, amma, vallahi, mən heylə arvada rast gəlməmişəm.

Ağa Məhəmmədəli. Keçib, Qasım, keçib, mənə də olub, səndə də. Ancaq indi çarə etmək lazımdır. Kağız yazım, apar ver Fatmanisənin atasına. Sən də yalvar-yaxar, ağla, tövbə elə ki, bir də səndən pis iş baş verməyəcək, bəlkə bir növ ilə Fatmanisə genə qayıda gələ, ah! Onda mən çox böyük xoşbəxt olaram. *(Kağızı sonra götürüb bərkənd oxuyur.)* "Sahibə! Sizin qızınız Fatmanisə xanım haqqında mən ancaq vəhşi olan heyvanlara layiq rəftardan qeyrisin etmədiyimə və onun təmizliyinin və bəğünahlığının qədrin bilmədiyimə, ona və özümə gələn nədəmlərin hamısına özüm bəis olduğuma münğər

degiləm və hamısın boynuma alıb bu kağızı göz yaşımlla yazıram. Sizin dəryadıl və mardana sifətlərinizə ümidvar olub sizə və Fatmanisə xanıma bu gündən sonra düz, doğru və təmiz olmağıma söz verib məni təzədən əhyə etməyinə və mənim piş əz vaxt tələf olmağıma razı olmamağınıza ümidvar olub yalvarıram sizə ki, bu gün Fatmanisə xanıma buyurasınız, gəlsin evinə. Söz verirəm sizə, təmiz söz verirəm, hərgah nəhəq qan sahibi olmağı və mənim atamın yurdun viran görməyi rəva biləniz, Fatmanisə xanımın gəlməyinə məmnun olub edin. Sizin əskik nökriniz Məhəmmədəli. (Kağızı bağlayıb verir Qasıma.) Ala apar, cavabın tez ol gətir, hərgah cavabı yaxşı olsa, mən yatmış da olsam, məni oyat de, pis olsa, dəxi heç evə də gəlmə, get işinə, görək mən də başıma bir çarə qılıım.

Qasım çıxıb gedir. Ağə Məhəmmədəli otaqda yatır, bir azdan sonra başlayır sayıqlamağa.

Ağə Məhəmmədəli. Gəldimi? Qasım nə deyir? Məndən kəsib, küsməyə haqqı var, mən onun haqqında çox zülm etmişəm.

Qasım qayıdıb gəlir.

Qasım. Ağə, ağə! Ağə Məhəmmədəli, durun! Durun!

Ağə Məhəmmədəli (dik yerindən sıçrayıb qalxır). Nə var, Qasım? Tez de! Tez de görüm nə xəbər var, xeyir xəbərdirmi, yoxsa yox?

Qasım. Xeyirdir, şükür Allaha, xeyirdir!

Ağə Məhəmmədəli. Tez de, tez de!

Qasım. Ağə, xanımın atası kağızı bərkdən elə xanımın yanında oxudu, qasqabaq tökdü, bir az acıqlandı, çığırdı... Heç vaxt olmaz, heç vaxt vermərəm, o nə adamdır, onda namus yoxdur, binamus, nələyiq adamdır. Əvvəl apardı qızımı nə günə qoydu ki, indi genə apara, gücnən onun olından xilas olmişəm... Sonra Fatmanisə xanım genə özü ağladı, yalvardı-yaxardı, atasının ayağına düşdü ki, Ağə Məhəmmədəli pis adam deyil, ancaq cahildir. Güldəstə onu yoldan çıxartmışdı, onun xasiyyəti mənə məlumdur. İndi qayıdıb, dəxi mən özüm ondan arxayınam ki, heylə iş baş verməz və özüm də zamin oluram. Çox ağladı, yalvardı, axırı atası razı oldu. (Çıxır çölə.)

Ağə Məhəmmədəli. Şükür ilahi, şükür sənə, şükür eyləyirəm. Ya ilahi, mən Fatmanisəyə layiq deyiləm, amma indi söz ver-

rəm ki, öz ərflərini, hərəkətlərini düzəltmək ilə ona layiq eylədim. Bu gündən sonra görək bir tək söz ilə, bir pis hərəkət ilə onu özüm-dən incitməyirəm.

Bu halda qapının daldından Fatmanisə xanımın səsi gəlir, Qasım ilə danışır.

Fatmanisə xanım. Məhəmmədəli durubdurmu, yoxsa yatıb? Qasım. Xeyr, durubdur, kefi çox kök, intizarını çəkir.

Ağə Məhəmmədəli onların səsinə eşidib yüyürür qapıya, Fatmanisə xanım da girir içəri, ikisi də ağlayıb qucaqlaşır.

Ağə Məhəmmədəli. Bağışla! Fatmanisə, ağrın alım, bir səhvdir olubdur, insan səhvəndən, xətdən uzaq deyil, bir işdir tutmuşam, çox olsun ki, ittifaqlar bu oyunlarda qəddi sənənlə məni artıq yaxınlaşdırıb, məni sənə əsir etmişdir. Xülasə ki, hamısı keçib, Allah rızasına bağışla.

Fatmanisə xanım (bərk gülür). Məhəmmədəli! Bu bağışla da o kefli gəlib oxuduğun bağışlaldan deyil ki, ha! ha! ha! (Ağə Məhəmmədəlini bərk qucaqlayır.)

Ağə Məhəmmədəli. Sən allah, o günləri mənim yadıma salıb ovqatımı xarab eləmə. Allah o günləri mənim ömrümə hesab eləməsin, keçib dəxi, ağrın alım, keç mənim təqsirimdən. (Onun boynunu qucaqlayır.)

Fatmanisə xanım. Bilirsən, əzizim, sizlər həmişə arvadı naqis hesab ələyib, onun sözünü bilmənə sanırsınız, amma genə qulaq as ha, heç kəs görək özgə haqqında zülm, onun malına xəyanət eləməsin. Namus pak şeydir, onunla napak müamələ olmaz, sən Ağə Məcidin haqqında pislək olmışdın, Allah da bu işi belə elədi ki, sən burun ovulsun, hərçənd ki, onun sənə mərhəməti çox imiş ki, filhəqiqə sənə namusun bir əzm olmadı, dübarə Mahmud dönüb sənə namusunu fəna etmək istədi, sonra onun namusun həmişəlik tökdü, hərçənd ki, əmin o gün qəzetdə oxuyurdu ki, Mahmud bəy şəfa tapıb və Tiflisdə evlənib qalıb, dəxi buraya gəlməkdən dəstbərdar olub, amma genə həm rüsvay oldu, həm colayi-vətən. Dünyanın işi belədir: döymə qapımı, döyərlər qapını.

PƏRDƏ

SON

Mazandarən, Ağə Məhəmməd xanın monzilinın səhni.
Altı nəfər şirazlı.

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV

(1870-1933)

Əbdürrəhim bəy Əsəd bəy oğlu Haqverdiyev Şuşada anadan olmuşdur. Şuşa real məktəbini bitirib, Tiflis real məktəbinin son sinfinə daxil olmuşdur (1881-1890). Ali təhsil almaq üçün Peterburqa getmiş və yol mühəndisləri institutuna daxil olmuşdur (1891-1899). Peterburqda olarkən səkkiz il müddətində azad müdavim kimi universitetin Şərq fakültəsində təhsil almışdır. "Yəvərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini" və "Dağılan tifaq" pyeslərini Peterburqda təhsil alarkən yazmışdır. Şuşaya qayıdandan sonra "Bəxtsiz cavan" və "Pəri cədu" pyeslərini tamamlamışdır.

İlk hekayələrini ("Ata və oğlu", "Aydın şahidliyi") "İki hekayət" adı ilə çap etdirmişdir. Ə. Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operası tamaşaya qoyulanda (1908) ilk Azərbaycan dirijoru kimi xor və orkestri, tamaşanı idarə etmişdir.

"Molla Nəsrəddin" (1906-1932) satirik jurnalında müxtəlif imzalarla, hekayə, felyeton və məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun "Xoridanın cəhənnam məktubları", "Mozalan bəyin səyahətnaməsi", "Mərarlarımız" əsərləri "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap edilmişdir.

"Məllət dostları", "Ağə Məhəmməd şah Qacar", "Ağac kölgəsində", "Köhnə duman", "Qadınlar bəyramı", "Çox gözəl" kimi pyeslərin müəllifidir.

Rusiya Elmlər Akademiyasının nəzdində olan Əlkəşünaslıq bürosuna müxbir üzv (1924) seçilmişdir. Əməkdar incəsənət xadimi (1928) fəxri adına layiq görülmüşdür.

AĞƏ MƏHƏMMƏD ŞAH QACAR

Bəş məclisdə, doqquz pərdədə faciə

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağə Məhəmməd xan Qacar
Cəfərqulu xan
Əliqulu xan
Mustafa xan
Mürtozaqulu xan
Rzaqulu xan

onun qardaşları

Altı nəfər şirazlı, iki nəfər qasid, sorkordolor, osirlər, sərbazlar

Əvvəlinci şirazlı. Xan görəsən nəyə məşğuldur? Həmişə bu vədə çıxıb, sərkərdələrlə söhbət edərdi. Binagüzərlilər edərdi. İkinci şirazlı. Xanın kitab oxumağa çox artıq həvəsi var. Yəqin yenə kitabla məşğuldur. Mən Şirazda həmişə zənn yetirdim. Vaxtı ki, Kərim xanın söhbətindən fəriq olurdu, çəkiliirdi öz mənzilə, kitabları bir-bir tökürdü qabağına, başlayırdı oxumağa. Bəzən vaxt görürdün, kitabı oxuyandan sonra yumub, şəhadət barmağını kitabın arasına qoyub, gedib dərin fikrə. Bu növ hərəkətləri onda görəndə və ələlxüsus Kərim xanla rubəru əyləşib dövlət işlərini müzakirə edən Ağə Məhəmməd xanın töküdü tədbirləri eşidəndə mən həmişə öz ürəyimdə deyirdim ki, bu şəxs, əlbəttə, böyük mərtəbəyə çatacaq. Kərim xan ömrünün axırlarında, dövlətə dair hər bir məsələdə Ağə Məhəmməd xanın rəyini soruşardı. Təəccüb burası idi ki, Ağə Məhəmməd xan öz atasının qatili ilə rubəru əyləşib, ona gözəl-gözəl tədbirlər tökürdü.

Əvvəlinci şirazlı. Ağə Məhəmməd xan Kərim xana gözəl tədbirlər töküb düz yol göstərəndə yəqin etginən ki, heç vədə Kərim xanın mənfəətini mülahizə etmirdi. Bəlkə millət və məmləkət mənfəətini mülahizə edib, o tədbirləri tökürdü.

Üçüncü şirazlı. Mən Kərim xanın qulluğunda olandan qabaq həmin bu Mazandaranda Nadir şahın qardaşı oğlu Ədil şahın qulluğunda idim. Elə ki Nadir şah Qacar şürişini yatırırdı və Məhəmməd-hüseyn xanı məğlub elədi, o vədə onun iki oğlunu ki, böyüyü olsun həmin Ağə Məhəmməd xan, əsir edib götürdülər Ədil şahın yanına, Ədil şahın hökmünə görə, Ağə Məhəmməd xanın rüculiyyətini aldılar. O vaxt mən öz ürəyimdə dedim ki, Ədil şah özünə bir elə düşmən qazandı ki, onun cəmi düşmənlərindən qəvi olsun. Çün məlumdur, şəxs ki kişilikdən düşdü və dünya ləzzətindən məhrum oldu, cəmi bədənini zorunu verəcək əqlinə və əqlə də düşməne tez qalib olmaq olur, nəinki bir yalnız qoşunla. Ədil şah mərhum olandan sonra Ağə Məhəmməd xanı azad etdilər. O da dayanmayıb getdi ağasının yanına ki, onun yaman günündə ona qəmxar olsun. Bu yandan Şiraz hökəmi Kərim xan təzədən Qacar üstünə qoşun çəkib, Məhəmməd-hüseyn xanı öldürüb, Ağə Məhəmməd xanı dübarə əsir edib apardı

Şiraza. Bir belə balalara düşər olan, başı qovğalar çəkən, əlbəttə, görək intiqam fikrini başından çıxarmaya. Odur ki, işdən fəriq olan vaxt könara çəkilib, kitablardan dördinə dərman istəyirdi. Odur ki, bərnağımı kitab arasına qoyub fikrə gedirdi. O, böht deyildi, bəlkə cəmi İranın gələcək günlərinin fikri idi. Bir belə müsibətin əvəzində, Ağə Məhəmməd xan görək bir elə mərətbəyə çatsın ki, inqirazi-ələməcən onun adı tarixlərdə söylənsin.

Əvvəlinci şirazlı. Ağə Məhəmməd xan böyük mərətbəyə çatacaq. Buna heç şəkk ola bilməz, sali ki, nikust öz bəharəş pey-dəst¹. Kərim xanın vəfatından sonra ki Ağə Məhəmməd xan Şirazdan çıxdı, ancaq biz altı nəfərle Mazandarana gəldik. Amma indi gör burada nə cəlal var. Bir yandan Ağə Məhəmməd xanın qardaşı Mustafa xan öz qoşunu ilə, bir yandan onun o biri qardaşları Cəfərqulu xan və Əliqulu xan həmçinin öz qoşunları ilə, Qacarın rəşid şəxsləri hər biri nə qədər atlı ilə burada cəmdirilər. Bir belə qoşunun vücudu ilə hər bir fikrə düşmək olar.

Üçüncü şirazlı. Həttə padşahlıq fikrinə də düşmək olar. Beləmi demək istəyirsen?

Əvvəlinci şirazlı. Onu deyəndə nə olar? Bu saat İran parça-parça olub. Əlimurad xan əyləşib İsfəhanda. Nadir Mirzə atası kor Şahruxla əyləşib Xorasanda. Sair məmləkətlər də həmin qərar. Bu hökəmlərlərin hamısı bir-birilə müddəidir. Əgər bunların müqabilində bir aqıl şəxs çıxıb başına qoşun yığa, yəqin bil ki, az müddətdə hamısını qalib olub ənani-səltənəti keçirər əlinə. Ağə Məhəmməd xanın bəxtinin ulduzu gün-gündən ucalmaqdadır. Qoşunu gəldikcə artır və onun ağılı, kamalı və tədbiri cəmi dünyaya məlumdur. Padşahlıq fikrinə düşmək nə çətin işdir?!

Üçüncü şirazlı. Yəqin elə bunu mülahizə edib, Şirazdan Mazandarana gəlibən?

Əvvəlinci şirazlı. Gəlibən niyə deyirsen, gəlmişik de. Riya-filan lazım deyil. Dünya bilir ki, Qaflanguhla Aslan duzlağı yapışqan ola, Şiraz bunun ürəyini Qacar nəslinə yapışdırma bilməz. Biz altımız da bir fikir edib, buraya gəlmişik. Burada yad adam yox, hamımız şirazlı. Bizo nə lazım gəlib bir-birimizi aldadacaq? Könara çəkilin! Xan yenə fikir dərçasına qorq olmuş gəlir. Onu böht aparanda görək gözünə adam görünməyə.

¹ Yaxşı il baharından bolli olar.

Ağə Məhəmməd xan (*məbhut, pilləkəndən enib, axır pillədə əyləşir*). Bəli, belədir və belə də görək olsun. Mənim bu gecə gördüyüm vəqie də deyir görək belə olsun... Mən kitablardan oxumuşam, cümlə məxələqəllahdan qabaq yaranan lövh və qələmdir. Lövh üzrə cəmi məxluqatın sərgüzəşti yazılıb. Mən yəqin etmişəm, o lövhdə İranın nicatına bəis nəsl-i Qacar yazılıb. (*Durur ayağa.*) Əvvəl Qacar nəslinin sərkərdəsi mənim babam Foteli xandır. Foteli xanın tərəqqisi Qacarın sair-i əyanının bəxlünü artırub, ona düşməni elədi. İstədilər onun tək oğlu Məhəmməd-hüseyn xanı ki, mənim atam olsun, öldürsünlər. Atam köçəri türkmənlərə pənahlandı və başına qoşun yığıb başladı öz qohum-əqrəbəsi ilə dava etməyə. Bu vaxt bir beləyi-nagahan parlaq şöleyi-ələmsuz tək Əfşar arasından asimana bülənd olub, İranın üstündən adladı. Amma necə ki, qalxmışdı, o növ də enib söndü. Bu şölə Qacar nəslinin bir-birilə etdiyi ədavətə görə Allah tərəfindən göndərilmiş bir belə idi. O belənin adı Nadir idi. Nadir qacarlara kömək durub, mənim atamı məğlub elədi və mən də ki, qardaşım ilə bir yerdə Nadir şahın qardaşı oğlu Ədil şahın əlinə esir düşdük. Bunun hamısı sirri-rəbbülələmin idi. Elə olmasaydı, belə də olmazdı. İndi Nadir də və mənim atamın qatili Kərim xan da ölüblər. Mən həmişə xudavəndi-ələmdən istixasə edərdim, mənə bir mərətbəyə çatdırırsın ki, onlardan ata-babamın qisasını alım. Nə ələyim, arzu etməmişəm. Amma eybi yoxdur. Əgər xudavəndi-ələm kömək elər, onların sümüklərindən qisas alaram.

Cəfərqulu xan (*daxil olur*). Qardaş, yenə nə fikrə gedibənsən?

Ağə Məhəmməd xan. Cəfərqulu, sənənsən? Yaxına gəl... Nə ələyim, qardaş? Dərd çoxdur, yük ağır. Tədbirsiz, fikirsiz iş olmaz. Cəfərqulu xan. Sən həmişə deyirsen ki, İranın nicatına görə nəsl-i Qacar olsun. Amma...

Ağə Məhəmməd xan. Bəli, belədir və bu mənim yəqinimdir və bu gecə gördüyüm vəqie də buna sübutdur. Gördüm bir böyük yarıq bədən düşüb və mənə o bədənənin üstünə həkim çağırırlar. Əlimi bədənə çəkən tək cəmi yarıları sağaldı, durdu ayağa. Qardaş, yəqin elə ki, o bədən İrandır.

Cəfərqulu xan. İnşallah, belə də olacaq. Amma Qacardan bir qasid gəlib, yaman xəbərlər gətirib.

Ağə Məhəmməd xan. Nə xəbər?

Cəfərqulu xan. Bizim öz qardaşlarımız Rzaqulu xan və Mür-təzaqulu xan çox böyük qoşun yığıb bizim üstümüzdə gəlirlər. Buna təbdir lazımdır. Mürtəzaqulu xan hətta adını şah qoyubdur. Doğru-dan, mən, qardaşlarım Mustafa və Əliqulu və sairə sənin yanında olan sərkərdələr sənin yolunda baş və candan keçmişik, amma, qardaş, azıq.

Ağa Məhəmməd xan. Eybi yoxdur, Allah bizə köməkdir. Qüvvət çoxluqda olmaz, tədbirlə, qeyrət və namusla olar. Get Mus-tafa xanı, Əliqulu xanı və sərkərdələri buraya çağır. Çox azlar çox qoşlara qalib olublar. Az olub şir olmaq çox olub tülkü olmaqdan məsləhətdir. (*Cəfərqulu xan edir.*) İşin qabağa getməyi üçün, əvvəl, vacib dost qazanmaqdır. Bu da mümkünür, peşkəşlər verməklə və bir para lazım adamlarla keçmişdə olmuş ədəvəti yaddan çıxartmaqla. Nə qədər düşmən zəif də olsa, əvvəl sülh təklifi lazımdır və sülhlə qurtaran ədəvət, düşməni dost edə bilər. Mən camaatın qırılmağına heç vədə riza verməmə. Amma vaxta ki, düşmən möhkəm durdu və ya camaat rugordan oldu, mənəm qəzəbimin intihası olmaz. Bəşikdə mələr uşaqlaradək qırdırsam, yenə üreyim soyumaz.

Cəfərqulu xan, Mustafa xan, Əliqulu xan və sərkərdələr
daxil olurlar.

Həzrət, sizə məlumdur, Qacardan qasid gəlib və mənəm qardaş-larım Rzaqulu xan və Mürtəzaqulu xan başlarına qoşun yığıb, istə-yirlər mənimlə dəvə etsinlər. İndi fikriniz nədir? Bizim qoşunumuz azdır, amma qeyrətimiz çoxdur. Əgər axıradək çalışcaqsınız, açıq deyin, mən də öz təklifimi bilim.

Cəfərqulu xan (*yeriyir qabağa*). Qardaş, mən balaca vaxtım-dan sənimlə bir yerdə qəm yoldaşı olmuşam. Bizim ikimizi qəm yükünə cüüt qoşub, boyunduruğun hər başını birimizin boynuna qoyublar. Atamızın qoşunu tərk olub balı pəri qırılandan sonra, bir yerdə Ədil şah əsir olmuşuq. İndi də bu canı qoymuşam sənin yolunda. Nə qədər qolumda qüvvət var, qılınc vurmağa hazıram. Əgər cümlə qoşunum qırıla, öncə sənin yolunda tək dəvə eləyəcəyəm.

Ağa Məhəmməd xan. Mərhəbə, qardaşım! Gəl alnından öpüm. Allah səni məndən ayırmasın. (*Cəfərqulu xanın alnından öpür.*)

Mustafa xan. Qardaş, doğrudur, Cəfərqulu hər bərədə səne məndən artıq iltis göstərib. Bain-həmə mən də və mənəm üstüm-

dəki qoşun da, hamımızı özümüzü səne qurban demişik. Ümidini Allaha bağla, inşallah, fəth bizlə olar.

Əliqulu xan. Qardaş, mənə Allah təqdir tərəfdən məhrum edib. Mənəm üreyim sözlə doludur. Amma üreyimdəki sözləri dilə demək qabiliyyəti məndə yoxdur. Mənəm səne olan iltisımı və qoşununun nə payədə sənin yolunda canından keçməyini dilə deməyi bacarı-mıram. İnşallah, dəvə vaxtı qardaşın Əliqulu xanı və onun qoşununu görərsən.

Sərkərdələrdən biri (*qabağa yeriyib*). Xan! Biz üç nəfər şəxs, hər birimiz Qacarın bir qəbiləsinin sərkərdəsi hesab olunuruq. Bizim babalarımız həmişə sizin mərhum babanız Fətəli xanın qul-luğunda olublar. Bizim atalarımız sizin atanız mərhum Məhəmməd-hüseyn xanla bir yerdə dəvə eləyiblər. Mənəm atam şirəzli Kərim xanla dəvə eləyib, Məhəmməd-hüseyn xanın qabağında özünü qurban eləyib. Biz bu növ şəxslərin nəslindəyəm. Necə ki ata-babalarımız sizin atanızın və babalarınızın qulluğunda çalışıblar, elə də özümüz və qoşunumuz sizlə bir yerdə öləndək hazırıq.

Ağa Məhəmməd xan. Həzrət, and olsun Məhəmməd-hü-seyn xanın qəbrinə və bu əziz qardaşlarımızın canına, mən öz şəxsi qorəzim üçün çalışmıram. Mən İranın dərindən ötrü çalışıram. Özünü görürsünüz, məmləkət parça-parça olub, hər şəhərdə bir pad-şah əmələ gəlib. Gürcüstan valisi İrakli bir yandan Rusiya dövləti ilə irsəl-mərsulə girib, istəyir müstəqil padşah olsun. Qarabağda İbrahim xan həmçinin İrandan ayrılmaq istəyir. Cavad xan gəncəli, Mustafa xan ırevanlı həmçinin. Məgər bunu Allah götürür? Görün boynuma nə ağır yük götürmüşəm.

Sərkərdə. Allah gözəl niyyətin yardıdır. İnşallah, məramınızə çatarsınız və Qacar nəslinin adı salhasal tarixlərdə söylənər.

Ağa Məhəmməd xan. İndi bir neçə kəlmə söz deməliyəm. Qulaq asın və cəmi qoşun əhlinə də yetirin. Ta hamı Qacar mənəm üreyimdən xəbərdar olsun.

Sərkərdələr. Buyurun, xan.

Ağa Məhəmməd xan. Budur ucadan deyirəm, ta mənəm sözlərimi dünya eşitsin. Mən Ağa Məhəmməd xan Qacar, açıq və aydın, bu gündən məlüm edirəm ki, hər kəsle indiyədək ədəvətim vardı, o ədəvəti burada üreyimdən çıxardıram. Heç kəsle və heç vaxt düşmənçilik etməyəcəyəm, ta düşmənçilik görməyəm. Ələlxüsus Qacar nəslindən hər kəsle keçmişdə ədəvətim olub, burada yaddan

çıxarıdım. Mənim ata-babamı düşmənlərin əlinə verib öldürməklərinə bəis olanların və mənim özümün düşmənlərinin bir halda şikəst olmağa bəis olanların ki, ən odna gədənə mənə yazığı gəlir, hamısının ədavətini qəlbimdən çıxarıdım. Mənim bu sözlərimi yazın mənim üstümə hücum edən qardaşlarıma və onların başına cəm olan qoşuna. Bilsinlər ki, davadan sonra yetim qalmış uşaqların ah və nələsi, dul qalmış övrətlərin bəd duası kimin üstünə töküləcək və Qacar nəslə dostu ilə düşməni tanış.

Sərkərdə. Belə qəlbə sahibinin qabağında ölmək bir ləzzətdir. Cəfərqulu xan. Qardaş, sən bu sözlərin mənim ümidimi birə on artırdı. Əgər bu sözlər gedib bizim qardaşlarımızın və qoşunlarımızın qulağına yetişsə, yəqin elə ki, qoşunun əksəri bizə tərəf dönəcək.

Mustafa xan. Qardaş, mən sənə bu ürayın sahibi bilmirdim. İndi yəqin etdim ki, mərdanə imişsən. Mərdanə qardaş qabağında yüz dəfə ölüb dirilərsən, yenə əzdir. (Sərkərdələrə.) Həzərat, durmaq məqamı deyil, gedək, qoşunu hazırlayaq.

Ağa Məhəmməd xan. Gedin, Allah yar olsun. (Cəfərqulu xan, Mustafa xan, Əliqulu xan və sərkərdələr gedirlər.) İlahi, parça-parça olmuş, neçə yerdən ölümcül yaralanmış İrani bəlalardan müha-fizə elə.

PƏRDƏ

İKİNCİ NİMMƏCLİS

Mürtəzaqulu xan Qacarın çadırları.
Pərdə qalxanda top-tüfəng səsi gəlir.

Mürtəzaqulu xan (uca yerdən baxır.) Afərin, Qacar igidləri! Hər biri bir şir-şeytan tək dava edirlər. Axır mənim də bəxtimin çirayığı yanacaq. Dörd ildir bu insana oxşamayan xəco, cahanı mənim başıma tənq edib. Nə qədər qoşun qırılıb, camaat istitaətdən düşüb. Mustafa xan mənə tərəfə keçib. Bir Cəfərqulu xanın köməyi ilə, Ağa Məhəmməd mənim müqabilimdə indiyədek davam edib. Nə olardı, Allah Cəfərqulu xanın ürayinə insaf salaydı, öz mənfəətini anlayıb Ağa Məhəmməddən öl çəkəydi. (Gurultu artır.) Vuruşun, qoçaqlarım! Vuruşun, şirlərim! Vuruşun, pələnglərim! Əgər İran ixtiyarı əlimə keçər, sizin sərkərdələrinizi və özünüzi dünya malından qəni edə- rəm. Amma əgər Ağa Məhəmməd əsir olub əlimə keçsə, and olsun

Allaha, ona bir elə tənbeh edəcəyəm ki, min baş kəsmiş cəllad ağla- sını... Budur, bir atlı sürətlə gəlir. Görsən, nə xəbərdir? Xudaya, sən keyir elə... Atlının dalınca bir neçə atlı, bir nəfəri əhatə edib götürir- lər... İnşallah xeyirdir, inşallah xeyirdir. (Enir aşağı.)

Qasid (daxil olur). Xan sağ olsun, müjdəmi ver!

Mürtəzaqulu xan. Tez ol, de görüm, nə xəbər gətiribsən?

Qasid. Xan, qurbanın olum, nəfəsim gəlmiş, belə Ağa Məhəmməd xan, Ağa Məhəmməd xan!..

Mürtəzaqulu xan. Nə olub? Ağa Məhəmməd xanı öldürüblər nədir, de görüm?

Qasid. Yox... Öldürməyiblər...

Mürtəzaqulu xan. Öldürməyiblər, bəs nə olub, niyə müjdə istəyirsən?

Qasid. Əsir ediblər! Budur, qolu bağlı gətirirlər.

Mürtəzaqulu xan. İlahi, mərhəmətinə gündə min şükür! (Qasidə.) Tut, bu sənə müjdən. (Bir kisa pul verir.) Buradan get fər- rəşbaşının yanına. Deginən sənə adını fərraşlar cümlesindən yazsın.

Qasid. Allah xanın iltifatını artıq eləsin. (İstəyir getsin.)

Mürtəzaqulu xan. Dayan bir az, getmə! De görüm Cəfərqulu xan nə qayıdır? Məgər dava etməkdən yorulmayıb?

Qasid. Xeyir, xan. Biz belə güman elədik ki, Ağa Məhəmməd xanın əsir olmağı onun qol-qanadını qıracaq. Amma qardaşı tutulan- dan sonra Cəfərqulu xan ikiqat şiddətlə davaya girdi. Əsirlərin nağıl etmələrinə görə Cəfərqulu xan deyir, əgər qılınc vura-vura gedib qardaşını düşmənlərdən qurtarmasın, öz xəncərimlə özümü həlak edəcəyəm.

Mürtəzaqulu xan. Qulaq asma, naxoş oləndən qabaq işiq verər. Cəfərqulu xan hələti-nəzəddir. İnşallah, onu da qolu bağlı gəti- rərler və o gələndə də qardaşı barəsində tədbir olunar... Sən get. (Qasid baş əyib gedir.) Nə gözəl oldu! İnşallah, Cəfərqulu da qar- daşının halətinə düşər və gəlib qardaşını ölmüş görər. Onda mən... ona buyuraram ki, əhdinə vəfa etsin, öz xəncəri ilə özünü öldürsün. Gözəl divandır! (Bir neçə nəfər, azon cümle Mustafa xan Ağa Məhəmməd xanı gətirirlər.) Qardaş! Xoş gördük. Əşidibson:

Hər on köhtər ki, ba mehtor sitizəd
Çinan üstə ki, horgiz bər noxizəd!

¹ Böyüklo dalaşan kiçik elə yığılar ki, heç bir vaxt ayağa qalxa bilməz.

Məgər bu gündən ötrü mənimlə dava edirdin? Məgər bu sifətlə padşahlıq arzusuna düşmüşdün? Heç bir aynaya baxıbsan? Məgər xətti-səltənət meymun yeridir? Sən bilirənsən ki, padşaha zillülahifil-ərz deyirlər? Məgər Allah kölgəsi sənəin tək olar? Sən yəqin edib-sən ki, İranın nicatı Qacar əlindədir! Amma indi öz halətinə bax. Qızmış şir tək dava edən qoşuna da bax, mənə də. Gör İranın nicatı hansı Qacar əlindədir.

Ağa Məhəmməd xan. Qardaş, mən nə qədər sənəinlə dava edirdim, sənəin düşmənin idim. İndi mən qolu bağlı əsirəm, məndən heç kəsə bu saat ziyan dəyməz. Ona görə mənə düşməni adı qoymaq olmaz. Əsir qonaqdır. Qonağa rixənd etmək mərəd sifəti deyil. Sən padşahlıq fikrinə düşübsən, amma namərəd padşah ola bilməz. Məni öldürəcəksən öldür. Amma nə qədər Cəfərqulunun qolu qılinc vurmaqdan yorulmayıb, padşahlıq fikrini yaddan çıxart.

Mustafa xan (irəli yerilir). Çox da sən qardaşın Cəfərquluya xətirçəm olma. Sənəin Cəfərqulu tək qardaşın varsa, Mürtezəqulu xanın da mənim tək və Rzaqulu xan tək qardaşları var. Ölüncə vuruşmağa hazırıq. Necə ki, sənəi vəhşi heyvan tək buraya gətirdim, elə də Cəfərqulunu burada görürsən.

Ağa Məhəmməd xan. Bu sözləri mənə də çox deyib-sən. Nə qədər mən sənəə etibar gördüm, bir elə də Mürtezəqulu xan görür.

Mürtezəqulu xan. Mustafa, qardaş, afərin sənəə və sənəin şücaətinə! Bu gətirdiyin heyvanın tənbihini sənəə rücu edirəm. İstəyirsən gözlərini çıxart, istəyirsən başını kəsdir.

Mustafa xan. Mən burada öz Allahımla əhd eləyirəm, görək Cəfərqulu xanı da əsir edəm. Əvvəl bunun gözlərinin qabağında onun başını kəsəm və sonra bunun gözlərini çıxardam. Buna ondan böyük tənbihi ola bilməz. Hər kəşiyə Allah dünyada iki böyük nemət verib: biri onun kəşiliyidir və biri də onun gözləri. Əvvəlinci nemətdən bunu Ədil şah məhrum edib, ikincisindən də mən məhrum edərdəm.

Ağa Məhəmməd xan. Hər nə edəcəksən et. Yazılan yazılıb. Mürtezəqulu xan. Sənəi bu halətdə görəndə mən yazılanı oxudum.

Mustafa xan. Fərraş! Get kündə gətir və yaxşı təzə kündə. (Fərraş gedir.) Sən padşahsan, görək sənəin ayağına padşahəə layiq kündə vurula. (Kündəni gətirirlər.) Salın bunun ayaqlarına. Kündənin tozunu silin, padşahın libası bulanmasın.

Ağa Məhəmməd xanın ayaqlarını satırlar kündəəə.

Qasid (daxil olur). Xan, nə durubsan, evimiz yıxıldı, qoşunumuzun yarısı tərək oldu! Yerdə qalanın bir hissəsi Cəfərqulu xan tərəfə keçdi və qalanı pərakəndə olub hərəsi bir yana qaçdı. Rzaqulu xan əsir olub, keçib Cəfərqulu xanın əlinə.

Mürtezəqulu xan. Oğlan, nə danışırısan?! Deginən bu saat atlan çəksinlər. Mustafa, qardaşım, qeyrət günüdür, gəl dalıma. İndi görək mən özüm meydana çıxam, yoxsa axır günümüzdür! (Təz çıxır.)

Mustafa xan. Bu əsiri burada saxlayın! (Öz-özünə.) Mən də atlanım, sonra fikir edərdəm, qoşuna gedim, ya bir ayn yərə. (Təz çıxır.)

Ağa Məhəmməd xan. Pərvərdigara, sənəi öz cəlalına and verirəm, Cəfərqulunu tezliklə mənə salamat yetir.

Şeypur səsi gəlir. Ağa Məhəmməd xanın qarovulları qaçırlar.

Cəfərqulu xan (sərkədarlərlə daxil olur). Pərvərdigara, sənəi şükür, qardaşımı salamat tapdım! (Kündəni ayağından açır.) Qardaş, gəl qucaqlaşaq. Şükür olsun xudavəndi-ələmin cəlalına ki, dörd il əziyyət və məşəqqətdən sonra fəth bizlə oldu. İndi cəmi Qacar sənəin ayağına altındadır. Bu dava cəmi Qacar nəslini bir adam tək eləyib və o adam da məxsusdur sənə Ağa Məhəmməd xana. Camaat ittihadı ilə padşahlıq da edə bilərsən və mən də həmişə sənəin qabağında nökr varam.

Ağa Məhəmməd xan (Cəfərqulu xanın boynunu qucaqlayır). Qolumun qüvvəti, belimin dayağı qardaşım! Allah sənəi mənə çox görməsin!

Cəfərqulu xan. Rzaqulu xanı buraya gətirin.

Rzaqulu xanı gətirirlər.

Ağa Məhəmməd xan. Rzaqulu! Sən nə cürət edib mənim müqabilimə qoşun çıxartdırdın, məgər bu gündən qorxmurdun? Mən sənəə o tənbihi eləyəcəyəm ki, sənəin adəşın Rzaqulu xan Mirzəyəə oldu. Aparın, bunun iki gözlərini də çıxardın!

Rzaqulu xanı aparırlar.

Cəfərqulu xan. Qardaş, buyur bu təllin üstünə çıx. Qoşun əhli sənəi ziyarət eləsin, yoxsa hamı sənəi ölmüş bilir.

Ağa Məhəmməd xan. Əlbəttə lazımdır. Gəl, qardaş, dalımcə.

İkisi də çıxırlar təllin üstünə.

Cəfərqulu xan. Camaat! Budur sizin sərkərdəniz, xudavəndi-
aləmin köməyi ilə sağ və salamat, gözünüzün qabağında. (Ağa
Məhəmməd xana.) Qardaş! Bir bu səhranı tutan qoşuna tamaşa elə.
Düzlərdə otları, göydə ulduzları, meşələrdə ağacları sanamaq müm-
kündür, amma Qacar qoşununu sanamaq mümkün deyil. Bu qoşun
hamısı mənim itaətimdədir və mən də sənin itaətində. Mən sənin
qabağında indiyədək dava eləmişəm və bundan sonra nə qədər
qolumda qüvvət və sinəmdə nəfəs var, yenə bu qoşunla bir yerdə
sənin uğrunda çalışmağa amadə varam. Mən Qacar nəslinin gözünün
qabağında sənə ərəbi bəyət etmək istəyirəm. Ərəb bir vədə bəyət
eləyəndə ki, əlini verdi, yaqın vəfa eləyəcək. Mən də bu təllin
üstündə bu sağ əlimi verirəm sənə. (Əl verir.) Bil və xətirçəm ol ki,
nə məndən və nə mənim qoşunumdan heç vədə sənə xəyanət olma-
yacaq.

Ağa Məhəmməd xan. Mərhəbə, qardaş! Mərhəbə!

Enirlər aşağı, bu halda bir sərkərdə bir neçə əsir gətirir.

Cəfərqulu xan. Bunlar nə əsirdirlər?

Sərkərdə. Mürtezəqulu xanın müqərrəb atlılarındandır. Onunla bir yerdə qaçırdılar. Qovduq, özünü tuta bilmədik, atlılarını ələ keçirdik.

Cəfərqulu xan (əsirlərdən birinə). Bu saat də görə, Mür-
tezəqulu xan və Mustafa xan necə oldular? Vay sənin halına əgər
yalan deyəsən! Amma doğrusunu desən, səni azad eləyəcəyəm.

Əsir. Xan sağ olsun, elə ki bizim qoşun pərkəndə oldu və Rza-
qulu xan əsir düşdü, o vədə Mürtezəqulu xan bizlə bərabər atlanıb
qoşunun içinə çapdı. Nə qədər qışqırdı, nəyə vurdu, qoşun kar görə
bilmədi. Axırda özü də atının başını çevirib qaçdı. Görək Məşhəd
tərəfə qaçmış olar.

Ağa Məhəmməd xan. Bəs mənim namərd qardaşım Mus-
tafa xan?

Əsir. Mustafa xan axırda heç dava meydanında görünmədi. Bələ
danışdılar ki, qoşunun məğlub olmağını eşidən tək atını minib o
qaçandır qaçır. Deyirmiş ki, Rusiya torpağını qaçaçağam.

Ağa Məhəmməd xan. Mən bu əsiri azad elədim, açın qolunu.
(Cəfərqulu xana.) Qardaş, sənin dövlətdən cəmi Qacar birləşib.
Bundan sonra firsəti fəvt etmək lazım deyil. Görək birləşmiş qoşu-
nun gücü ilə üzülməzə bağlı yolları açaq. İsfəhan hökmdarı Əlimərd-
dan xan ölüb və yerində oğlu qalıbdır ki, bişüurun biridir. Lazımdır
qoşuna bir neçə vaxt rahatlıq verib, İsfəhan üstünə gedək, ta Farsis-
tani özülməzə tabe edək.

Cəfərqulu xan. Çox gözəl fikirdir. (Gülür.) Ümidvaram ki,
Cəfər xan əvəzində Cəfərqulu xan əyləşə.

Ağa Məhəmməd xan. Gözüm üstə... Qardaş, necə ki məlum
oldu, dəxi Qacardan bizə düşmənlər qalmadı. İndi mən istəyirəm, qoşun
əhlinə indiyədək ürəyimdə saxladığım axır sözümlü deyim... Gəl,
qardaş, təllin üstünə. Əliqulu, sən də gəl.

Çıxırlar təllin üstünə.

Cəfərqulu xan. Camaat, xamuş olun, Ağa Məhəmməd xan
söz demək istəyir.

Ağa Məhəmməd xan. Ey buraya cəm olan Qacar qoşunları!
Ey mənim qardaşlarım, dostlarım, əzizlərim və ey nəsl-i-Qacarin
qəyyar sərkərdələri, cavanları! Bilin və əgah olun ki, bu gündən tarixi-
Qacarinin əvvəl səhifəsinin bismillahi yazıldı. O bismillahi mən
deyirəm və dalıncə sizə məlum edirəm ki, mənim Ağa Məhəmməd
şah Qacar, Maliki-bil-istiqlali-küll-i-məmaliki-məhruseyi-İran! Bu
gündən haman səltənəti-İranı alıram əlimə və ümidvar oluram ki,
bu qoşunun köməyi ilə Qacar nəslinə həmişə təxəttü-İranını müzəyyən edə.
Necə ki siz Qacar təifəsi birləşibsiniz, elə də sizin köməyinizlə parça-
parça əllərdə qalmış İran, inşaallah, birləşəcək. Allahın tövfiqinə və
sizin köməyinizə bel bağlayıb, ağır yollara qədəm qoyuram.

Cəfərqulu xan (dizi üstə çökür). Qibleyi-ələm, əvvəl sənə
bəyət edən mən və mənə istəyən qoşun!

Əliqulu xan. Qardaş, səltənətin mübarək olsun!

Sərkərdələr (ucadan). Payəndə bad! Ağa Məhəmməd şah
Qacar!

Qoşundan səs gəlir. Payəndə bad Ağa Məhəmməd şah
Qacar!

PƏRDƏ

¹ Var olsun.

İKİNCİ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağa Məhəmməd şah Qacar
Cəfərqulu xan }
Əliqulu xan }
Hacı İbrahim xan }
Mirzə Cəfər xan }
Əlif xan Əfşar }

– onun qardaşları
– vəzir
– eşik ağası

Üç nəfər sərkərdə, qulam və fərzaşlar

ƏVVƏLİNCİ NİMMƏCLİS

Tehran. Ağa Məhəmməd şah Qacarıñ evi. Şah tox
üstündə oylayıb, yanında vəzir Hacı İbrahim xan.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Şükür olsun Allahın cəlalına ki, Farsistana qalib olduq. Mən bunu yaqın etmişdim ki, Əlimurad xanın oğlu Cəfər xan Qacar qoşunun qabağında davam edib İsfəhandə otura bilməyəcək. Belə də oldu və şükür olsun Allaha ki, İsfəhan torpağına davasız malik olduq. Bunu da bilginən, Hacı İbrahim xan, mən dəxi Mazandarana qayıtmayacağam. Mənim fikrim Tehranın qələsini möhkəmləşdirib, Tehranı həmişəlik, İsfəhan əvəzinə İrana paytaxt etməkdir. Tehranın köçəri türk tayfalarının yaxınlığında olmağı çox şərtdir. Mən bilərəm ki, buranın paytaxt olmağı həmişəlik farsla türk arasında ədavətə bais olacaq. Amma bu ədavət ancaq ürəkdə qalıb, nəticə verməyəcək, çünki mən farsları da, türkləri də lazımcına tanıyıram.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, belə deyirlər ki, Cəfər xan hərçənd İsfəhandan qaçıb, amma başına qoşun cəm etməyə məşğuldur.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Fikir etmə, Hacı İbrahim xan, bunlar hamısı xəyali-xamdır. Fars firqələrinin sərkərdələri heç vədə Cəfər xanın bayrağının altına gəlməzlər ta ondan bir kərəmət görməyələr. Onlar hər biri bir iddiaya düşüb gözləyəcəklər ki, qacarlarla zəndilərin arasına bir qılıf-qal düşsün. Ta ortalığa girib məramlarına çatsınlar. Amma Əli xan Əfşar ki, böyük qoşunla gəlib Tehran ətra-

fında düşüb və padşahlıq arzusundadır, onunla dava çətin olacaq. (Mirzə Cəfər xan daxil olur.) Mirzə! Nə xəbərle gəldin?

Mirzə Cəfər xan. Qibleyi-ələm, budur, sübhənd indiyədək göğğudur. Səhbət axır bu yerə yetdi ki, Əli xan Əfşar bizim hər bir təklifimizi mən etdi: – bizim aramızda kəskin qılıncdan və iti nizədən başqa vasitə ola bilməz, – deyib, öz qoşununa tərəf müraciət etdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoşunlar ki, rubəru durublar?

Mirzə Cəfər xan. Bəli, qurban. Qacar qoşunu bir işarəyə məəttəldir ki, cəmi Əli xanın qoşununu bir türftəüleyndə nabad eləsin. Əli xan özündən çox müstəbihdir və onun qürurla danışib getməyi sərkərdələri və ələlxusus Əliqulu xanı halətdən çıxardıb. Hamısının hirsənd gözləri qızarıb. Təzə kəməndə keçmiş xam ərəb atı tək özlərini yeyirlər. Qibleyi-ələm, mən qoca Mirzə Cəfərin qey-rəti qəbul etmir ki, sən tək qəvi padşahın müqabilində Əli xan Əfşar tək adam cürət edib söz danışsın. Qibleyi-ələm! İzin ver qoşuna, qabaqca qılinc vuran mən qoca olaram. Ax, haradan alım Cəfərqulu xanı!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Səbr et, Mirzə Cəfər xan. Sən tədbirli kişisən, belə danışmaq sənə şayistə deyil. Hər bir düşmənin müqabilinə qoşunla getsən, axırda qoşunsuz qalarsan. Dava var qılincle qurtarar, dava var dillə. Əvvəl dil, sonra qılinc qoşunu mənə lazımdır. Mən Əli xanla dava etməyəcəyəm. Gəl oyləş, kağız, qələm götür, mən nə desəm, yaz. (Mirzə Cəfər xan oyləşib, kağız və qələm götürür.) Yaz: Şahənşahi-İran Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən Əfşarın qəyur sərkərdələri ilə qoşunlarına! Əfşar qoşununun Qacar üstünə gəlməyini fikir etdikcə, mənim ürəyim qana dönür. Mənim səltənətimdən, cəlalımdan, şövkətimdən artıq İranın xoşbəxtliyidir. Amma iki türk tayfasının rubəru durub bir-birinin qanını tökməyi İranın tənəzzülünə səbəb olar və onun düşməninə ayaqlandırar. Mən heç mane deyiləm ki, Əfşar tayfası öz sərkərdələrinin təht-rəyasətində rahat dolanıb, özlərindən mənfiətəbərdar olalar. Ancaq ürəkdən eşəqlərlə qacarların birləşib ümumi düşməninə dəfinə çalışmaqlarını arzu ediorəm. Qurtardın? Ver buraya. (Qol çəkir.) Bu kağızı götürüb çaparsan qoşuna, verərsən Əliqulu xana, deyərsən, sərkərdələrindən bir neçəsini götərsün, getsin. Əli xanın qoşununun müqabilində durub oxusun. Ümidvaram ki, bu kağız nəticə verə. Dayanan!

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, bu çox böyük tədbir idi ki, sizdən sadır oldu. Afərin belə tədbirə!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Dünyada iki adam mənə həlakətdən qurtarıb, biri qardaşım Cəfərqulu xan və biri də bu Mirzə Cəfər. Mən Kərim xanın yanında olan vaxt onun qardaşı Hüseynəli xan xahiş etmişdi ki, Mazandarana öhlini Kərim xanın üzünə ağ elətsin. Kərim xan mənə qoşun verib qardaşının müqabilinə göndərmək istəyirdi. Amma Mirzə Cəfər mane oldu. Məni göndərmədilər. Sən belə güman etmə ki, Mirzə Cəfərin mənə məhəbbəti var idi. Xeyr, onu vadar edən öz ağasına olan kəsrəti-ixlası idi. Mirzə Cəfər yəqin eləmişdi, əgər mən Mazandarana gələsəm, yəqin Hüseynəli xanla birləşəcəyəm. Bunu da bil ki, əgər mən o vədə baş qovzasaydım, Kərim xanda o qədər zor var idi ki, mənə az zamanda fövt edərdi. Odur ki, mən bu kişini əziz tuturam və özümə söz vermişəm ki, heç vədə Mirzə Cəfərin və onun xışı əqvamının üstündən nəzərimi kəsməyim.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, səbəb nə oldu ki, siz Cəfərqulu xan tək pöhləvanın qəlbinə dəyirsiniz? Qəzəbiniz tutmasın qibleyi-ələm ki, belə cəsarət edib soruşuram. Siz ki ona İsfəhan hökumətini vədə vermişdiniz, nə səbəbə Mazandarana göndərdiniz?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Məsləhət belə oldu.

Hacı İbrahim xan. Məgər İsfəhana ondan layiq hakim tapacaqsınız?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Ondan layiq tapılmaz, ancaq burada bir sirt var ki, açə bilmirəm.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, məgər mən sizin qəzəbinizə düşər olmuşam? Buyurun belə olan surətdə cəllad mənim boyumu vursun. Mən dəxi zindəanlıq eləmək istəmirəm. İndiyədək mən şahın mübarək ağzından belə ləfz eşitməmişdim. Siz bilirsiniz ki, bu sirti daşa deyirsiniz daş camaata danışa bilər, amma mən Hacı İbrahim daşdan möhkəmə. *(Baş əyib çıxır.)*

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim deyəsən incidi. Eybi yoxdur, könlünü alaram. Axır mən ona, necə deyim ki, Cəfərqulu xandan qorxuram. Mən o vədə şəkkə düşdüm ki, Baba xanı vəliəhd təyin edəndə əvvəl beyot edən Cəfərqulu xan oldu. Mən, doğrudur, ona İsfəhan hökumətini vədə vermişdim. Amma mən

necə bu vədəyə əməl edim? Mənim nə qədər qoşunum var, hamısı Cəfərqulu xanı ata tək istəyir. Deyə bilərəm ki, qoşun onu məndən artıq istəyir. Əgər xahiş edə, qoşunum hamısını mənim üzümə dürguza bilər. Necə ki, mənim qolumdan tutub, təxti-səltənətdə əyləşdirdi, həmçinin qolumdan tutub, endirib özü əyləşə bilər. Mən necə ona, İran padşahlarının paytaxtı olmuş İsfəhanın hökumətini verim? Mən ona Mazandarana hökumətini verməmişəm, gedib əyləşib orada, olub guşənşin. Nə hökumətə şüru ələyir, nə çağırıram gəlir, nə yazdığım kağızlara cavab verir. Bu da mənə daha artıq təşvişə salıb. Cəfərqulu mənə ərəbi beyot ələyib, ola bilər ki, mənim üzümə ağ olmasın, amma mənim varisimə rahatlıq verməyəcək. Bu mənim yəqinimdir. İndidən tədbir lazımdır: əlaci-vaqio piş əz vüqu, bayəd kord! *(Çağırır.)* Qulam. *(Qulam girir.)* Hacı İbrahim xanı buraya çağır. *(Qulam çıxır.)* Hacı İbrahim xan tədbirli vəzirdir, lazımlı vəzirdir. *(Hacı İbrahim xan daxil olur.)* Hacı, deyəsən məndən rəncidə xatir oldun?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, mən nəkarəyəm, sizdən rəncidə xatir olmağı xəyalımdan da keçirə bilərəm. Mən hələ o mərtəbədə özümədən müştəbəh olmamışam.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Sən çıxandan sonra mən fikir elədim. Həqiqət, mən Cəfərqulu xan haqqında zülm eləmişəm, onuntək qardaşın üreyinə dəymək zəhi nainsafıqdır. Mən indi öz əməlimdən peşman olub, qət etmişəm ki, Cəfərqulu xanı çağırıb, göndərim İsfəhana.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, bağışlayın, yenə cəsarət ələyirəm. Siz indiyədək Cəfərqulu xana neçə sifarişlər edibsiniz, neçə kağız yazıbsınız, heç birisinə cavab verməyib. Qorxuram indi də gəlməyə.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. İndi mən onu ayrı yolla çağıraram. Mən bilərəm, Cəfərqulu xan anasının xatirini çox istəyir. Bu saat sən get Cəfərquulun anasının yanına, deyin, şah ondan xahiş edir ki, özü zəhmət çəkib Mazandarana getsin. Əvvəl Cəfərqulu xana mənim dilimdən salam yetirsin və desin ki, mən öz əməlimdən peşman olub, onu İsfəhana hakim təyin etdim. Və mənim əziz qardaşımdan təvəqqe etsin ki, İsfəhandan qabaq Tehrana gəlsin, bir görüşək. Çünki könlüm onu çox istəyir və bir də İsfəhan bərəsində bir para vacib məsələlərin müzakirəsi vacibdir.

¹ Baş verə biləcək vəqionin əlacını baş verməzdən əvvəl etmək lazımdır.

Hacı İbrahim xan. Bu tədbir İranın dəxi də tərəqqisinə bəis olacaq. Mürəxxəs olum. (*Çıxır.*)

Mirzə Cəfər xan (*daxil olur.*) Qibleyi-ələm. Afərin tədbirə, necə ki, qibleyi-ələm hökm etmişdi, Əliqulu xan sərkərdələrdən iki nəfəri və mənə götürüb yeridi Əli xanın qoşununa tərəf. Qoşunun müqabilində durub kağızı uca sövltə oxudu. Kağız qurtaran tək Əli xanın sərkərdələri və qoşunu səs-səse verib dedilər ki, Əliqulu xan, biz sona tabeyik və nə qədər qəvi düşməni müqabilinə aparsan, baş və canla dalınca getməyə hazırıq. Amma qacarlarla biz dava etmə-yəcəyik. Əli xanın qolu boşaldı. İndi, budur, özü də, sərkərdələri də gəlib qapıda durub, hüzzuri-əliyə müşərrəf olmağa izin istəyirlər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Deyinən buyursunlar.

Mirzə Cəfər xan çıxır. Əli xan Əfşar sərkərdələri ilə
daxil olur.

Əli xan Əfşar. Qibleyi-ələm, kamali-ixlas və iradə ilə mən və mənim sərkərdələrim hüzzuri-əlidən əfv istəyirik. Biz böyük səhvə imişik. Qibleyi-ələmin gözəl məktubunun məzmununu eşidəndən sonra səhvimizi anlayıb çox peşman olub gəlmişik. Mən, mənim ziri-dəstimdə olan sərkərdələr və qoşun, hamımız bəyət edirik şahənşahi-İran Ağa Məhəmməd şah Qacara.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Çox məmnunam səndən, Əli xan. Şükür olsun Allaha ki, iki böyük türk təifəsi bir-birinə əl verib, düşməni sərmigün elədi. (*Çağırır.*) Mirzə Cəfər xan! (*Mirzə Cəfər xan daxil olur.*) Əli xana və sərkərdələrinə mənzil ver. Necə ki, padşah qonağına şayistədir hörmət ələ buyuruq ver ki, Əli xanın qoşununun hər iyirmi nəfərinə bir qoyun və bir kuza şərab versinlər. Əli xan, get rahat ol. Sən bundan sonra mənim əzizimsən, əziz sərkərdəm olacaqsan. (*Əli xan sərkərdələri ilə və Mirzə Cəfər gedirlər.*) Bunun da ürəyi mənlə düzəlməz, ona görə dəfi vacibdir... Xudavəndi-ələmin yədi-qüdrəti mənim üstümdədir. Böyük düşmənin şərrindən qurtardım, indi qalib bir para xırda baş qovzayanlar. İran bu saat qaynar qazandır. Məlumdur ki, su qaynayanda onun içindəki nələyi şeylər üzə çıxıb köpük olar. Həmçinin İrana tabe bir para xanlar bu növdürlər. (*Çağırır.*) Qulam! (*Qulam daxil olur.*) Fərraş-başıya dəginən, bir adam göndərsin Əliqulu xanı buraya çağırınsın.

Qulam. Qibleyi-ələm, Əliqulu xan gəlib buradadır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Çağır gəlsin. (*Qulam çıxır.*) Deyirlər, Kirmanda Lütfullah xan baş qovzayı. Ona tənəib lazım-dır. (*Əliqulu xan daxil olur.*) Əliqulu! Gərək güclü qoşun götürüb gedəsən Kirmana. Lütfullah xanın qoşununu tərk edərsən. Əgər qaçıb gizlənsə, Kirmanda daşı daş üstündə qoymazsan. Qoca kişilərə, övrətlərə, südömər uşaqlara, heç birinə rəhm etməzsən. Gərək Kirman əhlinə bir divan tutasan ki, cəmi İran titrəsin. Lütfullah xanı və onun qöv-m-əqrəbasını ələ gətirib hamısını ya qırırsan, ya göz-lərini çıxardarsan. Xatircəm oluram ki, tapşırıdığma dürüst əməl edəcəksən.

Əliqulu xan. Padşah hökmü Allah hökmdür, borcluyam itaət edim. (*Gedir. Hacı İbrahim xan daxil olur.*)

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Necə oldu?

Hacı İbrahim xan. Xanımı razı elədim, sabah yola düşür.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim, dəxi dürüst xatircəm oldum, düşmənin qəvisini ələ gətirdim. Allahın köməkliyi ilə az keçər ki, İranda bir nəfərin adı çəkilər və o bir nəfər kimdir? Ağa Məhəmməd şah Qacar!

PƏRDƏ

İKİNCİ NİMMƏCLİS

Təhran. Ağa Məhəmməd şah Qacar öz bargahında oyləşib
səndəl üstündə. Hacı İbrahim xan və Mirzə Cəfər xan
durublar hüzzurda.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim xan! Əli xan nə işlə məşğuldur?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, dünya yadından çıxıb, oyləşib mənzilində, qulluq əmrlərinə məşğuldurlar.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Padşahlıq fikrindən əl götü-rüb, ya nə?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, Əli xan məgər görmür ki, padşahlıq nə müşkül əmrdir? Gecə və gündüz gərək ancaq rəiyyot dərdi çəkəsən. Sair dövlətlərlə əlaqə fikrində olasan. Əli xan oyləşib qibleyi-ələmin sayəsində, rütbəsi gün-gündən artır, qoşun onun itaə-tində, dəxi o nə ələyəcək padşahlığı?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Səhvədən, Hacı İbrahim xan! Bunu sən yəqin et ki, əgər Əli xanın sərkərdələri və qoşunu mənim məktubumu oxuyandan sonra ondan üz çevirməyə idilər, o gəlib itaət etməzdi. Belə itaət də siddəli olmaz. Əli xanın ölənədək ürayından ədavət çıxmayacaq. Sən buna inan! Əli xan ölsə, onun sümükləri və qəbrinin torpağı da mənimlə ədavət eləyəcək. Yəqin bil, belədir.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, yoxsa Əli xan bərsində bir fikriniz var?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən gecələr yuxu yata bilmirəm və İrənin iki düşməni var, onlar yox olmayınca yata da bilməyəcəyəm. Mən o yandan-bu yandan baş qovzayanları demirəm, mən onları düşmən hesab etmirəm. Mən İrənin gələcək düşmənlərini deyirəm ki, görək onların hamısı tərk olsun ki, ta öləndə xatirəm ölüm. O düşmənlərini biri Əli xandır və o birisi də bilirən kimdir. Naçarlıqdan itaətə gələn düşmənlə müdara etmək aqıl iş deyil. Elə düşmənin bilmərrə kökünü kəsmək görək.

Qulam (daxil olur). Qibleyi-ələm, Əli xan gəlib formayışə mün-təzirdir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Get, fərraşbaşıya dəginən necə ki, buyurmuşam, Əli xanı elə rahat eləsinlər.

Qulam çıxır. Şah qalxır ayağa, qapıya tərəf gəlir. Hacı İbrahim xan və Mirzə Cəfər bir-birinin üzünə baxırlar. Qapının dahından Əli xanın səsi gəlir. Ay mələnlər! Nə qayırsınız? Buraxın mən! Buraxın mənim qolumu! Ox, ox, ox!..

Ax, habelə ha, habelə ha! Oxay, canım dincəldi. (Mirzə Cəfər xana.) Mirzə Cəfər xan, çıx binəgüzərləq et, neçə gün Əli xanı bargahda saxlasınlar və bir şəxs onun gözlərinin çıxdığını bilməsən və əlavə binəgüzərləq edərsən Əli xanın qoşununun bir hissəsini azad eləsinlər və qalanını sair fəvclərə paylasınlar. (Mirzə Cəfər xan çıxır.) İkinci düşmənim qalıb, o da bu gün cəzasına çatır. Ax, nə ağır yük imiş padşahlıq!..

Qulam (daxil olur). Qibleyi-ələm, Kərim xan Şirəzinin xatlarını və sümüklərini gətiriblər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Dəginən, içəri girsinlər! (Qulam gedir.) Böyük arzularımın birinə çatdım. (Xatıları və bir torba sümük gətirirlər.) Açın xalın! (Açırlar.) Çox gözəl xatılardır ha, Hacı İbrahim xan!

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban, çox gözəl xatılardır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən, qədim vaxt yadımdadır, Kərim xanla müqabil oturub dövlət işlərini müzakirə edəndə bir yandan ona gözəl tədbirlər tökdüm və bir yandan və ədavətin kəsərindən xırqəmin altında bıçaq tutub bu xatıları doğrayardım. Əgər biləydim ki, bu xatılar axırda mənim olacaq, məgər mən bunları şikəst edərdim? (Fərraşlara.) Götürün xatıları və o sümükləri də aparın mənim yatacaq mənzilimin astanasında basdırın! (Fərraşlar gedirlər.) Hacı İbrahim xan, mən dünya ləzzətindən məhrumam. Göydə uçan quşlara, yerdə gəzən heyvanlara, torpaqda məskən tutan qarışqalara müyəssər olan ləzzət mən təkcə padşaha müyəssər deyil. Amma, hər sübh ki, yerimdən duranda ayaqlarımı Kərim xanın sümüklərinə basaram, ürəyim yarıları yadımdan çıxır. Nadirin də sümükləri, insallah gələr.

Mirzə Cəfər xan (əlinə kağız daxil olur). Qibleyi-ələm, Əliqulu xan Kirmandan kağız göndərib.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Açı, oxu.

Mirzə Cəfər xan (oxuyur). Əlahəzrət şahən-şahi-İrən hüzürü-mübarəkliyinə ərz olsun: Hökmi-hümayını-şahanəyə əməl edib üç gün, üç gecə Kirmanı oda və qılınca verdirdim. Axırda Lütfullah xan və onun cəmi əqrəbəsi ələ keçdilər. Hökmi-şahanəyə görə hamısını öldürtdüm. Kirman əhli izhari-itaət edəndən sonra qoşunu götürüb Tehrana müraciət edirəm. Kəmərlərini-əlahəzrət Əliqulu.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Afərin, Əliqulu xan! Kağız gətirənə, dəginən, xələt versinlər! (Mirzə Cəfər çıxır.) Qulam! (Qulam daxil olur.) Sərkərdələr gəliblər?

Qulam. Bəli, qibleyi-ələm, gəliblər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Dəginən, gəlsinlər. (Qulam çıxır, üç nəfər sərkərdə daxil olur.) Nə qədər qoşun hazır edibsiniz?

Sərkərdə. Qibleyi-ələm, altmış min nəfər atlı və piyadə qoşun hazırdır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. İndi mən sizə məramımı deyim. Gürcüstan valisi qoca İrakli İrən şurış tutmuş hesab edib, götürüb Rusiya imperatrisinə yazıbdır ki, necə mənim atam və babalarım həmişə Osmanlı və İran padşahlarının itaətində olublar, mən özümün və övladımın tərəfindən Rusiya padşahlarına itaət edərəm. Əlbəttə, İran şahları qəbul etməzlər ki, Gürcüstantək vilayət əldən getsin. Ona görə İrakliyə tənbiş lazımdır. Həmcinin Mustafa

xan Lənkəranı Rusiya imperatrichəsinə təəbiyyət edibdir. Əlavə Şəki, Şirvan, İrəvan, Gəncə və Qarabağ xanları da növbənöv iddialara düşüblər. Mən bu qoşunu cəm etmişəm ki, bu baş qalxızan şəxslərin hamısına məqamlarını tanıdım. Mən sizin və qoşunun rəşadətinə xatircəməm.

Sərkərdə. Qibleyi-ələm, baş və canla hazırıq.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoşun üç dəstə olacaq. Bir dəstəsi Şəki və Dağıstan tərəfinə gedəcək. Bir dəstəsi İrəvan və Tiflis tərəfinə və bir dəstəsini də özüm götürüb Qarabağ üstünə aparacağam. Görək Əliqulu xan Kırmandan qayıdan tək yola düşək. Gedin, öz işinizə məşğul olun. Qoşun əhlinə mənə salam yetirin.

Sərkərdələr baş əyib çıxırlar.

Quləm (*daxil olur*). Qibleyi-ələm, Cəfərqulu xan hüsuruna izin istəyir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Gəlsin, gəlsin. (*Cəfərqulu xan daxil olur baş əyir.*) Qardaş, yaxın gəl, bəs axşam Tehrana varid olub, indi niyə mənim yanıma gəlisən?

Cəfərqulu xan. Yornuq idim, qibleyi-ələm, əfv edəsən.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Eybi yoxdur, qardaş, yaxın gəl. (*Cəfərqulu xan gəlib dizi üstə çökür.*) Mən sənin haqqında zülm etməmişəm, görək keçəsən. (*Alından öpür.*)

Cəfərqulu xan (*qalxır ayağa*). Qibleyi-ələm, mən nəkarəyəm, sən mənədən üzr istəyirsən?! Mən sənin qulluğunda özümü kömtərin bəndələrdən hesab edirəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qardaş, səbəb nə idi ki, indiyədək sənə göndərdiyim kağızlara və sifarişlərə cavab vermirdin?

Cəfərqulu xan. Qibleyi-ələm, onu soruşma. Kiçiyin həmişə böyüyə bir ərki olar. Mən ərk bilmişəm. Yəqin yadımdadır, Qacar fərhində İsfəhan hökumətini mənə vədə etdin?!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Bəli, yadımdadır!

Cəfərqulu xan. Sonra ki, sən öz əhdinə vəfa etmədin və mənə İsfəhan əvəzinə Mazandarana göndərdin, doğrusu, mənim ürəyim sındı. Mənə hökumətin artıq-əskikliyi təsir etmirdi. Amma mənə qəmgin edən sənin, mənim tək yolunda canından və malından həmişə keçməyə hazır olan qardaşına etibar etməməyin idi. Mən sənə and içirəm ki, mən tək dəyanətli nökrü, cümlə İranı axtarsan tapa bil-

məzsən. Mən sən Mazandarana göndərmə, bir kəndə kəndxuda göndər, qapıda axırıncı fərraş elə, amma onu bil ki, mən etibarlı qardaşam. Sən heç soruşma ki, niyə sənin kağızlarına cavab vermirdim. Dübərə ərz edirəm, mən tərəfdən bir ərkdi. Amma, xudanəkərdə, sənə bir hadisə üz verəydi, yenə görürdin, hamıdan qabaq düşməni müqabilində mən qardaşın dava ələyirəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən onda səhv elədim ki, gileyə başladım və sən də nəhaq giley elədin. İki küsülü arasında barışıq vədə möhkəm olar ki, heç bir tərəf keçmiş yadına salmaya. Əlini mənə ver, necə ki, sən Qacar davasında əlini mənə verib öz iradətinə izhar elədin, mən də bundan sonra gün-gündən məhəbbətimin sənə artmağını vədə ələyirəm.

Cəfərqulu xan (*şahın əlini öpür*). Qibleyi-ələm, sən mənim böyüyümsən və mənim ixtiyarım sənin əlindədir. Məhəbbət də elə-sən, qəzəb də göstərsən, hər bərdə sahibi-ixtiyarsan.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. İndi, qardaş, mən səni göndərirəm İsfəhana. O İsfəhana ki, indiyədək İran şahlarının paytaxtı olub. Görək İsfəhan vilayətini elə dolandırasan, necə ki, Səfəvilər dolandırılar. Görək camaatla elə rəftar edəsən ki, keçmiş padşahlar yadından çıxsın. Hətta sənin ədalətin müqabilində Şah Abbas ədaləti gün müqabilində ulduzcan olsun. Təzə padşah köhnəni ədalətlə camaatın yadından çıxartdırmasa, onun səltənəti möhkəm olub getməz. Nadir rəftar edə bilmədi. Cəməatı özünə ağ elədi. Ruhaniləri özündən incitdi. O idi ki, özü də fənaya getdi. Oğlu da pis oldu. Rəiyyət məhəbbəti qazanmaq padşahlığın ilk vəzifəsidir.

Rəiyyət çü bixəst, sultan dirəxt,
Dirəxt, ey pəşər, başəd öz bix səxt!.

İndi, qardaş, səni göndərirəm İsfəhana, nəsihətim dürüst qulağında qalsın.

Cəfərqulu xan. Qibleyi-ələmin nəsihəti, əlbəttə, qulağıma doldu. Amma mən də bir neçə söz deyim. Mən əhd ələyirəm ki, İsfəhanı elə dolandıraram ki, nöinki Şah Abbas, bəlkə Şah Səfədin indiyədək gəlib-gətməsi padşahlar hamısı camaatın yadından çıxsın. Ancaq dillərdə tək bir ad söylənilsin: Ağa Məhəmməd şah Qacar!

¹ Padşah ağacdır, rəiyyət onun kökü, ey oğul, ağac kökü üstündə möhkəm dayanar.

Mən əhd ələyirəm ki, İsfəhan camaatını bir məqama yetirim ki, Ağə Məhəmməd şah adı gələndə, zükurən, ünəsən hamısı ayağa qalxıb, onun adına səcdə ələsinlər. Nəinki qorxudan, xeyr, kəsəti məhəbbətdən! Əhd ələyirəm ki, cəmi Farsistanı bir məqama gətirəm ki, bundan sonra gələn Qacar şahlarını atalarından artıq istəsinlər. Qibləyi-ələm, mənəm bu əhdimin nəticəsini, inşallah, tezliklə görərsən.

Ağə Məhəmməd şah Qacar. Qardaş, sözüne inanıram. Təzə mənəbin mübarək olsun!

Hacı İbrahim xan. Conabi-Vala, təzə mənəbiniz mübarək! Xudavəndi-ələm siz qardaşı, əlahəzrət şahənşahdan ayırmasın!

Ağə Məhəmməd şah Qacar. Amin! Di, qardaş, bir keç tamaşa ələ, gör sən gedəndən sonra nə gözəl otaqlar tikdirmişəm və özünü də, doğrusu, qoymayacağam bargahdan çıxasan. Görək bir neçə gün burada qalasan, ta sənənlə bir doyunca söhbət ələyim.

Cəfərqulu xan. Qibləyi-ələm, təvəqqe edirəm ki, izin verəsən, sabah yola düşüm.

Ağə Məhəmməd şah Qacar. Özün bil, qardaş, istəyirsən bu gün get. Mane deyiləm. Di get otaqlara tamaşa ələ.

Cəfərqulu xan baş əyib, sağ tərəfə, otağa keçir. Qapının arasında bir nəfər gizlənmiş şəxs onun üyünə xəncər sancır.

Cəfərqulu xan (*arxadan*). Of... Namərd qardaş! (*Əli ürayında dalı-dalı gəlib otağın ortasında yıxılır.*)

Hacı İbrahim xan. Bu nə iş idi?

Ağə Məhəmməd şah Qacar (*ağlayır*). Dayan, Hacı İbrahim xan! Mən bədbəxtin, mən birəhmin hökmünə öncəm oldu. Nə yaman iş gördüm! Öz belimi sındırdım! Bilirsən, Hacı İbrahim xan, ələcim yox idi. And olsun Məhəmməd hüseyn xanın qəbrinə, o nəcib ruh ki, bu nəcib bədəni mühəyya ələmişdi, bir dəqiqə səltənət tacını mənəm varisimin başında rahat qoymayacaqdı. Qoy mənəm varisim görsün ki, gözümün işığı, mənə həlakətdən qurtaran, mənə İran xətti-səltənətinə əyləşdirən qardaşımı onun ayağının altında qurban kəsirəm ki, onun səltənəti salamat olsun və gələcəkdə İran parçalanmasın. Götürün bu binəvanın bədənni.

Pardonin dalından iki nəfər gəlib Cəfərqulu xanın bədəninini götürürlər.

Hacı İbrahim xan. Qibləyi-ələm, bu işə camaat nə deyəcək, qoşun nə növ baxacaq?

Ağə Məhəmməd şah Qacar. Görək ki, bir zinəfəs bunun ölməyinin səbəbini bilməyə. Qoy camaat bunu İsfəhana getmiş bilsin. Sonra bilsə də eyib ələməz. İndi dəyə bilərəm ki, Qacar nəslə həmişəlik İranda salamat padşahlıq edəcək.

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağə Məhəmməd şah Qacar

İkinci İrakli

Yuhan

Tavad Amilaxvari

Tavad Orbeliani

Tavad Muxrani

Tavad Keyxosrov Aveliani

Tavad Çavçavadze

Tavad Maçabeli

Tavad Sereteli

Sadiq xan

- Gürcüstan padşahı
- onun novəsi, şahzadə
- katib, sarkərdə

- gürcü sarkərdələri

- İmeretiya qoşununun sarkərdəsi
- İran atlı qoşunun sarkərdəsi

Sarkərdələr, elçilər, pişxidmət və qoşun adamları

ƏVVƏLİNCİ NİMMƏCLİS

Tiflis. İkinci İraklinin bargahı. İrakli əyləşib səndəl üstündə, yanında sarkərdələr və katib.

İkinci İrakli. Həzrət! Gürcüstanın başı üstündə qara buludlar oynayıb. Nadir şahın xacəsi Ağə Məhəmməd özüne şah adı qoyub, bizlə İbrahim xan Qarabağı arasında olan ittifaqnaməni bəhanə tutub, Qarabağa hücum edib. Mən də, necə ki sizə məlumdur, öz oğlum Aleksandri qoşunla İbrahim xanın köməyinə göndərdim. Allahın köməyi ilə qoşun birləşib, Ağə Məhəmmədin hücumunu dəf ediblər. İndi Ağə Məhəmməd çəkilib oturub Xatun arxında və bizim əlimizə

keçən kağıza görə, istəyir Qarabağın ətrafında bir qədr qoşun qoyub, bizim üstümüzə gəlsin. (*Katibə.*) Tavad, Ağə Məhəmmədin qardaşı Əliquluya yazdığı kağızı oxu, camaat qulaq assın.

Tavad Amilaxvari (*oxuyur*). Yazıb sənə məlum edirəm ki, hərəndə İran qoşununun hücumlarından Qarabağın camaatı və qoşunu bilmərrə zəifləşib, bəin-həmə bu qış Qarabağda dava etməyəcəyəm. Süleyman xanı iyirmi min qoşunla burada qoyub, qalan qoşunumla özüm gedəcəyəm Tiflisə. Ona binaən, yazıb müqərrər edirəm ki, İrəvanın ətrafında dörd min qoşun qoyub, qalan qoşunu hazırda saxlayıb mənim hökmümə müntəzir olasan, tə hökm sənə çatan tək bilatəxir qoşunu mənə yetirənsən və əgər İrəvan xanı öz ömrətini və oğlunu girov versə, İrəvandan bilmərrə qoşunu götürəsən.

İkinci İrakli. Bu kağız bu gün görək bir mütəbər qasiddən göndərilə qraf Qudoviçə və bizə lazımdır qoşun tədarükündə olmaq. Tiflisin camaatına xəbər edərsiniz şəhərin ətrafının möhkəmlənməyi barəsində tədbir etsinlər. Ağə Məhəmməd Tehrandə ikən Gürcüstan üstünə gəlmək fikrinə düşəndə mən əhvalatı bilib, knyaz Potyomkinə yazmışdım imperatriçədən təvəqqe etsin ki, lazım olan vaxt bizə üç min qoşun köməkliyi etsin. Bu barədə mənim övrətim də imperatriçənin özünə kağız yazıb. Imperatriçə təvəqqemizi qəbul edib, buyurubdur ki, kömək məsələsi barəsində dövlət şurası rəy versin. Dövlət şurası bu növ rəy verib. (*Kağızı mizin üstündən götürüb verir katibə.*) Oxu!

Tavad Amilaxvari (*oxuyur*). Min yeddi yüz doxsan üçüncü ildə may ayının otuzunda dövləti-aliyyəyi-Rusiyanın şurası əlahəzərət imperatriçeyi-küll-Rusiyanın fərmanına itaət edib, Gürcüstan padşahı İkinci İraklinin qoşun köməyi istəməyi barəsində məsləhət edib, bu növ qat etdi: İraklinin Rusiya dövlətinin təht-himayəsində olmağına görə və Ağə Məhəmməd xanın gün-gündən güclənib Gürcüstan üstünə yerimləklə Rusiya dövlətinə ziddiyyət göstərməyinə görə, qraf Qudoviçə hökm olunsun ki, Ağə Məhəmməd xanın Gürcüstan üstünə gəlmək məramı yəqin olsa, İrakliyə kömək verməyi vədə etsin.

İkinci İrakli. İndi həzərət, iş bu məqamdadır. Düşmənin yaxınlaşmış. Necə ki, bizim əlimizə keçən kağızdan məlum oldu, payız düşən tək, yəni bir-iki həftədən sonra Tiflisə gələcək. Rusiya dövləti bishəkk kömək göndərəcək. Əlavə, İmeretiya padşahı Solomona mən yazmışam ki, Gürcüstanla onun arasında min yeddi yüz dox-

sanıncı ildə bağlanan ittifaqnaməyə görə, buraya qoşun göndərsin. Cavabında yazırdı ki, Tavad Zöhrab Sereteli güclü qoşunla rəvanə olub. Bu günlərdə, yaxud bu gün varid olar. Camaat məlum edin, onun istiqbalına çıxıb, artıq hörmət eləsinlər. (*Gedir.*)

Tavad Orbeliani (*birinci sarkarda*). Həç ürək qısmaq lazım deyil, Allah kərimdir. Qoy Ağə Məhəmməd Tiflisin yaxınlığına gəlsin, görərsən necə peşman edərlər... Gedim, padşahın əmrinə görə, şəhərdə binagüzarlıq edirəm. (*Gedir.*)

Tavad Muxrani (*ikinci sarkarda*). Tiflis camaatı bu saat qızmış şirə dönüb, beş Ağə Məhəmməd xan gələ, qabağına çıxmağa hazırlırlar.

Tavad Keyxosrov Aveliani (*üçüncü sarkarda*). Doğrudur, İranın qoşunu rəşiddir, amma çətinidir odur ki, bir dəfə oxları daşa toxunsun. O saat görərsən qayıdıb qaçdılar.

Tavad Çavçavadze (*dördüncü sarkarda*). Şəhərimiz möhkəmdir. İnşallah, bir az da möhkəmləşər və camaatımız da pəhləvandır. Bundan əlavə, ümidvaram ki, padşahın oğlanları hər biri Gürcüstanın igidlərindən min nəfər gətirsin. Şəkk yoxdur ki, İranın qoşununun murüməlox tək dağıdacağıq. (*Top atılır.*) Bu nə top səsidir?

Tavad Muxrani (*pəncərədən baxır*). Gözlərimiz aydın olsun, dəxi Gürcüstana ölüm yoxdur! Bir gəlin pəncərədən baxın, görün nə görərsiniz. (*Sarkardalar gəlib baxırlar.*) İmeretiya qoşunu dünyanı tutub. Qabaqda Zöhrab Sereteli şiri-jəyan tək gəlir. Toplar şadlıq topudur!

Tavad Keyxosrov Aveliani. Bəh, bəh, bəh!.. Afərin belə qoşuna! Afərin bu gözəl oğlanlara. Hər biri on adama müqabil dururlar. Camaat necə qabaqda gedir, hər kəsin əlində bir mətə var. Kimisi çörək aparır, kimisi şərab aparır, kimisi mal-qoyun aparır. (*Top atılır.*) Nəriləyən, Gürcüstanın toplan! Titrədin, zəmin və asımanı! Nə olardı, Ağə Məhəmməd xan bu cəlalı görəydi! Yəqin qorxudan qaçaq! Tehrandə bənd alardı.

Tavad Çavçavadze. İnşallah, elə də olacaq. Məgər bir belə qoşunun müqabilində Ağə Məhəmməd xan dayana bilər?! Allahın köməkliyi ilə Gürcüstanın hünərli qoşunu ona sübut edərk ki, padşahlıq iddiasına düşməkdə özündən xeyli müştəbihdir. Onun yeri həmişə qapı ağzında olub, yenə orada olar.

Tavad Muxrani. Görəsən, qoşun nə qədər olar?

Tavad Çavçavadze. Mənim gözümə görünən, görək on mindən az olmaya.

Tavad Muxrani. Mən də belə güman edirəm.

Şeypur səsi gəlir.

Tavad Sereteli (*daxil olur*). Gürcüstanın qəyur sərkərdələrinə salam olsun!

Sərkərdələr. Xoş gəlibsiniz, Tavad! Allah sizin qədəminizi xeyir eləsin!

Tavad Sereteli. İnşallah, xeyir olar. Gürcüstana səkkiz min oğlan götürmüşəm. Hər biri yüz qan əvəzi və hamısı vətən yolunda canından keçmiş.

İkinci İrakli (*daxil olur*). Əziz qardaşım İmeretiya padşahı Solomonun qəyur qoşununu və onun qəyur sərkərdəsi Tavad Seretelinin təbrik edirəm!

Tavad Sereteli. İmeretiya padşahının duasını hüzüri-padşaha yetirməkdə özümü xoşbəxt hesab edirəm! (*Dizi üstə çöküb kağız verir.*)

İkinci İrakli (*oxuyur*). Əziz qardaşım Gürcüstan padşahı İkinci İrakliyə salam yetirirəm! Bəd, vətənə üzü verən hadisəni cəsidib, Gürcüstana tərəf yaxınlaşmaqda olan ittifaqnaməyə əmələ edib, İmeretiya qoçaq atlılarından bir qədr Tavad Zöhrab Seretelinin təhtirəyasitəsinə verib göndərdim ixtiyarınıza. Ümidvaram ki, Gürcüstanın, İmeretiyanın və bizim sair qoşunumuz xanların qoşunu birləşib bu gələcək bəlanı tezliklə dəf edə. Sizin qardaşınız Solomon. (*Katibə*) Tavad, bir yaxşı Rizaməndlik kağızı mənim öziz qardaşım İmeretiya padşahı Solomona yazarsan. (*Gəlib baş ayıb gedir.*) Sən də, Tavad, get rahat ol, qoşun da bir neçə gün rahat olsun.

Tavad Sereteli. Mən o vaxt rahat olaram ki, cəmi Gürcüstan rahatlaşa.

Pişixdmət (*daxil olur*). Gəncədən, ağa Məhəmməd şah tərəfindən elçi gəlib, izin istəyir.

İkinci İrakli. Bu nə deyir? Bu xəbər yaxşı olmadı! Belə olan surətdə bir həftəyədək Tiflisdə ola bilər. (*Pişixdmətə.*) Elçiye deginən gəlsin. (*Pişixdmət çıxır.*) Ağa Məhəmməd şah!.. Bihəyalığa bax!..

Sadiq xan elçi sifətində daxil olub, baş oyrir, kağızı verir.

Sadiq xan. Əlahəzrət şahənşah tərəfindən bu məktubu vali xidmətinə getirmişəm.

İkinci İrakli (*kağızı verir sərkərdəyə*). Oxu!

Tavad Amilaxvari (*oxuyur*). Şahənşahi-İran Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən Gürcüstan valisi İkinci İrakliyə. Necə ki sənə məlumdur, Gürcüstan valiləri indiyədək İran şahlarının təhtiməyəsində olub, şahlar tərəfindən həmişə lütfü mərhəmət və izzət görüblər. İran şahlarının sayəsində Gürcüstan həmişə salamat və camaatı kamal-asayişlə dolanıblar. Səbəb nədir ki, sən İrakli bizim sayəyi-mərhəmətimizdən qaçırsan? Hətta İrəvan, Gəncə və Qarabağ xanları ilə bizim əleyhimizə ittifaqnamələr bağlayırsan? Məlum olsun ki, İrəvan və Gəncə xanları cəmi qoşunları ilə mənə bəyət elədilər. Qarabağı bir halətə salmışam ki, camaatı təməyə çörək tapmır. Bunu yazmaqda qəsdim sənə bunu bildirməkdir ki, sən heç bir yerdən köməyə ümidvar olmayıb, necə ki ata və babaların İran şahlarına itaət ediblər, elə də sən İrakli, mən Ağa Məhəmməd şah Qacara bəyət elə ki, ta sən və sənin camaatın həmişə fəlahətdə olub, mənim iltifatıma nail olasınız. Əgər bu təklifi qəbul etməyəsən, biləsən ki, Gürcüstanın başına hər nə müsibət gəlsə, hamısına bais olan sən İrakli ola-qaçsan. Çünki mən həştad min qoşunla Gürcüstana qonaq gəlirəm.

İkinci İrakli (*kağızı alır, sonra elçiyə*). Get, öz şahına deginən, çox da öz zoruna məğrur olmasın! Nəinki həştad min, bəlkə yüz həştad minlə gələ, yəni mən ona bəyət etməyəcəyəm. Mən dalımı Rusiya təkmöhkəm dağa söykəyib onunla söhbət eləyəcəyəm. Buyura bilər...

Sadiq xan. Mərrəxəs olum... Vali sağ olsun! Qorxuram dalınızı söykədiyiniz şimal dağı buzdən olub məşriqdən çıxan günün hərəritinə davam etməyə.

İkinci İrakli (*ayağa qalxıb*). Get, hər nə dedim öz şahına yetir. Xoş gəldin. (*Elçi çıxır.*) Siz allah, bir rəşvən dünyaya tamaşa edin. Dünənki xacə, Kərim xanın pişixdməti padşahlıq arzusuna düşüb Keyxosrov, Keykavus məsnədində əyləşib, Gürcüstan padşahının adını vali qoyub, ona hökm yazır, hökm!.. (*Ağa Məhəmməd şahın kağızını cırrır.*) Tarmar olasan sən, ey çərxigordun! Qara yas libasına dönsün sənin buludların! Gurultun cəllaları pozulmuş, sövketlərindən düşmüş bəd xəbər hökmranların ciyər sədalarına bənzəsin! Bərqin Tehranla Qarabağın arasında xacə istibdadından düzlərə dağılan yetimlərin ahının şöəsi olub, səni yandırıb puç etsin! Puç,

puç!.. Ey insafsız, mürvüvtsiz fələk!.. Baranın minlərlə günahsız qırılmış balalar və qardaşlar üstündə tökülən anaların, bacıların göz yaşlarına dönsün! Ulduzların hər biri bir sağalmaz yara olub, sənin namərd bədənini əridib yox elosin! İnsafa gol, ey bəinsaf fələk! Gözlərini bir aç, ey kor fələk! Gör dünyada nə qəhti-ədalət törədibsen! Rəva deyil ki, godalar padşah mərtəbəsinə çatıb, padşahlara fərman yazalar! Bax, belə fərman, belə fərman! (*Ağa Məhəmməd şahın kağızının parçalarını tapdalayır.*)

Tavad Sereteli (*irəli yeriyir*). Padşah sağ olsun, darıxdırmanın üroyinizi, sizin bu səngərdə hirsələnməyin sizə ziyanı var. Allah korimdir, ümidini Allaha bağla.

İkinci İrakli. Əlbəttə, Gürcüstanın Allahı böyükdür. Heç vədə qəbul etməz ki, Gürcüstanın övrotləri, uşaqları dübarə İran qoşununun qabağında pay-piyada qovun sürüsü tək İsfəhana gedə. Mənim əvvəl ümidim Allahdır, sonra qoşuna. Öz oğlanlarımı və bir qoca canımı vətənə qurban demişəm. Qeyrət yeridir, həzərat! Namus yeridir! Namus! Namus! (*Bihəlat yıxılır səndəlin üstünə.*)

PÖRDƏ

İKİNCİ NİMMƏCLİS

Tiflisin ətrafı. Pərdə qaxında bərk top-tüfəng səsi gəlir.

İkinci İrakli uca yerdə durub, yanında Tavad Amilaxvari,

Tavad Maçabeli və üç ayrı sorkordo.

İkinci İrakli. Qoşun şir tək dava ələyir. Tiflisin yolunu oğlum David kəsib və onun toplarının nərəsinin müqabilində Ağa Məhəmməd iki gətirdiyi qoşuna qoşun gətirə, davam edə bilməz. Qoşunun yasarında Tavad Muxrani dəyosən acizlik göstərir. Bu saat bir adam gətsin, ona yetirsin ki, möhkəm dursun.

Sorkordolərdən biri gəlir.

Tavad Amilaxvari. Padşah sağ olsun, biz qoşunu üç dəstə etmişik. İranın qoşunu on dörd dəstə olub.

İkinci İrakli. Gürcüstan qoşunu hamısı canından keçib. Canından keçmiş qoşunun müqabilində İran qoşunu hər neçə dəstə olsa, davam edə bilməyəcək. Ələlxüs, Sereteli səkkiz min qoşunu ilə daldə durub, hər anda özünü köməyə yetirməyə hazırdır.

Tavad Amilaxvari. Padşah sağ olsun! Bir söz demək istəyirəm. Amma dilim gəlmir.

İkinci İrakli. Nə olub? Də görüm!

Tavad Amilaxvari. Solomon padşah bizə xəyanət edib.

İkinci İrakli. Necə, xəyanət?

Tavad Amilaxvari. Göndərdiyi qoşun cümletanı iki min adammış. Tavad Sereteli qoşunu topa-topa edib düzlərə dağıdıb imiş ki, çox görünsün. Bu gecə özü də, qoşunu da çıxıb qaçqılar və yollarda da hər nə kənd-kəsək görüblər, hamısını soyub, xaraba qoyub ötüblər.

İkinci İrakli. Ay namərd insan! Allah bu davadan məni salamat qurtarsın, əvəzində yaxşı qulluq edərdəm. (*Sərkədaya.*) Tavad Maçabeli, dayanma, min atını, çap qoşunun başından ayağına, hamıya ürək ver! Dəginən ki, Gürcüstanın ümidi bir Allahdır, bir də öz gücünə. Qoşun ürəkə dava eləsin. (*Maçabeli gəlir.*) Ey bivəfa Solomon!

Tavad Amilaxvari. Padşah sağ olsun, bir qoşunun qabağına bax, gör sənəin nəvən Yuhən nə rəşadət göstərir. Bu rəşadətin axırı, inşallah, fəthdir.

İkinci İrakli (*ucadan*). Qoçaq balam, möhkəm dur! Qorxma, Allahın əli bizim üstümüzdədir! Aforin, Yuhən! Tavad Amilaxvari! İranın üç bayrağı ələ keçdi, budur gətirirlər. Ay sənə qurban olum, Yuhən! Amma qoşun, dəyosən, zor ələyir. Şəhzadə Davide bir atlı göndər, desin topların bir neçəsini dağın başına çəkib, iranlıları təngləşdirsin.

Tavad Amilaxvari. Padşah, dağın başına dürrüst nəzər yetir. Şəhzadə Davidin beş topu orada gurduldayır.

Tavad Maçabeli (*üç bayraq gətirir*). Şəhzadə Yuhən tərəfindən padşahın xaki-pəyinə bu üç İran bayraqlarını yıxıram. İnşallah, İran qoşununun hamısı bu bayraqlar tək sənəin xaki-pəyinə yıxılacaq.

Orbeliani (*bir nəfər qoşun əhli özünü yetirir*). Padşah sağ olsun, evimiz yıxıldı. Ağa Məhəmməd xan tərəfindən hökm oldu, on iki min Mazandaran atlısı hücum elədi. Bir bax, gör qoşun necə pərakəndə olub dağılır.

İkinci İrakli (*ucadan*). Ey mənim öz ziri-dəstimdən olan qoşun, nə durubsunuz? Vətən namusu əldən getdi! Vurun özünüzi qabağa! (*Qılınclı çəkib enir.*)

. Tavad Amilaxvari (*İraklini saxlayıb*). Padşah sağ olsun, dayan! Doğrudur, qoşunumuz basıldı, padşahzadələr əhatə olunub, amma cəmi rəiyyət sənin rəşadətinə bələddir və hamı bilir ki, sən vətən, millət yolunda ölməyi xoşbəxtlik hesab edirsən. Bir belə bəd-bəxtliyin müqabilində ki, vətənə üz verib, sən də öz ölməyinlə vətənin qəmini artırma! Sənin vücudun vətənə, millətə lazımdır.

İkinci İrakli. Millət əldən gedəndən sonra, mənim vücudumun qalmağının faydası yoxdur. (*Özünü vurur qoşuna, sərkərdə dalınca.*)

Yuhan (*gəlib təllin üstünə çıxır*). Bəs babam necə oldu? Yoxsa onu da öldürdülər? Bu nədir görürəm? Deyosən babamı iranlılar əhatə edib, tutmaq istəyirlər! Qoyمام tutalar! Görək mənim üstümdə qalan üç yüz qoşun da yox ola ki, babam əsir ola! (*Nəra vurur.*) Ey mənim qardaşlarım! Padşah əsir olur, qoymayın! (*Qılınc çəkir, təllin üstündən enib gedir, top-tüfəng səsi ucalır.*) Bir azdan sonra Yuhan İrakliyə gətirir.) Baba, yaranamıybsan ki?

İkinci İrakli. Yox, bala, yarananmamışam. Niyə qoymadın məni öldürələri, vətəni bu halətdə görməyim?!

Yuhan. Yox, baba, nə qədər vətənin nəfəsi var, sən ona lazımsan! İkinci İrakli. Təbii vurun, qoşun çəkilsin! Davidə xəbər verin nəhaq yərə güllələrini sərf etməsin. Topları götürsün, çəkilsin dağlara. Tiflis əhalisinin hamısına xəbər edin ki, durmayıb hər nə məhətacları var, götürüb şəhərdən çıxsınlar. Ax, namərd dünya! Namərd Solomon!

Gedirlər.

İranın qoşunu səhərdən ötür. Ağa Məhəmməd şah Qacar yanında bir neçə sərkərdə gəlib, çıxır təllin üstünə.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Afərin Gürcüstan qoşununa! And olsun Məhəmmədhüseyn xanın qəbrinə, bir belə dava etmişəm, bu rəşadətli dəvə edən düşməni görməmişəm! Afərin! Ey İranın qoyur qoşunu, daha sizin vəzifəniz qurtarır. Vurun özünü Gürcüstanın paytaxtı gözəl Tiflisə. Zirü-zəbər edib, görək daşı daş üstündə qoymayasınız. Görək bu gün Gürcüstana məhşər gününün nümunəsini göstərirəm. Üç gün qoşuna qarət izni verirəm. Amma, məbədə kəlisələrə ol vurasınız... Kəlisə Allahın evidir, ehtiramı – müsəlmana

vacibdir. Övrət, uşaq hər nə ələ keçsə, əsir edərsiniz. Qocaları qılıncdan keçirərsiniz! (*Sərkərdəyə.*) Sadıq xan, binagüzərlik bu gün səninlədir. Görək sən girsən şəhərin içinə.

Sadıq xan. Baş üstə, qibleyi-aləm!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Ələ keçən əsirlərin hamısını itaətə gələn xanlara bağışlayacağam ki, satıb pullarını xəzinələrinə qoyub, mənim iltifatımı görsünlər. Qoşunun dal tərəfi salamatdır. Cəmi qoşunu, hər nə var, doldurun Tiflisə, dörd tərəfdən od vursunlar. Dayanma, Sadıq xan, get. (*Sadıq xan gedir.*) Qoy İrakli və cəmi Gürcüstan İranın qüdrətini görsünlər. Görək İraklini bir halətə salam ki, gəlib mənim ayağıma sürünə. Görək Gürcüstana bir divan tutam ki, onun ancaq bir adı dünyada qalsın. (*Məclisi əlov işığı tutur.*) Görək nağıllarda danışılırsın ki, bəli, Gürcüstan adında keçmişdə bir vilayət var imiş. (*Şeypur səsi gəlir.*) Nə şeypurdur?

Sərkərdə. Qibleyi-aləm! Vali tərəfindən elçi gəlir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoşuna xəbər elə, elçiyə yol versin. (*Sərkərdə gedir.*) Yəqin, İrakli öz mənfəətini anlayıb, təbəiyyət etmək istəyir. Çox aqilana iş görür. Həm öz canını qurtarır, həm camaatın canını.

Tavad Keyxosrov Aveliani (*elçi sifətində daxil olub, kağızı verir*). Gürcüstan padşahı İkinci İrakli tərəfindən xidmətinizə məktubdur.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*oxuyur*). Əgər sən özünü şah və cəmi İranın hökəmranı hesab edirsən, nə üçün mənim paytaxtımı dağıdırsan və rəiyyətimi əsir edirsən? Əgər sən padşahsan, padşahanə rəftar et. Sənə lazımdır ki, fəthdən sonra camaata əminlik verəsen ki, ürəyi sənə yapısa. Sən gəl mənim bu təklifimi qəbul et! Davanı dayandır. Əsirləri azad et. Sonra mən hazıram səninlə ittifaqnamə bağlamağa. Mən söz verirəm ki, bizim aramızda ittifaqnamə bağlansa, ona ələ əməl edim, nə növ ki, mənim insafım, ürəyim və ədalətim mənə buyurur. Əgər mənim bu təklifimi qəbul etməyəsən, bil ki, mən ondan sonra Gürcüstanın hifzindən ötrü axıracan çalışacağam. Cəmi gürcü tayfasının ürəyi qisas arzusu ilə doludur. Və əlavə, Gürcüstanla həmməzhəb olan Rusiya heç vədə sənin Gürcüstana elədiyin zülmü qəbul etməz. (*Elçiyə.*) Gəlib valiyi-Gürcüstana bizim də şərtlərimizi yitirərsən. Əgər qəbul etsə, biz söz veririk əsirləri azad edək. Tiflisdə dağılan evlərin təmiri üçün pul verək və vali ilə

Muğan səhrasında Ağa Məhəmməd şah Qacarın çadırları.
Cavad xan, Mustafa xan, Sadiq xan, Hüseyn xan.

ittifaqnamə bağlamağı qəbul edək. Əvvəla, Qarabağdan Gürcüstan davaya gələnlərin verilməsi; ikincisi, öz oğlanlarının birini girov versin və üçüncü, Gürcüstan valilərinin əlinə Azad xandan keçən almazı göndərsin.

Gürcüstan elçisi. Mən padşah tərəfindən sizə cavab verməyə vəkiləm. Padşah, namusuna və səltənətinə toxunan heç bir təklifi qəbul etməyəcək.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Onda ixtiyar sahibidir. Gədə bilərsən. Xoş gəldin. (*Elçi gedir.*) Elçini salamat ötürün, getsin. (*İşq arıb məclisi tutur.*) Bəh, bəh, bəh!.. Nə gözəl çıraqbandır! Yan, ey Gürcüstanın gözünün nuru, şairlər təbənin mayəsi gözəl Tiflis! Yanginə, ta hürilərin gül çöhrəsinə bənzer şölən asimana bülənd olsun. Yanginə, ta afitabi-ələməfruz və cahangər dastanını dünyanın hər qitəsinə yetirsin! Yanginə, ta buludlar səyyahları humaylar tamaşaya gəlsinlər! Sən də tamaşa et, ey uzaqdan almaz tək parıldayan Qaf dağı! Bu yanan sənin ürəyindir! Tamaşa elə, ey qoca Şeyx Sənan! Gələcək zamanələrdə ziyarətinə gələnlərə Tiflis macərasını nəgiz elə! Qoy cəmi dünyada, yerlərdə, göylərdə zərbi-dəsti-Ağa Məhəmməd şah Qacar dillərdə söylənsin!

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağa Məhəmməd şah Qacar
Hacı İbrahim xan
Şəhrux Rzaqulu Mirzə
Sərdar Mustafa xan
Cavad xan
Sadiq xan
Hüseyn xan

— vəzir
— Nadir şahın oğlu
— irəvanlı
— gəncəli
— sərkərdələr

Üç nəfər əlahiddə sərkərdə, qoşun əhli və fərraşlar

Cavad xan. Şahın fikri görəsən haradır? Qarabağdır, ya Xorasan?

Mustafa xan. Qarabağla hələ şahın işi olmayacaq. Şuşa şəhərinin hasarı çox möhkəmdir. Şəhər özü bir uca dağın üstündə düşüb. Ancaq bir tərəfdən üstünə yerimək mümkündür. Bu növ qələni almaq üçün atlı qoşun yaramaz. Piyada qoşun və güclü top lazımdır. Amma şahın qoşununun, demək olar ki, hamısı atlıdır. Bu qoşunla Şuşa qələsini almaq mümkün deyil. Necə ki, mümkün olmadı. Şahın Qarabağ bərəsində olan tədbiri çox gözəl tədbirdir. Ətrafda qoyulan qoşun Qarabağın kəndlərini dağıdır və çünki şəhərin zindəanlılığı bağlıdır kəndlərə, şəhər əhli acından tənqə gəlib, labüddən təslim olacaq.

Cavad xan. Yaxşı ki, biz təbəyyətlərdəyəm. Yoxsa, yəqin indi Gəncə, İrəvan xanlıqları da Gürcüstan tək tar-mar olmuşdu. Mənim təbəyyətimin səməri bu oldu ki, həm xanlığım əlimdə qaldı, həm rəiyyətim dağılmadı və həm Gürcüstandan gələn otuz min əsirin çoxusunu şah mənə bağışladı. Hələ də satıb qurtara bilməmişəm.

Mustafa xan. Mənim özümə şahın iltifatı az olmayıb. Əsir-dən mənə də az bağışlamayıb. Əlavə Borçalı və Qazax mahallarını Gürcüstandan kəsib mənə bağışlayıb. Məni başdan çıxartmışdılar. Mən İrəvanın zoruna və onun köməkliyinə xatircəm idim. Nə bilirdim ki, şahın tədbiri hamısına fəiq gələcək. Onun qoşunundan artıq tədbiri iş gördü.

Sadiq xan. Şahın iltifatından mən də şaki ola bilmərəm. Mənə də az əsir bağışlamayıb. Əlavə necə ki, görürsünüz, cəmi atlı qoşuna sərkərdə mən Sadiq xanam!

Hüseyn xan. Metsxetdən gətirdiyim dövlət mənə kifayətdir. Amma Metsxet keyfiyyəti hər yadıma düşəndə gülməyim tutur. Elə ki şah məni və Sadiq xanı göndərdi Metsxetə, şəhərə yetişib necə lazım idi kar gördük. Axırda yetişdik bir deyrə, rahiblər qaçmışdılar, deyr boş idi. Hicrələrini birinə daxil olub gördüm ki, divara bir nərdivan dayanıb. Dedim bu nərdivan nəhaq yərə buraya qoyulmayıb. Nərdivana bir adam çıxartdım. Adam divarın üstündən güclü pul və cavahirət endirdi. Binəva rahiblər qaçan vaxt pulu gizlədib və qorxduqlarından nərdivana da divara söykəli qoyub qaçdılar.

Sadıq xan. Metsxet ki, dağıldı və biz də ki, qoşunu rahat elədik, mən bir nəfər atlı götürüb şəhərin ətrafına səyahətə çıxdım. Mən orada bir faciə gördüm. İndi də yadıma düşəndə ürəyim qana dönür.

Hüseyn xan. Nə faciə? Nəgillə elə görək.

Sadıq xan. Şəhərin ətrafında gəzərkən yolum bir kəlisaya düşdü. Kəlinin dörd ətrafı xaraba idi. Girdim həyətə. Həyəət həmçinin boş, amma bir küncdə balaca daxmada gördüm bir qoca kişi yapıncı altında yatıb və yanında da qoca bir erməni öyləşib. Bunların bu xaraba yerdə olmaqları mənə çox təəccüb gəldi. Ermənidən sual elədim ki, burada nə qayırsınız və bu yapıncı altında yatan kimdir? Erməni bir dərin ah çəkib cavab verdi ki, bu şəxs bir böyük vücut idi. Qırx il bunun adı cəmi məşriqzəmində ehtiramla çəkilib. Ömrünün axırında buna bədbəxtlik üz verdi. Mülkünü, malını, rəiyyətinə tərarcə elədilər. Oğlanları fəryadına yetişmədilər. Cəmi yaxın adamları qaçıb dağıldılar. Ancaq buna havadar olan bir mən, heç kara gəlməyən qoca erməniyəm. Bu yapıncının altında yatan Gürcüstan padşahı İkinci İraklidir. Doğrusu, özümü saxlaya bilməyib, biixtiyar ağladım. Atın başını çöndürüb yola düşdüm.

Mustafa xan. Bəs niyə əsir eləmədin?

Sadıq xan. Məgər insafdır, bir evi yıxılmış, məmləkəti dağılmış, çırağı sönmüş qoca kişini əsir edəsən? Ondən sonra məgər Allahın qəzəbindən qurtarmaq olar?.. Deyəsən şah gəlir. (Gedir.)

Mustafa xan. Lazımdır Sadıq xanın bu cür hərəkətini şahın qulluğuna ərz etmək.

Hüseyn xan. Bu bir fikir deyil, şahın Sadıq xana o qədər məhəbbəti var ki, bizim sözüümüzü şeytanlıq hesab edib, inanmayaacaq və inansa da ona bir şey etməyəcək. O bizi yoldaş bilib bu sirri bizə açdı, nə rəvadır yoldaşlıqda onu şahın qəzəbinə salaçaq, yaxşı sifət deyil.

Gedirlər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (Hacı İbrahim xanla daxil olur). Hacı İbrahim xan! Belə deyirlər ki, Şirvan əhli mənə göndərdiyim hakimi öldürüblər. Əlbəttə, o camaata görə böyük tənbiş olsun, bir də bu cürəti eləməsinlər.

Hacı İbrahim xan. Hakim camaata çox zülm eləyirdi. Camaat da dada gəlib bu əməli tutub.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən ki o hakimi zülmünə görə əzl eləmişdim.

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban. Sizin bu mərhəmətiniz camaatı cürətə gətirir. Odu ki, hakimi öldürüblər. İndi Şirvan camaatı ağsaqqalları hüzüri-aliyə göndərib, üzr istəyirlər. Təvəqqe edirlər ki, onların əvvəlki xanlarını özlərinə verəsiniz. Xan özü də həmçinin izhəri-təbəyyətlə dərbəri-aliyə gəlib.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Şirvan əhlinə xəbər göndər ki, mən onların təqsirlərindən keçdim və xanlarını da bağışlayıb öz yerində baqi qoyuram. Xanlar hamısı buradadırlarmı?

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən təəccüb edirəm İbrahim xana. Bilmirəm o nəyə xatircəm olub, bizim qoşunumuzun müqabilində durub. Keçmişdə Gürcüstana, İrəvana ümid bağlayırdı. İndi fikri nədir? Nə olardı, o da sair xanlar tək beyət edib, itaətə gələydi və mən də onu öz yerində qoyardım. Məgər bilmir ki, mən Şuşanı alacağam? Məgər mənim divanımın sədasi onun qulaqlarına çatmayıb?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, onun yanında bir nəfər çox aqıl şəxs var. Molla Pənəh adlı, Vaqif təxəllüs. İbrahim xanın hər bir məsləhəti onunla olur. Xanın Şuşa qələsində möhkəm durmağına bəis Molla Pənəhdir. Həmin şəxsdir ki, qibleyi-ələmin göndərtdiyi fərdə cavab yazmışdı:

Gör nigahdari-mən anast ki, mən midanəm,

Şişərə dər bağli-səng nigah midarəd¹.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Yadıma düşdü, görünür, həqiqət kamallı şəxsdir.

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban. Onun təbinə və kamalına sözlə bilməz.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Buyur sərkərdələrin və xanların hamısını buraya çağırınsınlar. (Hacı İbrahim xan gedir.) Qaldı bir Xorasan səfəri, inşallah, bu da qurtarar. Qayıdaraq Qarabağ üstünə. Amma mən yenə ümidvaram ki, İbrahim xan özü peşman olub, bəyətlə gələ. (Sərkərdələr daxil olurlar.) Həzrət, budur, nəçə müddətdir, biz çalışırıq və çalışmağımızın da noticəsi aşkardır. Bunun hamısı əvvəl Allahın tövfiqindəndir və sonra sizin rəşadətinizdən.

¹ Döğər moni saxlayan mənim tanıdığım dursa, o, şuşanı dağın bağrında saxlaya bilər.

İndi bizim bir ağır səfərimiz qalıb, o səfər Xorasan səfəridir. Görək buradan Xorasanə yola düşək. Mən belə güman edirəm ki, Xorasanı davasız alaıq. Çünki nə Nadir Mirzə və nə atası kor Şahrux bizim müqabilimizə çıxma bilməyəcəklər.

Sadiq xan. Qibleyi-ələm, biz hamımız indiyədək sədəqətlə qulluq etmişik. Yenə hazırıq qulluq etməyə. Xorasanın alınmağına da şəkk ola bilməz və dava olsa da, eyni etməz. Çünki əlahəzrətin dövlətinin sayəsindən nə qoşun yorulub, nə sərkərdələr. Amma bəndeyi-həqir, sərkərdələr və qoşun tərəfindən hüzzuri-şahənşahiyyə bir ərz edəcəyəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. De görüm, Sadiq xan.

Hacı İbrahim xan daxil olur.

Sadiq xan. Qibleyi-ələm, bu yerin ki, biz düşmüşük, adına Muğan deyirlər, o yerdə ki, burada qədim İran şahları başlarına tac qoyublar. Bu yerdə Nadir şah başına İranın tacını qoyub və Şah Səfinin qılıncını bağlayıb. Biz kömtərin sərkərdələr və qoşun əhli təvəqqeyi-acizənə edirik ki, əlahəzrəti-şahənşah bizə tacgüzarlıq bəyramını bu Muğanda nəşib eləsin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Həzərət! Bu təklif mənə neçə dəfə olub, mən qəbul etməmişəm. Onun səbəbini də indi sizə bəyan edərdəm. (*Vəzirə.*) Hacı İbrahim, tacı və qılıncı gətir. (*Hacı İbrahim xan gedir.*) İndi ki siz belə təkid edirsiniz, mən də qəbul edirəm.

Sərkərdələr. Qibleyi-ələm, hamımız təvəqqe edirik.

Hacı İbrahim xan tacı və qılıncı xonçada gətirib, dizi üstündə çökür şahın qabağında.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mənim əziz və sevgili sərkərdələrim! Bir şəxs ki, camaat və qoşun bərgüzidə edib təbəiyyə göstərər, o şəxs padşah olar. İstər başına tac qoydu, ya qoymadı. Tacgüzarlıq padşahlar arasında ancaq bir rəsmidir. Amma mən bu rəsmə ayrı bir nəzərlə baxıram. Bu qılınc ki, görürsünüz, şah Səfinin qılıncıdır. Bunu cəmi Səfəvi padşahları bir-bəbir bəllərinə bağlayıblar və mən o vədə bu qılıncı bağlaya bilərəm ki, Şah Abbas Səfəvi tək padşahın bərabəri olam və padşah İsmayıl tok islamə rəvac vermiş olam. Amma indi sizin xahişinizə görə bu qılıncı bağlayıb dərğahı rəbbilələmdən iltimas edirəm ki, mərhəmət nəzirini İranın üstündən

kəsməsin və mən fəqir bəndesini də şah Abbas məqamına yetirsin. (*Qılıncı öpüb bağlayır.*) Qılıncı bağladım, amma bu tacı əsla başıma qoymayacağam. Bu tac Nadirin tacıdır. Bunun dörd qızıl lələyi iqlimin təsxirini sübut edir. Farsistanın, Hindistanın, Türkünstanın və Əfqanıstanın. Mən indiyədək məmləkət almamışam, ona görə ancaq bu bir dəne çıxqanı bu tacdan götürüb başıma vururam. (*Çıqqanı başına sancır.*) İlahi, vətəni bəliyyatdan hifz elə! Salamət olsun vətən, salamət olsun İran!

Hacı İbrahim xan və sərkərdələr (*barabər*). Qibleyi-ələm, tacınız mübarək olsun!

Sadiq xan (*uca yerdən*). Ey İranın rəşid qoşunları! Bilin, bu gün İran üçün böyük bayramdır! Bu gün, Ağa Məhəmməd şah Qacar İran padşahlığının tacını başına qoymaqla İranı şəərəfraz elədi. Təbirlər vurulsun. Toplarn, tüfənglərin nəresi asimana bülənd olsun! Payəndə bad Ağa Məhəmməd şah Qacar!

Tüfəng atılır, qoşundan səs gəlir: payəndə bad
Ağa Məhəmməd şah Qacar!

PƏRDƏ

İKİNCİ NİMMƏCLİS

Xorasan. Ağa Məhəmməd şahın mənzili.
Hacı İbrahim xan və Sadiq xan.

Hacı İbrahim xan. Mən, doğrusu, çox ehtiyat eləyirəm. Bu tövr ki bəxt şahə yardır, qorxuram axın bədbəxtlik ola. Mən belə güman eləyirdim ki, Xorasanı böyük dava olacaq və camaat Nadir Mirzəni saxlayacaq. Xorasanın davasız olma keçməyini heç kəs güman etməz idi.

Sadiq xan. Axıra qalan Qarabağdır. Məgər Qarabağ Gürcüstanın möhkəm duracağı? Mən yəqin etmişəm ki, Qarabağın əhli acından dava etməyi bacarmayıb, təslim olacaqdır. Ondan sonra cəmi İran olacaq bir can və canın başı Ağa Məhəmməd şah olacaq. Dəxi bədbəxtlik haradan ola bilər?

Hacı İbrahim xan. Allahın işini bilmək olmaz. Ancaq mən hər namaz qıldanda və hər gecə yatanda dua eləyirəm, deyirəm: pər-vərdigara, sən şahı belədən saxla.

Sadiq xan. Sən ümidini şahın tədbirlərinə bağla. O tədbirin sahibi özünü beləyə düçar etməz.

Hacı İbrahim xan. Xan, mənim qorxum Rusiya tərəfindəndir. Nə qədər olsa, Rusiya və Gürcüstan camaatı həmməzhəbdir. Mən inana bilmirəm ki, Rusiya Gürcüstan qisasını almaq fikrinə düşməyö.

Sadiq xan. Bu nəhaq təşvişdir, Hacı İbrahim xan. Rusiya döv-ləti əgər Gürcüstana kömək etmək istəsəydi, vaxtında verərdi. İndi bədoz xərabəyi Bəsrə verilən köməkdən nə fayda?!

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*daxil olur*). Sadiq xan, get Şahruxu buraya gətir! (*Sadiq xan çıxır*.) Doğrusu, Hacı İbrahim xan, Allah qisası qiyamətə qoymaz. Nadirin günahının cavabını övladı verir.

Sadiq xan (*Şahruxu gətirir*). Qibleyi-ələm! Budur Nadirin oğlu Şahrux Rzaqulu Mirzə.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Yaxına gəl, qoca.

Şahrux. Kimdir mənə yaxına çağıran?

Sadiq xan. Səninlə danışan İranın şahı Ağa Məhəmməd şahdır.

Şahrux. İranda mən bir şah tanıyırdım, mənim atam Nadir şahı.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hədyan danışma, qoca, yaxına gəl! Sadiq xan, onu yaxına gətir! (*Şahruxu yaxına gətirirlər*.)

De görüm, oğlun Nadir Mirzə haradadır?

Şahrux. Nadir Mirzə Əfqan tərəfə keçib. Neyləyirsən Nadir Mirzəni? Mən onun əvəzinə gəlmişəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoca, sən dünyada çox müsi-bət çəkibsen. Mən istəmirəm sənin axır günlərin də əziyyətlə keçsin. Mən bilirəm Nadir hər nə cavahirət qoyub, hamısı səndədir. Bundan sonra onların heç biri sənə lazım deyil. Görək verəsən mənim xəzi-nəmə.

Şahrux. Mənə Nadirdən heç şey qalmayıb.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoca, nəhaq yerə özünü əzabə düçar etmə, sənə əziyyət edərlər. Amma xoşla cavahirətin yerini dədən, həmişə mənim iltifatın sənə üstündə olar.

Şahrux. Sənin iltifatın mənə lazım deyil. Buyur, hər nə əziyyət edəcəklər, etsinlər. Mən anadan dünyaya bədbəxt gəlmişəm, bədbəxt də gedəcəyəm. Mən iyirmi yaşından indiyədək öz korluğuma ağlayıram. Ağlamaqdan da gözələrimin yaşı qurtarıb, əvəzinə ciyərimin qanı gəlib tökülürdü. İndi mən şükür eləyirəm Allahın dərğahına

ki, mən koram və mənim atam Nadir şah təkcə padşahın məsnədində oyləşəni gözələrim görmür. Kim deyir dünyada insaf var? Kim deyir dünyada ədalət var? Əgər dünyada insaf və ədalət olsaydı, Nadir şahın Rzaqulu Mirzə tək istəkli oğlu öz atasının xəcəsinin qabağında əsir saxlanmazdı. Kim deyir dünyada insaf var? Kim deyir ədalət var? Əgər dünyada insaf və ədalət olsaydı, tərən yerində zağ və zəğən oturmazdı. (*Ağlayır*.) Ox!.. Yoxdur dünyada ədalət, yox, yox!.. Göz-lərim əlimdən gedib, bu quru nəfəsi də bundan sonra istəmirəm, aparın, nə eləyəcəksiniz eləyin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Sadiq xan! Bu qocanı verəs-sən fərraşların əlinə. Nadirin cavahirətini bərbəbir bundan istərlər. Ələlxüsus böyük yaqutu vermək istəməsə, lazımı əziyyət buna verərlər.

Sadiq xan Şahruxu aparır.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, nə qədər olsa, bu, padşah oğludur. Qırx beş ildir ki, Allahın işıqlı dünyasına həsrətdir. Ona əziyyət vermək insaf deyil.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim xan! Bu, Nadir oğludur. Əgər Nadirin cəmi övladını kabab edəm, yenə mənim ürəyimin yarası sağalmaz. Nadir mənə yaman yara vurub, Hacı İbra-him xan!

Sadiq xan (*daxil olur*). Qibleyi-ələm, Süleyman xan tərəfin-dən hüzüri-aliyə məktubdur. (*Kağızı verir*.)

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*kağıza baxıb*). Hacı İbrahim xan! Sərkərdələri buraya çağır!

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, rənginiz qaçdı, nə xəbər-dir gələn?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Bu saat bilərsən. Çıx sərkər-dələri buraya çağır. (*Hacı İbrahim xan çıxır*.) Bu yaxşı olmadı.

Fərraşbaşı (*daxil olur*). Qibleyi-ələm, cavahirətin bir-bir yerini deyir. Amma böyük yaqutu vermək istəmir. Hər nə qədər əzi-yət edirik, olmur. Dırnaqlarının arasına mıx çaldıq. Belindən parça-parça dəri qoparıb yerinə duz tökdük, yenə demir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Necə demir? Get deyinən, onun başının ətrafına xəmir yaşıdırıb ortasına qurğuşun töksünlər. Onda yaqutun yerini yəqin deyər. (*Fərraşbaşı çıxır, sərkərdələr və Hacı İbrahim xan daxil olurlar*.) Camaat, Süleyman xandan kağız

golib. (Kağızı verir Hacı İbrahim xana.) Hacı İbrahim xan, al bu kağızı oxu, sərkərdələr qulaq assınlar.

Hacı İbrahim xan. Məruzi-hüzuri-ali olsun ki, otuz beş min rus qoşunu general Valerian Zubovun təhti-rəyasətində Lənkəran və Badkubə qələhələrini alıblar. Gəncə və Şamaxı həmçinin keçib Rusiyanın ixtiyarına. General Zubov ayləşib Muğanda, Azərbaycan üstünə yerimək xəyalındadır və Azərbaycanı təsxir edəndən sonra, Tehran üstünə gedəcək.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Həzərat! Kağızın məzmununu bildiniz. Rusiyanın qoşunu cürət edib İran torpağına ayaq qoyub. Amma mənim rəşid qoşunum onun müqabilinə şir tək gedəcək. Ümidvaram ki, Allahın köməkliliyi ilə bir az müddətdə Rusiya qoşununun İran torpağında bir nişanəsi də qalmaz.

Sadiq xan. Qibleyi-aləm. Rusiyanın otuz beş min qoşunu müqabilində əlahəzrətin həştad min qoşunu var. Bir belə qoşununun müqabilində Rusiya qoşunu mögər davam edə biləcək?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Dayanmayın, gedin qoşunu hazır edin!

Sərkərdələr gedirlər.

Fərraşbaşı (daxil olur). Qibleyi-aləm buyuran tək edib, yaqutu aldıq. (Yaqutu verir.)

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Öldü, ya sağdır?

Fərraşbaşı. Xeyr, qurban, sağdır, amma canı azdır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Ona gedib deyərsən ki, əziy-yətinə səbəb özü oldu və sabah göndərsən getsin Mazandarana. (Fərraşbaşı çıxır.) Hacı İbrahim xan!

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən sərkərdələrə dediyim sözləri eşitdin?

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban, eşitdim!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Sən yəqin eləyibsen ki, mən dediyim tək eləyəcəyəm?

Hacı İbrahim xan. Əlbəttə, görək qibleyi-aləmin xahişi əmələ gələ.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim! Mən səni indiyədək çox aqil şəxs hesab edirdim. Amma heyf, sədd heyf mənim

zənnimə! Mən gümən eləməzdim ki, sən də mənim sərkərdələrim tək ağılsızsan. Sənin tək aqil şəxs heç xəyal edə bilərmi ki, mən aparım öz başımı Rusiyanın fulad divarına döyüm və ya qoyun sürüsünə bənzər qoşunumu aparım Rusiyanın müntəzəm qoşunun top-tüfənginin qabağına verəm. Mən bilərəm nə eləyəcəyəm. Bir rus gülləsi mənim qoşunuma çatmayacaq. Qoy Rusiyanın qoşunu nə qədər yeriyəcək yerisin! Lənkəranla Tehranın arasını biyabana döndərəcəyəm, hər nə tapsalar alsınlar. Gəl dalımcə!

Gedirlər.

PƏRDƏ

BEŞİNCİ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağa Məhəmməd şah Qacar

Hacı İbrahim xan

Sadiq xan

Səfərolı

Abbas bəy

pişxidmətlər

Bir nəfər sərkərdə

Şuşa qəlosi. Məhəmməd Həsən ağanın evində Ağa Məhəmməd şahın mənzili. Məclis ortadan iki bölünüb: sağ tərəfdə Səfərolı və Abbas bəy pişxidmətlərin otağı, sol tərəfdə Ağa Məhəmməd şah Qacarın yatacaq otağı. Otağın ortasından qırmızı ipək pərdə çəkilib. Pərdənin dalında Ağa Məhəmməd şah Qacarın taxtı qoyulub. Ağa Məhəmməd şah Qacar döşək üstündə ayləşib, yanında piysuz, qabaqda Hacı İbrahim xan ayaq üstündə durub.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Doğrudur, Hacı İbrahim xan, bir şəxsi ki, Allah uralda, onu məxluqat heç vaxt ələ asığı sala bilməz və bir şəxsi ki Allah aşağı sala, cəmi məxluqatların yığıla uralda bilməz. Əgər, xudanəkerdə, bizim qoşunumuz rus qoşunu ilə rübəri gələydi, bir atımız qalmazdı və Allahın əli mənim üstümdə olmasaydı, indi rus cümle İranə malik olmuşdu. Qəzanın işini gör. Dava əsnasında imperatriçə vəfat edir, yerinə oğlu ayləşir və o da hökm

edir ki, İran üstünə gedən qoşun geri qayıtsın. Çox böyük xoşbəxtlikdir, Hacı İbrahim xan.

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban. İnşallah, həmişə Allahın tövfiqi qibleyi-aləmin üstündə olacaq.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən necə ki, yəqin etmişdim, elə də oldu. Şuşa qələsinə davasız malik olduq. Heyf ki, İbrahim xan ələ keçmədi. Amma ümidvaram ki, bu gün İbrahim xanın ya özü və ya başı gələ. Onun dalınca gedən iki min adamın əlindən haraya qaça biləcəkdir? O şair Molla Pənah necə oldu?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, zindana salıblar.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Xub, sabah, mənə yazdığı fərdin ləzzətini ona göstərəm.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, deyirlər Molla Pənah gecə vaxtı görüb, deyirmiş ki, mənə Ağa Məhəmməd şah öldürə bilməyəcək.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Nə eləyim, cümə axşamı olmayaydı, onun vəziyyəsinin doğru olmağını ona sübut edəydim!.. Amma İbrahim xan ələ keçməsə, mən rahat ola bilməyəcəyəm.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, İbrahim xan qış da olsa, iki min rəşid atının qabağında heç bir yana qaçıb qurtara bilməz.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Allah sən deyəni eləsin. Hacı, dəniz get, rahat ol. Məni tərk qoy, yatmaq vaxtı yaxınlaşır. Şam namazı qılıq. (*Hacı çıxır, şah canamaq gətirib istəyir açsın. Bu halda Sadıq xan daxil olur.*) Nə var? Niyə gəldin.

Sadıq xan. Qibleyi-aləmin fərmayişinə görə gəlmişəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Kim yetirdi sənə mənim fərmayişimi?

Sadıq xan. Səfərəli.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Buraya çağır onu. (*Sadıq xan çıxır.*) Məgər bu biinsafılar mənə bir dəqiqə rahat qoymazlar? (*Səfərəli daxil olur.*) Nə vaxt mənə dedim get Sadıq xanı çağır?

Səfərəli. Yarım saat bundan əqdəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*qəzəbli*). Yalan deyirsən, namərbut!

Səfərəli. Ola bilər ki, mənim qulaqlarım qibleyi-aləmin fərmayişini düzgün eşitməyibdir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Bir qulaqlar ki, mənim fərmayişimi dürrət eşitməyələr, mənə lazım deyillər. Get cəllada dedi-

nən qulaqlarının ikisini də kəssin. (*Səfərəli çıxır. Sərkərdə daxil olur.*) Hə, necə oldu?

Sərkərdə. Qibleyi-aləm, Tərtər çayının kənarında yetişdik İbrahim xana. Üstündə beş mindən ziyadə atlı var idi. Çox dava elədik və İbrahim xanın qoşunundan da çox qırdıq. Amma çox olmaqlarına görə bizə faiq gəldilər. Xanı ələ gətirə bilmədik. Qaçdı Car Bilekan tərəfə.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Yalan deyirsən, namərbut! Doğrusunu de görüm, dəvə ələyibsen, ya yox? İbrahim xan haradan alırdı beş min qoşunu? Sən bilirsən ki, bu nəçə ilin müddətində Qarabağın adamları bir halətə düşüblər ki, qollarından tutan olmasa, yatdıqları yerdən dura bilmirlər. Doğrusunu de görüm, dəvə ələyibsen, ya yox?

Sərkərdə. Qibleyi-aləm, necə ki, ərz elədim, elədir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*durur ayağa*). Yalan deyirsən, yalan deyirsən! İbrahim xan iki yüz adamdan artıq aparmayıb! Qorxub qaçıbsız! Doğrusunu de! Yoxsa, and olsun Allaha, ötinə tikə-tikə kəsdirib gözünün qabağında yandıracağam!

Sərkərdə. Sahibi-ixtiyarsınız, qibleyi-aləm. Amma necə ki, ərz elədim, o növdür.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Apardığın adamdan nə qədər qırılıb?

Sərkərdə. Qoşun hamısı salamat qayıdıb.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Get! Məlum oldu! Sabah sən də və sənin qoşunun da lazımı əmininizi alarsınız. (*Sərkərdə gedir.*) Qalsın sənin tənbehin sabaha. Görünür, qarabağlıların küyündən qorxub qaçıblar. Dəniz bilmirlər ki, ölümdən qaçıb ölümə düşər gələcəklər. Yox, yox... Mənə qiyamətə bərpə eləmə. Necə ola bilər ki, mən Ağa Məhəmməd şah Qacar olam, cəmi İran mənim təhtisəltənətimdə ola, bir Qarabağ xanı iki yüz atlı ilə mənim əlimdən qaçıb qurtara! Yox, təb gətirə bilməyəcəyəm, görünür, yumşalmışam! Eybi yoxdur, yənə qiyamətə bərpə eləmə. Yənə Ağa Məhəmməd şah Qacar gözələrinin qızarmağını görürlər. (*Otaqda hirsli gəzinir. Səfərəli qulaqları dasmalla sarınmış və Abbas bəy öz otaqlarına girirlər.*)

Səfərəli. Öhö... öhö... öhö... (*Ağlayır.*)

Abbas bəy. A kişi, yekə adamsan, uşaq tərk niyə ağlayırsan?

Səfərəli. Abbas bəy, niyə ağlamayıb? Mən Qarabağda bir adam sayılırdım. İndi bu sifətdə mən camaat içinə çıxamı biləcəyəm? Mənim qulaqlarımı kəsdirincə şah buyuraydı, birdəfəlik boynumu vuraydılar, bundan yaxşı olardı. (*Ağlayır, şah qulaq verir.*)

Abbas bəy. Ağlama, ayıbdır. Bir də şahın hirs bərk tutub. Xudanəkərdə, eşidər, qəzəbi bir az da şiddət elər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*qeyzli*). Kimdir qapının daldında səs eləyənlər? İçəri gəl! (*Səfərəli və Abbas bəy daxil olur.*) Səfərəli, sənə övrət tək ağlayan? Gör mənim sənə nə qədər iltifatım var ki, sənəni başını bədənində qoymuşam! Abbas bəy, sən də küyləyib mənim istirahətimi pozursan?! Gedin, sabah bir ikinizin görək başı kəsilsə. Sizdən savayı bir nəçə də naçızlər var, onların da başı kəsiləcək. Sabah görək kəllədən bir minarə qurduram ki, Şəmkir minarəsindən uca ola. O minarənin başında sizin ikinizin başını qoyduracağam, gedin! (*Səfərəli və Abbas bəy çıxırlar.*) Çoxdandır, divan eləmişəm. Amma sabah görək davadan qaçanlara özümü göstərəm. Görək sabah Qarqar çayında su əvəzinə qan axa! Görək sabah bir elə divan eləyim ki, həzrəti-Musa minlərcə balaca uşaqlar başı kəsdirmiş Fironun günahının əfvini Allah dərgahından istigəsə eləyə! Görək bir divan eləyəm ki, Əmir Teymurun sümükləri Şəmərqənddə cünbüşə gələ! (*Nəfəsini ağır-ağır çəkir.*) Görək Bağrıqan dağının sinəsindən oloman sədası kəhkeşani-fələkə dürrəklənə! Görək bir divan eləyəm ki, Hüseccə ibni-Yusif başını qovbırdən qovzayıb əfərin desin! Of!.. Nə çətin əmərdir padşahlıq! (*Piyusuz götürüb gedir pərdənin daldına.*)

Səfərəli və Abbas öz otaqlarında.

Səfərəli. Şahın sözü sözdür. Sabah ikimizin də başımız kəsiləcək.

Abbas bəy. Qəzanın təqdirinə çarə yoxdur. Ağa Məhəmməd şah taxta əyləşəndən indiyədək minlərcə bizdən artıq canları yox eləyib, indi növbət bizə düşüb.

Səfərəli. Bəli, əlac yoxdur, sən get bu gecəni öz övrət-uşağınla keçir. Mən də tək adamam, əyləşim, razı niyaz eləyim. Bəlkə Allah keçmiş günahları bağışlaya. Bir də, Abbas bəy, doğrusu, Qarabağı bu halda görməkdənsə, ölmək yaxşıdır. Ölkə viran, evlərdə çörək

yox, anaların döşünün südü quruyub. Ac qalmış südümər balaların mələşməsindən yer, göy titrəyir. Xan başını götürüb diyərbədiyar düşüb. Bir diqqətlə baxırsanmı, Abbas bəy, bu böyüklükdə şəhərdə necə sakitlikdir. Küçələrdə bir zinəfəs tapılmır. Ancaq, bir havada nəş arzusunda gəzən kərəkəslərdən savayı bir canlı görünmür. Günüorta və axşam müəzzin səsinəndən savayı bir səs eşidilmir?! Heç diqqətlə bir əzan səsinə qulaq verib-sənmi? O, əzan səsi deyil, ciyərlər nələsidir. Bu nədəndir? Ondandır ki, xalq qorxusundan çökilib evinə, qapıları bağlayıb, külfətini yığıb başına, qara gününə ağlayır... Abbas bəy, axır biz qarabağlıyıq, bunu görək bizim namusumuz götürməsin.

Abbas bəy. Bilirsən, Səfərəli, nə var? Niyə biz ölüürük? Qoy şah ölsün. İranda yetimlərin, dul övrətlərin fəryadı ki, çıxıb göyə! Qoy, bir nəfəs ölsün, bəlkə neçə min nəfəs dirilə.

Səfərəli. Abbas bəy! And olsun Allaha, sən mənim ürəyimdən xəbər verdin. Şah görək ölsün! Özü də bu xəncərlə öləcək. Qoy onun öz başı, təmiri fikrində olduğu minarənin bünövrəsinə qoyulsun və minarəni də xudavəndi-ələmin yədi-qüdrəti tixsin.

Abbas bəy. Onda şah yatmışkən girək içəri, fürsət əldən getməsin.

Hor ikisi qəmələrini çəkib girirlər şah yatan otağa. Abbas bəy qabaqca yeriyib pərdəni yığdırır əlinə. Qaçları tutulub, pərdə əlində qalır. Şah qodim xırda şüşəli pəncərənin yanında yatıb. Pəncərəyə ayın işığı düşüb. Taxtın ayağının altında piyusuz yanır. Abbas bəy və Səfərəli bir qədər vaxt bir-birinin üzünə baxırlar. Axır Səfərəli cold şahın üstünə gedib, qəmoni sancır onun üroyino. Abbas bəy və Səfərəli qaçırırlar. Ağa Məhəmməd şah Qacar hövlnək yerindən qalxıb, onların daldına, əli üroyindo, qapıyadək yüyürür, sonra qayıdıb otağın ortasında yıxılır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Ey xanəxərab, İranra viran kərdi! (*Ölür.*)

PƏRDƏ

¹ Ey evi dağılıb, İranı viran qoydun.

NƏRİMAN NƏRİMANOV

(1870-1925)

Nəriman Kərbəlayı Nəcəf oğlu Nərimanov 1870-ci il aprel ayının 14-də Tiflisdə anadan olmuşdur. İbədai təhsilini Tiflis ruhani məktəbində (1879-1885) almış. Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminarıyasının əsas şöbəsinə daxil olmuş, oranı bitirmişdir (1885-1890). Əmək fəaliyyətinə Borçalı qəzasındakı Qızılhacılı kənd məktəbində müəllim kimi başlamışdır (1890-1891). Bakıda Pəbdonostevin şəxsi gimnaziyasında, III Aleksandr adına Bakı kişi gimnaziyasında müəllim, müfəttiş işləmişdir. İlk xalq qiraətxanasını açmışdır (1894).

"Nadanlıq" (1894), "Şamdan bəy" (1895), "Nadir şah" (1899) pyeslərini, "Bahadır və Sona" (1896) romanını, "Seyidlər ocağı", "Pir" (1913), "Bir kəndin sərgüzəşti" (1915) və s. hekayələrini yazmışdır.

Odessa şəhərində Novorossiysk İmperator Universitetinin tibb fakültəsində oxumuşdur (1902-1908). "Həyat", "İrşad" qəzetlərində "Nər", "Ari bəy" imzaları ilə felyeton, siyasi-publisist və ədəbi-tənqidi məqalələri ilə çıxış etmişdir. İctimai-siyasi fəaliyyətinə görə təqiblərə məruz qalmış, sürgünlərdə olmuşdur...

RSFSR Xalq Milli İşlər Komissarlığı Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri və bir çox dövlət vəzifələrində çalışmışdır. 1922-ci ildə SSRİ MK Sədri seçilmişdir, 1925-ci il martın 19-da Moskvada iş başında qəflətən vəfat etmiş. Qızıl Meydanda Kreml divarı yanında dəfn edilmişdir.

NADİR ŞAH

Bəş məclisdə fəciə

ƏHLİ MƏCLİS

Şah Sultan Hüseyn xan

Ədhəm xan
Şah Təhmas
Cəfər xan
Məhəmməd xan
Rza xan
Gürçü bəy

- 1717-ci ildə fars padşahi, padşahlığa layiq olmayan bir zat, 60 yaşında
- onun müqərrəb vəzirlərindən
- Hüseyn xanın oğlu, 25-35 yaşında
- vəzirlər
- sorkardo

Nadir

Gülcahan

Rzaqulu

Cavad

Əvvəlinci yolçu

İkinci yolçu

Yaraqlı qaçaqlar və kənd adamları

Mirzə Mehdi xan

Heydər xan

Salah bəy

Musa bəy

Ələsraf bəy

Fərraş

- 30-47 yaşında

- Nadirin övroti

- onun oğlu, 15-20 yaşında

- Nadirin dayısı, 70 yaşında

- 20 yaşında

- 50 yaşında

- 40 yaşında, Nadirin müqərrəblərindən

- 40 yaşında, Şah Təhmasibin müqərrəb

vəzirlərindən

- Nadiri öldürən xanlar

BİRİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahan şəhərində 1717-ci ildə, Şah Hüseyn xanın otağı, qapıda iki fərraş, xanın taxtı.

Ədhəm xan. Tamam üç saatdır gözləyirəm, bu vaxtdək hələ cavab vermir. Kim bilir yatur, ya balaca uşaqlarla oynayır. Amma dövlətin işləri getdikcə çətinləşir, nə etməli? (*Fikrə gedir.*)

Qapı açılır, Şah Hüseyn xan yan otaqdan daxil olur.

Şah Hüseyn xan (*taxta əyləşir*). Xeyir ola, Ədhəm?

Ədhəm xan. Xeyirdir, qibleyi-ələm!

Şah Hüseyn xan. Bəs nə əcəb belə tezdən gəlibsən?

Ədhəm xan. Qibleyi-ələm sağ olsun! Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlibdir ki, kürdlər dövlətin üzünə ağ olub, Cavad xanı və fərraşları öldürüblər...

Şah Hüseyn xan. Cavad xanı? (*Fikrə gedir.*) Cavad xan gərəkdir çoxdan öləydi; çünki onun zərərdən səvay dövlətə heç bir xeyri yox idi, tövcünü vaxtında yığa bilmir və yığanda da min dava ilə.

Ədhəm xan. Qibleyi-ələm! Tövcü vaxtında yığılsa da, yığılmasa da dövlətin halına bir o qədər təfəvviz etmir.

Şah Hüseyn xan. Necə ki, etmir?

Ədhəm xan. Mahalların xanları xəzinəyə ancaq cüzi bir şey verib, qalanını özləri sərf edirlər.

Şah Hüseyn xan. Düşünürəm, necə özlərinə sərf edirlər? Ədhəm xan. Qibleyi-aləm! Qədimdən qayda bu üzrə olubdur: xanlar dövlətdən mahalları icarə edib tövcünü özlərinə sərf edirlər, ancaq dövlətə bir cüzi icarə pulu verirlər.

Şah Hüseyn xan (*fikrə gedir*). Bəs belə... İndi nə etməli? Ədhəm xan. Mən özüm də bilmirəm.

Şah Hüseyn xan. Ədhəm! İbtidadan mənim əvvəlinci vəzirim olub, padşahlığın hər ixtiyarını sənə mühəvvəl etmişəm. İndi necə ki, məsləhət görürsən, elə də edərsən. (*Durur getməyə.*)

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm! Doğrudur, dövlətin hər ixtiyarı bu vaxtdək mənim əlimdə olubdur, amma doğrusu, bu halda tək bacarmaq mümkün deyil.

Şah Hüseyn xan. Burada nə bir çətin iş vardır? Kürdlər nə millətdir ki, bizim dövlətə zərər yetirə? Beş yüz sərbaz göndərsən, hamısını qolları bağlı götürürlər.

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm, bu işin çətinliyi... hm...

Şah Hüseyn xan (*qoymur sözünü qurtarsın*). Yaxşı, göndər, məsləhət üçün qalan vəzirlər də gəlsinlər. (*Gedir.*)

Ədhəm xan (*Hüseyn xanı qapıyadək ötürür və ondan sonra qapıda duran fərğaşa deyir*). Get, bu saat Cəfər xanı, Rza xanı və Məhəmməd xanı dəvət et qibleyi-aləmin hüzuruna.

Fərğaş. Bəcəşm!

Ədhəm xan (*tək*). Fikrim dağımıqdır. (*Başını əli ilə tutur.*) Hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmır. Deyirəm kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar, deyir zərər yoxdur, beş yüz sərbaz göndər hamısını qolları bağlı götürsünlər. Bəh! Bəh! Kürd tayfasından xəbəri yoxdur. Beş yüz yox ki, min qoşun da göndərsən, onların öhdəsindən gələ bilməzlər. Bundan səvay beş yüz sərbazı haradan cəm edim? Bu saat hazırda heç iki yüz də yoxdur. (*Fikrə gedir.*) Hələ qeyri işlərdən xəbəri yoxdur. Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlir ki, özbəklər və Əfqan davaya hazırlanırlar. Bu xəbərləri mənəndən səvay heç kəs bilməyir və demək də olmaz. (*Fikrə gedir.*)

Gürcü bəy (*tez içəri daxil olur*). Ədhəm xan, doğrudurmu deyirlər Badkubə, Şirvan, Şəki, Dərbənd ləzgilərə tabe olurlar?

Ədhəm xan (*yavuşa gedib*). Sus! Sən haradan bildin?

Gürcü bəy. Kağız almışam.

Ədhəm xan. Yalandır, inanma. Belə şey ola bilməz.

Gürcü bəy (*kağızı çıxartıb verir*). Hərgah inanmırsan, buyurun bu kağız.

Ədhəm xan (*kağızı oxuyub çıxır*). Bu xəbərin doğru olmağını, əlbəttə, təhqiq etmək lazım gəlir... Ol səbəbə, hal-hazırda bu barədə kimsəyə söyləməmək məsləhətdir. (*Gürcü bəyə diqqətlə baxır.*)

Gürcü bəy. Ədhəm xan! (*Acıqlı.*) Doğrudur, qulluğum sizə tabe olmağı tələb edir, fəqət, dövlətə xəyanət edə bilmərəm. Xudahafiz! (*Tez çıxır.*)

Ədhəm xan (*fikrə gedib*). Bu yaxşı işə oxşamır. Gürcü bəy bu xəbəri padşaha yetirə bilməyəcəkdir və yetirsə də şah məni qoyub onun sözlünə inanmayacaqdır. Amma... Amma qorxum burdadır ki, Təhmas Mirzəyə bu xəbəri söylər, çünki onunla çox dostdur. Ah... Təhmas olmasaydı, indi padşahlığı almışdım ələ... (*Bir az fikirdən sonra.*) Xeyr, bu fikirlər hələ qalsın... Yaxşı... hm... Ləzgilərin hərəketləri mənə məlum idi, amma... (*Fikirdə iken yavaş-yavaş aylaşır.*)

Təhmas. Ədhəm xan, nə olubdur? Fikrə gedibsiniz?

Ədhəm xan (*birdən ayağa durur*). Heç, qibleyi-aləmi gözləyirdim.

Təhmas (*tərəfə*). Qibleyi-aləmi gözləyir! (*Rişxəndlə.*) İşiniz çoxmu vacibdir?

Ədhəm xan. Xeyr, qibleyi-aləm xahiş edibdir ki, bu gün dövlətin işlərinə dair məsləhət olunsun.

Təhmas. Dövlətin işləri!.. Dövlətin nə işi olacaqdır? Dövlətdən məgər bir şey qalıbdır ki, məsləhət də olunsun?

Ədhəm xan. Allaha şükür, nə olubdur ki?

Təhmas. Ax, Ədhəm xan! Ne deyim... Bağışlayın, bu vaxtdək atamın sizə olan məhəbbəti məni də vadar edirdi ki, sizə lazım olan hörməti edim... Hərçend mənim yəqinimdirdi ki, atamdan sonra dövlət mənim ixtiyarıma keçəcəkdir, bununla belə bu vaxtdək dövlətin işlərinə qarışmırdım və bu barədə sizinlə əlaqə qavayım olmayırdı. Fəqət indi bir neçə əhvalat məni vadar edir sizdən sual etmə... Dövlətin abad olmağından ötrü nə edibsiniz? İşlər nə yerdədir?

Ədhəm xan. Vəliəhd sağ olsun! Mən ömrümü babamın qulluğunda sərf etmişəm. Necə ola bilər ki, bir şey etməyom... Hər iş öz qaydası ilə gedir. Günbəgün vətənimiz və millətimiz tərəqqidə...

Təhmas. Bəli, görünür işlərdən bixəbərsiniz...

Ədhəm xan. Necə ola bilər ki, mənim xəbərim olmasın.

Təhmas. Kürdlərin əməli sizə məlumdurmu?

Ədhəm xan. Bəli!

Təhmas. Bəs bəlanı rəf etmək üçün fikriniz nədir?

Ədhəm xan. Bu gün məsləhət haman məsələ barəsindədir.

Təhmas. Bu iş iki aydır cəmi İrana məlumdur, siz ancaq indi məsləhət edirsiniz... *(Başını bulayır.)* Kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar, özləri üçün müstəqil hakim tikiblər. Amma siz indi məsləhətə yığılırsınız! Təəccüb edirəm!

Ədhəm xan. Nə üçün təəccüb edirsiniz? Allaha şükür, nə olubdur? Bir günün ərzində beş yüz qoşunla onları sakit etmək mümkündür.

Təhmas. Ah! Ah! Ah! *(Gülür.)* Beş yüz qoşun! Bunları hardan yığacaqsınız? Və tuta bil yığdınız, beş yüz adam vəhşi kürdlərə nə edə biləcəkdir? Bu qalsın, bəs ləzgilərə çarəniz nədir?

Ədhəm xan. Ləzgilər! Ləzgilər çoxdan xamuş olublar. Onların tərəfindən bizim üçün qorxu yoxdur.

Təhmas. Bəs görünür təzə xəbəri eşitməyibsiniz?

Ədhəm xan *(tərəfə)*. Görünür Gürcü bəy hamısını deyibdir. Və... Bəli, deyirlər guya ləzgilər davaya hazırlaşırlar. Fəqət belə sözlərin əsli yoxdur, zənn edirəm.

Təhmas. İş işdən keçibdir, siz indi deyirsiniz əsli yoxdur. İranın gözəl yerləri: Badkubə, Şirvan, Şəki mahalları hamısı ləzgilərə tabe olubdur!.. Bunlar heç, bəs Əfqan?

Ədhəm xan. Əfqan?

Təhmas *(gülə-gülə)*. Bəli, Əfqan! Ah Ədhəm xan, ya görünür yatıbınız, işlərdən xəbəriniz yoxdur, yəni bilib gizlədirsiniz... *(Yavuşca gədir.)* Sizə yəqin olsun ki, vətənimiz bu yavuşqada əldən gedəcəkdir və mənim sizinlə bu tövr açıq və cürətlə danışmağımın səbəbi budur ki, mən burada qalıb özümü bədbəxt etmək istəmirəm... Hamı günahın sizdə olmağını yəqin etmişəm. Vaxtında tədarükdə olsaydınız, vaxtında bu xəbərlərin doğru olmağını təhqiq etsəydiniz, bu halətdə bulunmazdıq. İndi... İndi bəla hər tərəfdən gəlir...

Ədhəm xan *(başını aşağı salıb)*. Mən nə ki lazımdır... Mən... Mən...

Təhmas *(gülə-gülə)*. "Mən", "mən", eh, sizinlə danışmağın indi vaxtı deyil... Vətən və millət qabağında üzüqara olanın vay halına! Xudahafiz. *(Çıxır.)*

Ədhəm xan *(başını aşağı dayanıb fikrə gədir)*. Bu yaxşı işə bənzəmir. Mənə deyir ki, sizinlə danışmağın indi vaxtı deyil, yəni taxta çıxandan sonra danışacaqdılar... Bunun atası Hüseyn şah da əvvəl taxta əyləşəndə dövlətin işlərinə diqqət edirdi, amma indi... Xeyr, bu sözdür. Sən də vaxtında yumşalarsan, tələsmə...

Şah Hüseyn xan içəri daxil olub taxta əyləşir.

Bir qul qalın gətirir.

Şah Hüseyn xan. Ədhəm! Vəzirlər hələ gəlməyiblər?

Ədhəm xan. Xeyr, qibleyi-ələm!

Şah Hüseyn xan *(bir az fikirdən sonra)*. Gürcü bəy də adam göndərmək görək; çünki Gürcü bəy eşidirəm, can və dilə qulluq edir. Bu barədə onun təsəvvürünü də bilmək lazımdır, zənn edirəm.

Ədhəm xan *(rişxəndlə)*. Ləyiq deyil ki, Gürcü bəy qibleyi-ələmin məclisində əyləşib, dövlət barəsində öz təsəvvürünü danışsın. Bundan başqa, Gürcü bəy çox hünərli və şücaətli olmuş olsa da, genə xaçpərəstdir. Belə bir adamın müsəlman dövlətinə təmiz bir ürəklə qulluq etməyinə şəkkim var. Və dövlətin bir para pünhan işlərini hər adama demək olmaz.

Şah Hüseyn xan *(bir az fikirdən sonra)*. Gürcü bəy bu vaxtdakı dövlətə xəyanət etməyibdir və bir də onu çağırmaqdan əsil məqsudum budur ki, kürdlərin müqabilinə göndərim. *(Fikirləşir.)*

Ədhəm xan. Qibleyi-ələm! Kürdlər...

Şah Hüseyn xan *(hirsli)*. Yaxşı! Adam göndər, çağırırlar. *(Başını əli ilə tutub fikrə gədir.)*

Ədhəm xan. Baş üstə! *(Tərəfə.)* Bu yaxşı işə bənzəmir. *(Gedib qapıda duran fərraşə yavaşdan deyir ki, Gürcü bəyi çağırırsın.)*

Şah Hüseyn xan *(əli ilə ürəyini tutur)*. Ürəyim bu gün çox döyünür. Oh! Oh!

Ədhəm xan. Qibleyi-ələm, vəzirlər gəliblər.

Şah Hüseyn xan. Gəliblər? Yaxşı, də gəlsinlər.

Cofər xan, Rza xan və Məhəmməd xan daxil olub, hamısı tozlu salam edirlər.

Şah Hüseyn xan. Həzrət, əyləşin. Ədhəmin deməyinə görə xəbər gəlir ki, kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar. (*Gürcü bəy içəri daxil olub qapının ağzında durur. Şah Hüseyn xan onu görüb.*) Gürcü bəy, əyləş. İşdən belə məlum olur ki, kürdlər bu yavaş vaxtdan baş qaldırıblar. Ona görə ümid edirəm ki, beş yüz sərbaz göndərsəm, onların öhdələrindən gələrlər.

Cəfər xan. Əlbəttə!

Rza xan. Hələ o da çoxdur.

Məhəmməd xan. Mümkündürmü beş yüz sərbazı bu yaxın zamanda cəm etmək?

Şah Hüseyn xan. Bu iş mühəvvəl olunur Ədhəmə.

Ədhəm xan. Qibleyi-ələm, cəm etmək asandır.

Cəfər xan. Beş yüz yox ki, min də yığmaq olar.

Rza xan. Əlbəttə!

Məhəmməd xan. Bunlara görəkdir yaraq-əsbab tapıla. Mümkündürmü bu tezlikdə?

Şah Hüseyn xan. Elan etmək görək ki, hər kəsin evində nə yaraq-əsbab olsa götərsinlər və qoşunun sərkərdəliyini Ədhəmə mühəvvəl edirəm. Gürcü bəyi də özünü götürərsən. (*Gürcü bəy tərəf.*) Bu barədə sənin fikrin nədir?

Gürcü bəy (*ayağa durur*). Qibleyi-ələm! Mən həmişə vətənə və dövlətə qulluq etməyə hazıram. Qibleyi-ələmə məlumdur ki, kərratla düşmənlərin qabağına getmişəm və həməvaxt vətənə olan qeyrət və məhəbbətimi göstərmişəm. Hərçənd dörd ay bundan müqəddəm mənim barəmdə vəzirlərin biri bədgüman olub, qibleyi-ələmə məni pis qələmə vermişdi. Amma əfqanların məğlub olmaları və xanlarını əsir etdiyim sizə məlumdur. Ümid edirəm ki, mənim qibleyi-ələmə və vətənə ixtisari-qəlbə qulluq etməyimdə şübhə qalmadı. Əzbəs ki, məhəbbətim vətənə nəhayətdə çoxdur. Ona görə özümə borc bilib, qibleyi-ələmdən izin olsa, öz təşəvvürümü bəyan edərdim.

Şah Hüseyn xan. Söylə, qulaq asıram.

Hamı Gürcü bəyə baxır. Ədhəm xan yerə baxır.

Gürcü bəy. Bu gün qibleyi-ələmin hüzuruna yığılmaqdan məqsud, vətənimizi bələdən xilas etməkdir, zənn edirəm. Bəlanı rəf etməkdən müqəddəm lazım gəlir ki, əvvəl bəlanın gücünü özümü

üzün bəyan edək, necə bələdir? Kürdlər iki ay bundan müqəddəm Cavad xanı öldürüb, dövlətin üzünə ağ olublar...

Şah Hüseyn xan. İki ay?

Gürcü bəy. Bəli, qibleyi-ələm! İki ay!

Şah Hüseyn xan (*Ədhəmə*). Bəs sən deyirdin bir-iki gün bundan müqəddəm?

Ədhəm xan (*dili tutulur*). Görək ki, iki ay...

Şah Hüseyn xan. Hə... Hə... Hə... (*Açıqlı Gürcü bəy.*) Söylə görüm.

Gürcü bəy. Bəli, qibleyi-ələm, iki ay... Məlumdur ki, kürdlər çox qoçaq və vəhşi tayfadır. Bu iki ayın ərzində kim bilir nələr ediblər? Bunların müqabilinə beş yüz, ya beş min və ya on min adamla getmək olarmı? Mən davadan qorxmuram, ancaq görəkdir ki, düşmənin müqabilinə gedəndə hər bir müşküləti nəzərə götürək. Mən istəyirəm biləm: Ədhəm xan nə üçün iki ay bundan müqəddəm eşidilən xəbərlərə inanmayıb, hazırlaşmırdı.

Şah Hüseyn xan (*acıqlı Ədhəm xan*). Cavad ver!

Ədhəm xan (*ayağa durur*). Qibleyi-ələm! İnsan görəkdir ki, səbirlə iş gör, xüsusən dövlət işlərində. Bu vaxtdək xəbərin doğru olmağını istəyirdim təhqiq edim...

Gürcü bəy. Qibleyi-ələm! Bu sözlərdə bir cüzi sədaqətlik olsaydı, mən söyləməzdim, amma...

Şah Hüseyn xan. Nə üçün fikrə getdin?

Gürcü bəy. Qibleyi-ələm, məni bağışlayınız, ürəyimdə hər nə var demək istəyirəm.

Hamı. Söylə! Söylə!

Gürcü bəy. Doğrudur, mən xaçpərəstəm, bununla belə insafım mənə buyurur, məni vadar edir ki, vətənə dair fikirlərimi açıq-açıqna söyləyim. Doğrusu, vəliəhdə olan məhəbbətim və onun gələcəyi məni vadar edir deyim: vətənin, dövlətin düşməni Ədhəmdir. Bu gün hələ burada, qibleyi-ələmin təşrifindən müqəddəm gəlib ona Qafqazdan aldığım məktubun məzmununu deyirəm. Bu məktubda yazılıbdır: Badkubə, Şirvan, Şəki və Dərbənd ləzgilərə tabe olublar.

Şah Hüseyn xan (*acıqlı yerindən durur*). Necə? Nə deyirsən? Bu... Bu... Bu...

Gürcü bəy. Bəli, qibleyi-ələm! Bu mahallan ləzgilər özlərinə tabe ediblər və bir xəbəre görə qaçaq Nadir istəyir gedib orada müstəqil hakim olsun.

Rza xan. Qəribə işdir! Az düşmən var idi, Nadir də bir tərəfdən.

Cəfər xan. Bu vaxtdək xəbərimiz yoxdur!
Məhəmməd xan. Nədən xəbərimiz var ki, ondan da olsun.
Gürcü bəy. Qəribə odur ki, bu xəbərləri Ədhəm xana dedikdə mənə buyurdu: "Bu xəbərləri heç kəs bilməsin".
Şah Hüseyn xan (*hirsli yerindən durur*). Ədhəm! Ədhəm!

Hamı ayağa durur. Şah Hüseyn xan taxta yığılarkən
vəzirlər gedib tuturlar.

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Xorasan kondlorinin birində. Əvvəlinci pərdə:
bir tərəfdə Nadirin evi və yol. İkinci pərdə: çöl-biyaban.

Əvvəlinci yolçu. Qocalıq yaman şeydir, ay balam! Bir az yol gedəndə ayaqlarında tab qalmır. Əyloş, bir az yornuğumuzu alağ. Çox yaxşı oldu ki, sənə rast gəldim, yoxsa bu uzun yolu şəhərdək yalnız gedəcəkdim. Ah! Ah!

İkinci yolçu. Əmi, nə ah-vay edirsən?

Əvvəlinci yolçu. Necə etməyim, ay bala. Yetmiş sinnim var, bu vaxtdək belə zəhmətlər çəkməmişdim ki, indi çəkiyəm. Dolanacaq çox çətin olubdur. Evimdə yeddi baş külfət, pul yox, taxıl yox. İndi bu vaxtımda gedirəm şəhərə, bəlkə hərbəllik edib çörək pulu qazanam.

İkinci yolçu. Məgər taxıl bitirmir? Yeriniz yaxşı deyilmi?

Əvvəlinci yolçu. Ay balam, qoyurlarmı taxıl ekəsən? Quldur Nadir hər yerdə ki düşür, oranı viran edir. Bir yandan da əfğanlar buraları alandan sonra xalqa göz verirlər, işiq vermirlər... Xülasə, işlər çox yamandır, oğlum.

İkinci yolçu. Əmi, mən iki aydır gəlmişəm, amma Nadirin barəsində elə şeylər eşidirəm ki, heç ağla sığası deyil.

Əvvəlinci yolçu. Sən hardan gəlibsən? Haralısan, balam?

İkinci yolçu. Mənim əslim xorasanlıdır. Düz indi on ildir ki, vətənimdən dərbəddər düşmüşəm. Özbəklər Xorasanı alandan sonra

zindəanlıq çox çətin oldu, hətta elə oldu ki, yeməyə çörək də tapılmadı. İki uşağımı, övrətimi, qoca anamı Xorasanda qoyub düşdüm şəhərbəşəhər, kəndbəkənd ki, çörək pulu qazanam. Axır getdim İrəvana. O vaxt İrəvan osmanlının əlində idi. Bir az rahatlığa düşdüm. Başladım işləməyə. Hər nə iş oldu, yaptım. Bir neçə ilin ərzində on tüməndən çox Xorasana gedən vardı, onunla göndərdim ki, külfətimə versin. Əzqəza, yolda məşhur quldur İmamqulu verdi onun qabağına çıxıb pulları əlindən alır. İndi gedirəm vətənə, uşaqlarımı tapam. Amma heç ümidim yoxdur! Ah! Ah! Allah bu quldurların evini yıxsın!

Əvvəlinci yolçu. Ah... quldurları heç demə, heyvan qismi bir şeydirlər. Onlarda nə insaf var, nə mürvət. Nə Allahdan qorxurlar və nə padşahdan. Əllərinə adam düşəndə ya öldürürlər, ya da ki, soyurlar. Amma Allaha qurban olum, özləri də axırda cəzalarına çatırlar. İmamquluverdi çox evləri yıxdı, çox ananı balası və çox balanı anasız qoydu, amma axırda özü də cəzasına çatdı.

İkinci yolçu. Necə?

Əvvəlinci yolçu. Necə olacaqdır? Axırda onu bir gülləyə qurban etdilər...

İkinci yolçu. Allaha şükür! Allaha şükür!

Əvvəlinci yolçu. Əlbəttə, Allaha şükür. Amma yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük. İmamquluverdi öldü, yerində oğlu Nadiri qoydu. Ondan da betər, ondan da zalım. Gənə İmamquluverdi axır vaxt bir az adamlara rəhm edirdi, amma bu evi yıxılışda heç bir zərər qədr rəhm yoxdur. Hansı kəndə düşsə, oranı alt-üst edib, viran qoyur.

İkinci yolçu. Bu o Nadirdi ki, adı dünyaya yayılıbdır?

Əvvəlinci yolçu. Bəli, haman o zalımdır.

İkinci yolçu. Təəccübdür.

Əvvəlinci yolçu. Nə üçün təəccüb edirsən, ay balam! Hər şey təbiiyə ilədir. İnsana necə təbiiyə verərsən, elə də olar. Düz on beş yaşından Nadir atası ilə quldurluğa gedibdir və ondan qabaq atası və yoldaşları, Nadir uşaqları o qədr quldurluqdan, adam öldürməkdən danışıblar ki, uşağın qulağı dolubdur. Əvvəlinci dəfə quldurluğa çıxanda cürbəcür qoçaqlıq, hünərlər göstəribdir. Bu dövr təbiiyənin axırı nə olacaqdır? Gənə bundan əvvəl Hüseyn xan dalmıca qoşun göndərib tutdurmaq istəyirdi. Amma indi bir aydır əfğanlar

Hüseyn xanı əsir ediblər, Nadir də azad gəzir. Bir adam da cürət etmir ki, bir söz desin. İndi halımız olub dəxi də çətin: bir yandan əfqanların zülmü, bir yandan Nadirin. O evi də ki, görürsən *(əlini uzadıb)*. Nadirin evidir.

İkinci yolçu *(qorxub yerindən tez durur)*. Allahı sevirsən, əmi, dur buradan gedək. Çıxıb bizi burada görür, dərimizə saman tərər.

Əvvəlcü yolçu. Qorxma, oğlum. Bilsəm ki, Nadir burada-dır, nə bu yolla gedərəm, nə burada oturaram.

İkinci yolçu. Bəs haradadır?

Əvvəlcü yolçu. Gedibdir özbəklərdən anasının qanını almağa. Özbəklərlə dava edən vaxt qoca anasını çox əzabla öldürüb. İndi gedibdir ki, anasının intiqamını alsın.

İkinci yolçu. Bəs indi evində heç kəs yoxdurmu?

Əvvəlcü yolçu. Evdə övrəti və oğlu. Belə də bilmə ki, bunlar yalqızdırlar. Evinin hər küncündən on quldur çıxar. *(Əsnəyir.)* Ay... Dur gedək, oğlum, yoxsa yatıb qalar. *(Gedirlər.)*

Nadirin övrəti Gülcəhan yavaş-yavaş qapını açıb
pilləkondən düşür və otfara baxa-baxa.

Gülcəhan *(yola baxır)*. Yoluğu gözləməkdən gözlərimin kökü saraldı. Kim bilir, başına nə iş gəldi. Bu vaxtdək görək gələydi. Görünür bir bədbəxtlik üz veribdir. Su qabı suda sınar. Mənim yeqinimdiki ki, axırda bir gülləyə qurban olub, bizi qoyacaq sahibsiz. Ondan sonra di gəl, döz xalqın zülmünə. Hamının da haqqı var bunun zümlərinin əvəzinə bizə zülm etsin. Pərvərdigara, Bərabil xanın qızı gör nələr çəkir. Mən yurdu itmiş bədbəxt buna aşiq olub, qoşuldu qaçdım. Nə bilirdim ki, aylar, illərlə üzünə həsrət qalacağam. Kəratla demişəm: Nadir, mənə yazığın gəlsin, mənə yazığın gəlmir, oğluna gəlsin. Hər deyəndə mənə cavab verir: sənin borcun deyil. Mən başıma nə kül töküüm? *(Ağlayır.)* Pərvərdigara! Nə vaxtdək gecə-gündüz qorxudan yatmayacağam? Nə vaxtdək gözlərim yollarla qalacaqdır? *(Ağlayır, əli ilə başını tutur. Uzaqdan şeypur səsi gəlir. Gülcəhan qulaq asır və gedib yola baxır.)* Hə... yavaş... *(Fikirdə.)* Gəlir... Gəlirlər. *(Şeypurun səsi yaxınlaşır.)* Hə... gəlirlər. *(Baxır.)* Allah, sənə şükür olsun! Özüdür, hə... Nadirdir... *(Tez evə gedib qapını örtür.)*

Quldurlar gəlib iki tərəfdən düzlülər.
Nadir gəlib baş oylar.

Nadir. Həzərat! Çox razıyam ki, aslan kimi dava etdiniz. Özbəklər indi zərbi-dəstimi gördülər. Hər nə ki mal qarət edibsiniz öz aranızda bölüşünüz. İndi gedib rahat ola bilərsiniz. *(Hamısı baş əyib çıxırlar. Nadir evinə tərəf baxıb fikrə gedir.)* Bir ay bundan müqəddəm hənuz bu yerdə qoca anam mənim qarşıma gəlib, "igid balam, aslan balam" deyib məni qucaqladı, şadlıqmdan ağladı. İndi... İndi... Of! *(Əli ilə başını tutur)*. Hərgah öz əcəllə ölsəydi, o qədr məni yandırmazdı. Biinsaf tayfa, qoca övrəti yaman bir halətə salıb öldürdülər. *(Hirsli.)* Of... *(Fikirli.)* Hərçənd özbəklərdən bir ananın əvəzində min analar-atalar, min uşaqlar qanı tökdüm, lakin genə ürəyim sakit olmayıbdır. Bu tayfanın qanını içməyə hazıram. *(Fikrə gedib oturur, başını əli ilə tutur.)*

Gülcəhan *(qapını açıb yavaş-yavaş gəlir. Nadiri bu halda görüb təəccüb edir və tərəfə deyir)*. Pərvərdigara! Görəsən genə nə üz veribdir? *(Yavaş gəlir.)* Nadir! Mən səni evdə gözləyirdim, nə üçün gəlmirsən? Yorulmayıbsanmı?

Nadir başını qaldırıb baxır və ayağa durub
Gülcəhanın olından tutur.

Nadir. Gülcəhan! Hərgah bir il gecə-gündüz özbəklərlə dava etsəm, genə yorulmaram. Onlar mənim ürəyimə yaman bir dağ çəkiblər. Hər bir şeyi unutmuşam.

Gülcəhan. Əlbəttə, mənə də?

Nadir. Görünür.

Gülcəhan. Bəs elə mənə bundan öləri atamın yurdundan dərbəder saldın? Mən sənə nə eləmişəm? Nə üçün mənə bu qədr incirdirsən? Gözümün işığı, dərdimin dərmanı bir Rzaqulu idi, onu da özünə aparmaq istəyirsən. Sən gedəndən sonra qulağımı dəng edibdir: gah tufəng fikrinə düşür, gah qılınc hazır edir, gah tapança.

Nadir. Sən nə danışırısan, övrət? Oğul görək atasına oxşasın, hərgah Rzaquluda mənə olan hüner olmasa, ona mən oğul deyərəm? Çox əcəb edir ki, indidən tedarikünü görür. Mən atamın yerini tutan kimi, o da görəkdir mənim yerimi tutsun.

Gülcahan. Bəli, mən də ömrümün axırınadək rahatlıq bilməyim. *(Ağlayır.)*

Nadir. Bədir. *(Acıqlı.)* Dur get! *(Gülcahan ağlaya-ağlaya gedir.)* Mənim dərdimdən xəbəri yoxdur. İstər göz yaşını səhərdən axşamədək tök! Ancaq mən bu peşəmi buraxmam. Gərəkdir cəmi dünya zorbi-dəstimi görö. Xalq mənə edən ehtiramı Təhmasa etmir. Hamı adımı eşidəndə qorxudan bir ağaclıqdan qaçır. Bundan müqəddəm Hüseyn xan axtarırdı. İndi də Təhmas... Hərçənd Təhmas əvvəl mənimlə mehriban idi, amma indi bilməyirəm ki, nə olubdur. Kərratla göndərdiyi qoşunları dağıtmışam... *(Fikrə.)* Zərər yoxdur, vaxt olar Təhmasa da özümü göstərərəm...

Səs.

Cavad. Nadir! Nadir!

Nadir *(tez gedib baxır)*. A! Dayı can, buyur, buyur. *(Dışarıda.)* Ay gədə, gəl atı tut.

İkisi də içəri daxil olurlar.

Nadir. Xoş gəlibsən, dayı! Uşaqların kefi necədir?

Cavad *(oturur)*. Ey... Ay balam! Bir tövr dolanırlar. Mən də dəxi qocalmışam. Əvvəlki tək işləyə bilmirəm. Bu il hətta taxıl da əkmədim.

Nadir. Heç fikir etmə. Allah kərimdir. Gətirdiyim qarətdən bir illik sənin təamun çıxar. Eşitdimmi özbəklərə nə tufan etmişəm. Heç bilirsənmi başlarına nə işlər gətirmişəm!

Cavad *(başını yırğalayır)*. Ah, ah, balam! *(Başını tutub fikrə gedir.)* Eşitmişəm, eşitmişəm!..

Nadir. Dayı, nə üçün ah-zar edirsən? Nə səbəbə qəmgin oldun? Gərəkdir şad olasan ki, mənim kimi bacın oğlu var. Onu bilmirsənmi adımı eşitək hamı titim-titim titəyir. Padşahlar mənim müqabilimdə davam etməyir, qoşunları qoyun kimi qaçırırlar! Mən deyiləmmi özbəkləri dağa-daşa salan? Mən deyiləmmi İrana qan ağladan? Belə köməyi olan da ah-vay edərmi? Belə köməyi olan da dərd edərmi? Fəxr et, könlün şad olsun!

Cavad *(başını qaldırır)*. Bilirəm igidsən. Aslan bərabərində cavansan, amma... *(Başını aşağı salır.)*

Nadir. Necə amma? Nə deyirsən?

Cavad *(başını tutub ağlayır)*. Heç, balam, heç! Allah qüvvət versin!

Nadir. Dayı, sənə nə olubdur? Nə üçün ağlayırsan?! Ürəyində nə var, de!

Cavad. Ay balam, nə deyim?! Mən öz günümə ağlamıram. Bu gün-sabah öləcəyəm... Məni fikrə salan vətənimizin qarışıq işləridir. Of, of! Heç bilirsənmi nə halda bulunuruq? Vətənimiz əldən gedir, ziyarətqahlarımız, yerlərimiz özgə tayfaların əllərinə keçir. Millətimiz günbəgün zəlif, məşəqqətdə bulunur: əkin yox, biçin yox, neçə kəndlərdə aclıq başlanıb. Xalq çəyirtkə kimi qırılır. Mən buna ağlayıram... *(Başını tutub ağlayır. Nadir fikrədən ikən Cavad yerindən qalxıb Nadirin əlindən tutur.)* Nadir! Dünyada ad qazanmaq iki yolla olar: yamanlıqla və bir də yaxşıqla. Yamanlıqla ad çıxartmaq hamıya mümkündür və bu ad həmişəlik deyil... Yaxşıqla ad qazanmaq hər şəxsin hünəri deyil. Yaxşıqlıq edən şəxsin adı nəinki öz sağlığında və hətta öləndən sonra da dillərdə zikr olunur. Bəs heç rəvadırımı ki, sənin kimi rəşid, şücaətli cavanın adı sağlığında min cür söyüşlə və öləndən sonra lənətlə zikr olunsun? Rəvadırımı ki, sənin ömrün, gücün və aqlın quldurluqda çürüsün? Rəvadırımı ki, insan bilə-bilə gözəl sifətlərini puç edib, yaman sifətləri qəbul edər? *(Nadir fikrə.)* Heç eşidibsənmi ki, quldur öz əcali ilə ölər? Qulduru həmişə ya asıblar, ya boğublar, ya güllələyiblər. Xülasə, quldur olan kəs belə yaman, naqabil ölümlərdən uzaq deyil... Dəxi nə deyim, balam... *(Fikrə gedir.)*

Nadir. Dayı, diqqətlə sözüñüzə qulaq verirəm. Buyurun görüm.

Cavad. Dəxi nə deyim, ay balam!.. Axır sözüm budur ki, sən görək bu yaman peşədən əl çəkəsən. Fikrini, gücünü sərf edəsən millət və vətən yolunda. Bizim atadan-babadan qalan yerlərimizi düşmənin əlindən qurtar. Qoyma ziyarətqahlarımız qeyri tayfaların əlində qala. Onda ümidvaram ki, Təhmas şah günahından keçər!

Nadir *(gülə-gülə)*. Ah! Ah! Təhmas şahda nə qalıbdır ki, mənim günahımdan keçər?

Cavad. Necə ki, nə qalıbdır? Təbrizdən xeyli qoşun yığıb Xorasanı türkmənlərin əlindən qurtarmağa gedir. Nadir, dübarə sənədən

təvəqqe edirəm: at bilmərrə bu yaman peşeni... Dağılmış vətən, yurdu itmiş, ah-zarı ürək dağılayan millət sənin kimi bir aslan gözleyir. Durma, oğlum! Mınlərcə mənim kimi göy yaşlarını tökən var. Bu qan ağlayanlara kimdən cavab gözləmək?

Nadir (*əlini başına aparıb fikir edir. Birdən Cavadın yanına gedir*). Dayı! Sənin sözlərin məni ayıltı, bu vaxtdək xəbi-qəflətdə imişəm. (*Fikrə gedir*.) İndi... Hə... İndi başa düşürəm ki, atam da, mən də əbəz yerə qan tökülmüşük... Bəsdir! Bundan sonra vətənin fikrində olmalıyam... (*Fikrə gedir*.) O qanlı yaşlar tökənlər məndən cavab gözləyirlər...

Cavad. Doğrumu deyirsən?

Nadir. Dayı! And olsun yerlə göyü yaradana! And olsun Rza-qulunun canına ki, bu qılınc ancaq vətənin yolunda işlənəcəkdir!

Cavad (*əlini ürəyinə qoyur*). İndi bir az sakit oldum... Allah səndən razı olsun. (*Alından öpür*.) Nadir! Vətən yolunda qılınc vurmaq müqəddəs və savab işdir; bir işdir ki, cəmi İran səndən razı qalar. Ata-babamızın sümükləri basdırılan yerləri düşmənlərin ölindən xilas edərsənsə, böyük bir müqəddəs iş etmiş olarsan.

Nadir. Allahın köməkliyi ilə, bu qılıncın hünərinə qoymaram qeyri millət İran torpağında baş qaldırsın... İndi dayı, sən evə get, bir az rahat ol, mən də bir neçə buyruq verəcəyəm.

Cavad. Yaxşı, gözümün nuru! (*Gedir*.)

Nadir (*tək*). Həqiqət, mən bu vaxtdək qəflət yuxusunda imişəm; ancaq günah məndə deyil, atam tərbiyəni belə vermişdi. Çox yaxşı ki, dayım məni ayıltı, yoxsa məndən sonra Rzaqulu da nəhaq yerə bu qanları tökəcəkdə. Əcəba, nə üçün mən bir fikir etməyirdim. Atamdan artıq qoçaqlıq edə bilməyəcəkdim; amma bununla belə bu dünyada nə qoydu getdi? Harada adı hörmətlə çəkilir? Quldurların məclislərində... Bəli, on, ya iyirmi-otuz quldur atamın adı gələndə rəhmət oxuyursa, cəmi İran hamı adı nifrətlə söyləyir... (*Fikrə gedir*.) Yox, dəxi durmaq vaxtı deyil. (*İstəyir getsin*.)

Gülcahan (*tez Nadirin qabağına çıxır*). Nadir! Dayın deyənlər söz doğrudurmu?

Nadir. Nə var? Nə olubdur?

Gülcahan. Nə üçün gizləyirsən? Özün bilmirsənmi?

Nadir (*gülməsin*). Yox!

Gülcahan. Sən mənim canım, doğrudurmu ki, yaman peşədən əl çəkirsən? Hə?

Nadir (*tərəfə*). Binəva sevindiyindən bilmir nə etsin. (*Gülcahana*.) Doğrudur, Gülcahan, doğrudur. Mən yaman, nifrətli peşədən əl çəkidim. Fəqət elə lazım gəlir, müqəddəs yerlərimizi, zəlalətdə yaşayan millətimizi düşmənlərin zülmündən xilas edim.

Gülcahan. Pərvədigara! Çox şükür, çox şükür ki, mənim duamı müstəcab etdin. (*Ağlayır*.) Gecə-gündüz əlim sənin dərgahında öz-özümə deyirdim: nə vaxt canım qorxu çəkməkdən azad olacaqdır? Çox şükür ki, mətləbimə çatdım!

Nadir gedib qolundan tutur.

Nadir. Ağlama, get rahat ol! Dayım yoldan gəlibdir, qocadır, yorulmuş olar, onu rahat et. Onun sözləri məni yuxudan ayıltı.

Gülcahan (*gedə-gedə*). Allah səbəbə nicat versin!

Nadir (*tək*). Biçarə övrət o qədər qorxudan gecələr yatmayıbdır ki, saralıb muma döndübdür. İndi sevindiyindən ağlayır. Həqiqət, Gülcahan məni çox istəyir, yoxsa mən hara, Bərabil xanın qızı hara. Xülasə!.. Gedim görüm adamlar yerlərindədirləmi? (*Çıxır*.)

Rzaqulu (*evin qənsərindən gəlir, qılıncı qınından çıxarır*). Görüm yaxşımı qayırbırdı. (*Baxır*.) Çox yaxşıdır! (*Maşq edir*.) Görüm atamın xoşuna gələcəyəmmi? O, qoçaq adamları çox sevir. Hərçənd quldurluğa əvvəlinci dəfə gedəcəyəm, amma yanımda o qədər nağıl ediblər ki, qulağımla dolubdur. Bilmərrə qorxum yoxdur. Ürəyim belə tələsir ki, hər günüm bir il keçir, dəqiqələri sanayıram. Dünən qoçaqlardan biri atamın qoçaqlığından danışdı... Deyir, qorxulu davada vaxta ki, Nadir qabağa düşür, elə bilirsən hamıya təzədən ürək verilir... Deyir, qılıncı heç boş yerə çıxartmaz. Elə ki, çıxartdı, görək düşmənin başı yerdə ola. Elə ki, deyir, Nadir qabağa düşür, nərəsindən düşməni tab gətirməyib qaçır... Ah, hanı, bir tez gedəydik, mən də qılıncı sıyıb (*qılıncı sıyıb bərkədən*), qorxma, vur! (*Yüyürür*.) Tərpənəmi!

Gülcahan (*tez qapıdan çıxıb Rzaquluya tərəf*). Nə olub? Nə var? Rzaqulu, sənənsən? (*Əlini ürəyinə aparıb pilləkənin üstündə aylaşır*.) Uf! A balam, sən məni qorxutdun. Dedim görəsən nə olubdur. Nə üçün elə edirdin, oğlum? Dəli olmayıbsan ki?

Rzaqulu (*anasının yanına gedib qolundan tutur*). Ana, qorxma, heç şey yoxdur. (*Gülür.*) Ah! Ah!

Gülcahan (*yavaş-yavaş durur*). Oğlum, bəs divanətək nə üçün qışqırırsan?

Rzaqulu. Heç, məşq edirdim. Deyirəm görüm atamla gedəndə necə dava edəcəyəm.

Gülcahan. Hara?

Rzaqulu. Qaçaqlığa!

Gülcahan. Axmaq-axmaq fikirləri başından çıxart.

Rzaqulu. Ana, vallah, atam deyirdi səni də özümle qaçaqlığa aparacağam.

Gülcahan (*Rzaqulunun gözlərindən öpür*). O çox da apardı, səni qoyan kimdir? Allahı sevsən elə şeyləri fikrindən çıxart.

Rzaqulu (*əlindən tutur*). Ana, sən mənim canım, mane olma, qoy gedim.

Gülcahan (*üzünə diqqətlə baxıb gözlərindən neçə dəfə öpür*). Bircə də görüm, qaçaqlığa nə üçün gedirsen?

Rzaqulu. Heç, ancaq istəyirəm atam kimi ad çıxardam. Qoyarsanmı? Hə? Mane olmazsan ki? Hə?

Gülcahan (*gülə-gülə*). Atan quldurluğu, qaçaqlığı dəxi tərək edibdir, dəxi getməyəcəkdir. Sən də ad çıxarda bilməyəcəksən. Mən də bu gözlərlə (*gözlərindən öpür*) həsrət qalmayacağam.

Rzaqulu. Nə deyirsən? Necə getməyəcəkdir? Mənə özü dedi ki, yaraq-əsbabını hazır et. İndi sən deyirsən getməyəcək? Görünür səni aldadıbdir; çünki hər vaxt yola çıxanda sən ağlayırsan. Ona görə deyibdir ki, dəxi ağlamayasan.

Gülcahan. Bu günədək o fikirdə idi, fəqət bu gün fikrini dəyişibdir.

Rzaqulu. Nə üçün? Nə olubdur ki?

Gülcahan (*Nadiri görüb*). Özü gəlir. Soruş, özü deyər.

Nadiri. Rzaqulu, gəlibsən?

Rzaqulu. Bəli.

Gülcahan (*Nadira*). Oğlun məni qorxutdu. Evdə işə məşğul idim, bir də əşidiyəm biri fəryad edir: "Qoyma! Vur! Tərponmə!" Evdən tez çıxıb görürəm tək özü qılıncla oynayır.

Nadiri. Nə edirdin, oğlum?

Rzaqulu (*başını aşağı salıb*). Heç, məşq edirdim.

Nadiri. Nə məşq?

Gülcahan. Deyir mən də atam kimi istəyirəm ad çıxardam.

Nadiri (*əlini oğlunun başına qoyub*). Qoçaq oğlum! Hünərli oğlum!

Gülcahan. Mən də deyirəm dəxi qaçaqlığa getməyəcəksən. İndi səbəbini sorurdu ki, sən gəldin.

Nadiri. Hünərli oğlum! Ad çıxarmaq üçün dürlü yollar var. Ancaq qaçaqçılıqla ad çıxarmaq yaman nifrətli yoldur. İnsan görək-dir ki, ağıllı ilə, yaxşılığı ilə ad çıxarsın. Bu vaxtadək quldurluqdan nə ki söyləmişəm və özün eşidibsən çıxart başından. Mən düz yoldan azmış imişəm. Bundan sonra qılınıcı ancaq vətən yolunda çıxart. Oğlum, düşmənlər vətənimizi tar-mar edirlər. Müqəddəs yerlərimizi əldən alırlar. Bundan sonra görəkdir quldurluğu bilmərrə buraxıb vətəna kömək edək. Belə bir yolda ad çıxarmaq böyük bir səadətdir. Ümidvaram ki, mənim sözlərimi anlayırsan. (*Rzaqulu dizi üstə düşüb başını uzadır. Nadir qolundan tutub dərğuzur və gözlərindən öpür.*) İndi bildim ki, mənim yolumda baş qoymağa hazırsan.

Gülcahan (*boyundan qucaqlayır*). Gördün, dedim dəxi getməyəcəksiniz.

Nadiri. İndi, durma, oğlum, get qaçaqlara də ki, hazır olsunlar. (*Rzaqulu gedir. Gülcahana.*) Sən də get, mənimçün yola nə lazımdır hazırla. Dayım nə edir?

Gülcahan. Yatıbdır.

Nadiri. Görünür yorulubdur. Oyatma, qoy hələ yatsın. Lazım olanda oyadarsan.

Gülcahan. Yaxşı. (*Gedir.*)

Nadiri. Rzaqulu məni çox istəyir, nə desəm, hazırdır. Sözlərim ona təsir etdi. Başını uzadır, yəni: boyunumu vur, sözündən çıxmaram, dediyidir. Bərəkəllah, oğul! Pərvərdigara, etdiyim günahların əvəzində ömrümün axırnadək sənin yolunda savab işlər edərdəm, ancaq bu oğlumu mənə çox görmə! Məni onun gözlərinə həsrət qoyma!

Rzaqulu. Baba, hazırdırlar, qulluğunuzu gözləyirlər.

Nadiri. De, gəlsinlər. (*Rzaqulu gedir.*) Ah! (*Fikirdə.*) Xorasani düşmənlərin öldün xilas etdiyim günü tezmi görəcəyəm? Geldiniz? Bu saat atlanıb düşün kəndlərə, otfat-əsnafa: hər kəsi gördünüz

deyərsiniz Nadir sizi çağırır. Hamı gerek bu gün buraya cəm olsun. Hər kəs gəlməyə adını soruşub yazarsınız, sonra mən onlara göstərərəm. Heç kəs qorxmasın. Eşitdiniz?

Hamı. Bəli.

Nadir. Di durmayınız. (*Gedirlər.*) Sən də Rzaqulu, de, mənim atımı hazır etsinlər.

Rzaqulu. Baba, mənim atımdımı?

Nadir. Yox, oğlum, bu səfər sən getməyəcəksən. Buralar şuluqdur, sən də evə bax. (*Rzaqulu çıxır. Bir-iki kənd əhli gəlib Nadirə baş əyib qabağında dururlar.*) Hər kəs yorulubdur, əyləşin. Xoş gəlibsiniz. Hamı yığılanda mənə xəbər edin. (*Evə gedir.*)

Kənd əhlindən biri. Heç bu sifət bunda görünməyibdir ki, deyə əyləşin.

İkinci. Görəsən genə nə var. Bəlkə işi düşübdür.

Üçüncü. Əlbəttə, yorulubdur. Quldurluğa getmək istəmir ki, arxayın evdə-otursun. Biz də tövcü verək.

Dördüncü. Xülasə, Allah özü rəhm etsin, xeyir işə bənzəmir.

Beşinci. Bizim evimizi düşmən azmı yıxır? Bu da indi istəyir ki, olub-qalanımızı alsın. Mənim sözümə baxsanız, hamımız çıxarıq gedərik, sonra nə edəcək etsin. Ölüb getmişik, ölmüşün nəyini öldürəcəkdir.

Bu vaxt bunların arasında qovğa düşür, bunları çağıran qaçaqlar gəlirlər. Xalq onlara torəf.

Hamı (*bərkdən*). Bizi nə üçün yığıbsınız? (*Nadiri görəndə səslərini kəsirlər.*)

Nadir. Həzərat! Xoş gəlibsiniz! Bu vaxtadək məndən və atamdan zərərdən və əziyyətdən başqa bir şey görməyibsiniz... Əvvələn, sizdən təvəqqe edirəm ki, mənim günahımdan keçəsiniz və sizə məlum edirəm ki, bu gündən quldurluğu, qaçaqlığı bilmərrə buraxıb canımı, gücümü və ağılımı millət və vətən yolunda sərf edəcəyəm. Bəsdir nə qədər əbəş yərə qan tökdüm. Bəsdir nə qədər siz mənim əlimdən dad çəkdiyiniz. İndi ancaq düz yolu tapmışam. İndi ancaq anlamışam ki, insan gerek vətən və millət yolunda işləyib qeyrət, həmiyyət göstərsin. Özünü görürsünüz, eşidirsiniz vətənimizi düşmən hər yerdə zəbt edir. Hətta ziyarətgahlarımıza da əl uzadırlar.

Bundan sonra mən özümə söz verirəm ki, vətənimizi düşmənlərin əlindən xilas edib milləti zülmədən qurtaram. Əvvəlinci gedən yerim Xorasandır ki, sistanlıları oradan görəkdir qovmaq. Sizlərdən kim istəmir ki, ata-babalarımızın müqəddəs yerlərini xilas edək, tainki bizdən sonra gələn uşaqlarımıza bu bir ibrət ola, qeyrətə gəlib göz-ləri həmişə açıq ola? Kim istəyir ki, öz əkdiyini özü biçməsin? Razısınızmı?

Hamı. Razıyıq! Razıyıq!..

Nadir. Bəs belə olan surətdə dağılınız ətrafda olan kəndlərə. Car çəkin ki, Nadir gedir Xorasana düşmənlərin əlindən qurtarmağa. Hamı yığılsın. Hər kəsin nə yarağı-əsləhəsi var götürsün. Onu da deyirəm: hər kəsin qeyrəti oyanmayıbdır getməsin. Ümidvaram ki, sözüüm əməl edəsiniz.

Hamı. Hazırq vətən yolunda baş qoymağa! Hara aparırsan bizi apar. (*Bərkdən.*) Nadir sağ olsun!.. Nadir sağ olsun!..

PƏRDƏ

YARIM MƏCLİS

İkinci məclisin məbədi

Vaqe olur Xorasən yolunda. Bir neçə çadır, bir sərbaz əlində tufəng çadırın qabağında gəzinir. İki sərbaz yavuşda durub çırpı yığır.

Birinci sərbaz. Aqlın nə kəsir? Xorasana getməkdən bir şey olacaq, ya yox?

İkinci sərbaz. Necə?

Birinci sərbaz. Deyirlər sistanlılar qələmi möhkəm bərkidiblər.

İkinci sərbaz. Baxaq görək necə olacaqdır. Şah gerek ki, bir xəbər gözləyir, ona görə hələ getmək istəmir.

Birinci sərbaz. Nə xəbər gözləyəcək. Düşmənlər dəli deyil-lər ki, Xorasən kimi şəhəri əllərindən verələr. Heç bilirsənmi ziyarətə gedənlərdən nə qədər xeyir götürürlər?

İkinci sərbaz. Bundan əlavə, deyirlər onların xanı sərbazlara çox mərhəmət göstərir: hər nə qərar olunur, sərbazların aralarında bölünür.

Birinci sərbaz. Ona görədir ki, Mahmud xanı sistanlılar sevirilər.

İkinci sərbaz (*əlini gözüna tutur*). O kimdir tez-tez çaparaq gəlir?

Birinci sərbaz. Hani? Hani?

İkinci sərbaz (*əli ilə göstərir*). Odur bax! Odur!

Birinci sərbaz. Bizim adam deyil?

İkinci sərbaz. Bəli. Görəsən kim ola?

Birinci sərbaz. Bir yaxşı bax, uzaqdan atlılar da görünürlər.

İkinci sərbaz (*diqqətlə baxır*). Doğrudur, qərribə çox atlı var.

Görəsən kimdir?

Birinci sərbaz. Lazımdır padşaha xəbər vermək.

İkinci sərbaz. Ey, kimsən, dayan! (*Tüfəngi götürür atmağa*.)

Bu vaxt əvvəlinci sərbaz yüyürür Təhmanın çadırına tərəf, orada şeypur çalınır. Təhmas çadırdan tez çıxır, qarşidan

Nadir qoşunu ilə gəlir.

Təhmas (*öz sərbazlarına*). Dayan!

Nadir ürəkli Təhmas xana tərəf gəlir və iki tərəfin qoşunu xamuş durur.

Nadir (*qılıncı açıb Təhmasa verir*). Qibleyi-ələm! Bu qılıncı mən çox ataları oğulsuz və çox uşaqları atasız və anasız qoymuşam. Bu qılıncı çox nahaq qanlar tökmüşəm, çox evlər yıxmışam. İndi qeyrət və insaf mənə qalib gəlib. Gəlmişəm qibleyi-ələmin hüzuruna. Xahiş edirəm bu qılıncı başımı vur, yəni rüxsət ver düşmənlərin təsərrüfündən vətənimizi xilas edim. Hərçənd dayımı göndərmişdim qibleyi-ələmin qulluğuna ki, mənəm məqsudumdan xəbərdar etsin, amma Xorasana məxfi göndərdiyim adam gəlib ürək odlayan xəbər gətiribdir. Hirsimdən səbir edə bilmədim və özümü qibleyi-ələmə yetirdim ki, məqsudumdan xəbərdar edim. İndi ixtiyar qibleyi-ələmədədir. (*Başını aşağı salıb durur*.)

Təhmas (*yavuş gedir, qılıncı verir*). Nadir! Sənin bu vətənpə-rəstliyin və aşkara qeyrətin mənə vadar edir nəinki sənin təqsirindən keçim və bəlkə cəmi qoşunun ixtiyarını sənə tapşırım. Mən sənin təqsirindən keçdim. (*Qoşuna üzünü tutub*.) Xoş o millətin halına ki, Nadir kimi köməyi var. Xoş o qoşunun halına ki, Nadir kimi sərdarı var! Sağ olsun Nadir xan!

Qoşun. Təhmas şah sağ olsun! Nadir xan sağ olsun!

Burada fars marşı çalınır.

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur Xorasanın ətrafında. Bir tərəfdə Nadirin çadırı, o biri tərəfdə Xorasın qəlosi.

Nadir (*uzaqdan qoşuna baxıb*). Mirzə Mehdi! (*Yavuş gəlib daşın üstə əyləşir, fikrə gedib başını əli ilə tutur*.)

Mirzə Mehdi xan. Salari-müəzzəm, cənab süpəhsalar sərdar! Nə buyursunuz?

Nadir (*başını qaldırıb*). Gəlibsən?

Mirzə Mehdi xan. Salari-müəzzəm, bu gün üç gündür nə gəcə yatıbsınız və nə gündüz. Bədənə zərərdir, bir az rahat olun.

Nadir. Mirzə Mehdi, dünənkə dava mənə bir hala gətiribdir ki, özümü tərən kimi hiss edirəm. Həqiqət, dünənkə dava qabaqkı davalara bənzəməz. Qələni, Allahın köməkliyi ilə, bu gün alacağam, düşməndə güc qalmayıbdır. (*Qoşuna nəzər edir*.)

Mirzə Mehdi xan. Qoşuna rahatlıq olacaq, yəni bu gün genə davadır?

Nadir. Xeyr, dünənkə davadan sonra rahatlıq vermək olmaz. İşi gərəkdir isti ikən görəsən. Bu gün gərəkdir qələ alınsın. (*Dişarida səs gəlir*.) Mirzə! Gör kimdir? (*Mirzə Mehdi çıxır. Tək*.) Bəli, indi bu davalarımı Təhmas eşidibse, çox şadıddır. Görünür ümidi mənə çoxdur. Yoxsa birdən-birə mənə qoşunun ixtiyarını verməzdi və tək mənə sistanlıların üstünə göndərməzdi... Xeyr, çox da ümid etmək

olmaz. O gün kağız göndəribdir ki, tez özünü İsfahana yetir. Amma xəbəri yoxdur, bilmir ki, İranı hər yerdən tar-mar etmək istəyirlər. (*Fikrə gedib başını ali ilə tutur.*)

Mirzə yavaş-yavaş gəlib Nadiri bu halda görüb danışır.

Nadiri (*başını qaldırıb*). Mirzə, gəlibsən? Kimdir? Nə sədir?
Mirzə Mehdi xan. Qulluğunuza Sistan tərəfindən elçi gəlibdir.
Nadiri. Elçi? (*Ayağa durur.*) Ah! Ah! Ah! (*Gülür.*) Elçi! Görəsən, fikri nədir? Qələ alınmasa, biz tərəfdən qılinc yerə qoydu yoxdur, Mirzə! Görürsən? (*Rişxəndlə.*) Buyursun! (*Mirzə çıxır. Tək.*) A... Zərbi-dəstimı dadıblar. Elçi nədir? Görək xan özü gəlib təvəqqe edə ki, mən ondan əl çəkim... Xeyr, əl çəkmərəm. Ancaq təvəqqe edə bilər ki, xalqı əbəş yerə qırmayım, özünü öldürməyim... Ancaq belə şeylərə təvəqqe ola bilər...

Elçi (*baş ayıb*). Xidməti-şərifinizə salam edib Sistan xanı tərəfindən göndərilmişəm.

Nadiri. Xub, buyruq?

Elçi. Xanın xahişi budur ki, ümumi xeyirdən ötəri davanı bərhəm edək.

Nadiri (*acıqlı baxır*). Nə şərti-şürutla?

Elçi. Xan xahiş edir ki, layiqincə xərac versin.

Nadiri (*gülür*). Ah! Ah! Qələdə oturub dəhyək versin?! Xub! Cənab elçi, xanınız çox əla xəyallara düşübdür...

Elçi. Və bir də şərt edib ki, bundan sonra minbəd İranla davə etməsin.

Nadiri (*gülə-gülə*). Cənab elçi! Xanınıza ərz edərsiniz ki, bu gün hazır olsun! Şərtnaməni yazıb göndərrəm və buyruq verərəm ki, qolubağlı şərtnaməyə qol çəksin.

Elçi (*mat*). Anlamıram.

Nadiri. İnşaallah, bir saat keçmiş anlırsınız. Görünür xanınız davada xabi-qəflətdə imiş, zərbi-dəstimı görməyibdir və illə görsəydi, bu təklifləri mənə etməzdi. İnsafdır mı ki ata-babamızdan qalan yerləri alarsınız, müqəddəs yerlərimizi qarət edəsiniz və bizim qüvvətimiz ola-ola sizin xeyrinizə olan şərtləri qəbul edək? Hərgah xanınız xahiş edir ki, özü əsir olmasın, hərgah qoşunun əbəş yerə

qanfəşan olmağını istəmir, iki saatdək Xorasanın qələsini görək azad etsin və illə bu gün şəhəri alt-üstünə çevirmək, ataları balasız, balaları anasız qoymaq mənim borcum olsun. İndi buyurun. (*Əli ilə yol göstərir. Elçi baş ayıb çıxır.*) Mirzə! Görürsən nə təkliflər edirlər?

Mirzə Mehdi xan. Sərdarım, fikrinizdən xəbərdar deyillər. Dünən davanı kəsməkdən ola bilsin ki, xan özgə xəyallara düşübdür.

Nadiri. Onun xəyalı mənə məlumdur. İstəyir vaxt alıb təzədən hazırlaşsın. Fəqət mən qoyمام göz açmağa. (*Ayağa durub hazırlaşır.*) Mirzə, bax gör hamı hazırkırmı? (*Mirzə çıxır. Tək.*) Xorasanı əldən vermək istəmirlər... Allah yar olsa, göstərəm!..

Mirzə Mehdi xan. Əfqanıstandan məktub var.

Nadiri. Aç oxu! (*Nadiri baxır.*)

Mirzə ayaq üstə səslə oxuyur.

Mirzə Mehdi xan. "Süpehsalar sağ olsun! Əfqanlar sücaət və rəşidliyini eşidiblər və fikrinizdən xəbərdar olublar ki, Xorasan-dan Əfqana üz qoyacaqsınız. Bu xəbər bunları təşvişə salıb, ciddi surətdə hazırlaşılar. Məclis qurub əhd etdilər ki, Allahyar xanı zindandan xilas edib qoşunu ona tapşırırsın. Təzə qələlər tikməyə mübahisirlər. Hər növlə çalışırlar ki, qabağını kəssinlər. Kəhrizi Allahyar xanın qoşunu tutubdur və oradan Fərmanabada atlı qoşun göndərib, istəyirlər dal tərəfdən sizə mane olsunlar. Bu əhvalatı vacib bilib qulluğu-şərifinizə məlum edirəm.

Şəfi xan".

Nadiri. Başımdayı fikrimi bu xəbər büsbütün dəyişirdi. (*Fikrə gedir.*) Hər nə olmuş olsa, görəkdi bu gün sistanlılarla qurtaram. Mirzə! Sən çıx yuxarı, tamaşa et; davanı başlayıram. (*Hazırlaşır. Mirzə çıxır, uca səslə.*) Şeypur! (*Şeypur səslənir, dışarıda qılı-qal düşür.*) Əvvəlcəni fəvə sağ tərəfdən! İkinci fəvə sol tərəfdən! Üçüncü, daldan hazır olun! (*Nadiri ali ilə işarə edir, şeypur çalınır. Uca səslə.*) Allah! Allah! Allah!

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahan şəhərində Şah Təhməs öz evində.
Şah Təhməs oyloşubdur və Heydər xan qabağında durubdur.

Şah Təhməs. Nadirdən bəs bir xəbər gəlmədimi?

Heydər xan. Qibleyi-ələm, gəlibdir.

Şah Təhməs. Nə xəbər var? Nə iş görübdür?

Heydər xan. Qibleyi-ələm sağ olsun, heç şey. Yazmağından belə məlum olur ki, əbəz yerə qoşunun yarısını tələf edib, bir iş də görməyibdir.

Şah Təhməs. Elə şey ola bilməz. Nadir ola, bir iş bacara bilməyə...

Heydər xan. Qibleyi-ələm, başdan görək mənim sözlümə diqqət edəydiniz; mən ərz etdim, quldura birdən-birə elə zor mənəşə vermək olmaz. Kim bilir qoşunun başına nələr gətiribdir... Qoşun heç... Ancaq...

Şah Təhməs. Nə üçün fikrə getdin? Söylə görüm!

Heydər xan. Qibleyi-ələm, cürət edib ərz edə bilmirəm.

Şah Təhməs (*hirsli*). De görüm, nə olubdur?

Heydər xan. Qibleyi-ələm, belə deyirlər ki, guya Nadir qoşunu özünə tabe edib, istəyir hətta padşahlığa əl uzatsın.

Şah Təhməs. Sən hardan bilirən? Kim deyir?

Heydər xan. Qibleyi-ələm, kərrat ilə yazıbsınız ki, gəlsin, nə üçün gəlmir? Və bundan əlavə eşidirəm, xalq və qoşun ona böyük məhəbbət göstərirlər.

Şah Təhməs (*fikrə gedir*). Doğru deyirsen, hərgah belə bir şey olmasa, bu vaxtdək onun cürəti nədir ki, mənim buyruğuma əməl etməyə. Mən demişəm ki, hər əhvalatı yaz, xəbər et; amma bu vaxtdək heç bir şey yazmayıbdir.

Heydər xan. Bir neçə məktub göndəribdir, ancaq onun sözlərinə inanmaq mı olar? Məsələn, yazır ki, sistanlıları qovlayıb Xorasanı düşmənin əlindən xilas etmişəm. Əfqanıstanı alıb xanını əsir etmişəm. Belə şeylər yazmaqdan məlum olur ki, qibleyi-ələmi arxayın edib, başındakı yaman fikirlərini istəyir birdən aşkar edə.

Şah Təhməs. Bu saat Süleyman xanı bir qədər qoşunla göndərsən Əfqanıstana, onun hər ixtiyarını alsın və onun boynunu

görək vurduram. Onda o qədər hünər olsun ki, padşahlığa əl uzatsın?

Xeyr... Xeyr... Qoymamam elə quldurlar tacıma əl uzadalar.

Heydər xan. Qibleyi-ələm! Nadirdə bir dil var ki, hamını aldadar, hökmünü də yerinə tez yetirir, yoxsa bədbəxtlik üz verər.

Şah Təhməs. Durma! Necə ki dedim, elə edərsən, get bu saat Süleyman xanı qoşunla göndər...

Heydər xan çıxır.

Şah Təhməs (*bir az fikirdən sonra*). Hər halda görəkdir ehtiyatlı olmaq, güc onda, ad onda, dövlətin cəmi əyanları ona tərəf... Yox, bu işi belə qoymaq olmaz. Görəkdir onun başı vurula Heydər-dən səvay qeyri vəzirlər də bir neçə dəfə deyiblər ki, Nadirə ümid bağlamaq olmaz.

Heydər xan. Qibleyi-ələm! Xəbər gəlibdir ki, Nadir şəhərin on beş ağaclığındadır.

Şah Təhməs. Buyruq ver ki, şəhərə qoymasınlar.

Heydər xan. Qibleyi-ələm! Bu saat onun qabağını saxlamaq olmaz. Buyruq veriniz gəlsin. Vaxta ki, daxil oldu, cəllada hökm edərsiniz boynunu vursun.

Şah Təhməs. Yaxşı, sən cəllada deyərsən hazır olsun və buyruq ver ki, Nadir şəhərə daxil olanda qoşunu bir ağaclıqda qoysun və şəhərin xalqı çox şadlıq etməsin. (*Öz otağına gedir.*)

Heydər xan. Hər nə hiyləm var idi işlətdim. İndi padşaha məndən müqərrəb bir kimsə olmadığını Nadir düşünür. Mənim əslim xan, dövlətin hər bir ixtiyarı mənim əlimdə. Nadir isə düşünür ki, quldur. Doğrusu üreyim qəbul etməir ki, düşünür quldur bu gün bu tövr şənsövkətə layiq olsun... Xeyr... Vaxtında görəkdir iş görmək...

Şah Təhməs (*daxil olur. Uzaqdan şeypur səsi*). Heydər, bu nə səssiz? (*Heydər xan qapıya gedərkən, qapıdan Nadir və sərkərdələr daxil olub şahın qabağında dizləri üstə oturlurlar.*) Durun! (*Əli ilə göstərir.*) Bir adam ki, padşahın əmrindən çıxdı, ona xeyir-dua vermək olmaz, onun başı görəkdir vurulsun.

Nadir və qeyriləri ayağa durub bir-birinə təəccüblə baxırlar.

Nadir. Qibleyi-ələm, nə günahın sahibiyəm?

Şah Təhməs. Günahın çoxdur! Neçə aydır gedibsen, beş min qoşun aparıbsan, bu vaxtdak bir şey yazmayıbsan, bəs bundan məlum olur ki, padşahın ömründən çıxıb, başında qara fikirlər bəsləyirsən. Mən o başı yox etdirərəm. (*Bərkədən.*) Cəllad!

Nadir (*uca səslə*). Səbir ediniz, qibleyi-aləm! Təvəqqe edirəm qulluğunuzla göndərdiyim məktubları buyurasınız gətirsinlər.

Şah Təhməs. Nə məktub?

Nadir. Hər nə ki olubdur, hər şəhəri ki almışq, hamısının barəsində Mirzə Mehdi yazıbdır. Mirzə, doğrudurmu?

Mirzə Mehdi. Bəli, hər əhvalat ki olub, vaxtbavaxt təfsilən qibleyi-aləmin qulluğuna yazılıb göndərilibdir.

Şah Təhməs. Heydər! Kağızları gətir görüm.

Nadir. Qibleyi-aləm, fikrinizə gəlirmi, qoşunun qabağında and içdim ki, bundan sonra səmimi-qəlbə millətə və dövlətə kömək edəcəyəm? Ola bilmədi o andımdan sonra padşahıma və dövlətimə xəyanət etmə?

Şah Təhməs. Onlar köhnə sözdür... İnsanın qəlbini bilmək olmaz.

Heydər xan kağızları gətirib verir şahı.

Heydər xan. Qibleyi-aləm, ancaq iki kağız alınmışdır.

Şah Təhməs kağızları alıb baxır.

Şah Təhməs (*başını yırğalayıb*). Bəli, hərgah burada yazılanın hamısı düz olsa, çox hünərlər edibsiniz, amma...

Nadir. Qibleyi-aləm, səbəb nadir ki, mənim sözlərimə inanmırsınız? Və nə səbəbə görəkdir mən yalan danışam və yainki yazam? Təvəqqe edirəm, buyurasınız qalan məktubları da gətirsinlər.

Şah Təhməs (*Heydərə*). Dahadamı var?

Heydər xan. Qibleyi-aləm, qeyri məktublar o qədər lazımlı olmadığına görə saxlamamışam.

Şah Təhməs. Əhvalat fikrindədir, ya yox? Nə yazılmışdır?

Heydər xan. Bir qərribə lazımlı söz yox idi, o barədə kərrat ilə qibleyi-aləmə örz etmişəm və məxfi edəcəyəm.

Nadir (*acıqlı*). Qibleyi-aləmdən çox təvəqqe olunur ki, qalan məktubları harada olsa Heydər xan tapsın; ikinci, mən dövlət və millət yolunda qılınc vuram, necə ola bilər ki, dövlətin məndən gizlin sözü ola və halonki cəmi qoşun hamısı mənə tabedir: öl desəm ölrlər, qal desəm qalarlar...

Şah Təhməs. Nadir! Özünə çox ümid edirsən, yaman fikirləri başından boşla! Yoxsa... başından özge bir xəyallar keçir? Hə?

Nadir. Şahım! Fikrimdə vətənə rəvəq verməkdən, onu düşmənin zülmündən, məşəqqətdən qurtarmaqdan başqa bir şey yoxdur. Qibleyi-aləm, bunu görəkdir fikrinizdən unutmayasınız ki, mənim xüsusi düşmənlərim çoxdur. Gözləri görüb, xain olan ürəkləri qəbul etmir ki, mən quldurluqdan qibleyi-aləmin mərhəməti ilə gəlib bu şən-şövkətə çatam. Xülasə... (*Fikirdə*) Məlum olur ki, mən qibleyi-aləmin buyurmasına görə, özge fikirlərə düşmüşəm. Bəli... Hərgah mənim... o fikirlərim qibleyi-aləmə naxoşdur, buyursun, bu saat başımı vursunlar; ancaq təvəqqe edirəm hamı məktubları tapdırıb oxuyasınız. O vaxt yəqin edərsiniz, mən qibleyi-aləmin hüsurunda nəinki tənbehə və bəlkə böyük olan mənsəbə layiq olam... Bu bığara sərkərdələr və qoşun aslan kimi dava edib, cəmi Xorasan və Əfqanıstan mahallarını zəlzələyə gətirib, xanlarını əsir, yerlərini tar-mar ediblər. Bunlar göstərən qeyrətin əcri budurmu? Bu binəvalar şad-xürrəm gələrkən fikir edirlər: "Şahımız bizə mərhəmət və ənəm edəcəkdir". Fəqət... (*Fikrə gedir*.)

Şah Təhməs (*hirsli*). Mənə nəsihət etmə! (*Başını ali ilə tutub fikrə gedir və ali ilə işarə edir ki, çıxsınlar. Tək*) "Ürəyimizi şad edəcəkdir! Ənam edəcəkdir!" Yaxşı şad edərəm! Dünənki quldur mənə nəsihət edir. Xeyr, görünür bir şey var. Heydər deyən söz görəkdir doğru ola. İnsan belə olurmuş. Bir az ki, əlinə ixtiyar verirsən, özünü itirir. (*Fikirlə*) Yox, bu işi belə qoymaq olmaz, vaxtken çarə qılmaq... (*Fikirlə*) Nə etmək? Kimdən bilmək ki, həqiqət, Nadir padşahlıq fikrinə düşübdür. Heydər sözünə çox da inanmaq olmaz. (*Fikirlə*) Tapdım... Mirzə Mehdi, Nadirin ən müqərrəb adamıdır, onun hər bir gizlin fikri olarsa bilər... Tələb edəmə. Qorxusundan hər nə varsa açıb deyər. (*Qapıdakı fərraşla*.) Heydər xanı buraya çağır. (*Fikirdə*.)

Heydər xan (*daxil olur*). Qibleyi-aləm, buyurunuz?

Şah Təhməs. Heydər! Bu saat Mehdi buraya çağır!

Heydər xan. Qibleyi-aləm sağ olsun, Mirzə Mehdi!

Şah Təhmas. Mirzə Mehdi! Mirzə Mehdi! Mənə lazımdır. Nadir onsuz heç yerə getməz və ondan bir şey gizlətməz. Bir-birinə məhəbbətləri çoxdur.

Heydər xan. Təəccüb! Qibleyi-aləmin hüzurunda elə adamların nə işi görək ola?

Şah Təhmas. Heydər, elə demə. Mehdi ağıllı adamdır. Yaxşı qələmi var. Mən istəyirəm məxsus Nadirin barəsində onunla söhbət edəm.

Heydər xan. Bəçəşm! (Çıxır.)

Şah Təhmas. Mehdi qorxutmaq görəkdir, yoxsa Nadirin pünhan işlərini açmaz; Nadiri o çox istəyir. (Fikirli.) Bəli, qorxu başa bələdir, onu zindana saldırıram. (Fikirli.) Yox... Əvvəl xoşluqla, hərəgah xoşluqla olmadı, onda güc ilə dedirdərəm.

Heydər xan (daxil olur). Qibleyi-aləm sağ olsun, Mehdi gəlibdir.

Şah Təhmas. De gölsin.

Heydər çıxır.

Mirzə Mehdi xan. Salaməleyküm!

Şah Təhmas. Mehdi, əyləş! (Mirzə Mehdi oturmayıb qolu bağlı qabağında durur. Şah Təhmas Heydər xana işarə edir ki, çıxsın.) Mehdi, qələmin yaxşı olmağa görə istəyirəm sənə bir böyük mənəbə verəm, ancaq görəkdir sidqi-ürəkə dövlətə qulluq edəsən.

Mirzə Mehdi xan (baş əyib). Qibleyi-aləmin mərhəməti mənim üzərimdə çoxdur. Ancaq qibleyi-aləm sağ olsun, böyük mənəbə mən özümü layiq bilmirəm.

Şah Təhmas. Ümidvaram ki, qələmin gücü ilə dövlətə çox mənfəət gətirəsən. Dövlətə və millətə zərər olan şeyləri təxirsiz bil-dirəsən ki, vaxtında bəlanın əlacını tapaq. (Mirzə Mehdi xan fikirdə.) Nə üçün fikrə getdin? Anlamırsanmı?

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, həqiqət, anlamıram.

Şah Təhmas. Anlamırsan? Məsələn, bir şəxs padşahın canına qəsd edə, belə bir əhvalatı lazım gəlirmə xəbər edəsən?

Mirzə Mehdi xan. Əlbəttə!

Şah Təhmas. Bəs de görüm, Nadirin tərəfindən bir şey eşit-məyibsənmi?

Mirzə Mehdi xan. Xeyr, qibleyi-aləm!

Şah Təhmas. Bəlkə məqam dostluğunda sənə demiş ola ki, guya fikrindən padşahlıq keçir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, nəçə ildir mən onunla bir yerdə oluram. Hər bir sirri və pünhan sözü olubsa, mənə gizlətmə-yibdir, həməvaxt felindən və qövlindən səltənətinizin paydar olmağı və qibleyi-aləmə artıq dərəcədə məhəbbəti aşkar görünür. Həqiqət, dava məqamında şir kimi şəmşir əlində hamıdan qabaq düşmən müqabilinə gedibdir. Padşahını sevməyən şəxs bu tövr edərmə?

Şah Təhmas. Bəs görünür heç bir şey eşitməyibsən...

Mirzə Mehdi xan. Heç!

Şah Təhmas (hirsli). Səni zindana salandan sonra hamısını deyərsən... Get, amma bir adama bizim söhbətimizi deyibsən, özünü ölmüş bil!

Mirzə Mehdi xan baş əyib gedir.

Şah Təhmas (fikirdə). Bəlkə Heydər səhvdir. Ağlım kəsmir ki, Nadirdə belə cürət ola. Hərgah bu fikrə düşmüş olsa da, bu tez-likdə aşkara çıxmaz. (Fikrə gedib başını əli ilə tutur.)

Heydər xan (yavaş-yavaş daxil olur). Qibleyi-aləm, nə üz veribdir?

Şah Təhmas (başını qaldırıb). Sənsən? Heydər, mən fikrimi sənə barəndə dəyişdirdim. Dövlət işlərində sənədən mənə müqərrəb adam yoxdur. Özün görürsən sənə nə qədər mərhəmətim keçir, cəmi dövlətin ixtiyarını vermişəm sənə. Bununla belə, işdən belə məlum olur ki, sən istəyirsən Nadir kimi adamı mənə düşmən edəsən. Deyir-sən, guya Nadir istəyir padşahlığı əlimdən alsın, taxtda özü əyləşsin. Mənim heç dəlilim yoxdur. Mirzə Mehdi ki, ona müqərrəb adamların biridir, söyləyir Nadir mənim yolumda baş qoymağa hazırdır. Və bir də qeyri məktublar ki, Nadir işarə edir, mənə təşvişə salıbdır. Hani o məktublar?

Heydər xan. Qibleyi-aləm, o məktubların məzmununu siz bilirsiniz. Həmin məktublarda yazılan əhvalat Əfqanıstan barəsindədir... Bundan qeyri bir əhvalat yoxdur. O ki qaldı Nadirin əminliyinə... Şəkkim çoxdur... Qibleyi-aləm, sizinlə söhbət edəndə diqqət etdi-nizmi, dedi: qoşunlar və sərkərdələr hamısı mənə tabedir... Bu nə sözdür? İşarə deyilmi?

Şah Təhmas. Bəs Nadirin xain olmağını, görünür, sən yəqin edibson?

Heydər xan. Yəqin, mənə gün kimi aşkardır. Mənim məslə-hətəmə görə Nadiri görəkdir bu gün zindana salalar, tainki əlaqəsi heç kimsə ilə olmasın. Çünki bu xəbərləri eşitsə, həm qoşunu və həm sərkərdələri təhrik edərkən, qibleyi-ələmin üzünə ağ olsunlar...

Şah Təhmas fikro gedir. Heydər xan qoynundan kağız çıxarır.

Şah Təhmas kağızı görür.

Şah Təhmas. Bu saat buyruq verərsən onu həbs etsinlər. (Bərkdən.) Bu saat! O nə kağızdır?

Heydər xan. Qibleyi-ələm, bu gün gəlibdir. Osmanlı dövləti bizim şərtnaməmizə cavab yazıbdır.

Şah Təhmas. Nə yazıbdır?

Heydər xan. Yazır ki, görək biz, Araz çayının sağ tərəfini onlara verək...

Şah Təhmas (fikirdə). Sağ tərəfini... Xeyr, elə şey ola bilməz!

Heydər xan. Əlbəttə, belə şey ola bilməz, amma...

Şah Təhmas (acıqlı). Necə amma?

Heydər xan. Çəməiz yoxdur, görək razı olaq.

Şah Təhmas. Necə çəməiz yoxdur? Nə üçün görək razı olaq?

Heydər xan. Qibleyi-ələm, osmanlının müqabilinə çıxmaq üçün əqəllən görək 20 min qoşunumuz ola. Keçən davalardan sonra bu qədər qoşunu yığmağımı olar?

Şah Təhmas (başını əli ilə tutur və bir az fikirdən sonra). Yox... Mən səhv etmişəm. Bu saat gedib Nadiri çağırırsan buraya, əvvəlki buyruğumu ki, həbsə salsınlar, əlbəttə, deməzsən. Mən görürəm onsuz bu iş başa gəlməz. Bu saat görəkdir onu hüzuruma gətirəsiniz və Cəfər xan, Məhəmməd xan burada olsunlar.

Heydər xan. Qibleyi-ələm!

Şah Təhmas. Durma, buyurduğuma əməl et! (Heydər xan çıxır.) Nadir bu halda dövlətin müşkül işlərində görəkdir, ah... Nə yaman halətdir! (Fikirdə.) Nə üçün mən Heydərə inanıb, Nadiri özümə düşmən edirəm. Yox, tamamdır! Bu gündən Heydərə çox da ümid etməmək.

Rza xan. Qibleyi-ələm! Bu saat xəbər gəlibdir ki, Osmanlı İrəvandan keçib 30 min qoşunla bizim torpağa ayaq qoyubdur.

Şah Təhmas. Elə şey ola bilməz. Ancaq bu xəbər vardır ki, bizim şərtnaməni qəbul etməyib. İstəyir ki, Araz çayının sağ tərəfini onlara verək.

Rza xan. Qibleyi-ələm! Bu xəbəri yəqin bilib qulluğunuza gəlmişəm, yoxsa cürət etməzdim.

Şah Təhmas. Bəs Heydər, görünür, səhvdir. Ah... xain... Ah... bədbəxt Heydər! Bu saat onu çağırırsan, görüm bu əhvalatları nə üçün gizlədir?

Rza xan istəyir çıxsın, Nadir xan, Heydər xan, Məhəmməd xan, Cəfər xan daxil olurlar.

Şah Təhmas (Nadirə). Mən sənəin təqsirindən keçib əvvəlki ixtiyarını qaytarıram. Ümidvaram ki, bir para xəyalətdən qayıdıb sədaqətlə xidmət edəsən. Bu saat Rza xan bir qəmgin xəbər gətiribdir, guya Osmanlı bizim yerlərə ayaq qoyubdur. Ona görə vaxtı fəvri etməyib Rza xanı, Məhəmməd xanı və Cəfər xanı köməkçi götürüb gələrsən düşmənin müqabilinə!

Nadir (əvvəl yavaş səslə, sonra getdikcə səsinə ucaldır). Qibleyi-ələmin mərhəməti mənim üzərimdə çoxdur. Bu vaxtdək sidiq-qəlbə dövlətə və millətə qulluq etmişəm, vətənimizi düşmənlərdən xilas etmişəm. Xorasandan sonra qibleyi-ələmin xəbəri olmaya-olmaya əfqanların üstünə getmişəm, yerlərini alıb özlərini dağa-daşa salıb vaxtında şahuma xəbər etmişəm. Amma bu qulluqlarımın əvəzində qibleyi-ələmin tərəfindən nəinki böyük mərtəbəyə və hətta bir xos nəzərə də layiq olmamışam. Mən heç, amma qoşun, qoşun üçün padşahımın "mərhəbə" səsi qüvvəti-qəlb və böyük səadətdir... Dövlətə bu günədək mən xəyanət etməmişəm. Bununla belə, qibleyi-ələm, bir saat bundan əqdəm, necə ki, eşitdim, buyruq vermişsiniz mənə həbsə salsınlar... Çox təəccüb! Çox təəccüb! Səbəb? Səbəb? İnsanın biinsaf, biqeyrətliyi və paxıllığı! Bilirəm, hamısını bilirəm. Fəqət qibleyi-ələm! Özümə cürət edib deyirəm: həmişə padşahla millətin arasında olan pərdə dövlətin viran olmağına və millətin bədbəxtliyinə ən birinci səbəb olubdur. Bu pərdə vəzirələrdən ibarət bir şeydir ki, həm padşahı və həm də milləti qaranlıqda saxlar.

Nə padşahın millətdən və nə millətin padşahdan xəbəri olmaz. Millətin zülmədən ah-nalə səsinə padşah eşidirsə, vəzirlər deyirlər: "Qibleyi-ələm, millət səni alqışlayır, alqışlayır..." Ağlısız, fərasətsiz, öz vəzifəsini anlamayan padşah bu sözlərə inanar, inanıb da zavallı millətin daima göz yaşına və axırda vətənin püç olmağına səbəb olar. İndi, həzərat! Bir padşah ki, dövləti və milləti tapşır bəinsaf, bimarifət şəxslərə (*səhər Heydər xana və səsinə ucaldır*), bir padşah ki, canfəşan olan qoşunun və sərkərdənin qədr-qiyəmətinə bilməyə (*üzünü xanlara*) tac və səltənətə layiq deyil. Hərgah istəyirsiniz vətənimiz hər fəsadın xali və asudə ola, görəkdir belə padşah səltənətdən xaric olsun...

Cəfər xan, Rza xan, Məhəmməd xan (*hamı qılınclarını siyirib*). Doğru buyursunuz... Nadir şah sağ olsun! Nadir şah sağ olsun!

Şah Təhmas və Heydər xan özlərini itirirlər və dilləri tutulur.

PƏRDƏ

BƏŞİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahanda. Nadirin iş otağı: bir torəfdə stol, üstündə kitablar. Otaq xalılarla döşənməmiş. Mirzə Mehdi xan oturub yazır.

Mirzə Mehdi xan. Görəsən belə bir vücudu İran daha görə-cəkmi? Çətin! Sözü bir, ürəyi saf, şir ürəkli, aslan qüvvətli, vətəninə sevon, millət yolunda can qoyan, sahibsizlərə sahib, köməksizlərə kömək edən, yetimlərə pörvəriş verən Nadir, heyf ki, tez qocaldı. İndi düz qırx altı yaşı var. Bununla baxanda altmış sinnində qocaya oxşayır. Ay zamanə! Kim deyirdi ki, Nadir belə tez davadan öl çəkər? Hazır dava adı gələndə öz gələnlərini göndərir, axırıncı Dağıstan davasından sonra çox təyğir tapıbdır. Doğru deyirlər: "Söz qılınclardan kəskin olar". Həqiqət elədir! Nəinsaf şəxslərin sözləri, biqeyrət müftəxər xanların bixlü, həssədləri Nadirə çox təsir edibdir. Heydər xan cəzasına çatdı. Cəfər xan, Rza xan, Məhəmməd xan – dövlətin əvvəlinci adamları – şahidirlər ki, Nadir taxtdan baş qaçırdı, amma indi haman bu şəxslər Nadirin bərəsində qeyri sözlər danışirlar.

Deyirlər ki, guya Nadir Səfəvi nəslinin ələndən səltənəti güc ilə aldı... Xülasə, bu axır vaxt Nadirin əhvalı xeyli pərişandır. Bir boş söz ilə halətindən çıxır; gör iş nə yərə çatıbdır ki, mənəmlə də hirsli danışır. Və halonki mənəmlə xatirimi çox istərdi. Kim bilir, bəlkə mənəndə də söz düzəldib deyiblər. (*Fikirlə qəpiyə tərəf gəlib baxır.*) Heyhat! Bundan müqəddəm sübh saat beşdə-altıda işə məşğul olardı, amma indi saat ondur, bu vaxtdək gəlmir. (*Qapıdan baxır.*) Yox, gəlir. (*Kağızlarını götürür.*)

Nadir ələndə ağac şah paltarında, hirsli, yavaş-yavaş daxil olur.

Nadir şah (*ətrafına nəzər yetirir*). Mirzə, Dağıstan davasını yazıb qurtarıbsanmı?

Mirzə Mehdi xan. Xeyr, qibleyi-ələm, qurtarmağa az qalıbdır. Nadir şah. Neçə günə tamam olar?

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, on günün ərzində qurtaram.

Nadir şah (*hirsli*). Yaz, yaz, tez qurtar, mənə lazımsan! (*Fikirlə.*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, nə bərədə?

Nadir şah. Bir neçə daxiliyyə işləri var, bir neçə qanunlar var. İstəyirəm yazasan. (*Fikirlə.*) Əvvəla, fikrim budur ki, iki düşməni bərsədirəm. (*Mirzəyə diqqətlə baxır.*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm sağ olsun, anlamıram.

Nadir şah (*acıqlı*). Hə! Hə! Əlbəttə, adam demirəm, iki düşməni, yəni iki məzhəb. (*Mirzə fikrə gedir.*) Nə üçün fikrə gətdin, yoxsa gənə başa düşmürsən?

Mirzə Mehdi xan. Bəli, qibleyi-ələm! İndi başa düşdüm.

Nadir şah. Doğrusu, şie-sünnü adı eşidə bilmirəm. Görək bu iki məzhəb birləşə. Nə səbəbə, mənəfəti nədir? Onları sonra deyərəm.

Mirzə Mehdi xan. Doğrudur, qibleyi-ələmin ələndə hər bir şey asandır. Amma... Bu iki məzhəbin birləşməyi çətindir.

Nadir şah. Mənəmlə ələndə heç bir şey çətin deyil. İnşəallah, hərgah Allah yar olsa, məqsudimə çataram. Dünən Rza xanı göndərdim Axund Molla Ələkbərin yanına ki, indidən başlasın xalqa nəsihət etməyə. Bu gün görək cavab gətirə. Vaxta ki, burada xalq hazır oldu, onda Osmanlıya yazmalıyam, tainki şört-şürutlarını mənə məlum edələr.

Mirzə Mehdi xan. Allah xeyir versin!

Nadir şah. İkinci fikrim budur: görəkdir İncil bizim dilə tərcümə oluna.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, o nə üçün?

Nadir şah. Dövlətin mənfəəti üçün hər padşaha lazım gəlir qeyri tayfanın dinini bilsin, tainki qeyri tayfa ilə dininə müvafiq rəftar olunsun.

Mirzə Mehdi xan. Bəli, qibleyi-ələm, fikriniz gözəl bir fikirdir.

Nadir şah. Üçüncü fikrim: mollaların ixtiyarlarını azaltmaq... Hesab etmişəm bir ildə məscidlərdən yeddi milyon manat mənfəət alınır. Heç bilirsən kimlər məsrəf edirlər?

Mirzə Mehdi xan. Xeyr, qibleyi-ələm!

Nadir şah. Mollalar və axundlar! Bu pul görəkdir dövlətin xəzinəsinə yığılsın. Zira ki, xəzinədə pul olmasa, qoşun saxlamaq olmaz, qoşun olmazsa, vətən saxlamaq olmaz. Vətən gedərsə, məscid də olmaz və bəlkə din də öldən gedər.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, bəs mollalar nə ilə dolanacaq etsinlər?

Nadir şah. Əvvəla, bu qanundan sonra hər bir tənbel mollağa qaçmaz. İkinci, mollağa layiq olan xoşsələ, dinə rəvac verən üləmalara, islamın qeyratını çəkən axundlara məvacib təyin edəcəyəm... Əsil mətləb budur ki, molları öz ixtiyarına qoymamaq. Bir dövlət ki, mollar ixtiyarında yaşadı, o dövlətdə tərəqqi olmaz... Çünki bir neçə səbəblərə görə molla qismi həmişə çalışır ki, xalq qaranlıqda yaşasın... Daha doğrusu, dövlətə dair qanunları bilməyə ruhanilərdən almaq görəkdir... (Fikirli.) Dördüncü fikrim budur: görəkdir mənim padşahlığımda fəqir və sail tapılmaya, məgərinki əlsiz-ayaqsızlardan başqa. Bir dövlətin ki, fəqiri, saili çox oldu, o dövlətin tez püç olmağına ehtimal var... Xülasə, bu minval başımda çox fikirlər var... (Fikrə gedir.) Ümidvaram ki, bunların hamısı düzələ... Bu gün Rza xanı gözləyirəm axunddan cavab gətirsin. Görək ki, gələn odur.

Rza xan daxil olur.

Nadir şah. Rza xan, necə oldu?

Rza xan. Qibleyi-ələm, fikrinizin hamısını bəyan etdim, lakin...

Nadir şah (acıqlı). Necə lakin? Hə, de görüm!

Rza xan. Qibleyi-ələmin gözəl fikirləri axunda xoş gəlmədi...

Nadir şah. Xoş gəlmədi? Mən istəmirəm özünü buraya çağırtdıram, tainki mənim yanımda qorxusundan bəli deyib, gedəndə yenə öz bildiyini edə. İndi ki, belə oldu (ağacı yerə vurur), bu saat de görüm, nə üçün xoş gəlmir?

Rza xan. Qibleyi-ələm, deyir mən əvami-nasdan qorxuram. Bir söz bu barədə danışsam, evimi qarət edərlər.

Nadir şah. Ay biçərə, canından qorxmur, evindən qorxur. İndi ki, belə oldu (hirsli), bu saat gedib buyruq verərsən başını kəsinlər. Dinə rəxnə olan mollaların pərəstarı olan Süleyman xanı həbsə sal-sınlar... (Hirsilənib ayağa durur. Hirsindən danışa bilməyib, ağacı yerə vurur.) Durma, bu saat padşah buyurduğuna əməl et... (Rza xan çıxır.) Mirzə, bu saat sultana kağız yaz ki, mən xahiş edirəm ümumi xeyirdən ötrü iki məzhəb birləşə, eşitdin? (Ağacı yerə vurur.) Mən göstərməm o məlun müftəxorlara.

Mirzə Mehdi xan. Bəçəşm! (Nadir şah çıxır.) Bəli, az düşmənin vardı, indi də mollalar. Bunların qabağında dayanmaqmi olar? Bundan müqəddəm genə menden söz eşidirdi, amma indi artıq söz danışmaq olmur. İnsafən, başındakı fikirlər nə gözəl fikirlərdir, nə gözəl qanunlardır! Bunlar hamısı dinpərəst və millətpərəstlik nişanəsidir, amma heyf, anlamırlar.

Cəfər xan içəri daxil olur.

Cəfər xan. Mirzə Mehdi xan, bu nə əhvalatdır? Deyirlər şah buyruq veribdir Molla Ələkbərin boynunu vursunlar.

Mirzə Mehdi xan. Bəli, xan, doğrudur.

Cəfər xan. Səbəb?

Mirzə Mehdi xan. Bir neçə sifariş göndərmişdi, əməl etmək istəmir.

Cəfər xan. Necə? Nə sifariş?

Mirzə Mehdi xan. Rza xandan sual ediniz, sizə hamısını nəql edir, çünki işin içində odur.

Cəfər xan. Bu iş yaxşı olmadı. Mollaları özünə görə düşmən etməyə idi... (Fikirli.)

Mirzə Mehdi xan. Fikir edirsən, görürsən haqq deyir. Bunun sözü odur ki, dinə rəxnə salmasınlar. Bunun çalışdığı odur ki, islam

qüvvətlənsin, millət ayılsın, vətən tərəqqi etsin. Nə etməli? Bu, bir tərəfdən iş düzəldirsə, xanlardan bir neçəsi pozur. Məsələn, buyruq veribdir ki, Süleyman xanı həbsə salsınlar; çünki bir neçə müftəxorları padşahın üzünə durguzur.

Cəfər xan. Allahü əkbər! Nə yaman iş oldu. Tərs kimi də bu gün şikara çağırındır, görək gedək. Bunun bu halətində şikara gedərsən, görək hər qədəminə diqqət edəsən. Allah elə eləyirdi ki, şikara getməyə idi.

Mirzə Mehdi xan. Olsun ki, bu gün şikara getməyə; çünki övqatı nəhayətdə təlxidir.

Cəfər xan. Xeyr, necə övqatı təlx olmuş olsa, dediyi söz fikrindən çıxmaz. Yaxşısı budur ki, mən gedim, bəlkə mənə görməso şikar fikrinə düşməyə. (*İstəyir çıxsın. Nadir şah rast gəlir.*)

Nadir şah. Cəfər, hara gedirsən?

Cəfər xan (*qorxa-qorxa*). Heç, qibleyi-ələm.

Nadir şah (*hirsli*). Necə ki, heç? Hara gedirdin?

Cəfər xan. İstədim fərşadan xəbər ələm qibleyi-ələm bu gün şikara təşrif aparacaqdır, ya yox?

Nadir şah. Əlbəttə! Əlbəttə! (*Mirzə Mehdi xana.*) De, hazırlaşınlar. (*Mirzə Mehdi xan çıxır. Cəfər xana.*) Bu gün şikar görək yaxşı olsun.

Cəfər xan. Bəli, qibleyi-ələm.

Nadir şah. Səbəb?

Cəfər xan. Qibleyi-ələm buyurur.

Nadir şah (*rişxəndlə*). Qibleyi-ələm buyurur! Hər işdə mən dediyimə qulaq assanız, çox yaxşı olardı. Məsələn, Süleyman xana kərrat ilə demişəm ki, sən dövlətə qulluq etməkdənsə, gedib bir para adamlarla əbəş yera vaxtını keçirirsən. Xeyr, mən dediyim sözlər havaya gedir. Zərər yoxdur, indi bəlkə düşünə. (*Acıqlı.*)

Mirzə Mehdi xan gəlir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm sağ olsun, şikara hazırdırlar.

Nadir şah. Gedək. (*Mirzə Mehdi xana.*) Mirzə, sən işində ol. Dediym maktubu yazarsan.

Nadir şah və Cəfər xan çıxırlar.

Mirzə Mehdi xan (*tək*). Lazımdır məktubu bu saat qurtaram, qərribə insandır! Başı necə qarışıq, fikri necə dağınıq olsa da, genə dediyi söz fikrindən çıxmır. (*Yazır və hərdən bir qələmi saxlayıb fikrə gedir.*) İşlərin belə qarışıq vaxtında çox müşkuldür ki, bu başa gələ. Görək Allah nə istəyibdir. (*Yazır.*) İki məzhəbin birləşməyi həqiqət gözəl, yaxşı bir fikirdir, çünki ədəvət bilmərrə ortalıqdan götürülər, mədəniyyət artar, hər iki millət qüvvətlənər. (*Yazır.*) Mollalara məvacib kəsmək də, mənim təsəvvürümə görə, yaman deyil. Padşahlıqdan məvacibləri olsa, bir para ağla gəlməyən şeyləri və aşkara millətin, vətənin, dövlətin zərəri olan sözləri xalqın arasında nəşr etməzlər. (*Yazır.*) O gün mənə deyir ki, Mirzə, sən elə bilmə mən ruhanilərə düşmənm. Xeyr, dinə rəvnaq verən mollalar mənim canımdırlar. Dinə rəxnə salan mollalara, həqiqət, mən düşmənm... Bunlar zahirdə dinpərəst, batində dini tar-mar edirlər. (*Fikrə gedib yazır.*) Bəli, fikir etdikcə görürsən insafən ağıllı qanunlardır. Həqiqət, gözəl fikirlərdir, amma heyfə, qədrini bilən yoxdur...

Mohəmməd xan tolosmış içəri daxil olur.

Mohəmməd xan. Mirzə Mehdi xan, bu nə əhvalatdır? Deyirlər şah şikara gedərkən atıblar.

Mirzə Mehdi xan (*əlindən qələmi salıb durur*). Nə buyurursunuz, xan? Elə şey ola bilməz. İndi bu saat getdilər.

Mohəmməd xan. Bəli, indi bu saat şəhərə qovğa düşübdür. Hətta deyirlər... (*Fikirli.*)

Mirzə Mehdi xan. Hə... Nə deyirlər? Yoxsa vəfat edibdir? Hə?

Mohəmməd xan. Bəli, bir elə şey danışılar.

Mirzə Mehdi xan. Vay! Vay! İranın güllü soldu, günü batdı, bəxti qaraldı. (*Bilmir nə etsin.*)

Mohəmməd xan. Xan! Özünü əbəş yera həlak etməyiniz. Bəlkə də bu xəbərin əslı olmasın, amma onu yaqın bilirdim ki, bu iş yavuvda olacaqdır...

Mirzə Mehdi xan (*hirsli baxır*). A! Bəs görünür siz bilir-diniz...

Bu vaxt bayırda qılı-qal düşür. Nadiri qolundan tutub götürürlər.

Mohəmməd xan qeyri qapıdan çıxır.

Nadir şah. O bədbəxt atanı heç kəs görmədi?
Cəfər xan. Qibleyi-ələm! Vəliəhd meşəyə buyurmuşdu, ancaq
bir əsər tapmayıbdır.
Nadir şah. Çağırın!
Rza xan. Qibleyi-ələm, burdadır!

Rzaqulu xan əllərini döşünə qoyub Nadirin qabağında durur.

Nadir şah (*diqqətlə baxır*). Oğul, bir əsər tapmadın? Bir insan
görmədin?

Rzaqulu xan. Xeyr, şah baba!
Nadir şah. Çox təccüb! Bu saat görək o bədbəxti tapasanız.
(*Hirsli xanlara baxır.*) Durmayın!

Rza xan, Cəfər xan və Rzaqulu xan çıxırlar.
Mirzə Mehdi xan mat durur.

Nadir şah (*Mirzə Mehdi xana*). Mirzə! Görürsən mənimlə nə
tövr rəftar edirlər?

Mirzə Mehdi xan. Görürəm, qibleyi-ələm, görürəm. Sizdən
sonra İranın halını nəzərimə gətirirəm...

Nadir şah. Yaxşı ki, atan bədbəxt rəhmli imiş. Güllə ancaq
qolumdan dəyibdir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, Allah-taalanın İrana rəhmi
var imiş...

Nadir şah. Hərgah bu üç nəfər tapmasa, yəqin ki, bu fitnə bun-
ların tədbiridir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm! Onların üçüncüsü vəli-
əhddir.

Nadir şah. Ah, Mirzə! Bu dünyada heç kəsə inanmaq olmaz.
(*Fikrli.*) Oğluma da mənim gümanım var; çünki bir ay bundan
müqəddəm bir neçə söz qulağıma yetişibdir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm! Sizin təşrifinizdən bir az
müqəddəm Məhəmməd xan burada idi. Onun sözlərindən məlum
oldu ki, bu işdən xəbəri var.

Nadir şah. Məhəmməd xan? Hə, hə... çağır bu saat. (*Mirzə
Mehdi xan çıxır.*) Bəli... hər bir padşah iki düşməndən xilas deyil:
vətən, millət qeyratı çökməyən, gününü eys-ışrətdə keçirib milləti
daima zülmərlə düçar edən padşah əcalını millətdən gözləsin... Mil-
lətin və dövlətin tərəqqisinə çalışan, bu yolda təzə qanunlar qoyan,
vətəni zülmədən xilas etmək istəyən padşah əvvəlinci gülləni öz
müqərrəb adamlarından gözləsin... Mənim yəqinimdirdi ki, bu güllə
millət gülləsi deyildir!..

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm sağ olsun, göndərdim çağır-
sınlar.

Nadir şah. Bəs nə deyirdi Məhəmməd?

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, çox üstüörtülü danışdı.
Ancaq bunu anladım ki, bu işdən onun xəbəri var.

Nadir şah. Çox acəb! Bəs görürün onunçün şikara etməyibdir.

Məhəmməd xan varid olur.

Məhəmməd xan (*Nadir şahın qabağında durur*). Qibleyi-
ələm, bu nə bədbəxtlikdir üz veribdir?

Nadir şah (*rişxəndlə*). Bəli, belə görək olaymış... Nə üçün bəs
sən şikara mənimlə etmədin?

Məhəmməd xan. Qibleyi-ələm, qızım can üstədir, mümkün
olmadı.

Nadir şah. Bəs bir xəbər bilmirsənmi?

Məhəmməd xan. Qibleyi-ələm, nə barədə?

Nadir şah (*acıqlı*). Necə nə barədə? Gözlərin görmürmü?

Məhəmməd xan. Qibleyi-ələm, bir əhvalat eşitmişəm...
Amma...

Nadir şah (*hirsli*). Nə bilirsen, de bu saat...

Məhəmməd xan. Qibleyi-ələm, vəliəhd görək bu işi hamı-
dan yaxşı bilə...

Nadir şah. Sənin sözümdən belə məlum olur ki, bu, oğlumun
fitnəsidir?

Məhəmməd xan. Bəli, qibleyi-ələm!

Nadir şah. Sübut?

Məhəmməd xan. Bir elə sübutum yoxdur, ancaq belə deyirlər.

Bu vaxt Rza xan, Cəfər xan içəri daxil olurlar.

Nadir şah (*üzünü Cəfər xana*). Necə oldu?

Cəfər xan. Qibleyi-ələm, buradan çıxandan sonra vəliəhd bizə dedi ki, mən özüm görək o bədbəxti axtaram tapam, başına bir neçə adam cəm edib şəhərdən konara çıxdı.

Nadir şah. Hə... hə... Tamah güc götürübdür! (*Acıqlı ayağa durur.*) Daşı daş üstə qoyمام, boynunuzu bir dəqiqədə vurduram, İrani altın-üstünə döndərrəm... bu saat oğlumu qolubağlı bura götürməsiniz. Durmayın!

Mohəmməd xan, Cəfər xan, Rza xan tez çıxırlar.

Nadir şah (*başını əli ilə tutub əyləşir, sonra Mirzəyə*). Mirzə, görürsən, düşmənim mənimlə bir evdə olur, mənim sayəmdə dolanır, mən düşmənimə iraqda göziyəm.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm! İnanmayınız bu sözlərə, İrani bədbəxt etməyiniz. Hamı hiylə bu xanlardadır ki, vüzərə hesab olunurlar. Bunlar çox biinsaf xalqdır. İnanmayınız, qibleyi-ələm! Vəliəhddən belə şeylər sadir olmaz...

Nadir şah. Xeyr, daha şübhə yeri qalmadı. Onun görək bu gün iki gözləri də çıxa və cəmi İran da rahat ola.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm! İş yəqin etməmiş vəliəhdi bədbəxt etməyiniz.

Nadir şah. İş mənə çoxdan yəqin olubdur, Mirzə! Əbəs yerə təvəqqe etmə! (*Hirsli.*) Görək bu gün onun gözləri dünyanın işığına həsrət qala. Bu gündən mənim Rzaqulu adlı oğlum yoxdur. Bu gündən İranın vəliəhdi yoxdur... (*Başını əli ilə tutub fikrə gedir.*)

Dışarıda qılıf-qıl səsi gəlir, Rzaqulu xanı qolları bağlı gətirirlər.

Rza xan, Mohəmməd xan, Cəfər xan, Rzaqulu xan daxil olurlar.

Nadir şah (*başını qaldırır Rzaqulu xana*). Bədbəxt oğlum, tamahkar oğlum, atandan artıqmi dövlətə, millətə qulluq edəcəkdin ki, bu fikirlərə düşdün? (*Hirsli.*) Aparın bu saat bunun iki gözlərini də çıxardın. (*Göstərir.*) Bu gözlər görək onun üzünü görməyə, o gözlər dəxdixi bu dünyanın işığını! (*Hirsli.*) Aparın!

Rzaqulu xan. Şah baba, mənim gözlərimin qiyməti heç, amma İrani gözsüz qoyursan... Aparın məni. Padşahın buyruğuna əməl ediniz. İşin həqiqəti sonra məlum olar. (*Üzünü xanlara.*) İranın evi o vaxt

yıxıldı ki, sizin kimi şəxsləri ümərəyi-dövlət təyin etdilər. Aparın! (*Çıxır və dalınca xanlar.*)

Nadir şah (*səndəlin üstə yuxulub başını əli ilə tutur*). Pərvərdigara, nə halətdir!... (*Ürəyini əli ilə tutur.*) Of, ürəyim döyünür.

Mirzə Mehdi xan (*yıxılır Nadir şahın ayaqlarına*). Qibleyi-ələm! Nəçə ildir qulluq edirəm. Bu vaxtadək bir təvəqqem olmayıbdır ki, qəbul etməyəsiniz. Axırınca təvəqqemdir, vəliəhdi bədbəxt etməyiniz.

Nadir şah (*hirsli*). İtil gözümdən, sən də onunla dilbir olubsan?

Mirzə Mehdi xan yavaş durur gedir.

Gülcahan (*tez gəlir Nadir şahın ayağına döşənir. Ağlaya-ağlaya*). Qibleyi-ələm! Səni ad verirəm o şeyə ki, canını onun yolunda çürüdübsən, yazığın gəlsin mənim balama, mənə axirətədək gözyüaşlı qoyma, Nadir! (*Ağlayır.*) 20 il ondan ötrürümü bəsləmişdim? (*Ağlayır, Nadir şah başını əli ilə tutur.*) Nadir, evimi yıxma. Buyur mənim gözlərimi çıxarsınlar, balamda taqsır yoxdur. (*Ayağını qucaqlayıb ağlayır.*)

Nadir şah. Olmaz. Belə görək olsun, dövlətə xəyanət edən görəkdir cəzasına çatdır...

Gülcahan (*yalvarır*). Nadir! Buyur iki saat gözləsinlər, taki o çıxan gözləri dayınca öpüm. Allahı sevirsən, mənim göz yaşına rəhm et. (*Ağlayır.*) Sən İranın adil bir padşahı, mən İranı bədbəxt analarından biri, işin təhqiq olunmağını tələb edirəm... Buna da ixtiyarım yoxmu?

Nadir şah (*bir az baxıb bərkədən*). Dur get! (*Qolundan tutub yığır.*)

Gülcahan (*bərkədən*). Ayl... (*Qəşş edib yuxılır.*)

PƏRDƏ

Beşinci məclisin məbədi

Roxtab

Mirzə Mehdi xan. Pərvərdigara! Nə yaman və dəhşətli vəqieədir! Bundan sonra İran dəxi düzəlməz. Şah bu gün-sabah ağlını itirəcək, dövlət düşəcəkdir biqeyrət xanların əllərinə... Kim bilir nə

olacaqdır. Biçarə Rzaqulu xanı zalım uşağı nəhaq yərə bədbəxt etdilər. Dünən şah çağırır mənə deyir: Mirzə, bir səhvidir etmişəm. Cəmi dünya qana batsa, o səhvi düzəltmək olmaz, iş aşkar olubdur. Rzaqulu xanın bu işlərdən bilmərrə xəbəri yox imiş. Bu fəsadlar tamam xanlardan üz veribdir...

Nadir şah (*Əlində ağac, beli bükülmüş, yavaş-yavaş gəlir*). Mirzə! Necə ki, dünən eşitdin elədir, nainsaf uşağı mənim balamı nəhaq yərə gözsüz qoydular. (*Ağlayır.*) Mən evi yıxılmış, mən ağlımı itirmiş binamsların sözüne qulaq asıb, onlara inanıb həqiqət, İrən gözsüz qoydum. (*Ağlayır.*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, səbir etmək lazımdır. Taq-sırkar öz cəzasına çatır.

Nadir şah. İş işdən keçibdir, dünya başıma təng olubdur. (*Başını tutur.*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, bu fəsadları törədən bəs məlum deyilmi?

Nadir şah. Birdirmi, ikidirmi? Düz əlli nəfər sözlərini bir ediblər ki, menden sonra İrənin taxtı Rzaquluğa təslim olmasın... Bəli, məqsudlarına çatdılar.

Mirzə Mehdi xan. Adları məlumdurmu, qibleyi-ələm!

Nadir şah. Əlbəttə, məlumdur. Bu gün cəzalarına çatırlar. Əlli nəfərin də başları gərəkdir kəsilsin. (*Texta əyləşir. Başını tutub Mirzə Mehdi xana yavaşdan.*) Get, mən bir az rahat olum... (*Uzanıb.*) Yox, rahat ola bilmərəm. (*Ürəyini tutur.*) Uf, nə haletdir, pərvədigara, gözlerim torlanır. (*Birdən qorxub durur, gıya gözüne adam görünür.*) Kimsən? Hə? Qatildir! (*Geri çəkilir.*) Məni... Məni öldürmək istəyir, hə? Yox... yox... (*Başını tutur.*) Pərvədigara! Ölüm mənə vacibdir. (*Dizi üstə durur.*) Ancaq istəyirəm göz yaşımlla günahlarımdan mindən birini təmizləyəm. Mən görək ağlayam, qanlı yaşlar tökəm, oğlum tək kor olam, ondan sonra əmr özünündür. Mənim nələmdən yer-göy gərəkdir mələyə, ondan sonra ixtiyar sənindir. Mən görək yaman-yaman dərdlərə mübtəla olam... (*Ağlayır.*) Ağla, gözlerim, ağla! Dünyanın işığına oğlum kimi gərəkdir həsrət qalam. (*Başını iki əli ilə tutub, aşağı baxıb ağlayır.*)

Gülcahan (*Əli qoynunda, qara paltarda yavaş-yavaş gəlir*). Nadir? Nə səbəbə belə edirsən? (*Nadir şah səs vermir, Gülcahan yavaşça gedir.*) Nadir, nə olubdur?

Nadir durur.

Nadir şah. Həç. (*Başı aşağı.*) Gülcahan, doğrusu, üzünə baxa bilmirəm, təqsirim çoxdur. Əlindən nəhaq yərə balanı almışam. (*Əlindən tutur.*) Bağışla məni, bağışla! Səni and verirəm oğlumun tökülən gözlərinə.

Qucaqlayıb ağlayırlar.

Gülcahan. Ah, Nadir, Nadir! Ana olsaydın, bilərdin mən nə çəkirəm. Nə etmək, hərdən baxanda ürəyim od tutub yanır. Qiyamətə dəkə yanacağam... (*Ağlayır.*)

Dışarıda səs gəlir. Nadir şah qapıya tərəf gedir.

Nadir şah. Nə var? (*Qapıdan çıxır.*) Yaxşı, bir az səbir etsinlər. (*Gülcahana.*) Rzaqulunun yoldaşlarıdır. Gəliblər görməyə. Gedim o biri otağa, oğlum bura gələndə mən onu görməyim.

Gülcahan. Nadir, bədbəxti özünə həsrət qoyma. Necə dəfə deyibdir ki, məni apar şah babamın yanına.

Nadir şah. Yox, yox! Gülcahan, gətirmə, göstərmə! Yəqin bil ki, onu görəsəm ağlım başımdan çıxar. Hərdənbir yuxuda görəndə dəli oluram... İnsaf məni incidir. Ürəyim od tutub yanır.

Gülcahan. Bəs nə edim? Nə çarə qılıq? Hər gün yalvarır: mən şah babamın yanına apar. Bəlkə bu gün, səhər öldüm, mənə xeyir-dua versin. (*Ağlayır.*)

Nadir şah. Xeyir-dua! Ah, biçarə! Binəva! (*Ürəyini tutur.*) Uf, yenə bir şey sancdı. (*Fikrə gedir.*) Yaxşı, razı oldum, ancaq mən yuxuda ikən gətir, bəlkə bir az sakit ola. İndi get, yoldaşları gözləyirlər.

Gedirlər.

Fərraş (*qapıdan*). Buyurunuz!

Ələşraf bəy, Musa bəy, Səleh bəy.

Ələşraf bəy. Yaxşı, indi nə tövri etməli?

Musa bəy. Necə nə tövri? And içdik ki, görək Nadiri öldürək. Gərəkdir ki, elə də ola.

Saleh bəy. Bir az yavaş danış, fərtaş eşidər.
Musa bəy. Fərtaş onsuz da görək bilsin.
Ələşrəf bəy. Nə tövtr edək ki, fərtaş ələ götürək?
Saleh bəy. Birdən razı olmadı?
Musa bəy. Mən razı edərəm!
Ələşrəf bəy. Başla görək!

Musa bəy fərtaş çağırır, ikisi bir tərəfdə söhbət edirlər.

Musa bəy. Fərtaş!
Fərtaş. Bəli, ağa!
Musa bəy (*çoxlu pul göstərib*). De görüm bu pulu istəyirsən,
ya xanlıq və yainki nökrəkçilik?

Fərtaş. Əlbəttə xanlıq, pul da olsa, daha da yaxşı.
Musa bəy. İndi ki elədir, özizim! Nadir şahın başına hava
gəlibdir, bu gün-sabah onu taxtdan düşürəcəklər. Ondan sonra da,
kim bilir, sən burada qalacaqsan, ya yox. Yaxşı deyilmi ki, bir iş
edəsən, həm xanlıq və həm dövlət qazanasan?

Fərtaş. Nə işdir, ağa?

Musa bəy. Lazım gəlir ki, onu öldürək. (*Fərtaş fikrə gedir.*)
Nə üçün fikrə getdin, yaxşı pul veririk və gələcəkdə xan olarsan.
Çünki o adam ki, bunun yerində öyləşəcəkdir, bizlərə qohumdur...
Biz gecə vaxtı gələcəyik, sən yaldan yuxula və qapını da açıq qoy.

Fərtaş (*bir azdan sonra*). Yaxşı, indi razı oldum.

Musa bəy (*pul verir*). Al qabaqca bunu.

Saleh bəy. İndi de görək, Nadir harda yatır?

Fərtaş. Nadir axır vaxt bu otaqda yatır. Çünki hərəmxanaya
getmir ki, oğlu ilə rast gələr.

Ələşrəf bəy. Çox acəb. Nə vaxt rəxtxabına uzanır?

Fərtaş. Oğlunun əhvalatından sonra rəxtxab üzün görməyibdir.
Gah o taxtın üstə, gah səndəlin üstə yatır və çox da yatmır, çox vaxt
gecədə neçə dəfə durub öz-özü ilə danışır.

Musa bəy. Çox acəb, bəs biz gedək, sən də vaxtında hazır ol.

Fərtaş. Rzaqulu xan buraya gəlsə, nə deyim?

Saleh bəy. De ki, yoldaşların dedilər, özge vaxt gələcəyik,
ancaq əhvalımı bilmək istəyirdik.

Hamısı çıxırlar.

Fərtaş. Həqiqət, şahdan dəxi hamı əlini üzübüdr, qoy özgəsi
olsun. Bəlkə mən də xan olam.

Nadir şah (*yavaş-yavaş gəlir*). Qonaqlar necə oldular?

Fərtaş. Qibleyi-ələm sağ olsun! Dedilər bir şey unudublar,
getdilər götirsinlər.

Nadir şah. Görünür biçarə oğluma bir şey bəxş etmək istə-
yirlər. Yaxşı, qapıları bağla, hərəgah gəlsələr, ayrı otağa dəvət et.

Fərtaş çıxır.

Nadir şah. Biçarə övrət qan ağlayır. Ağlamasın nə eləsin...
Uf, fələk! (*Taxta uzanıb yuxuya gedir. Birdən qorxub durur.*) Allahü
əkbər! (*Ətrafına baxır.*) Kimsən? Hə? (*Oturmuş.*) Pərvərdigara! Nə
istəyirlər məndən, biryolluq öldürəcəklər, öldürsünlər. (*Gözünə adam
görünür.*) Gəlmə, gəlmə, yoxsa... (*Ətrafına baxır.*) Heç kəs yoxdur,
Allahü əkbər! (*Yenə gözünə görünür.*) Gəlmə yavuş, səni and veri-
rəm bizi Yaradana! (*Diqqətlə baxır.*) Vay, oğlumdur, oğlumdur,
gəlibdir məndən xeyir-dua almağa. Əlləri ilə məni gözür. Gəlmə,
üzünə baxa bilmirəm... Yox, gəlir... gəlir... (*Üzünü əli ilə tutub taxta
yığılır.*)

Bu vaxt Ələşrəf bəy, Musa bəy, Saleh bəy yavaş-yavaş evə
daxil olurlar, istəyirlər Nadir şahı vursunlar.

Musa bəy. Yaxşı əlimizə düşübsən.

Nadir şah birdən ayılıb dili tutulur və sonra üzərlərinə yüyürüb
Musa bəyi, Ələşrəf bəyi bir yumruğa yıxır, Saleh bəy xəncərlə
daldan vurur, qaçırlar. Nadir şah yığılır.

Nadir şah (*yavaş-yavaş yığılır*). Pərvərdigara! Günahım çoxdur!
Yaman dərddə ölüərəm, nahaq yerə. Heç kəsə pislik etməmişəm. Hər
kəsə də yamanlıq etməmişəm, ümumi xeyri nəzərdə tutmuşam. Vətən
salamat qalsın fikrində olarkən canımı vətənin və millətin yolunda
sərf... etməmiş... Oğlunun gözəlirini vətənə qurban etməmiş. (*Ağlayır,
yavaş-yavaş yığılır.*) Biçarə anasım axirətədek gözüyəşli qoymu-
şam... Pərvərdigara! Özün kömək et bu başsız millətə! Ya Rəbbim!
Bir neçə dəqiqə canımı alma, tainki oğlumu görəm...

Gülcahan. Oğlum, atan səndən xəcalət çəkir. İndi yatır, bax oğlum! (*Nadir şaha tərəf baxmır.*) Şan-şövkətdən məhrum olan oğlum! (*Ağlayır.*)

Nadir (*bunları görüb dizi üstə bunlara tərəf sürünür.*) Ah, bədbəxt oğlum! Atan dizi üstə səndən təvəqqe edir: əfv et, oğlum, bağışla, oğlum, şah babanı bağışla! (*Ölür.*)

Rzaqulu xan əlləri ilə gəzir.

Gülcahan. Ah!... (*Qəşş edib Nadirin üstünə yıxılır.*)

PƏRDƏ

SÜLEYMAN SANİ AXUNDOV

(1875-1939)

Süleyman Sani Rzaqulu bəy oğlu Axundov Şuşa şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsil aldıqdan sonra 1894-cü ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir. Pedaqoji fəaliyyətə Bakıda rus-tatar məktəblərində başlamışdır.

1899-cu ildə yazdığı ilk əsəri olan "Tamahkar" komediyasında acgözlük, köhnə adət və ənənələr tənqid edilir. Sonralar "Yuxu" (1905), "Kövkəbi-hürriyyət" (1906), "Qonaqlıq" (1906) hekayələrində dövrün aktual ictimai-siyasi məsələlərə toxunulur. "Dibdat bəy", "Türk birliyi" (1906) pyeslərində pula hərislik, mədəniyyətsizlik və pozğunluq, duma seçkiləri işə olunur.

"Qorxulu nağıllar" (1912-1914) kimi məşhur olan hekayələrində ("Əhməd və Məleykə", "Abbas və Zeynəb", "Nurəddin", "Qaraca qız", "Əşraf") dövrünün zəhmətkeş uşaqlarının acınacaqlı fəhərsiz həyatı təsvir edilmişdir. "Laçın yuvası" (1921), "Çərxi fələk" (1921), "Qaranlıqdan işığa" (1921), "Şahsənəm və Gülpəri" (1921), "İki yol" (1921), "Şeytan" (1922), "Bir eşqin nəticəsi" (1922), "Yeni həyat" (1923) pyesləri Azərbaycanda hürryyət uğrunda gedən mübarizəyə və qadın azadlığına həsr olunmuşdur. "Eşq və intiqam" (1922) dramunda kəndlilərin ağır vəziyyəti, feodal-patriarxal mühitin mənfur adət-ənənələri, mülkədarların mənəvi pozğunluğu işə olunur.

Süleyman Sani Axundov 1932-ci ildə Əmək Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

DİBDAT BƏY

Bir pərdəli, iki şəkili məzhəkə

İŞTİRAK EDƏNLƏR

Səfərqulu bəy

— mülkədar bəy. Ucaboşlu, dolubodanlı, özü qurxıq, çərkəz libasında, əlli yaşında sadədi bir şəxs. Danışanda tez-tez "vot tebe na" sözünü təkrar edir.

Mehdi bəy

Vəli bəy

Rüstəm bəy

Saşa bəy

— Səfərqulu bəyin qumar yoldaşları

Məşədi Səməd
Azad bəy
Nəbi
Cəbi
Ovanes
Rəhim
Kərim

– dükançı
– doktor
– Səfərqulu bəyin nöqəri
– Mehdi bəyin nöqəri
– Səsa bəyin nöqəri
– tarzon
– oxuyan

BİRİNCİ ŞƏKİL

Səhnə Səfərqulu bəyin otağını göstərir. Otaq yarı Asiya, yarı Avropa qaydası ilə bəzənmiş. Ortada girdə stol. Üstə şamdan, kart və qeyri-qumar şeyləri. Sandalyalar qaydasız halda durmuş. Açıq qapıdan yemək otağı görünür. Pərdə qalxıqda. Nəbi otağı qaydaya salarkən öz-özünə söylənir.

Nəbi. Vay sizin evinizi Allah yıxsın, a belə ağalar. Bir belə də qumar oynamaq olarmı? Hər gün səhərə kimi oynayırlar. Çox vaxtı gecəni gündüzə qatıb, o biri günə kimi kart vururlar. Vallah, mən nöqə belə rahatsızlığa davam edə bilmərəm. Amma bizim bu nöqə belə qumarda bir-birlərinə itə deyilməz sözləri deyirlər. Yenə də keçir gedir. Amma lotular mənə bu səfəh ağamı yaxşı tovlayıb tapıblar. Gecə-gündüz çörəyini yeyib, çayını içib, özünü də, qumarda sağmal inək kimi sağırlar. Ha-ha-ha... (Bir az dayanıb yenə də.) Ha-ha-ha... A kişilər, bu lotuların hər kələkləri qurtarmışdı, qalmışdı elə bu. İndi də tutublar ki, Səfərqulu ağa, səni cəmi bəylər tərəfindən dıbdad seçəcəyik. Gedib Fətillibərdə dum deyirlər, nə deyirlər, orada vəzirlər yanında danışasan. Ha-ha-ha... Səfərqulu bəy vəzirlər yanında danışacaq? Vay o yazıqların halına. “Vot tebe na”dan başqa bir şey başa düşə bilməyəcəklər. (Cəbi daxil olur.) Xoş gördük, a Cəbi lələ. Mənə qulluq.

Cəbi. Gecə ağamın papiros qutusu burada qalıbdır. Ona gəl-mişəm.

Nəbi (papiros qutusunu stolun üstündən götürüb verir). Cəbi, sən öləsən, bu gecə ağam Mehdi bəyi təmiz süngə çəkiblər. Yaxşı ki, hələ papağını da yaddan çıxartmayıb.

Cəbi. Mənə ağam kartın höcətinə gedəndir.

Nəbi. Odur ki, bu gecə on bir əl dalbadal onluğa vuruldu. Axırda hirsindən kartı cırıb atdı.

Cəbi. Mən Mehdi bəyin yerində olsaydım, onluğa vurulanda qaçardım doqquzluğa. Ona da vurulanda səkkizliyi qoyardım. Getdikcə bir xal azaldardım.

Nəbi. Ha-ha-ha!.. Afərin sənə, Cəbi lələ. Sən lap qart qumarbaz imişsən. Onda mənə bir əl qonçuna oynamaqda necəsən.

Cəbi. Çox yaxşı, oynaram. Bəs Səfərqulu ağa evdə deyil?

Nəbi. Qorxma, elə yatıbdır ki, top da atsan, xəbəri olmaz.

Cəbi. Bu gecə udubdur, yoxsa udubdur?

Nəbi. Heç görünməz iş!.. Udubdur! Cəbi, yaxşı yadıma saldın, ağa tapşırımsdı ki, onu tezdən durquzam. Günorta olubdur, amma o hələ yatıb. Cəbi, bu gecə bizdə böyük qonaqlıq var. Oxuyanlı, çalanlı, içkili.

Cəbi. Səfərqulu ağamı vəkil seçəcəklər. Onun üçünmü?

Nəbi. Bəli. Bunu sən haradan bilirən?

Cəbi. Bu bəylərin kələyidir. Onu ələ salırlar. O günü bəylərin hamısı bizdə idi. Gülməkdən qəşş edirlər. Mehdi bəy də deyirdi: Nə var, zəhməti mən çəkim, qonaqlığı Səfərqulu bəyin boynuna mən qoyum, hamı kələyi mən qurum, kefi siz çəkin.

Nəbi. Bunun bəylərin kələyi olduğunu mən də duymuşam. Ancaq nə işim var, ağa mənə bir çuxa vədə edibdir. Təki o çatsın.

Cəbi. Görək qabaqcadan alasan. Sonra kələk açılarda verməz. Bəlkə yadına salanda səni də kələkləyər.

Nəbi. Elə mən də onun fikrindəyəm. Gedim durğuzum. Amma daş kimi bərk yatandır. Bilmirəm, heç durğuzsa biləcəyəmmi? (Gedib yataq otağının qapısından çağırır.) Səfərqulu ağa, Səfərqulu ağa! İndi gəl bunu oyat. Paltarlı, taxta yixilib, xoruldadır. (Səsini ucaldır.) Səfərqulu ağa! Səfərqulu ağa! Əstəğfərullah, əgər vecinə isə.

Cəbi. Ədə, gedib əlin ilə durquzsana.

Nəbi. Yaxşı buyurursan, Cəbi ağa. Sən öləsən, durub atama od vurur. O günü elə etmişdim. Diksinib atlandı və mənə elə sillə çəkdi ki, gözlərimdən od parladı. Dedi ki, bundan sonra mənə heç vaxt əlinlə durquzma. (Qışqırır.) Səfərqulu ağa! Səfərqulu ağa! Allahü əkbər, mən nə edim? A Cəbi, sən də kömək elə, görək bu dıbdad bəyi oyada bilərimki?

Cəbi. A bəlam, mən nə kömək edim? Belə ki, Səfərqulu ağa yatıbdır, heç “Koroğlu” da çalsan, duran deyil.

Nəbi. Vay, sağ ol Cəbi, yaxşı yadıma saldın. (*Çırtıq vura-vura o biri otaqdan bir qaval və bir tar gətirir.*) İndi durarsan. Sənə bir elə meymun havası çalım ki, sıçrayıb dik atılsan. Al qavalı, köhnə lotu. (*Qavalı Cəbiyə verir və özü çalıb oxuyur.*)

Mən bu dərədən keçmərim,
Çadramı yellətmərim,
Ağ saqqala getmərim,
Gəl, gəl, ay evi yıxılmış,
Tez gəl, ay evi yıxılmış.

(*Gedib qapıdan baxır.*) Cəbi, sən öləsən, heç halına təfavüt etmir.
Cəbi. İndi sən bir sallama bayatı çal, gör mən necə oyadıram.

Nəbi çalır.

Cəbi.

Əzizim ulu dağlar,
Çəsməli sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Nəbi gedib qapıdan baxır.

Nəbi. Xeyr a!

Cəbi. Adə, bəlkə kişi ölüb?

Nəbi. Hardan ölübdür, xorultusunu eşitmirsən? Ay Cəbi, nə edək? (*Fikrə gedir.*) Hə, tapdım, yaxşı tapdım.

Cəbi. De görüm, nə tapdın?

Nəbi. Qumarbazı qumar oyadar. Cəbi lələ, indi gəl bəylərin qumar oynamaqlarının təqlidini çıxarda. Onda görərsən necə durar. Kürsünü çək otur. (*Otururlar.*) Bax, mən Vəli bəyəm, sən ağa Mehdi bəy. Ah, bir adam da olsaydı, işimiz düzəldərdi.

Ovanes daxil olur.

Ovanes. Nəbi, Şaşa bəyin ağacı burada qalib. Ona gəlmişəm.

Nəbi. Kır və, yaxşı vaxtda gəlmisən, bir adamımız çatmırdı. (*Durub onun əlindən tutub stola tərəf çəkir.*) Hələ buyur otur.

Ovanes. Yox, kır və, mən qumar oynamaram.

Nəbi. A kişi, otur.

Ovanes. Mən qumarı toba etmişəm.

Nəbi. Otur, pul ilə oynamırıq. Zarafat edirik.

Ovanes. Kela, qabaqda da mənə o cür öyrədir evimi yıxdılar.

Nəbi. Adə, qumar oynamırıq, oyun çıxardırıq. Sən otur, bu saat deyim. (*Ovanes oturur.*) Bax, sən Şaşa bəy...

Ovanes. Mən Ovanesəm.

Nəbi. Adə, a qanmaz ayı, mən bilirəm ki, sən Ovanes kır vəsən. Biz ağaların qumar oynamaqlarının təqlidini çıxardırıq. Bax, Cəbi Mehdi bəydir, mən Vəli bəy, sən də ağa Şaşa bəy... İndi başa düş-dünmü?

Ovanes. Kela, başa düşdüm, ancaq bu nə üçündür?

Nəbi. Sonra deyərəm.

Cəbi. Bax, Ovanes, Şaşa bəy kimi oyna.

Ovanes. Arxayın ol, kela, lap özü kimi oynayacağam.

Cəbi. Nə oynayaq?

Nəbi. Ştos. (*Gedib Səfərdəqulu bəyin otağının qapısını açır, sonra gəlib bir kalod kartı əlinə götürür. Vəli bəy rolunda.*) Bax, qospoda, bu yüz manat bankdır, kart deyil.

Cəbi. (*Mehdi bəy rolunda.*) Xeyr, olmaz, gərək tuz vuraq, kimə çıxsa, o bank qoysun.

Ovanes. (*Şaşa bəy rolunda.*) Mehdi bəy düz deyir, gərək tuz vuraq.

Nəbi. Pəh, yenə Mehdi höcətə saldı. Yaxşı tuz vururam. (*Kartı bir-bir üç yerə paylayır, tuz Nəbiyə çıxır.*) Gördünüz, tuz mənə çıxdı. Yamanlıq özünüza qaldı.

Cəbi. Pravilo belədir, əzizim.

Nəbi. İndi kart qoyun.

Cəbi. (*stolun üstəki başqa kaloddan kart çəkib üzü üstə qoyur.*) Xalı beş manat.

Ovanes. Kartı on manat.

Nəbi. (*kartı çevirir.*) Beşlik üzdedir, kartınızı açın. Vəli bəy səninki üzdedir. İyirmi manatı bankə at, qadanı alım. Şaşa bəy, bu saat sənə üçün də bir onluq gətirərəm. (*Kartı sağa və sola paylayır.*) Sən vurdun, buyur, Şaşa bəy, bu da sənə on manatın.

Ovanes. Qoy bankda dursun. Uqol gedəcəyəm.

Nəbi. Çox yaxşı, get. (*Kartı çalır.*) Buyurun kəsin. (*Ovanes kəsir.*)

Cəbi. Xalı üç manat.
Ovanes. Uqol, kela, xalina da on manat.
Nəbi. Pəh, Şaşa bəy yenə azartmı elədi. Xeyr, vermirəm. Sənə xalı üç manatdan artıqə xod yoxdur.

Ovanes. Kartın təpədir.
Nəbi. Onda eybi yoxdur. Mehdi bəy, şahid ol ki, Şaşa bəyin kartı təpə olmasa, pul verməyəcəyəm. (*Kartı çevirib sağ-sola paylayır.*)
Şaşa bəy, bu da təpə.

Ovanes. O deyil, eybi yoxdur, o olmasın, bu olsun. Xalı üç manatdan eđər altı manat. Bankdan istərsən dörd manat. Vəli bəy kartının üzünü aç.

Cəbi. Surət gətir.

Nəbi (*sağa və sola paylayır*). Bu da surət.

Cəbi. O deyil.

Nəbi. Buyur, bu da surətin o birisi.

Cəbi. O da deyil.

Nəbi. Mehdi bəy, kartını aç, yoxsa getmərəm.

Cəbi. No, kartın dalını çək deyim.

Nəbi (*səsini ucaldır*). Vallah çəkməyəm. Canım, surətin ikisi çıxıbdır.

Cəbi. Sən öl, o kartın dalını çək, göstərim.

Nəbi. Pəh, Vəli bəy, yenə höcətə saldın? İbişin canına çəkməyəm. Di inan...

Səfərqulu bəy (*o biri otaqdan*). Vəli bəy, tuz gətir. Mehdi həmişə onu qoyar.

Nəbi. Ha beləcə... Zalım kartın gücünü gördünüz mü? Uşaqlar, cəld kürsüləri kənara qoyun. Kartı gizlədin, indi siz bayıra çıxın, mənə gözləyin.

Cəbi, Ovanes çıxırlar.

Səfərqulu bəy (*başınaşağı cibindən pul çıxartıb*). Vəli bəy, qız da! Bu on manat. (*Başını qaldırır.*) Nəbi!

Nəbi. Bəli.

Səfərqulu bəy. A gədə, bəylər hanı?

Nəbi. Ağa, bəylər yoxdur.

Səfərqulu bəy. Ay gədə, nə deyirsən? Vot tebe na. İndicə səsləri gəlirdi. Qumar oynayırdılar.

Nəbi. Ağa, bəlkə, yuxunda görmüsən?

Səfərqulu bəy. Ay gədə, nə deyirsən? Vot tebe na. Başına at təpədir-nədir? İndicə buradan Vəli bəyin, Mehdi bəyin səsləri gəlirdi. Piyan saldat kimi, vot tebe na, evə gəlib-gedəndən də xəbərən yoxdur. O biri otağa bax. Gör oradadırlarmı?

Nəbi. Bu saat oradan gəlirəm, heç kəs yoxdur.

Səfərqulu bəy. Allahü əkbər, vot tebe na. Ay gədə, mən dəli olmamışam ki, indicə bu qulaqlarımla eşitdim ki, vot tebe na, Vəli bəy Mehdi bəyə deyirdi ki, kartını açmasan getmərəm.

Nəbi. Ağa, and içginən ki, sənə acığım tutmayacaq, düzünü deyim.

Səfərqulu bəy. Yaxşı, acığım tutmaz, de görüm.

Nəbi. Xeyr, Mələknisa xanımın goruna and iç, deyim.

Səfərqulu bəy. And olsun Mələknisa xanımın goruna. Vot tebe na! Acığım tutmaz. İndi de.

Nəbi. Ağa, özün buyurmuşdun ki, mənə tez oyat, axşama qonaqlarım var, gərək bazarlıq edəm. Mən də nə qədər çağırdım, qışqırdım, oynamadin. Axırda nəolac qalib Cəbi və Ovanes ilə bəylərin qumar oynamaq təqlidini çıxartdım ki, bəlkə onların səslərinə oyanasan. Düzü budur.

Səfərqulu bəy. Ha-ha-ha... Ay gədə, Nəbi, sən nə lotusan. Bəs Cəbi, Ovanes hanı?

Nəbi. Ağa, onlar səsinə eşitcək qorxub bayıra qaçdılar.

Səfərqulu bəy. Çağır buraya gəlsinlər.

Nəbi (*qapını açıb çağırır*). Cəbi, Ovanes, buraya gəlin, ağa çağırır.

Cəbi və Ovanes daxil olurlar, baş oyırlar.

Səfərqulu bəy. Adə, siz nə bicsiniz, indi də bizim təqlidimizi çıxardırsınız? Vot tebe na. Cəbi, de görüm Mehdi bəy nə tövr karta gedir?

Cəbi (*səsini dəyişdirir*). Doqquzluq napi pəə... Yenə üzə düşdü. Atanti.

Səfərqulu bəy. Ha-ha-ha!.. Siz öləsiniz lap Mehdi bəyin özüdür. Adə, Ovanes, sən de görüm, Şaşa bəy nə tövr oynayır?

Ovanes. Altılıq uqol, xalina da üç manat.

Səfərqulu bəy. Ha-ha-ha!.. (*Barmağı ilə qorxudur*.) Əlbət Şaşa bəyi vot tebe na, görərəm. Bəs sizdən kim uddu?

Cəbi. Ağa, pulumuz haradaydı ki, pulnan oynayaq.
Səfərqulu bəy (onlara pul paylayır.) Ala, bu sənin, bu
sənin, bu da sənin. (Hərəsinə bir manat verir.)

Üçü də. Sağ olsun, Səfərqulu ağa!
Səfərqulu bəy. Bu gün mən seçsələr, hərənizə bir xəlot
verəcəyəm.

Cəbi. Ağa, sizdən artıq kim var ki, onu seçlər.
Nəbi. Bu doğrudur, bizim ölkədə ikinci Səfərqulu ağa tapıl-
maz.

Ovanes. Ağa, çox sağ ol, kela Allah sizi bizim üstümüzdən
əskik etməsin.

Cəbi. Ağa, izin ver gedək.
Səfərqulu bəy. Yaxşı, gedin.

Cəbi və Ovanes baş endirib çıxırlar.

Səfərqulu bəy. Nəbi, biz də gedək, bəylər üçün içkidən-
zaddan alım, gətir. Aşpazın hər şeyi hazırkırmı?

Nəbi. Bəli.
Səfərqulu bəy. Onda gedək.

Çıxırlar.

PƏRDƏ

İKİNCİ ŞƏKİL

Birinci pordonin səhnəsi. Pərdə qalxdıqda Səfərqulu bəy görünür.

Səfərqulu bəy (saata baxır). İndi seçki görə qurtara. Nəbi!
Nəbi!..

Nəbi daxil olur.

Nəbi. Nə buyurursan, ağa?

Səfərqulu bəy. Ədə, oxuyan-çalanlara xəbər vermişənmi?

Nəbi. Bəli, vermişəm.

Səfərqulu bəy. Bəs niyə gəlməmişlər? Bu saat bəylər gələ-
cəklər, vot tebe na. Get gör nə üçün gecikmişlər.

Nəbi çıxır, sonra Mehdi bəy, Vəli bəy, Rüstəm bəy,
Məşədi Səməd, Şaşa bəy səs-küylə daxil olurlar.

H a m ı. Urra... Urra... Sağ olsun Səfərqulu bəy! Sağ olsun bizim
deputat!

Səfərqulu bəyi götürüb yuxarı atıb-tuturlar.

Səfərqulu bəy. Qospada! Bir dayanın, vot tebe na, nəfəsimi
alım.

Vəli bəy. Ədə, bu oxuyan, çalanlar harada qaldılar?

Rəhim və Korim daxil olurlar.

Mehdi bəy. Yaxşı vaxtda gəlmişsiniz, tez bir "Uzundərə" çalın.

Çalılar.

Vəli bəy. Mehdi bəy, Səfərqulu bəyin havası o deyil.

Mehdi bəy. Vəli bəy, rica edirəm, iki dostun arasına girmə.
(Oynayır, sonra Səfərqulu bəyin əlindən tutur.) Gəl oynayaq, vəfalı
dostum.

Oynayırlar, qeyriləri də çırtıq çalılar, sonra oturlurlar.

Rüstəm bəy. Qospada, səhərə kimi buradayıq. Yeyəcəyik,
içəcəyik, oynayacağıq. Qumar vuracağıq. Ancaq görə qabaqca işi-
mizi qurtaraq. Ruslarda bir məsəl var, deyirlər: Kuy, jelezo poka
qoryaço.

Məşədi Səməd. Rüstəm bəy, mənasını deyiniz ki, mən də
başə düşüm.

Rüstəm bəy. Yeni dəmiri qızğın ikən yastıla. Məşədi Səməd,
indi başə düşdünmü?

Məşədi Səməd. Bəli, çox yaxşı başə düşdüm. Siz deyirsiniz
ki, Məşədi Səməd, belə fürsət ələ düşməz, Səfərqulu bəydən qırx
manat dükən borcunu almaq vaxtı gəlmişdir.

Rüstəm bəy. Rəhmətliyin oğlu, sən Nuhinəbinin borcundan
dəm vurursan. Mən hal-hazırdan danışırım. Bu adamlar şahiddir ki,
mən Səfərqulu bəyin deputat seçilməsi yolunda nə qədər çalışmış-
sam. Qospada, doğrudurmu?

Hamı. Doğrudur.
Rüstəm bəy. Ona-buna mən ölüm demişəm. Cürbəcür hiylə qurmuşam, axırı özümü onun seçki qutusuna nəzarətçi təyin etdirmişəm. Qospada, doğrudurmu?

Hamı. Doğrudur.

Rüstəm bəy. Özünüz bilirsiniz ki, bizim adamların əksəri seçki işinə bələd deyillər. Bundan istifadə edərək xam adamları belə aldatmışam: Əmi, heç seçki görmüsən? – Xeyr, oğlum, görməmişəm. Al bu yumru şeyi özün sal. – Xeyr, əmi onu eləmək olmaz, ancaq sənə kömək eləyəm, – onun əlindən tutub qutunun pərdəsini qaldıraraq, – bax, əmi, sarı belə salarlar, deyə kişinin əli ilə ağ şar saldırmışam. Bax, imanımı belə satmışam. (Gülüştürlər.) Bu üsul ilə nə qədər şar salmışam, özüm də hesabını itirmişəm.

Mehdi bəy. Sənin dediyindən belə çıxır ki, hamı işləri sən görmüsən?

Rüstəm bəy. Xeyr, Mehdi bəy, mən haqqı itirən adam deyiləm. Hamınız işləmişiniz. Xüsusən siz, Mehdi bəy.

Saşa bəy. Rüstəm bəy, kəla çox uzun danışmaq lazım deyil. Borcunu de görüm.

Gülüştürlər.

Rüstəm bəy. Hər ağ şara bir manat istəməyə haqqım var, onu da dedim ki, hesabını itirmişəm, ona görə 80 manata iktifa¹ edirəm.

Vəli bəy. Çox insafsız adamsan, mən çalışığımı hesab etmişəm, çünki dost, dost yolunda canını da qoyar. Lakin Səfərqulu bəydən halalca almış manat qumar borcunu istəyirəm.

Mehdi bəy. Qospada, sizdən sual edirəm, bu işin banisi kimdir və bu yolda hamıdan artıq çalışan kim olmuş?

Hamı. Siz.

Mehdi bəy. Vəli bəy, sən vəkilən, belə işlərdə məharətən var, məsələn, bir belə işi götürüb sudda udsan, neçə alardın?

Vəli bəy. İki mindən az almazdım.

Mehdi bəy. Mənciyəz yüzcə manat istəyirəm.

Səfərqulu bəy. Qospada, hamınızı razı edəcəyəm, hələ kef zəmanidir.

¹ Kifayətlənmək

Rüstəm bəy. Yox, yox, şərti belə kəsdik ki, əvvəl borc, sonra kef. Qospada, belədirmi?

Hamı. Bəli, bəli... (Onu ahata edirlər.) Tez ol ver.

Səfərqulu bəy. Qospada, bir dayanın, vot tebe na.

Hamı. Tez ol ver.

Səfərqulu bəy. Görünür bir Saşa bəyə borcum yoxdur.

Saşa bəy. Kəla, necə yoxdur. Ağlamayan uşağa süd verməzlər?

Dünən gecə özün demədinmi, Saşa, bu bankı aparsam, sənə əlli manat dəsxox verəcəyəm. Apardın, amma vermədin. Kəla, kişinin sözü bir olar.

Gülüştürlər.

Mehdi bəy. Saşa bəy doğru deyir, hamımız şahidik. Dünən bizdən dörd min manat pul aparmısan.

Səfərqulu bəy (cibindən portmanatı çıxardır.) Ala, bu sənin, bu sənin, bu sənin, bu sənin, bu da sənin.

Nəbi (yemək otağından qaçaraq gəlir). Ağə, mən qaldım.

Səfərqulu bəy. Ala, bu da sənin.

Hamı. Sağ olsun, Səfərqulu bəy! Sağ olsun bizim deputat! Urra...

Məşədi Səməd. Rüstəm bəy, ura-ura deməkdən boğazım qurudu. Yaşlamaq lazımdır.

Saşa bəy. Məşədi Səməd, kəla lap ürəyimdən dəm vurdun.

Doktor Azad bəy paltolu, olıno əsa daxil olur.

Azad bəy. Qospada, bu nə ura-uradır. Yoxsa Səfərqulu bəyə toy edirsiniz?

Mehdi bəy (kənara). Nə pis vaxtda gəldi.

Səfərqulu bəy. Həkim, xoş gəlmisən, buyurunuz. Nəbi, Nəbi... (Nəbi yemək otağından gəlir.) Adə, doktorun paltosunu tut.

Azad bəy. Xeyr, xeyr, gedəsiyəm. Küçədə Nağı bəyin oğlu gözləyir. Atası ağır xəstədir, dalmıca gəlmiş, vaxtım yoxdur.

Səfərqulu bəy. Mənim sağlığımıza bir stəkan şampanski içməyə də vaxtın yoxdur? Vot tebe na!

Mehdi bəy. Yox, yox, mən razı deyiləm. Doktoru yoldan eləməyin. Nağı bəy ölər, cavabdeh biz olarıq.

Rüstəm bəy. Mehdi bəy doğru deyir, qoy Azad bəy gedib naxoşuna baxsın, sonra gəlib bizimlə səhərə kimi kef edə.

Azad bəy. Mən özüm Zeynal bəyin qonaqlığından gəlirəm. Orada mənə buraxmırdılar. Söz verdim ki, Nağı bəyə baxıb qayıdaram. Səfərqulu bəy, doğrudan da bu nə qonaqlıqdır? Hələ orada Zeynal bəyi padşahlıq dumasına vəkil seçmək münasibəti ilə şampanski içib ura-ura qışqırırlar. Buradakı ura-ura kim üçündür?

Səfərqulu bəy. Qospoda, bu nə deyir? Vot tebe na! Mənəm deputat, yoxsa Zeynaldır?

Vəli bəy. Həkim səhv edir, vəkil sənən.

Rüstəm bəy. A pir olmuş, azarlı orada can verir. Sən burada bizə leksiya oxuyursan.

Mehdi bəy. Azad bəy, Rüstəm bəy doğru deyir, yolunla düz gedə bilmirsən? Sənə nə borcudur ki, burada nə qayıtırsın.

Azad bəy. A lotular, bu nə kələkdir? Nə üçün kişini aldadırsınız?

Mehdi bəy. Rica edirik ki, bizlə Səfərqulu bəyin arasına girməyəsini, vəssalam.

Azad bəy. Mən də sizdən rica edirəm ki, sabah Səfərqulu bəy həqiqəti bilib baş-gözünüzü əzdikdə, mən həkimin üstə yüyürməyəsini, vəssalam. (Çıxır.)

Səfərqulu bəy. Qospada, bu nə işdir? Vot tebe na!

Məşədi Səməd. Səfərqulu bəy, əslinə baxsan bizim işimizin hamısı vot tebe nadır.

Gülüşürlər.

Mehdi bəy. Dostum, diqqətlə mənə qulaq asmağını rica edirəm. Əgər mən deyəm fikrə şərik olmasan, Azad bəy buyurduğu kimi, qol-qabırğamızı qır. İndi qulaq as, Zeynal bəy və qeyri bəyin bu işə girişməkdə məqsədi nədir? Məncə birco şeydir: ona dibdat bəy desinlər, vəssalam. Madam ki iş belədir, mən öz tərəfimdən və bu dostların tərəfindən sənə söz verirəm ki, elə bir tədbir görüm ki, bu dibdat bəy ləqəbi sənə öləne kimi, xeyr, yüz illərə, daha doğrusu, min illərə üstündə qalsın. Şübhə edirsən? Qospada, bu 52 vərəqdən düzəlmiş kart nə vaxt məhv olacaqdır?

Rüstəm bəy. Bütün bəşəriyyət məhv olanda.

Mehdi bəy. Doğru.

Vəli bəy. Kart, bəşəriyyət, dibdat bəy... anlamıram.

Məşədi Səməd. Sən anlamırsansa, mən çox gözəl anlayıram. Mehdi bəy, dalını söylə.

Mehdi bəy. Qospada, bu andan bizim aramızdan valet-saldat ləfləri götürülür...

Məşədi Səməd. Yerinə bir dibdat bəy qonur.

Rüstəm bəy. Bravo!

Vəli bəy. A... İndi başa düşdüm. Məncə şahın yerinə dibdat bəy qoyaq.

Mehdi bəy. Xeyr, xeyr, şahların yerləri möhkəm deyil. Saldat hər zaman olacaqdır.

Saşa bəy. Səfərqulu bəy, sənə kela, o qarlı-şaxtalı Peterburqda nə işin var?

Vəli bəy. Bundan əlavə padşahlıq dumasının vəkili olmaq çox xatəli işdir.

Rüstəm bəy. Doğrudur, birdən artıq-əskik söz söylədin, beləyə düşdün. Zarafat deyil, həmişə vəzirler qabağında, bəzən padşah hüzurunda danışacaqsan.

Mehdi bəy. Ağızdır, bir xatəli söz buraxdı, içindən qənbər-qulu çıxdı.

Məşədi Səməd. Biriniz soyuqdan dəm vurursunuz, o biriniz danışq qorxusundan, lakin heç biriniz əsil mətləbə yaxın düşmürsünüz. Səfərqulu bəy bir gün plovuz olmaz, hələ bunun turşulu qovurması, dolması var.

Vəli bəy. Küftəsi var.

Rüstəm bəy. Dovğası var.

Saşa bəy. Bozbaşı var.

Səfərqulu bəy. Sizin deməyinizə görə o yekəlikdə şəhərdə bunları bişirən tapılmayacaqdır?

Gülüşürlər.

Mehdi bəy. Gəlsənə əspaz Qolubayın sənə bir piti də qoysun. Ya şam kababı da bişirsin?!

Səfərqulu bəy. Zakaz verərəm, bişirər. Vot tebe na.

Mehdi bəy. O da sənə deyər: mən qovurmaçı Cəbi deyiləm, vot tebe na.

Gülüşürlər.

Vəli bəy. Rusiyada bir bişmiş tapmazsan ki, ona donuz eti qatmasınlar. Canım, Allahın kələm suyu borşu istəyirsən, içindən sosiska çıxır.

Səfərqulu bəy. Siz öləsiniz, şoqəribin adını çəkəndə ürəyim bulanır. Nə yaxşı məni səməyiblər. Vsyə k çörtu. Vot tebe na. Nəbi, aşpaza de plovu çəksin.

Hamı. Sağ olsun bizim deputat bəy!

Mehdi bəy. Qospada, cümə axşamı bugünkü kefin məbədi bizdədir. Rəhim, Kərim, siz də gələrsiniz.

Rəhim. Mehdi bəy, mən də sizə söz verirəm ki, ona kimi bir rəng (hava) icad edim, orada çalaram, xoşunuza gəlsə, adını "Rəngi-Dibdat bəy" qoyarıq.

Rüstəm bəy. Ay sağ ol!

Kərim. Mən də bir təsnif düzəldərəm, oxuyaram. Bəyənəsiniz, adını "Təsnifi-Dibdat bəy" qoyarıq.

Mehdi bəy. Dostum, eşidirsənmi, daha sənün üçün ölüm yoxdur. Zeynal bəy müvəqqəti deputat beydir, sən isə dünya durunca... Sağ olsun Səfərqulu bəy!

Hamı. Sağ olsun Səfərqulu bəy! Ura...

Nəbi. Ağa, süfrə hazırdır.

Səfərqulu bəy. Qospada, süfrəyə buyurunuz.

Rəhim çağır, Kərim qaval vurur, hamı yemək otağına keçir.

PƏRDƏ

ABDULLA ŞAIQ

(1881–1959)

Abdulla Axund Mustafə oğlu Talıbzadə Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində anadan olmuşdur. Təhsilini 1889–1900-cü illərdə Tiflisdə müsəlman uşaqları üçün nəzərdə tutulan altıncı sinifli ruhani məktəbində və Xorasanada almışdır. 1901-ci ildə Bakıya gəlmiş, Aleksandriyski gimnaziyada xüsusi komissiya qərarında imtahan verərək 1901-ci il aprelin 25-də tarixli müəllimlik şahadətnaməsi almış və 1934-cü ilədək müəllimlik etmişdir.

Abdulla Şaiqın "Parçalar" (1908), "Məktub yetişmədi" (1908), "Hər şey köhnə" (1909), "Bir ulduza" (1909), "İrəli" (1914), "Köç" (1910) realist və romantik şeir və hekayələrində, "Əsrimizin qəhrəmanları" (1913–1918) povestində azadlıq, tərəqqi arzuları, təbiət gözəllikləri, xalq məişəti, kənd həyatı zəngin boyalarla təsvir olunur.

Onun "Araz" (1938) romanında Bakı proletariyatının mübarizəsi, "İldırım" (1926) dramında Azərbaycan kəndində baş verən ictimai toqquşmalar ön plana çəkilir.

Abdulla Şaiq uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi "Tülkü Həccə gedir" (1911), "Yaxşı arxa" (1911), "Tiq-tiq xanım" (1911), "Şələquyruq" (1913) mənzum hekayələrində gözünəçiqlik, təvazökarlıq, doğruluq təbliğ edilir. "Gözəl bahar" (1910), "Eloğlu" (1939), "Vətən" (1941), "Nüşabə" (1945), "Ana" (1946) pyesləri gənc nəslə yeni xoşbəxt həyata məhəbbət, vətənpərvərlik tərbiyəsinə həsr olunmuşdur.

Onun xalq maarifi sahəsində də mühüm xidmətləri olmuş, "Uşaq çeşməyi" (1907), "İkinci il" (1908), "Gülzar" (1912), "Milli qiraət kitabı" (1922), "Qiraət kitabı" (1924) və s. dərsliklər yazmışdır.

Abdulla Şaiq 1940-cı ildə Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

ŞƏXSLƏR

Həsən	- işdən qovulmuş işçi
Aslan	- böyin mehtori
Sənəm	- qoca, yoxsul qadın
Salman	- koxa
Səfər bəy	- mülkədar
Kərim bəy	- onun qardaşı
Yəqər	- Səfər bəyin arvadı
Badam	- onun qızı
Bağban	- böyin bağbanı
Sona	- bağbanın qızı
Kazaklar	

BİRİNCİ PƏRDƏ

Sohnio yol ətrafında kiçik bir meşəni təsvir edir.
Kiçik ağaclar, kollar.

Həsən (*yurtuq paltarda, əlində dəyənək, çiyində bir çuval gəlir*). Yorulmuş. Hava nə qədər istidir. (*Çuvalı yerə atıb bir kütük üstündə oturur.*) Məhdəndən də qovulmuş. Heç bir yerdə iş də vermədilər. (*Çuvaldan çıxardığı çörəyi kəsib yeyərkən ayaq səsi duyur. Diqqətlə baxdıqdan sonra.*) O kimdir? Dəsdəğrə bura gəlir. (*Ağac altında gizlənir.*)

Aslan (*daxil olur, qorxa-qorxa ətrafa baxdıqdan sonra*). Burada gizlənmək olar. (*Oturur.*) Amma tapsalar, qulaqlarımdan başqa, başımı da gedəcək.

Həsən (*yavaş-yavaş ona yaxınlaşıb birdən*). Sən kimsən, eləyən?
Aslan (*diksinib qalxır və heyratlı ona baxır*). De görüm, sən kimdən?

Həsən. Mən? Mən işdən qovulmuş bir işçi!
Aslan (*ürəkli*). A... ha!.. Mən də böyin qəzəbindən qaçan bir xidmətçiyəm.

Həsən (*yaxınlaşıb*). Böyin qəzəbindən qaçan?

Aslan. Bəs, bəy qəzəbindən qaçan!.. Zalım oğlu, qulaqlarımı kəsdirmək istəyirdi.

Həsən. Nə üçün?

Aslan. Nə üçün? Onu sormazlar ki... Kəfi belə istəyir.

Həsən. Hər halda səbəbsiz deyil!

Aslan. Doğrudur, səbəbsiz deyil. Böyin, çər dəymiş bir kəhər atı var. Həmişə deyər ki, bu ata yaxşı bax!.. Hakimin adamları bu atı səhərdən minib qan-tər içində gətirdilər. Atı gəzdirdim, tərini soyutdum. Qaşovladım. Sonra axura bağlayıb qabağına arpa, saman tökdüm. At yemədi. Yerə yıxılıb zarımağa başladı. Tez gedib baytar çağırıdım. Ata baxıb, dedi: "Buna çəra yoxdur, at qançır olubdur". Bəy əhvalatı bildi. Məni çağırıb dedi: "Sənə deməmişəmmi ata yaxşı bax!.. O at ölsə, qulaqlarını kəsdirecəyəm". Gördüm at ölür. Başımı götürüb qaçdım.

Həsən. Aha... belə!..

Aslan. Bəs, belə... Məni tutmaq üçün adam göndərəcək. Heç bilməyirəm neyləyim?

Həsən. Qorxma, tapa bilməzlər.

Aslan. Onlar qurd kimi iy bilirlər, evin yoxmu, bir neçə gün məni saxlayan?

Həsən. Yox... Mən də yurdsuz-yuvasız adamam. Fabrikdə bir kiçik daxmam var idi, onu da əlimdən aldılar. Yaşamaq üçün bu yaxın kəndlərə gəlmişəm.

Aslan. Yavaş, ayaq səsi gəlir... bax, onlardır, məni gördülər.

Salman. Tapmışıq, gizlənmə, çıx meşədən!

Kazak. Yaxşı yerdə əlimə düşmüşsən. Gəl, qabağıma düş, gedək!

Aslan. Mən gedə bilmərəm.

Salman. Böyin atını qançır edib öldürə bilirsən?

Aslan. Mənim nə günahım, atı hakimin adamları qançır etdi.

Kazak. Çox danışma, bəy səni çağırır, gəl kişiyyə cavab ver, bu at nə üçün öldü?

Həsən. Yox, o gedə bilməz.

Salman. Sən kimsən?

Həsən. Mən? Mən bir işçi.

Kazak. Ay adam, tez ol çıx, yoxsa...

Aslan. Yoxsa... bah... qorxdum. Siz məni tutub apara bilməzsiniz.

Salman. Canını da alarıq.

Aslan. Hünoriniz var, gəlin tutun.
Həsən (*qollarını çirməliyə əlində dəyənək hücum edərkimi*).
Gəlin, gəlin!

Səlmən (*kazaka*). Nə üçün durub baxırsan?
Kazak. Görmürsən, kişi ölümü gözü altına alıb. Heç kəsdən qorxmıyır.

Aslan. Gəlin, gəlin, Aslanın qolunun gücünü görün.
Səlmən. İnad etmə, gəl gedək. Bəlkə bəy səni bağışlayacaq.
Aslan. Aldada bilməzsiniz. O qan çanağını mən yaxşı tanıyıram.
Səlmən (*kazaka*). Sən sağdan, mən soldan. Haydı gəl! (*Hücum etmək istəyir.*)

Həsən. Qorxma, biz də iki nəfərik. (*Hücum edərkimi.*) Burax gəlsinlər.

Kazak. Ey adam, sən qarışma!
Səlmən. Nə durursan, hərəkət et!
Kazak. Görmürsən gözləri ac qurd kimi işıldayır.
Aslan. Sizin gözünüz də qorxaq tülkü kimi oynayır.

Dənışıq və ayaq səsləri.

Kazak. Ada, bizimkilər gəlir... Bizimkilər gəlir.
Səlmən. Gəlin, gəlin, xaini yaxalamışq.

Kazaklar yaxınlaşır.

Kazaklar. Koxa, nə üçün durub baxırsınız? (*Tüfəngləri Aslana doğru uzadaraq.*) Ey, meşədən çıx!

Aslan. Durun! Daha təslim oluram. (*Aslan irəli gəlir.*)
Həsən. Yox, təslim olma!
Səlmən. Əllərini bağlayın! (*Kazaklar Aslanın qollarını bağlayır.*) Haydı gedək!

Gedirlər.

Həsən (*kötüyün üstündə oturub onların arxasınca baxdıqdan sonra*). Apardılar.

Məktəblilər müəllimləri ilə bərabər ollerində çiçək tonəzzəhdən dönərək bu nəğməni oxuyurlar.

Məktəblilər.

Bu ölkədə nələr yoxdur, baxsan!
Hey məndir diqqət etsən hər yana.
Yüksəldikcə sonət, bilik bayrağı,
Qızıl olur bu yurdun daş, torpağı.

Bir gün gələr hisli-paslı kənd-şəhər,
Təmizləner, şəfəq kimi gülümsər.
Zülmədən, cəhldən qalmaz bir nişan,
İnqilabla doğar yeni bir cahan!

Həsən (*məktəblilər gözəndən qeyb oluncaya qədər arxalarından məmnun baxışlarla baxar və son beyti təkrar edir*).

Zülmədən, cəhldən qalmaz bir nişan,
İnqilabla doğar yeni bir cahan.

Sonəm qoltuğunda bir xoruz gəlir və Hosono yaxınlaşınca xoruz banlayır. Hoson diksinib ayağa qalxır.

Xoruz. Quqquriqu... quqquriqu!..

Sənəm. Salam, oğlum.

Həsən. Əleykəssəlam, nənə.

Sənəm. Nə düşünürsən, oğlum?

Həsən. Heç, nənə!

Sənəm. Üz-gözündən görürəm, dərddə adama bənzəyirsən.

Həsən. Nənə, indicə bəyən adamları kəsib bir kəndlini tutub apardılar, onu düşünürəm. Yoxsullar üçün yaşayış çox çətin olub.

Sənəm. Doğru deyirsən, oğlum, bax, acından ayaqlarım yeriməyir. Yeməyə bir şeyin varmı?

Həsən. Var, nənə, var. (*Çuvaldan bir parça çörək və pendir çıxarıb verir.*) Al, nənə, ye!

Sənəm. Sağ ol, oğlum, sən əli, ürəyi açıq və sədaqət adamsan. Al, mən də bu xoruzu sənə bağışlayıram. Ancaq bu adi xoruzlara bənzəməz, məzlumlara dost, zalımlara düşməndir.

Həsən (*xoruzu alıb başını oxşayaraq*). Zalımlara bu xoruz nə edə bilər?

Sənəm. Dimdiyi ilə onları bir dəfə tutdumu, buraxmaz.

Həsən. Əcəb xoruzdur, nənə, deyəsən mənimki gətirdi.
Sənəm. Bu intiqamçı xoruzdur. Al, get bəyin yanına, gücünü
sına.

Həsən. Sağ ol, nənə, gedib o kəndlini qurtaracağam.
Sənəm. Get, oğlum, get! (*Sənəm meşəyə, Həsən isə yola doğru
gedir.*)

Həsən. Qoçaq xoruzum, vuruşqan xoruza bənzəyirsən. Gedək,
görüm mözlümləri zalımların pəncəsindən necə qurtarırsan.
Xoruz (*gedərkən*). Quqquriqu!.. Quqquriqu!..

PƏRDƏ

İKİNCİ PƏRDƏ

Səhnə Səfir bəyin bağçasını təsvir edir.

Bağban (*bağı suvara-suvara oxuyur*).

Şor yerlərdə bar olmaz.
Heyva, alma, nar olmaz.
Cibi dolu zalımdan
Yoxsullara yar olmaz.

Həsən qoltuğunda xoruz gəlir. Xoruz birdən banlayır.

Xoruz. Quqquriqu!.. Quqquriqu!..
Bağban (*Həsəni görürsə*). Ey, kimsən, nə edirsən?
Həsən. Heç, bir iş üçün gəlmişəm.
Bağban. Sənə burda iş tapılmaz. Yoxsa xoruzu da bəyə rüşvət
götürmüşən?

Həsən. Xoruzumu? Onu heç dədəmə də verməmə.
Bağban. Elə isə burdan tez get, yoxsa xoruzu öldündən alarlar,
özünü də döyərlər.

Həsən. Döyə bilməzlər, xoruzum qoymaz.
Bağban. Oho... demək o qədər qoçaqdır? Burda elə canavarlar
var ki, xoruzunu diri-diri udarlar.

Həsən. Uda bilməzlər, boğazlarında qalar. Bu sən bilən xoruz-
lardan deyil.

Xoruz. Quqquriqu!.. Quqquriqu!..
Bağban. Xoruzun doğrudan da qərribə xoruzdur. Di gəl, daha
get, sənə burda iş olmaz.

Həsən. Mən iş istəmirəm, bir işim var, deyirəm.

Bağban. Nə işin var?

Həsən. Bəyin mehtəri Aslanı görmək istəyirəm.

Bağban. Sən onun nəyisən?

Həsən. Dostu.

Bağbanın qızı Səna gəlir onları dinləyir.

Bağban. Onu görə bilməzsən, dustaqdır.

Səna. O qədər döymüşlər ki!.. (*Gözlərini silir.*)

Həsən. Baba, bu kimdir?

Bağban. Qızımdır. Bəyin evində qulluq edir. Beş ildir xəstədir.

Həsən. Xəstəliyi nədir?

Bağban. Ürəyi tutqundur, açılmayıb.

Həsən. Bəs nə zaman açılacaq?

Bağban. Kim bilir.

Kərim bəy daxil olur. Bağban qızı ilə gedir.

Kərim bəy (*Həsənə*). Ey, sən kimsən?

Həsən. Mən?

Kərim bəy. Sən!

Həsən. Mən?

Kərim bəy. Sən, sən!.. De görüm, burada nə eləyirsən?

Həsən. Mən?

Kərim bəy. Sən, sən, tez ol, uzatma!

Həsən. Məni soruşursan?

Kərim bəy. Səni soruşuram, cavab ver, axmaq! (*Ayaqlarını
yerə çırpır.*)

Həsən. Bəyi görəcəyəm.

Kərim bəy. Bəyin vaxtı yoxdur. Xərəkədən sonra rahatlanır.

Həsən. Yoxsa sən bəyin əspazısısan?

Kərim bəy (*acıqlı hücum edərək*). Sus, alçaq! Mən bəyin qar-
daşıyam, anladın?

Həsən. Anladım.

Kərim bəy. Bu xoruz sənindir?

Həsən. Mənimdir.

Kərim bəy. Yağlı xoruzdur, bu plov başına yaxşıdır. Ver bura!

Həsən. Yox, verə bilmərəm, onu mənə nənəm bağışlayıb.

Kərim bəy. Hər kəs bağışlayıb, mənə görək deyil, sənə ver deyirəm. (*Xoruzu almaq istər, xoruz onu dimdiyi ilə tutar.*) Vay, vay! Burax məni yaramaz!

Həsən. Bu xoruzu sənə verə bilmərəm.

Kərim bəy. Vay, vay, burax məni, yoxsa...

Salman (*tələsik daxil olur*). Nə var, nə olub?

Kərim bəy. Koxa, koxa, tez ol məni bu xoruzun əlindən qurtar!

Salman (*yüyürüb Kərim bəyi qurtarmaq istərkən, özü də ona yapışır*). Vay, vay!..

Kərim bəy. Ədə, ayağımı əzdin, sənə məni qurtar deyirəm!

Salman. Ay bəy, mən də yapışdım.

Kərim bəy. Burax məni, qolumdan nəçin tutursan?

Salman. Mən sizi tutmamışam.

Həsən (*xoruzun başını oxşayaraq*). Qoçaq xoruzum, sən belə-sənmiş?

Xoruz. Quqquriqu!.. Quqquriqu!..

Kazaklar gəlirlər.

Kərim bəy. Tez olun, tez olun, məni qurtarın!

Kazaklar. Bəyi nəçin tutmusan? Çəkil heyvan! (*Hamısı yapışır.*) Vay, vay!..

Kərim bəy. Sizə nə oldu?

Kazaklar. Biz də yapışdıq.

Kərim bəy. Bu nə bəla xoruzdur. (*Həsənə.*) A gədə, bir mənə bax! Bu xoruzunu götür, rədd ol burdan get!

Həsən (*gülür*). Ha!.. Ha!.. Gülməli işdir. Hamısı zəncir kimi bir-birinə bağlanıb. (*Həsən gedir. Onlar da arxasınca qaçırırlar.*)

Kərim bəy. Heyvan, ayaqlarımı əzdin.

Salman. Sən də, bəy, qabırğalarımı qırdın...

Bəyin arvadı Yetər, qızı Badam gəlirlər.

Yetər. Ay Kərim, bu nə oyundur?

Kərim bəy. Yaxın gəl, gör nə oyundur.

Badam. Böyük kişilərə bax, uşaq kimi atılıb-düşürlər.

Yetər (*kazaklara*). Çəkilin, çəkilin oynamağa adam tapdım.

Badam. Rədd olun! (*Hər ikisi yapışır.*)

Yetər. Vay!

Badam. Mən də, vay!

Həsən gülə-gülə qaçır. Bəy gəlir, Kərim bəy onu görünco.

Kərim bəy. Bəy də gəlir.

Səfər bəy. Bu nə oyundur? Nə üçün atılıb-düşürsünüz?

Kərim bəy. Bizdə təxəssir yoxdur. Bu xoruz bizi oynadır.

Səfər bəy (*arvadını çəkib*). Ay arvad, dəli olmusan? Sən nə üçün bu it-qurda qarışmısan? (*Bəy də yapışır.*) Vay!..

Həsən (*qaça-qaça bu şəri oxuyur və hamısı onun arxasınca yüyürür*).

Başına dönüm, can xoruz,

Ey sənə qurban xoruz.

Mən oxuyum, sən oynat,

Zalımları yırğalat.

İnsan deyil, canavar,

Aciz gördümü, yırtar.

Yırtar, boğar, acımaz,

Bunlar tülküdən qumaz.

İnsanlığın düşmanı,

Yoxsulların qaplanı.

Zəli kimi əməl qan,

İnsanlarda qoymaz can.

Bəyin suçu daha çox,

O başdır, bunlar quyruq.

Ver xoruzum buyruğu,

Oynat başı, quyruğu.

Tutqun könül açılıs,

Dərdlər, qəmlər qaçılıs.

Bağban və qızı Sona gəlir.

Sona. Bay... Siz oynayırsınız, yoxsa sizi oynadırlar?.. Ha... ha... ha! (*Qəhqəhə ilə gülür.*)

Bağban. Qızım, sən gülürsən? Nə böyük səadət.

Sona. Hələ Badama bax, necə oynayır.

Həsən (*baghban*). Get Aslanı dustaqdan çıxar, gəlsin, xoruzumun divanını görsün.

Sənəm (*gəlib*). Pəh, pəh, əcəb tamaşadır.

Həsən. Qoçaq xoruzum, bax nənəm də gəldi. Nənə, xoruzuma bax, gör necə divan kəsir.

Sənəm. Yerində divan kəsir, oğlum, zülüm yerdə qalmaz!

Səfər bəy. Qarı, biz nə etmişik ki, bu cəzaya layiq olduq?

Sənəm. Onu sən məndən yaxşı bilirən.

Kərim bəy. Nənə, amandır, bizi qurtar!

Sənəm. Bu xoruzun işinə mən qarışmıram.

Kərim bəy. Uf!

Səfər bəy. Ax!

Yətər. Ux!

Aslan və bağban gəlir.

Həsən. Aslan, gəl, gəl! Xoruzumun gücünü gör!

Aslan. Əcəb tamaşadır.

Xoruz. Quqquriqu!.. Quqquriqu!..

Aslan. Ux, can!..

Sənə. Banla, səsinə qurban!

Həsən gülə-gülə səhnədən çıxır və onlar da onun arxasınca bir-birini bası-basa gedirlər. Sənəm, bağban,

Sənə və Aslan arxalarından gülə-gülə baxırlar.

PƏRDƏ

HÜSEYN CAVİD

(1882-1941)

Hüseyn Cavid Molla Abdulla oğlu Rəsizadə 1882-ci il oktyabrın 24-də Naxçıvanda ruhani atilasında anadan olmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada almış, yazmağı, oxumağı mükəmməl öyrənmişdi. 1896-cı ildə "Məktəbi-tərbiyə"yə daxil olmuşdur. Daha sonra isə Təbrizdə "Təlibiyyə" mədrəsəsində təhsilini davam etdirir. 1905-ci ildə Türkiyədə İstanbul universitetinin ədəbiyyat şöbəsinə daxil olur. 1909-cu ildə universiteti bitirərək iki il Naxçıvanda, sonra isə Tiflisdə müəllimlik edir.

Ədəbi yaradıcılığa 14 yaşından başlamış. 1904-cü ildən mətbuatda çıxış etmişdir. "Gülçin" və "Arif" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. "Ana", "Keçmiş günlər", "Maral", "Şeyda", "Şeyx Sənan", "Bahar şahnəmləri" kitabları çap olunmuşdur.

"Uçurum", "İblis", "Afət", "Topal Teymur", "Peyğəmbər", "Knyaz", "Azər", "Telli saz", "Səyavuş", "Şəhla", "Xəyyam", "İblisin intiqamı" pyeslərini yazmışdır. Pyesləri Azərbaycan Dövlət Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Hüseyn Cavid 1941-ci il dekabrın 5-də vəfat etmişdir. 1982-ci ildə onun yüzillik yubileyi geniş qeyd edilmişdir. Həmin ərəfədə Hüseyn Cavidin nəşi Sibirədən gətirilib Naxçıvanda dəfn edilmişdir.

TOPAL TEYMUR

Beş pərdəli dram

ƏXSAS

I

Topal Teymur...

Dilşad

Divan bəyi

Ağbuğa

Orxan

Elmas

- Teymurun həromi

- baş vəzir

- Teymurun sərdarlarından

- binbaşı

- Divan bəyin qızı, Orxanın rəfiqəsi. Əsmər

bənizli, şahin bəkişli...

Şair Kirmani
Olqa
Sobutay
Qaraquş
Dəmirqaya

– "Teymuramo" müəllifi
– rus prenseslərindən sarışın və işvokar bir qız
– gənc zabit
– tərifəli, çevik bir dolıqanlı
– qalın gövdəli, qalın səsli bir oğor

İki mühib simalı, qalın yapılı növbətçi və sairə...

II

Yıldırım Bayazid
Meliça
Əli paşa
Şeyx Buxari
Cüce
Nazim ağa

– Yıldırımın horəmi
– sodri-əzəm
– fuzil bir zat
– qısa boylu, küçük yapılı bir masqara
– arıq, ucaboylu, qara aroq (horəm ağası)

Köylü qadın, iki masqara, şamlı qızı (roqqaso), digər roqqasolər, collad və s.

BİRİNCİ PƏRDƏ

Somorqonddo, Əmir Teymur sarayında Şorq zövqünə uyğun süslü bir salon... Salonun içi Türkünstan, İran və Hindistan məfrusətilə döşənilmiş... Dört guşədə gülmüşdən yapılmış birar qartal, ortada altın sütunlar, yıldızlı masalar və sandaliyələr... Qarşıda böyük bir poncoro, poncorodan görünən son dorəco bəkimli və çiçəklə gözəl bir bağca nəzərləri oğsar. Olqa poncoro önündə ətrafı seyirə dalmış görünür. Dışarıda əsgəri marş çalınır.

Orxan (*Gəlir. Olqayı görür-görməz arkanı sıra gələn Dəmirqaya*). İştə prenses Olqa!.. İştə yeni açmış Moskof çiçəyi!.. Dəmirqaya (*daima laübalı və qalın səslə*). Tuhaf şey? Hiç insandan çiçəkmi olur? Moskof qızı desənə...
Orxan. Ah, o çiçəkdən də lətifdir.
Dəmirqaya. Tutalım ki, lotifdir. Nəmə lazım, bən qarışmam.
Orxan. Dəmirqaya! Sən bir tərəfə çəkilsən.
Dəmirqaya. Niçin?
Orxan. Çünki onunla qonuşmaq istərim.
Dəmirqaya. Pəki, bən sənəin kölgən deyilmiyim? Səndən nəsil ayrılı bilirəm?
Orxan. İnsan bəzi vaxt kölgəsini deyil, kəndisini belə unutur.

Dəmirqaya (*istəhzalı gülümsəyislə*). Yoksa şimdiki kəndini unutdumu?

Orxan. Haydi, çox söylənmə, çəkilsən.

Dəmirqaya. Çəkilsən dərsin, çəkilsən dərsin. Nəmə lazım, hiç qarışmam. (*Çəkilsən*.)

Orxan. Yenə gözəl Olqa nə düşünüyorsun?

Olqa (*Orxana doğru gəlir*). Ah, Orxan sənmişsin?

Orxan. Əvət, Orxan kəndisi sənəinlə bərabər deyilsən də, daima qəlbi, ruhu sənəinlədir.

Olqa. Allah eşqinə şu əsgərlər nəyə gediyor? Bu hazırılıq niçindir əcəbə?

Orxan. Yeni bir müharibə varmış.

Olqa. Ah, müharibə, daima müharibə!.. Əcəbə nəyə, kiminlə?

Orxan. Onu yalnız Qızıl Qaplan bilir. Əvət, Əmir Teymurun planını bizim gibi küçük yaradılmışlar biləməzlər.

Olqa. Halbuki onun yüzündə hiç bir şiddət və həyəcan izi yok... Hər zamanki vəqar və ciddiyyəti, hər zamanki halı üstündə.

Orxan. Böyük qəhrəmanlar şiddət və qəzəb zamanlarında daha mülayim və həlim görünürlər.

Olqa. Orxan! Sən də mi gedəcəksin?

Orxan. Əlbəttə, hiç onsuz olmur? Biz türklər çadır altında doğar, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölürüz.

Olqa. Rica edərim, yetişir, şu müharibədən, ölümdən çox söyləmə!

Orxan. Müharibədə ölənlər evdə ölənlərdən sayca daha azdır. Bəncə mübarizəsiz bir ömür, ömür deyil... Biz türklər qürur və nəşə verən bir şey varsa, o da müharibə, o da qalibiyyətdir. Unutma ki, sən kəndin də fəth və zəfər səhralarında bulunmuş bir çiçəksin.

Olqa. Ah, sən bəni Moskofdan buraya niçin gətirdin niçin?! Teymur sarayında həbs etmək içinmi?

Orxan. Hayır, sən burada məhbus deyilsən, bəlkə şahzadə xanımlar qadar hörmət və izzətə maliksin. Daha doğrusu, böyük xaqanın möhtəşəm sarayını bəzəyən ən parlaq bir yıldırınsan.

Olqa (*ətrafı*). Ah, mərhəmətsiz... (*Orxana*.) Demək, bəni yalnız burakib da gedəcəksin, öyləmi?

Orxan. Nə olur? Başqa qadınlar nəsil, sən də öylə...

Olqa (*ətrafı*). Ah, duyğusuz!.. Dur, bən sənə şimdiki anlatırim.

Orxan. Pək düşünüyorsun, Olqa. Sənə bir şeymi oldu?

Olqa. Daha nə olacaq? Sən bəni düşünmürsün, sən bəni sevmiyorsun.

Orxan. Hayır! Aldanıyorsun. Səni sevməmək, gözəlliyə qarşı kor olmaq deməkdir. Ah, nazlı gövərcinim! Nə qadar xırçın və sinirli imişsin. Gəl! Gəl də şu mavi göyləri andıran cazibəli gözləri, şu al şəfəqləri utandıran füsunkar dodaqları öpəyim. *(Qolları arasına alıb öpmək istər. Olqa geri çəkilir.)*

Olqa. Hayır, istəməm.

Orxan. Niçin?

Olqa. Çünki gönül verdiyim bir qəlbə xəyanət etmiş olurum.

Orxan *(heyətlə)*. Gönül verdiyin bir qəlbəmi?

Olqa. *(kəskin)*. Əvət.

Orxan *(onun əlini yakalar, sarsılmış bir halda)*. Söylə, o nasil qəlb, o kimin qəlbə imiş?

Olqa. Hayır, söyləməm. *(Ətrafa.)* İstə bu söz onu qışqandırmaq üçün kafi...

Orxan *(qızgın)*. Söylə diyorum sana, o kim, bana qarşı çıxan o cəsarətli rəqib kimdir?

Olqa. Səndən daha böyük, səndən daha qəhrəman...

Orxan. Adını söylə!

Olqa. Xaqanlar xaqanı Topal Teymur...

Orxan *(həyəcanlı və qızgın)*. Olqa, Olqa!.. Moskovdakı halını nə чабуқ unutdun? Düşün ki, biz Moskovfı girdiyimiz zaman hər tərəf kinli, amansız bir atəş içində yanıyordu. Ordumuz qaçanları izlərkən bən qanatlarımı yalnız sənin üzərinə gərdim, yalnız səni ölümdən qurtardım, əvət. Sən o zaman məsum bir qızıcağızdın. Vəqini xoş keçirib də eyi tərbiyə alman için Teymur sarayına gətirdim. İstə sən böyüdükcə bənim arzularım da çiçəklənməyə başladı. Əfsus ki, bu gün bəslədiyim visal ümidləri yerinə, qarşıma acı bir ümitsizlik çıxıyor.

Olqa. O da səndən, sənin vəfasızlığından.

Orxan. Nasıl vəfasızlıq? Anlayamadım.

Olqa. Orxan, Orxan! Sən baş vəzirin qızı Elmasa uyduqca, o qışqanc və məğrur hərəmindən ayrılmadıqca, aramızdakı sevgidən bəhs etmək yersizdir.

Orxan. Niçin insaf etmiyorsun, o şimdi anadır. Bununla bərabər Elmas bizim sevgimizə əsla mane olamaz.

Olqa *(gülərək)*. Hayır, yanıma, əzizim. O pək dəhşətli qadın...

Orxan. Qadınların incə təbəssümləri, dəhşətlərindən daha güclüdür. *(Olqanın əlini yakalar.)* Şimdi bən ona mərhəmət ediyorum, fəzlə qışqancılıq edərsə, kəndisi zərər görür.

Olqa. Demək, bəni daha çox seviyorsun, öyləmi?

Orxan. Olqa, səni sevməməkmə olur? Unutma ki, Orxan sənin əsirindir.

Qaraquş *(Dəmirqaya ilə bərabər pərdə arasında görünür)*. Ah, xain!.. *(Dəmirqayaya.)* İstə gördünmü, get də Elmas xanıma xəbər ver.

Dəmirqaya. Gəl bəri, canım, nəmə lazım, bən qarışmam.

Çəkilirlər.

Orxan. Teymur sən səfərinə, Hindistana hücum edərkən Səmərqənd inzibatını gözetmək için bəni burada burakdı. Ehtimal ki, yenə qalırım, o zaman istədiyimiz gibi zövq və səfaya bəkarız.

Olqa *(ətrafa bəqar)*. İstə Topal gəliyor. Yarı akşam səni çinarlı bağçada havuz kenarında bəklərim.

Orxan. Yaxşı!.. *(Gedir.)*

Olqa *(yalnız)*. Hayr, Orxan bənimdir. Onu kimsəyə verməmə. *(Azacıq tərəddüd.)* Ah, fəqət Elmas, baş vəzirin qızı Elmas!.. O bəni pək düşündürüyor.

Əli alında moznun bir tövr ilə düşüncəyə dalar. Bu sırada Əmir Teymur gəlir. O, ortaboylu, qəvi bünyəli, yüksək alınlı, iri başlı, rəngi ağ, yüzü azacıq qanlı, omuzları geniş, parmaqları yuvarlaq, qılcaları uzun, əzəlatı qayət sağlam bir şəxsiyyətdir. Vücudunun düzgünlüyündən ayağındakı aqsalıq bir o qadar gözə çarpmıyor. Səsi güclü və gurultuludur. Asya üsulu geniş və açıq otokli ipək kaftan (çapan) büründüyü halda baş örtüsü keçədən yapılmış məxruti bir külahdan ibarətdir. Külahın toposində inci və sair mücev-hərat ilə süslənmiş uzunca bir yaqut püşkül bulunur.

Teymur. Yəne Moskov ərnəğanı, gözəl rus qızı nə düşünür?

Olqa *(məhzun təbəssümlə)*. Böylə möhtəşəm bir sarayda bənim nə düşüncəmə ola bilər?

Teymur. O halda yüzünü saran şu kədər bulutları nə demək? Bən solğun çiçəkləri hiç sevməmə. Daima yeni açmış güllər gibi, daima gül bənizli şəfəqlər gibi nəşəli olmanı istərim. Əvət, söylə-yəcəyin sözləri hər zamanı şətarətilə gülərək, nazlanaraq söylə!..

Olqa. Bənim şətarətim böyük xaqanın qəzəbinə səbəb olur deyə
əndişə ediyorum.

Teymur. Pəki, əndişə niçin?

Olqa. Çünki qəlbi hər b atəşilə alevlənən bir hökmdara qarşı
gülümsünmək cəsarəti həddim deyil...

Teymur. İştə pək yanlış düşüncə... Mühəribə hazırlığı Teymuru
qəzəbləndirməz, beləkiş bayram tədariki qadar xoşhal və məmnun
edər.

Olqa (*şux və cazibəli bir əda ilə*). Lütf ediniz əfəndim, iki aydır
ki, Səmərqənd şən və şatır bir hal keçiriyor. Zərəfşan çayının oynaq
dalğaları gönlülərə nəşə sərpıyor və xoşahəng ninnilərlə Bingül
dərsi şənliyini alqışlıyor. Fəqət nədənsə birdən-birə bu şənliklər
kəsildi. İştə onunçün azıq məraq etdim.

Teymur. Nasil, Bingül dərsi pək xoşmu?

Olqa. Ah, Bingül dərsi başqa bir aləm... Adətə rəya qadar
gözəl, cənnət qadar parlaqdır. Əvət, Bingül dərsindəki zövq və
sofa məclisləri, yeşil ovalar içində qurulmuş çadırlar, Ərəbistan və
İrana məxsus sırapərdələr görüldü şeylərdən deyil... Hələ Hindis-
tandan gəlmə canbaz və oyunçular, mizahçı və lətifəçilər, rəqqas və
rəqqasələr... Bir təqim cirit oyunları. Pəhləvanların gülüşməsi, yeşil-
qırmızı rənglərlə boyanmış fillərin oynadılması, hər dürlü xanəndə
və səzəndə, hər çeşit yarış və əyləncə gərçəkəndə insani sərxoş edi-
yor. Hələ bu şənliyə əmir və şahzadələrin hərəmləri və bütün türk-
tatar qızlarının iştirakı, hər tərəfdən gələn acnəbi səfirlərin belə
nəzərini cəlb ediyor. Və hər kəs böyük Teymuru dəbdəbə və ehti-
şamını seyr etdikcə heyrdən kəndini alamıyor.

Teymur. İştə məftunu olduğun şü mənzərələr, Səmərqənddəki
möhtəşəm saraylar və ali mədrəsələr, böyük məbədlər və abidələr
həp qalibiyyət əsərləri, həp fəth və zəfər tarixidir. (*Təbdili-tövr ilə*)
Bana bak, Olqa! Sən səyahətdən zövq alırmısın?

Olqa. Şübhəsiz, səyahət insanın gönlünü açan şeylərdən biridir.

Teymur. O halda səni kəndimlə bərabər götürəcəyim.

Olqa. Nəyəyə, mühəribə meydanınamı?

Teymur. Öylə ya! Görüləcək mənzərələrin ən gözəli hər b və
qalibiyyət səhnələridir.

Olqa. Əvət, Orxan da öylə söylüyor.

Teymur (*mənalı təbəssümlə*). Ya!? Orxan pək gözəl düşünüyor.
Demək, bənimlə bərabər gedərsin, deyilmi?

Olqa. Böyük xaqanın arzusuna itaət və hörmət ən böyük səa-
dətdir.

Teymur. Səndəki idrak və zəkadan pək məmnun oldum.
Hərəmxanəyə get, şimdiki hökumət adamları buraya gələcək.

Olqa təzim edib çıxar.

Teymur (*əl çalar. Qaraquş gəlir*). Qaraquş! Orxan nərdə?

Qaraquş. Dəmin buradaydı, Olqa ilə görüşüyüdü.

Teymur. Onu buraya çağır. Bir də Divan bəyi yaxud Akbuğa
gəlirsə xəbər ver... (*Gedər*.)

Qaraquş (*təzim ilə*). Baş üstünə... (*Çəkilmək istərəkən ətrafa
baqar*.) İştə Elmas gəliyor, şimdici qəlbinə bir qıvılcım atarım. (*Gələn
Elmas*.) Əfv edərsiniz, Orxan nərdə?

Elmas. Bən də sana sormaq istərim, dəmin burada imiş...

Qaraquş. Əvət, Olqa ilə bərabər idi, fəqət getdi.

Dilşad gəlir, duymazlar.

Elmas. Nə qonuşuyorlardı?

Qaraquş (*azıq sırtaraq*). Məlum a, eşq aləminə ağyarın qarış-
ması eyi bir şey deyil...

Elmas. Nasil eşq, nasil eşq?! (*Ətrafa*.) Ah, çıldıracağım...

Qaraquş. Hər halda Orxan sizin ərinizdir. Onu siz bəndən daha
eyi tanırsınız. Lakin bən yenə onda qüsür görmüyorum. Bütün qəbə-
hətlər qızda... Çünki Orxana dəli gibi sarılıyor.

Elmas (*ətrafa*). Ah, xain Orxan, dur, bən sana göstərirəm.

Qaraquş. O öylə bir bəla ki, beş gün sonra Əmiri də məftun
edər.

Dilşad. Nasil? Əmiri də mi?

Qaraquş (*şaşqın bir halda kakalar*). Hayır, xanım! Əmir...

Dilşad (*həyəcanlı və qızgın*). Qaraquş!

Qaraquş. Əfv edərsiniz...

Dilşad. Düşün ki, bəna Qəməreəddin qızı Dilşad dərler. (*Ətrafa*.)

Ah, sayğısız Olqa!..

Qaraquş. İştə Əmir gəliyor, bən Orxanı çağırımalıyım.

Dilşad. Get! (*Gedər*.) Elmas! Sən şimdiki Əmirə bir söz söyləmə.

Teymur (*gəlir, ayılırlar*). Dilşadı pək həyəcanlı görüyorum.

Dilşad. Hayır, həyəcana bir səbəb yok...

Teymur. Gözlərin daha başqa mənalər anlatıyır.
Dilşad. Ətraf qozalardan ixtiyar bir köylü gəlmiş, bana şikayət ediyordu. Pək sıqıldım da halım bir az dəyişdi.

Teymur. Əcəba köylünün şikayəti nə imiş?
Dilşad. Bu yılki buğday məhsulu az olmuş, hökumətə vergi verməmiş, onunçün qoza hakimi Mamay xan zavallını qırıbaqla döydürmüş.

Teymur (*heyvət və şiddətlə*). Nəsil, nəsil!? İxtiyar köylüyü qırıbaqla döydürmüş ha!.. Ah, qudurğan, şaşqın!.. O düşünmüyür ki, əhaliyi inciden bir hakim yavrusunu parçalayan bir heyvan qadar şüursuzdur. Zərər yok, yarı məsələ aydınlaşır, bu söz doğru çıcarsa, sayğısız hərifə ön şiddətli cəza verilir. (*Kaskin.*) Əvət, qırıbaqı qadar nüfuz və idarəsi olmayan bir hakim, hökumət namına ön çirkin və silinməz bir ləkədir.

Dilşad. Köylünün dediyinə görə, əkdiki yer təcrübədən çıkmamış bir səhra imiş, onunçün də eyicə məhsul alamamış.

Teymur. Zavallı Mamay xan, zavallı!.. Bən yarı onun kor gözlərini açarım. Görünüyür ki, o, məmləkət qanunlarını unutuyur.

Dilşad. Halbuki qanunca bir adam məhsulsuz bir səhrayı şənlətirir, ya bir köhriz çıxarırsa, yaxud yeni bir bağca salıb bir viranəyi abad edərsə, o şəxs birinci yıl büsbütün vergidən azad olur. İkinci yıl kəndi istəyilə bir şey verirsə verir, verməzsə məcbur deyil. Üçüncü yıl, yalnız üçüncü yıl qanuna müvafiq vergi verməlidir.

Teymur. Hayır, Mamay xan aldamıyor. O düşünmüyür ki, rəncbərlər sıkdıqda dövlət xəzinəsi boşalır, xəzinə boşalınca ordunun halı pozulur. Və şu pozuqluq da məmləkətin pərişanlığına səbəb olur. Hiç məraq etmə! Yarın, əvət, yarı haqq yerini bulur.

Dilşad. Əskik olmayın... (*Elmasa.*) Gedəlim. (*Getmək istərlər.*)

Teymur. Bana bak, Dilşad! Daha dur, sözüm bitmədi. Səni pək sarsılmış və həyəcanlı görürəm. Unutma ki, sən Teymur hələmişin. Söylə, açıq söylə, yüz-gözünü saran şu fırtınalı bulutlar nədən iləri gəlir?

Dilşad. Ah, şu aşıftə qız... Olqa!..

Teymur. Nə var, nə olmuş?

Dilşad. Zavallı Elmasa göz veriyor da, işıq vermiyor. Hər gün yeni bir sevgi, hər gün yeni bir tərənə. Bilməm ki, Orxandan nə istiyor?

Elmasa. Həttə, əvət həttə!.. (*Sözünü bitirəməz.*)

Dilşad. Ah, hər halda Olqa buradan dəf ediləli...

Teymur. Hiç sıklılma, Elmasa, səni üzən düşüncələr pək çabuk gedər. Sən Divan bəyi qızı və Orxan hələmişin. Bən onların hər ikisini sevirəm. Hələ səndəki vüqar, səndəki vüqar və özəmət!

Elmasa (*xəfif baş əyintisi*). Təşəkkür edirəm.

Qaraquş (*gəlir, ayılır*). Orxan əmri-hümayuna muntəzirdir.

Teymur. Gəlsin. (*Qadınlar.*) Siz çəkilin. (*Gedərlər.* Orxan *gəlir, ayılır.*) Orxan! Yaqın gəl... (*Əlini onun omuzuna qoyar.*) Sən həm qəhrəman bir cəngavərsin, həm də siyasəti pək gözəl bilirsin. Səni bir işə təyin etdim, yarı yola çıkmalısan.

Orxan. İtaət borcumdur.

Teymur. Osmanlı sultanı Yıldırım Bayazidə elçi göndərdik, hənuz ondan bir xəbər yok. Hər halda bizim Bursada, Yıldırım paytaxtında bir gözçümüz bulunmalı; sarayın iç və dış yüzünü öyrənib hər ay bizə xəbər verməli. Divan bəyi lazım gələndə vəzifəyi sənə söylər. Ordumuz bir həftə sonra Mısırdan Şam tərəflərinə hərəkət edəcəkdir. Sən də doğru Bursaya gedərsin. Orada kəndini bana düşmən göstərirsin, Yıldırıma məhəbbət bəslədiyin üçün buradan qovulduğunu söylərsin. Həttə bizimkilər də öylə bilməli... Çünki şəhərimizdə casus bulunur da tədbirimiz boşə çıxar.

Orxan. Yıldırım sözlərimə inanmazsa?

Teymur. Hiç məraq etmə, inanır; çünki o, pək məğrurdur. Məğrurlar işə həqiqəti görəməzlər. Deyirlər, o, gözəndə pək zəifdir, məğsərə qəlbi və düşüncəsi də kor imiş... (*Kaskin.*) Əsla düşünmə, get, yarı için hazırlan, Dəmirqaya da sən ilə bərabər bulunsun.

Orxan. Lakin o, pək sadə adam... İşlərimə əngəl olur deyər ehtiyat ediyorum.

Teymur. Ehtiyat lazım deyil. O, təcrübədən çıkmış sadiq bir əsgərdir. Haydi, oğlum! Vəzifə və cidiyyətl!

Orxan. Böyük xaqanın əmri hər şeydən yüksəkdir. (*Əyilir, çıxar.*)

Qaraquş (*gəlir, ayılır*). Divan bəyi, şair Kirmani, sərdar Akbuğa hüzurə izn istiyorlar.

Teymur. Buyursunlar. (*Qaraquş gəldiyi tərəfə ehtiramkar bir işarət edər. Hər üçü gəlir, ayılırlar. Teymur nəvazişkar bir tövr ilə.*) Divan bəyinin əhvalı?

Divan bəyi. Təşəkkür edirəm.

Teymur. Şair Kirmani nəsil?

Şair. Əskik olmayın.

Teymur. Ordumuzun qəhrəman sərdarı Akbuğa nə halda?

Akbuğa. Akbuğa hər an yılmaz ordu ilə bərabər sarsılmaz xaqanın ömrini bəklər.

Teymur. Pək gözəl, oturun. (*Otururlar.*) Aylarca Bingül dəresində böyük şənliklər yapıdıq, epeyce zövq və səfəyə daldıq, bir qadar da müharibə şənliyi yapsaq eyi olmazmı?

Ağbuğa. Bəncə müharibə meydanı düşün dərnəklərindən, eysünuş məclislərindən daha xoş, daha ruşaşınadır.

Teymur. Buna sən nə dersin, şair? Bu gün gözümə pək nəşəli görünürsün.

Şair (*laübalı və yarımşərxos bir qəhqəhəylə*). Şənlik... o da şənlik, bu da şənlik... Qavğa... o da qavğa, bu da qavğa... Yalnız, əvət yalnız arada bir fərq var ki, siz cəngavərlər insan qanına hərissiniz, biz şairlər gülgün şərab... Onda vəhşət və dəhşət var, bunda zövq və şərət. Sizin hər bənzərləriniz yurəkləri qoparıq, insanları parçalatır, anaları ağlatır. Şairlərin eys-nuş tərənləri isə kinləri, kədərləri öldürür. Yüzləri, gönülləri güldürür. Siz insan qafalarını qırarkən, biz də o qafalardan yapıma qədəhləri bir-birinə vururuq. Siz hər və dəhşət qalibi, biz eşq və məhəbbət məğlubu. Fəqət bizim şu məğlubiyyətimiz o qalibiyyətdən daha üstündür.

Teymur. Bəxtiyar şair! Səni səmxiş edən tatlı xəyal, yalnız xoş bir təsəllidir. Bununla bərabər sən pək böyüksən, əvət, sənənin kimi dəyərlə simaların qədr və qiyməti anlaşılsaydı, bənim kimi topallar soldaki sıfır qadar mənasız qalırdı. Sif yarasaqlar ölkəsində, korlar məmləkətində parlayan bir günəşsiniz. Əfsus ki, insan adını daşıyan məmləkətdən qalayan bir günəşsiz. Əvət sevgili şair! İnsanlar yıqamaq üçün yalnız Teymur qılıcı lazımdır... Əvət sevgili şair! İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar. (*Ağbuğaya.*) Demək, ordu tamamilə hər bə hazır, öyləmi?

Ağbuğa. Əvət, həpsi bir fərd kimi ömrə muntəzirdir.

Teymur. İştə kafi...

Şair. Şimdi nəyə, əcəba?

Teymur. Mısır və Şam üzünə.

Şair. Fəqət bu siyasəti əsla düşünməyiorum.

Teymur. Sən "Teymurnamə" müəllifi ikən bənim siyasətimə yabançı görünmək tuhaf deyilmi ya? (*Həyəcanlı.*) Ah, Savə!.. Fazil Şeyx Savənin qatli nə çabuk unutuldu. Bən onu Ərəbistanə elçi gön-

dərdim. Mısır hökmdarı alçaqcasına öldürdü. Əcəba elçi də öldürülmü? Hayır, hayır, Şeyx Savənin qanı yerdə qalmaz.

Şair. Fəqət azıq istirahət də lazımdır. (*Teymurun taxtı önünə sarılmış qaplan dərisini göstərir.*) İştə Hindistanda Qanq nəhri kənarında avladığın qaplanların dərisi hənzur qurumamış, Sultan Mahmud ölkəsində akıtdığın qanların izi hənzur topraqdan silinməmiş...

Teymur. Bən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir Allah bələsiyim. Tökdiyüm qanlar da yalnız haqq və ədalət naminədir.

Şair. Açıq söyləmək lazımdır gəlirsə, bən qan tökülməkdə hiç bir haqq və ədalət görməyiorum.

Teymur (*məğrur təbəssümlə*). Əvət haqlısın, çünki... şairsin.

Ağbuğa. Şairlər də mənəvi həkimlərdir. Qan akıtmaqdan ədalətə yara bağlamağı daha xoş görürlər.

Teymur. Bakalım Divan bəyi nə deyir?

Divan bəyi. Bana qalır əvət və şər ikizdir. Məhəbbət ədalət bir-birinə bağlıdır. Lüzumundan fəzlə məhəbbət nifrət doğurduğu kimi, həddən aşırıq qan tökülməkdə də bir fəzailət yok.

Teymur. Divan bəyi daha başqa düşünür, o daha etidalcı. Fəqət unutmamalı ki, hər səciyyə və şəxsiyyət bir qanun deməkdir. İştə bu gün şəxsiyyətim bənə nə əmr edərsə, onu yapmaqdan çəkinmə. Bununla bərabər bən şimdiki qadar qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər həp nədəmət və fəlakət doğurur. Bən daima həkim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlar ilə müşavirə etdim. Yalnız hər bə mübarizəyi deyil, sülh mənafeyini də düşündüm. Əvət, bən şu nihayətsiz ölkələri gah tədbir və siyasətlə, gah sülh və məhəbbətlə, gah təhdid və şiddətlə, gah əfv və mülayimətlə idarə etmək istədim. Bən hər işdə səbat və istiqamətli sevdəyim kimi, həzm və ehtiyatdan da xoşlanıram, lazımdır gəlirsə, bəzən düşmanlarım qarşı səbr və təhəmmül göstərirəm, bəzən də qafil və cahil görünməkdən zövq alıram.

Divan bəyi. Bakalım, şura nə qərarə gəlir.

Teymur. Əminim ki, Ərəbistan səfərinə kimse etiraz etməz. Çünki Bingül dərəsində dövlət kişilərindən pək çoxunu dinlədim. Hər kəs bənim fikrimə iştirak ediyor. Bu xüsusa tərəddüd göstərən varsa, o da yalnız şair Kirmani ilə sənəsin. Şübhəsiz ki, iki gün sonra siz də əksəriyyətə tabe olursunuz.

Qaraquş (*gəlir, ayılır*). Sobutay hüzura izin istiyor.

Teymur. Hanki Sobutay?

Qaraquş (*Ağbuğağa işarətlə*). Böyük sordarı küçük qardaşı, Yıldırım Bayazıda göndərilən elçi...

Teymur. Gəlsin, bakalım nə cavab gətirmiş. (*Qaraquş kənara işarət edər. Sobutay gəlir, əylir.*) Xoş gəldin, oğlum, nasilsin?

Sobutay. Böyük xaqanın kölgəsi əskik olmasın.

Teymur. Osmanlı sultanından nə xəbər?

Sobutay. İştə göndərdiyi cavab... (*Məktubu təqdim edər.*)

Teymur (*məktubu Divan bəyiyə verir, elçiyə*). Məktubu Divan bəyi okur, söylə, bakalım qəhrəman Sobutay! Sən nə gördün, sən nə eşitdin?

Sobutay. Yıldırım daima eys-ışrət düşkün... Götdürdüyüm məktuba qarşı acı qəhqəhələrlə güldü; həm də son dərəcə saymazlıq, soğuqluq göstərdi.

Teymur. Demək, bənim düşmanım Qaraqoyunlu əmiri Qara Yusifi yenə himayə etmək istiyor, öyləmi?

Sobutay. Yalnız Qara Yusifi himayə etmiyor, hətta Bağdad Sultani Əhməd Cəlayiri də ittihadə cəlb etmiş, həm də bizim əley-himizə...

Teymur (*acı qəhqəhəylə*). Demək, düşmanlarımız ilə itilaf yapıyor, bizi hiçə saymaq istiyor, öyləmi? (*Başını məktubdan qaldıran Divan bəyiyə.*) Peki nə yazıyor?

Divan bəyi. Təkrarə nə hacət?! İştə Sobutayın söylədiyi gibi: saymazlıq və soğuqluq... Başqa laf yok.

Teymur (*kinli*). Saymazlıq və soğuqluq... Nə gülünc həqarət! (*Hiddətlə yerindən kalkar.*) Ah, saymazlıq və soğuqluq... Nə böyük cəsarət!.. Bən ondan qardaşca məhəbbət bəklərkən iştə aldığım cavab! Qara Yusifi Əhməd Cəlayir bəni gözəl tanıyordlar, fəqət Yıldırım!.. Yıldırım isə şərəb düşkün... Zərəf yok, o da ayıldıqdan sonra tanır. Bən İrana ayaq basdım, ən böyük cəngavərlər qarşımda duramayıb Mazandaran qaqqalları gibi ormanlara qaçdılar. Moskofa hücum etdim, rus knyazları korkudan şimal ayıları gibi ürksüüb dağılmağa başladılar. Hindistana yürüdüm. Sultan Mahmud ordusu Qanq nəhri kənarındakı qaplanlar gibi oklarıma şikar olub diz çökdülər. Əvət bir gün gəlir ki, məğrur Yıldırım da paytaxtı Bursada Topal Teymuru qarşılar və o zaman... iştə o zaman sərxoşluğun nəticəsini və bənim kim olduğumu haqqilə anlar.

Gözəl bir köşk... Ortada fəvvarəli bir havuz, havuz kənarında Kışmır və İsfahan soccadoları ipək döşəklər, qədifo (maxmor) yastıqlar və bəlişlər, masa və sandaliyolar... Bağca başdan-başa dürlü çiçəklərlə bəzənmiş, ta uzaqlarda sıra ilə ulu çinar ağacları nəzərləri oğsar. Kənardan eşidilən həzin bir kamança səsi ruhlara nəşə səpər. Bir tərəfdə şərəblə dolu şirahi və bir qədər, soyulmuş və soyulmamış alma və şaftalı, digər tərəfdə qələm, dəvət, bir təqim doftor və kitablar bulunur. Şair Kirmani yastığa yaslanaraq yazı ilə moşğul görünür. Olqa olımda böyük bir gül domoti gəlir. Arka tərəfdən qədoh içərisinə bir gül bırıkib geri çəkilir.

Şair (*başını qaldırır, dolu qədəhi alıb içmək istərkən heyratla*). Əcəba bu gül neredən? (*Ətrafa bakar, Olqayı görünə qələmi bırakır.*) Ah, nə böyük səadət!.. (*Ahəngi-məxsus ilə.*) Badə, gül, bir də gül bənizli mələk!.. (*Yerindən kalkıb sandaliyaya oturur.*)

Olqa. Sizi rahatsız etdim, deyilmi?

Şair. Biləkiş, şairləri rahatsız və müztərib edən bir şey varsa, o da gözəllərdən uzaq bulunmaqdır.

Olqa (*əlindəki dəməti təqdim ilə*). İştə şu gülləri yalnız şair için topladım.

Şair (*alır*). O halda şair son dərəcə bəxtiyardır. (*Olqaya işarətlə.*) Müsəidənizlə şu qədəhi təbiətin ən canlı şəri şərəfinə içmək istərim. (*İçər.*)

Olqa. Nuş olsun! Şu dəftərlər nə? Yoksa yeni bir ilhamı var?

Şair. Hayır, "Teymurnamə" yazıyorum.

Olqa. Pək gözəl. Böyük xaqanın tarixini yazmaq şərəfi hər kəsə nəşib olmaz.

Şair. Halbuki, eşq və gözəllik tarixi yazan şairlər daha yüksəkdir.

Olqa (*gedəcək olur*). Müsəidənizlə...

Şair. Gediymusunuz?

Olqa. Əvət.

Şair. Nədənə bu gün sizi pək düşüncəli görüyürəm. Səbəbini sora bilərmiyim?

Olqa. Səbəbi böyük bir haqsızlıq.

Şair. Nasil haqsızlıq?

Olqa. Allah eşqinə, söyləyin, Orxan gerçəkdenmi Yıldırım mühibbi? Sizcə o, Teymura xəyanət edərmisi?

Şair. Hiç ümid etməm.

Ol qə. İştə Orxanın xəyanəti hər ağızda söylənir. Ah, nə qadar böyük bir iftira, nə qadar fəna yanlış... Aman, əfəndim, Teymur sizə qarşı böyük hörmət bəslər. Lütfn Orxanı müdafiə ediniz.

Şair. Hiç tələş etməyin, ölimdən gəldiyi qadar çalışırım.

Ol qə. Əskik olmayınız. (*Xəfif baş əyintisi ilə çəkilir.*)

Şair. İzzət və şərəflə... (*Ətraf.*) Bəxtiyar Orxan! Səadət pərisi üzərində qanat çalıyor da əsla xəbəri yok. (*Qədəhi şərəblə doldurur.*)
Bu sırada Teymurla Divan bəyi gəlir.

Teymur. Yənəmi şərab, möhtərəm şair? Yənəmi şərab?

Şair. Böyük cihangirin qanlı müharibələri ancaq qanlı şərabla yazıla bilər.

Teymur. Kinayəmi, yənə kinayəmi? Əylənmək istədiyən cihangirin qəzəbi səni korkutmuyormu?

Şair (*laübalı və tatlı təbəssümlə*). Hökmdarların hiddət və qəzəbi böyük bir məmləkəti alt-üst edir, fəqət kiçük bir şairi korkutamaz. Əvət, bən yalnız gözəllərin itab və sərzənlərindən müəssir oluram. Bəncə işvəkar bir qasın çatılması, parlaq bir qılıcın çəkilməsindən daha mənalı, daha kəskin.

Teymur. Sən çox içiyorsun, halbuki məmləkət qanunu və türk adəti bunu şiddətlə mən edir.

Şair. Şairlər isə, adət və qanun çərçivəsini qırıb parçalamaqdan daha çox zövq alırlar.

Teymur (*məmnun qəhqəhəylə*). İştə səni bana sevdiren də şirindən xislət, şü qürur və özəmətdir.

Divan bəyi. Şair Kirmani böyük ruhsinasdır. O, pək gözəl biliyor ki, Teymur hökumətləri yıkar, məmləkətləri yakar; ən məğrur hökmdarları əzər, ən sücaətli qəhrəmanları qəhr edir, fəqət dəyərli şair və ədiblərə, alim və fəzil şəxslərə qarşı da o nisbətə hörmət və məhəbbət bəslər. İştə Samərqəndin evləri, misafirxanələri deyil, şəhər ətrafındakı köşklər və bağçalar belə uzaqdan gələn fən və sənəyyi-nəfisə ərəbəsinə kafi gəlmiyor. Yalnız Şərqi dövlətləri deyil, hətta Qərbi hökumətləri də elçi və ticarət nümayəndələri göndər-məkdən geri durmuyorlar.

Teymur. Tüccar və sənətkarlara daha çox sühulət və hörmət göstərməli. Çünki cihan, ancaq ticarət və sənəat sayəsində rifah bulur.

Divan bəyi. Əvət dün İspaniya səfiri də bu nöqtəni qeyd ediyordu və böyük xaqanın fəzilət və məharətlərini saydıqca dili ağzına sığmıyordu.

Teymur. Avropalıların dilləri başqa, yürekləri daha əlaqədər. Hər halda məmləkətimiz ərsənlər yurdu, qurtallar yuvası olaraq qal-mamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq mərifət və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət, qoy düşmənlərimiz görsünlər ki, türk evladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşatmaqda da zövq alır. Yalnız yakıb-yıkmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir. Bununla bərabər işlədiklərimiz heç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru bir addım, gələcək üçün bir başlanğıc-dır. Bizim başladığımızı gələcək nəsillər ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər üçün birar nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İştə bu təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək... ancaq yeni nəsillər, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir.

Divan bəyi (*yazılan dəftərə bəkarəq*). Əcəba şair imdi hanki vəqəni qələmə alıyır?

Şair. İştə son səfərlər... Türkünstan ordusunun Kişmir səhrasın-dakı müvəffəqiyyətləri və sarsılmaz xaqanın Hindistanı fəth etməsi...

Teymur. Ümidvaram, bu gün-yarın Mısır və Şam zəfərlərimiz də yazdığın tarixin ilavələri sırasına keçər. Məğrur Yıldırım inadında davam edərsə, o da tariximizə yeni bir fəsil artırmış olur.

Divan bəyi. Fəqət bən biləkis, Yıldırım məsələsinə əsla tərəf-dar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birer qütbü-sünüz. Şu iki qütb bir-birilə cərpışsın, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və bu nifaqdan istifadə edərek ətrafı saran əcnəbi döv-lətlər türk dünyasına saldıрмаğa fürsət bulur. Bir də ordumuz bütün cihanı saracaq deyil a... Alınan ölkələri haqq ilə idarə etsək, daha böyük müvəffəqiyyətdir.

Teymur (*məğrur qəhqəhəylə*). Allah bir olduğu gibi, padşah da bir olmalı, şən və şöhrət izləyən bir hökmdar qarşısında cihan... nədir?

Elmas (*müxtəlif addımlarla gəlir*). Böyük xaqan! Sənə şikayət-im var.

Teymur. Kimdən?

Elmas. Ədalətdən dəm vuran Teymurdan.

Teymur. Niçin, yavrum, Teymur bir xətamı işləmiş?

Elmas. Əvət! Teymurun xətası kendisi qədər böyükdür.

Teymur. Nə imiş əcəba?

Elmas. Sən qəhrəman bir mücahidi məhv ediyorsun.

Divan bəyi (*Elmanın qolundan tutaraq*). Şaşırdınmı, qızım, nə söylüyorsun?

Teymur. Söylə, Elmas, hiç çəkinmə, o qəhrəman kimdir?
Elmas. Bəni söylətməmi istiyorsunuz? Əcəba, Orxan nə yapmış ki, Səmərqənddən sürgün ediliyor.

Teymur. O asilmalıydı, yalnız sənin ərin olduğu için sürgünə qərar verildi.

Elmas (*həyəcanlı*). Niçin, ah, niçin?

Teymur. Çünki hökumətə xaindir. Yıldırma qarşı məhəbbət bəsləyormuş...

Elmas. Yalan, iftira!..

Divan bəyi. Elmas!

Teymur (*Elmasa*). Bən qürur və cəsarəti pək sevərim, hər halda hörmətə layiqsin.

Elmas. Hayır, bən hiç bir nəvəziş istəməm. Yalnız ədalət istərim, ədalət!

Şair (*acı təbəssümlə, ətrafa*). Məsum bir maral yirtici qaplandan ədalət umuyor. (*Teymura*.) Əfəndim, Elmas bəyimə mərhəmət ediniz. Orxan xain olamaz.

Teymur. Siyasət başqa, mərhəmət daha başqa bir şeydir. Siyasətdə mərhəmət yok! Əvət, Orxan sürgün edilməli.

Elmas. Ya bən! Ya qucağımdakı yavrucuğaz nə olur? Ah, qəlbiniz daşdanmı yapılmış?

Divan bəyi (*qolundan tutaraq*). Qızım, sus!

Teymur (*kəskin*). Orxan asilmalıdır.

Elmas (*çılğınca*). O halda bəni də asdır, bəni də... (*Bihal olucasına Divan bəyiə sarılır.*) Ah, babacığım!..

Divan bəyi. Üzülmə, yavrum, Əmir əfv edər.

Dilşad (*gəlir. Mənzərəyi görünə, heyratla*). Elmas! Bu nə hal?

Ah, səni pək müzərib görüyürəm.

Elmas (*məyus*). Hayır, hiç bir şey yok...

Teymur. Dilşad! Elmas təsəlliyyə möhtacdır.

Elmas. Təsəllilərin ən gözəli ölümdür.

Qaraquş sürətlə gəlir, öyilir.

Teymur. Nə xəbər?

Qaraquş. Sərdar Ağbuğa orduya rəsm-keçid yapıdırıyor. Bütün əyan, əşraf hazır. Əcnəbi elçi və nümayəndələri də təşrifinizə mün-təzirdir.

Teymur (*Divan bəyi ilə şair Kirmaniyə*). Əvət, gedəlim, bəş dəqiqə bulunsaq, kafi.

Şair. Qaraquş! Bunları topla, kütübxanəmə götür.

Qaraquş kitab və dəftərləri toplar, onları izlər.

Dilşad. Elmas! Çocuqmu oldun, niçin kəndini üzüyörsün?

Elmas. Ah, Orxan məhv oluyor, ona xain deniliyor...

Dilşad. Hayır, o xain deyil. Ona hiç bir şey olmaz. Burada yalnız bir anlaşılmaz bir səbəb var.

Elmas. İştə bu anlaşılmaz səbəblər bəni qəhr ediyor.

Dilşad. İnan, burada bir sirr var. Bən Teymuru eyi tanıyıyorum, o böylə qaranlıq bilməcələrdən pək xoşlanıyor. Sən Orxandan əmin ol və əsla düşünmə!..

Elmas (*ona sarılaraq*). Ah, nəcib ruhlu Dilşad! Bən yalnız sana inanıyörüm.

Bu sırada "Yaşasın Teymur! Yaşasın Teymur!" deyə Teymur uzaqlaşdığı tərəfdən gurultu və alqış sədaları eşidilir.

Olqa qarşısındakı evdən çıxar. Dilşada doğru gəlir.

Elmas (*onu görünə sarsılır, sinirli bir tövr ilə*). İştə!.. İştə bütün fəlakətlərə səbəb şu aşiftə prenses, şu xain əfəndir.

Dilşad. Elmas! Onu bırak.

Elmas. Rica edərim bəni qınama. Ah, keçən gün Qaraquşun söylədiklərini unutdummu? (*Olqaya yaxlaşıp, çılğınca*.) Bana bak, Olqa! Sən bizdən nə istiyörsün? Artıq yetişir, dəf ol! Türküstan ovalarında, Səmərqənd bağçalarında yabancılara yer yok... Eşidiyörmüsün? (*Daha kinli*.) Ah, bən bu sayğısız fitnəyi kəndi əlimlə boğmaq istiyörüm. (*Boğazına sarılmaq istər*.)

Dilşad (*mane olur*). Elmas, düşün ki, bu hal Əmirin sönməmiş qəzəbini daha ziyadə alevləndirir.

Elmas. Alevləndirsən, kimsədən korkum yok...

Olqa. Rica edərim, Elmas, bəni təhqir etmə! Bən də sənin gibi əsil bir ailəyə mənsubim. Həm də buraya kəndi ixtiyarım ilə gəlmədim, sevgili ərin gətirdi. Bu sözləri bana söyləməkdənsə ona və Əmir Teymura söylə.

Elmas. Ah, sən getdikcə şımarıyorsun. (*Sinirli və qızgın*.) Hayır, bən kimsəyə söz söyləməm. Sən Teymurun da, Orxanın da əqlini çalmışsın. Bən sana kəndim coza verirəm, kəndim... Bana bak, ya

ana yurduna getməlisin, ya məzaristanə... Eşitdinmi? Ah, sərsəri məxluq!

Dilşad. Elmas! Artıq yetişir, gedəlim. (*Qolundan tutub götürür.*)

Olqa (*yalnız*). Gəderim, əvət gəderim, fəqət yürəyində sağalmaz bir yara açılıb da öylə gəderim.

Sinirli adamlarla köşə doğru yürür. Bu sırada Orxan qarşısına çıxar.

Orxan. Olqa!

Olqa. Ah!

Orxan. Nə oldun, səni korkutdummu?

Olqa. Hayır, korkutmadın. Sən bəni öldürdün, bəni məhv etdin...

Orxan. Olqa! Nə demək istəyirsən?

Olqa. Ah, Elmas bəni rüsvay etdi, o bəni rəzil etdi.

Orxan. Fəqət niçin?

Olqa. Səni sevdiyim üçün...

Dilşad ağaclar arasında görünür, dinlər.

Orxan. Olqa! Bən şimdi Səmərqəndi tərək ediyorum. İstərsən hazırlan, bərabər gədəlim.

Olqa. Hayır, istəməm.

Orxan. Niçin?

Olqa. Çünki sən də məhv olursun, bən də...

Orxan. Teymurdanmı ehtiyat edirsən.

Olqa. Ah, əvət.

Orxan. Tələs istəməz, sən bəni dinlə; Gürcüstandan gətirdiyim ağ əlbisəyi geyərsin, kim görürsə, erkək zənn edə. Daha durma. Şimdi gəlirim, bərabər çıxarız.

Dilşad (*ətrafa*). İstə ən gözəl fürsət! (*Çəkilir.*)

Olqa (*mütərəddid*). Ah, Teymurun qəzəbi bəni pək korkutuyor.

Yenə konardan gurlu və alqış sədaləri eşidilir.

Orxan. Hiç mərağ etmə, qıyafətini dəyişdir də, ötesi qolay...

Dəmirqaya (*gəlir*). Əmir təşrif ediyor.

Orxan (*Olqanın qulağına*). Daha durma, çabuk ol.

Olqa (*müxtərib*). Ah, Orxan!

Orxan. Haydi, çəkiliş... Bökliyorum. (*Olqa çəkilir. Dəmirqayaya.*)
Dəmirqaya! Yol hazırlığı nəsil?

Dəmirqaya (*alınının tərəfini silərək*). Hər şey yolunda... Bu saat çıka bilərsiz.

Orxan. Gündüz pək sıcaq. Bəncə mehtablı gecədə səfər etmək daha xoş. Çünki hava bir qədər sərinləmiş olur.

Dəmirqaya. Nəsil istərsən, öylə yaparız.

Orxan (*yola bakar*). Haydi, sən azıq könəmə dur.

Dəmirqaya. "Dur" dərsin dururum, nəmə lazım... (*Çəkilir.*)

Teymurla Divan bəyi gəlir.

Teymur. Oğlum, sən buradamısan, işlər nə halda?

Orxan (*təzim ilə*). Bir az sonra çıxmaq istiyorum.

Teymur. Sakın xəbərlər gecikməsin. Para lazım olduqca bildir və Yıldırım ölkəsinin hər tərəfində casuslar bulundur. Haydi, eyi yol, uğurlar olsun!

Orxan. Hər xüsusda əmin olunuz. (*Təzim ilə çəkilir.*)

Divan bəyi. Sağlıqla, oğlum, Elmas üçün mərağ etmə!

Teymur (*Divan bəyiə*). Yıldırıma bir məktub daha yaz, yarın Sobutay götürsün. Fəqət onun məktubu nə qədər qaba isə, bizimki də bir o qədər nəzakətli olsun.

Divan bəyi. Bən də öylə düşünüyorum. (*Yola bakar.*) İstə Sobutay kəndisi də gəliyor.

Şair Kirmani, Ağbuğa və Sobutay gəlir, oylirlər.

Teymur. Qəhrəman Sobutay! Yarın bir məktub daha götürməlisin. Qoy Yıldırım anlasın ki, biz hər şeydən əvvəl barışıq və məhəbbət tərəfdarıyıq.

Sobutay. Hayır, o pək məğrur, pək inadçı adam.

Teymur. Bizim borcumuz itməmi həccətdir. İnad edərsə, kəndisi zərər görür. Şimdi get, hazırlan, yarın həm məktubu, həm də lazım gələnlər Divan bəyindən alırsın.

Sobutay (*təzim ilə*). İtaət, xaqanıml! (*Gədar.*)

Teymur (*Ağbuğaya*). Cəsur Ağbuğa! Ordudan pək məmnun oldum. Biz də bir qəç gün sonra Mısıra doğru hərəkətə başlarız. Oğullarımızdan Pir Məhəmməd Mirzə Hindistanı, Şahrux Mirzə Xarəzm və Türküstanı, Miranşah isə Azərbaycan və Gürcüstanı idarə edir. Digər sərdarlar da hökumətimizə tabe olan başqa ölkələrə bakar.

Sandaliyyəyə oturlar.

Qaraquş (*gəlir, əylir*). Azərbaycanndan, oğlunuz Miranşahdan
Divan bəyiyyə məktub.

Teymur. Pəki, kəndisinə ver.

Məktubu verir, çıxar. Divan bəyi açar okur.

Ağbuğa (*şairə*). Bu məktubda bir sirr var.

Şair. Şübhəsiz.

Teymur (*ətrafa*). Hayır, bu məktub uğurlu bir şeyə bənzəmiyor.

Kim bilir, yenə nə uyğunsuzluq var.

Divan bəyi. Məktubun mənalını öz etməyə müsaidlə buyururlarmı?

Teymur. Söylə!

Divan bəyi. Yenə isyan!.. Yenə azərbaycanlılar oğlunuz Miranşaha qarşı isyan etmişlər.

Teymur. Səbəb?!

Divan bəyi. Səbəb Miranşahın gevşəkliyi... idarəsizliyi.

Teymur (*qızgınca*). Ah, Miranşah, Miranşah! Əvət, onda azıq tədbir və siyasət bulunsaydı, kimsə izindən çıkmazdı. Orasını idarə edəcək sağlam və düşüncəli bir baş lazım. Heyhat ki, Miranşah gibi şaşqınlar o düşüncədən pək uzaqdırlar.

Şair. Azərbaycan eşsiz bir cənnət bucağı, tükənməz bir sərvət ocağıdır. Lakin əfsus, binlərcə əfsus ki, Miranşahlar oynucağıdır.

Divan bəyi. Bəncə Azərbaycan xalqı yabancılara kölgə olmaqdan pək zövq alır və xarici təsirə daha çabuk qapılırlar.

Teymur. Pəki, burada xarici təsir nə ola bilər?

Divan bəyi. Bir təqim qara qüvvələr...

Teymur. Məsələ, nə gibi?

Divan bəyi. Qaraqoyunlu ömiri Qara Yusif gibi...

Teymur. Nədən bəlli?

Divan bəyi. Məktubda örtülü işarətlər var. Ətrafdan gələn bəzi casuslar orada Teymur nüfuzunu qırmağa çalışıyor və xalqı Yıldırım dostu Qara Yusif tərəfinə çəkmək istiyormuş. Hətta bu da kafi deyilmiş gibi Qara Yusif çetələri Türkünistan ilə Ərəbistan arasındakı karvanların gediş-gəlişinə və ticarət işinə əngəllər çıxarırmış...

Teymur hiddətlə yerindən kalkır, yanındakılar da ona tabe olur.

Teymur. Ah, öyləmi, öyləmi!? Hiç zərər yok, biz səfər üstündəyiz. Er-gec həpsinin halı sorulur, hər kəs kəndi ağzınlığına görə

cəza bulur. Hayır, Qara Yusifdə bir tilki qadar cəsarət yok. Şübhəsiz ki, o həp Yıldırım güvəndiyi için şu fitnələri qaldırıyor. (*Divan bəyiyə*.) İkinci məktubu gecikdirmə. Hər halda Yıldırım onu bizə təslim etməli. (*Qızgınca*.) Ah, Yıldırım! Yıldırım! Bən səninlə xoş keçinmək istərkən, sən çaqqalları, tilkiləri bənim üzərimə şumar-tıyorsun. Yok, bən hər sərəsəriyə qarşı öyləncə olamam. Qara Yusif təslim edilməlidir, təslim! Yoksa ikinci məktubunda da saymazlıq və soğukluk göstərsən, o halda Yıldırımın kəndisilə hesablaşmalıyım. (*Bir-iki addım yürür, təkrar dönər: kəskin və ataşlı*.) Əvət, Topal Teymur saymayanlar, kəndi əllərilə kəndilərinə məzar qazmış olurlar. (*Gedir, onunla bərabər səhnədəkilər də çəkilir. Havanın işığı bir qadar azalır.*)

Dilşad (*Elmasla bərabər gəlir. Onun omuzunu okşayaraq*). Elmas! Sən uslu və düşüncəli bir qadınsın. Fəqət pək gənc, pək sinirliyin. İnan ki, çox sürməz yenə Orxan Bingül dərəsində zəvqi səfa məclislərində görürsən.

Elmas. Ah, bu gediş nə içinmiş? Yalnız onu bilseydim.

Dilşad. Hayır, sən onu hiç bilmə! Hökumət sirrini bilənlər, yaxud bilib də açanlar Teymurun qəzəbindən əsla qurtulamazlar.

Elmas. Orxan ləkələnməsən də, bən hər şeyə razıyım.

Dilşad. Hiç mərağ etmə, sən Orxanı bəndən istə!

Elmas (*ona sarılaraq*). Ah, nə qadar alicənab və böyük ruhlusunuz.

Orxan (*gəlir. Dilşada qarşı əylir*). Manəmi oldum?

Dilşad. Hayır.

Orxan. Elmas! Ümid edərim ki, bənim şu səfərimdən sıkılmaz-sın... Orxan xain deyil.

Elmas. Hayır, artıq sıkılmam. Nəcib Dilşadın iki sözü bənim iztirablarımı susdurdu.

Orxan (*Dilşada işarətlə, ehtiramkar*). O, daima pərəstişə layiq bir fəzilət heykəlidir.

Dilşad. Elmas da, sən də bənim gözümə qardaş qadar əziz-siniz.

Hər ikisi (*əylir*). Təşəkkür edirik.

Dilşad. Sakın, çox gecikmə. (*Mənalı təbəssümlə*.) Həm də sən-dən bir şey istəriz.

Orxan. Nə arzu buyurulur?

Dilşad. Elmas yalnızdır. Gönlünü ona bırakıb da öylə getməlisin.

Orxan. Onun əksini düşünsəniz, Orxanı təhqir etmiş olursunuz.
Dilşad (ətrafı). Nə yıldızlı yalan. (Orxana.) Bakalım, təcrübə
həqiqətlərin həqiqətidir.

Orxan. Hər halda vücud ayrılığı gönül ayrılığı demək deyildir.
Artıq bana müsaidə...

Dilşad. Yalnız Elmas içinmi gəldin, minimini oğlunu görmə-
yəcəkmisin?

Orxan. Hiç onsuz olurmu? Buyurun gədəlim.

Dilşad. Gerçəkdən pək sevimli çocuq. Bənım də görəcəyim
gəldi.

Gedərlər. Gün batır, ay işığı ətrafı sarmağa başlar.

Dəmirqaya (gəlir; onların uzaqlaşdığını görüncə). Yahu, şu
Orxan da hiç yol adamı deyil, sanki Elması hiç görməmiş. (Dışarı
çıkıb da təkrar içəri girən Olqayı görür, heyratla.) O kim? Nə gözəl
də geyinmiş. Sanki gürcü knyazıdır, kim bilir, bəlkə Gürcüstandan
Teymura yeni misafir gəlmiş. Nəmə lazım, kim olursa-olsun, bən
qarışmam.

Orxan (çabuk geri dönər). Dəmirqaya!

Dəmirqaya. Buyur.

Orxan. Burada erkək qıyafətində bir dəliqanlı görmədinmi?

Dəmirqaya. Əcayib şey! Dəliqanlı qadın qıyafətində olmaz a!..

Təbii erkək qıyafətində olur.

Orxan. Nə işə şaşırdım. Gürcü qıyafətli bir şəxs görmədinmi?

Dəmirqaya. Əvət, şimdi buradan çıkdı.

Orxan. Atlar həzirmi?

Dəmirqaya. Əlbəttə, hazır.

Orxan. Haydı sən get, bən də gəliyorum.

Dəmirqaya. Pəki. (Bir-iki addım yürür, ətrafı.) Görünür yenə
Elması bekliyor. (Omuzlarını ataraq.) Bəkləsin, nəmə lazım. (Gedər.)

Olqa (çıkar). Orxan! Getmiyəlimmi?

Orxan. Əvət, gədəlim. (Mütərəddid bir düşüncədən sonra, onun
əlını yakalar.) Bana bak, Olqa! Sən qal... İstərsən qal...

Olqa. Peşimanmı oldun?

Orxan. Hayır.

Olqa. Pəki, bu tərəddüd niçin?

Orxan. Çünki yol pək uzak, həm də təhlükəsiz deyil...

Olqa. Hayır bən nə yoldan korkuyorum, nə də sənin düşündü-
yün təhlükələrdən. Artıq qərar verdim, keçdi. Parça-parça doğrasalar
da, geri dönməm.

Dilşad ağaclar arasında görünür.

Orxan. O halda gədəlim.

Olqa. Ah, əvət, gədəlim.

Sürotli adımlarla uzaqlaşirlar.

Dilşad (məğrur və məmnun). Zavallı Olqa! Kəndi əlinlə kən-
dini fəlakət uçurumlarına yuvarladın, işte bənım aradığım da bu idi.
(Şiddət və həyəcan ilə.) Əvət get, get də, dəf ol! Fəqət heyhat, çox
sürməz ki, tatlı arzuların gözündə qalır. Qoca Teymurun dəmir pən-
cəsi köksünü didər, hiylə və xəyanətlə çarpan qəlbini Türküstan qar-
tallarına yedirir.

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Bursada Yıldırım Bayazid sarayında süslü bir salon. Gecə...
hər tərəf mumlarla donatılmış... Bir guşədə çini saksıda...
hənuz açmamış hördəmbahar güllü gözə çarpar. Yeni doğ-
muş ayla yıldızlar da uzaqdan görünərək sairəyə bir mon-
zərə öz edər. Yüceboylu hörmət ağası qara örək Nazim
əllərini köksündə çapraz edərək düşünüb durur... Sultanın
nədimlərinin qısa boylu, ufaq cüssəli bir masqara Cüce
Əmir Teymur qıyafətində daxil olur. Sossiz adımlarla arka
tərəfdən hörmət ağasına yaxlaşır. Ayaqlarını yerə vuraraq
hoplar, ta ənsosino (peysosino) tatlı bir sille eşq edər.

Nazim (diksindir, qızır, Cüceyi yakalamaq istər). Ah, azğın Cüce!
Sapqın Cüce!

Cüce (qaçar, bir guşədə istehzalı qəhqəhələrlə hoplayaraq). Əfv
edərsin, Nazim ağa! Bən Cüce, sən qara qurbağa...

Nazim (daima sözləri ərəb şivəsinə uyğun bir tərzdə çəkərək,
qızğın bir tövr ilə). Allah, Allah! Sən artıq hədyan ediyorsun.

Cüce. Rica edərim, ağzını bozma! Qarşındakı Cüce deyil, bəlkə
cihangir bir xaqandır.

Nazim. İstər xaqan ol, istər şeytan. Ancaq həddini aşma, anla-
dınmı?

Cü cə (*sırıaraq*). Bağışla, Nazim ağa, azıq sapıtdım.
Nazim. Allah, Allah! Bir boyuna bak da, utan, adətə mətbəx
davşanlarına bənziyorsun.

Cü cə. Əfəndimiz həzrətləri də tam mənasilə kəlisə mərdivoni...
Qamətinə qurban olayım, bir az da uzansan Allahdan xəbər götürə-
cəksin.

Nazim. Allah, Allah! Sən nə zəvək hərifsin, hiç Məhəmməd
ümumi də kəlisə mərdivoninə bənzətildimi?

Cü cə. Bağışla, bilmədim. Sən müsəlman bir ərəbsin, minarəyə
daha çox bənzərsin; çünki başının boşluğu, boyunun yucalığı, qəlbi-
nin ayrılığı minarədən seçilməz.

Nazim. Allah, Allah! Sən kafir oldun, dinə sataşdın.

Cü cə (*eyni ahənglə*). Vallah-billah, ey ərəb qardaş, sən də pək
şaşdın.

Nazim. Vay, sərsəm hərif, vay, dur bir səni yakalayım. (*Yaka-
lamaq istər.*)

Cü cə (*qacıb bir tərəfdə durur, qəhqəhəylə*). O sənin işin deyil,
çünki səni yaratmış Tanrı əqlini boyunun üstünə qoymuş. Əvət,
sən əqli topuğunda bir qazsın, qaz...

Nazim. Sən nəsin, sən? Çoq bildiyindən yastılaşıb qalmış bir
tilkiyə bənziyorsun.

Cü cə (*sırıaraq*). Bağışla, daha səninlə alay etməm. Ver əlini,
barışalım. (*Yaklaşıb əlini uzatır.*)

Nazim. İstəməm, rədd ol! (*Ətrafa bəkir, təlaş ilə*.) Ah, işte
Sultan əfəndimizlə hələmi Meliça...

Cü cə (*bakar, istəhzalı gülüşlə*). Əvət, Serb kralının həmişəsilə
itəatlı qulu Yıldırım Bayazid!

Nazim (*şaşqın və qızgın*). Allah, Allah! Hiç Sultan əfəndimizə
qul denirmi? Halbuki o, yer yüzündə zilli-allah sayılır.

Cü cə. Əvət, sənin gibi uzunqulaqların bərəkətindən...

İstəhzalı qəhqəhələrlə çökür. Nazim arkasınca heyratlı
baxıb durur. Şu halda Yıldırımla Meliça gəlir. Nazim əyilir.

Meliça. Aman əfəndim, yenə nə olmuş? Pək rahatsız görünü-
yorsun?

Yıldırım. Bu gün yemək yeyirkən fəzlə şərab içdim də qafam
bir dağ qadar ağırlaşmış...

Meliça. Başdakı şərab ağrısını yenə şərab çıxarır. (*Ərəbə*.)
Nazim ağa! Bir az şərab götür. Hani ya, Serbistandan bənim adıma
göndərilmiş şərablardan olsun.

Yıldırım. Bir də sədri-əzəm paşa gəlmişse, xəbər ver!

Nazim. Baş üstünə. (*Əyilir çıxar.*)

Yıldırım. Bən Serbistan şərabını pək sevərim, çünki səni
bəsləyən abü hava ona da başqa bir lətafət vermiş.

Meliça. Serbistan bana ana qucağı isə, Yıldırım məmləkəti də
məşuq ağuşu qadar munis və ruşəşinadır.

Yıldırım. Sevgili Meliça! Sözlərin də vücudun gibi lətif və
zərifdir.

Nazim (*gəlir*). Sədri-əzəm Əli paşa hazır. Əmr-i-hümayuna
müntəzir.

Yıldırım. Söylə, buyursunlar. (*Nazim çıxar.*) Əli paşa gerçək-
dən dəyərli bir zat. Həm dindar bir hökumət adamı, həm də bir ailə
əzəsi gibi saraya məhrəm və bizimlə həmpiyalə...

Meliça. Əvət, o pək eyi adam. Ona qarşı bir qardaş gibi hörmət
bəslərim.

Əli paşa (*gəlir, nəşəli bərp tövr ilə təmənnə edərək*). Səlam və
ərzi-çhtiram!

Yıldırım. Əleykümsəlam! Buyurun, bakalım niçin gecikdiniz?

Əli paşa. Topal Teymurun dünkü məktubuna cavab yazıyordum.

Yıldırım. Nəsil yazdınız?

Əli paşa. Əmr etdiyiniz gibi. Əvvəlki məktubumuza nisbətə
daha soyuq, daha qızgın. (*Qoltuq cibindən çıxarır, təqdim edər.*)
Mütaliəsi arzu buyurulursa, işte!

Yıldırım (*məktubu açır, aşırı dərəcədə gözlərinə yaxlaşıdır*).
Əvət, pək gözəl.

Əli paşa (*ətrafa*). Hərif gerçəkdən kor. Az qalır ki, məktubu
gözlərinə yapışdırınsın. (*Yıldırıma.*) İnsan eyi bir şeydir, əfəndim, gör
bizdən kimi istiyor. Hiç Qaraqoyunlu əmiri gibi xeyirxah bir şəxs
ona təslim edilmir? Halbuki Qara Yusif, yaxud Sultan Əhməd Cəla-
yir bizim ən yaxın dostlarımızdır.

Meliça (*heyratla*). Aman, ya rəbbi! Şu Teymur da pək şumarıq
hərif.

Yıldırım (*mütaliəyə davam ilə*). Zərəş yok, nə qadar şumarırsa,
o qadar ağır cavablar alır.

Meliça (*ətrafa*). Zavallı Yıldırım! Kor olduğunu bütün cihana elan edəcək. (*Yıldırma*). Aman, əfəndim, gözlərinizi mənasız şeylərlə yormayınız.

Yıldırım (*Əli paşaya*). Pək xoşuma getdi, əvət Teymura layiq bir cəvab.

Bu sırada Nazim digər bir xidmətçiylə bərabər üzəri şorab, məza və gül domoti ilə süslü bir masa gətirir. Xidmətçi çıxar.

Əli paşa. Rica edərim Teymuru bırakınız, bunları buraya niçin gətirdilər?

Yıldırım. Təbii, içilmək için.

Əli paşa (*qədəhləri doldurur, Meliçaya*). Müsəidənizlə, yarım şərxoş isəm də, şövkətli Sultanımın ən sevgili hələmi şərfinə bir qədəh içmək istərim. Var olsun Meliça həzrətləri!

İçirlər.

Meliça. Doğrusu səmimiyyət və nəzakətiniz bəni heyran ediyor.

Yıldırım. Əvət, Əli paşa əmsalsız bir vücuddur. (*Əli paşaya*.) İsrət xüsusunda sevgili Meliça bana ilk rəhbər isə, sən də ikinci müəllimsin. Nə yapaım, şorab dinimizcə günah isə də, amma nəşəli bir günahdır.

Əli paşa. Bəncə ibadət də lazım, isrət də. Tövbə qapısı daima açıqdır. (*Təkrar qədəhləri doldurur.*)

Meliça. Siz diplomatlar şorabı də şəriətə uydurub öylə içərsiniz... Bana qalırsa, şorabda hiç bir günah yok; baxusus Serbistan şorabı olursa!

Əli paşa (*nəşəli və mənalı bir tövr ilə*). Əvət, baxusus Serbistan şorabı olursa. (*Qədəhi qaldırır.*) Yaşasın şanlı Yıldırım Bayazid!..

Yıldırım. Var ol, paşa həzrətləri!

İçirlər. Meliça bir yutum içər, qədəh dolu qalır.

Əli paşa. Hanı ya, bizim Cücə nərdə? O hər akşam məşhur bir hökmdar qiyafətində çıxdı.

Yıldırım. Nazim ağa! Cücə nərdə?

Nazim. Bu saat. (*Əyilir, çıxar.*)

Yıldırım. Gəlsin, bakalım, nə oyun çıxarır.

Əli paşa. Bən istədim ki, İspaniya kralı Üçüncü Genrix qiyafətində gəlsin, çünki o Teymura qarşı pək yaltaqlıq ediyor. Hətta elçilər göndərir, onunla ticarət müahidələri yapıyor.

Yıldırım. Zənnimcə Teymurun kəndisini yamsılarsa daha xoş, daha məqbul...

Cücə kəndisini izləyən iki misqara qiyafətli arkadaşılı bərabər Teymur qiyafətində daxil olur. Ağır və komikcə adimlarla aksayaraq onlara doğru illirlər və bir heykol gibi qurşılarda dikilib durur.

Meliça (*gülməkdən kəndini alamıyaraq, heyrlə*). Ah, korkdum, nə ocağıb şey! Əcəba bu kim, bu nə qiyafətdir?

Yıldırım. Dur, kəndisinə soralım.

Əli paşa. Topal Cücə? Sən kimsin və nəçisin?

Cücə (*mağrur və azəmətli*). Bana xaqanlar xaqanı, Turgay oğlu Teymur derlər. Bən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökəmranı, kəndim Gürkan nəşlinin baş qəhrəmanı... (*Yanındakı masqaralarda sürəkl qəhqəhələr...*)

Yıldırım (*istəhzalı təbəssümlə*). Eşq olsun, eşq olsun!

Cücə. Bən on iki yaşında ikən kəndimdə bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. Bənimlə görüşənləri ciddi bir vüqar və hörmətlə qəbul edərdim. On səkkiz yaşında binicilik və avcılığa həvəs etdim. Vəqtimin çoğunu Quran okumaqda, şahmat oynamaqda və at oynatmaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Kürd ilə savaşırdım. İlyas Xocaya qoşdum, vəzirilə pozuşdum. Oradan uzaqlaşdım, türkmənlərə əsir düşdüm. Sonra bir çox arkadaşla buluşdum. Bəluçistanla vuruşdum. Gah qalib gəldim, gah məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, işte böylə aksaq qaldım. (*Aksayaraq yürür, kəskin bir ahənglə*) Əvət bənim yaralı arslan, bənim Topal Qaplan.

Yanındakı masqaralar istəhzalı, narın və sürəkl qəhqəhələrlə gülür.

Nazim (*heyrlə, sözləri çəkərək, ətrafa*). Allah, Allah!..

Meliça. Aman, nə gözəl natiq!..

Əli paşa. Əvət, dəhşət, dəhşət!

Yıldırım. Sonra nə oldu? Söylə, bakalım, sonra?

Cücə. Sonra Cətləri boğdum, Cığatay elini Mavəraünnəhrdən qovdum, Səmərqəndə girdim, xalqdan hörmət gördüm. Qurultay çağırıdım, sözümlə keçirdim. Bəlx şəhərinə vardım, Əmir Hüseynin işini bitirdim. Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəməreəddinlə çarpışıb qalib gəldim; qızı Dilşad ağayı aldım. Xarəzmə girdim, qələlərini devirdim. Azərbaycan qucağıma atıldı, Kürdüstan

təslim olaraq qurtuldu. Ermənistan və Gürcüstan xəracgüzərim oldu. Qaraqoyunlular isyan etdi, ayaq altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi. (*Son dərəcə məğrur.*) Əvət bənim cihangiri dahi!.. Bənim hərb Allah!..

Masqaralarda istehzalı qəhqəhələr.

Nazim (*şaşqın, ətrafa*). Allah, Allah!

Yıldırım. Əvət, işlə Cüca bir dahi!

Əli paşa. Daha doğrusu dahi bir Cüca.

Yıldırım. Sonra... Daha sonra?

Cüca. Bən dövlətimi təhəmmül və mürüvvətlə idarə etdim. Xəlqi ümid ilə korku arasında tutdum. Bir çox nifaqlara rast gəldim, əziyyət və möhnətlər çəkdim, acı sözlər və təhmətlər eşitdim. Fəqət bəni tənqid edən şımarıq, qəlbi kor cahillərə əhəmiyyət belə vermədim. Yalnız çalışdım, təşəbbüs və fəaliyyətimlə hər kəsi susdurmağa müvəffəq oldum. Hər işdə vətəndaşlarımla müşavirə etdim. Xain və fitnəçi vükəlayi yanıma uğratmadım. Daima məiyyətimdə ədalət və nəcabət, əqil və kəyasət aradım. Daima ordu və rəiyyətin əhvalını cəiləşdirməyə çalışdım.

Yıldırım. Ya şu tökdüyün qanlara, şu qopardığın tufanlara nə mənə verəlim?

Cüca. Bən həqq və ədalət nümayəndəsiyəm. Əgər bir məmləkətdə zülm və istibdad güclənirsə, kənardan baxıb duramam. Xəlin əmniyyəti üçün zülmün kökünü qazımaq və o məmləkəti uslandıрмаq istərim. İşlə buna görədir ki, Xorasana girdim, bütün İrani devirdim, Moskov tərəflərini sardım, Hindistana vardım. Əvət, bənim böyük Teymur... Bənim sarsılmaz imperator!..

Masqaralarda istehzalı qəhqəhələr.

Nazim (*ətrafa*). Allah, Allah!

Əli paşa. Dəhşət, dəhşət!

Məliça (*kalkar*). Artıq bən gediyorum.

Yıldırım. Niçin? Cücənin sözləri səni korkutdumu?

Məliça. Həyir! Lakin bu masqaralıqlardan içimə fənalıq gəliyor. Saydıqları yalan olsa belə, acı və dikənlidir.

Yıldırım (*Cücəyə*). Haydı, rədd ol, həməni şu biçimdə qiyafəti də dəyişdir.

Cüca və arkadaşları məclisi tərk edirlər.

Əli paşa. Aman, əfəndim! Cüca bu axşam dəhşətdir, dəhşət! Məliça (*oturur*). Bırak, dəf olsun, insanın sinirlərinə dokunuyor. Yıldırım. Pəki, şimdiki nə istərsiniz?

Əli paşa. Müsaibə edilirsə, Şamdan gələn ərəb qızını, gözəl rəqqasəyi seyr edəlim.

Məliça. Bən də eşitdim, hələ görmədim.

Yıldırım. Nazim ağa! Şamlı qızı...

Nazim. Hazır! (*Əylir, çıxar.*)

Əli paşa. Pək mədh ediyolar. Ərəblərin rəqsləri də iqlimləri kimi atəşlidir.

Yıldırım. Əvət, gerçəkdən pək atəşli.

Məliça (*istehzalı təbəssümlə*). Sakın, Paşa həzrətlərini yakmayın! Doğrusu, pək şaşıyıyorum. Sarayda serb və macar, rum və bolqar rəqqasələri durarkən bir də şamlı qızına nə ehtiyac vardı?

Yıldırım. Sənət və gözəllik hər kəsin kəndi zəvqilə ölçülür. Saray rəqqasələri başqa, şamlı qızı isə daha başqadır.

Əli paşa. Əvət, gönül nəyi seversə, o gözəldir. (*Ərəb musiqisi ilə ərəb rəqsi başlanır, şamlı qızının gəldiyini görüncə.*) İşlə atəşli baxışlar!

Nazim (*rəqs bitdikdə rəqqasənin süzlüb getdiyini görüncə kəndi alamyaraq şaşqın və coşqun bir səslə*). Allah, Allah! Bu nə məlahət! Bu nə lətafət!

Yıldırım (*mütləfi olaraq gülər*). Nə oluyorsun, yahu! Pəkmi xoşuna getdi?

Nazim (*niyazkar*). Aman, sultanım, qüsura baxmayınız.

Məliça (*yarımqəhqəhlə*). Zavallı adətə kəndindən keçmiş.

Əli paşa. Nə yapsın? İşlə ərəb ruhu, ərəb zəvqü! Yalnız o deyil, bən belə bayıldım.

Məliça. Ya, öyləmi? (*İncə və nəşəli qəhqəhadən sonra*). Aman, doktor çağırılın.

Yıldırım. Həyir, doktora həcət yok, o getdiyi kimi Paşa həzrətləri ayıldı.

Əli paşa. Əvət, gerçəkdən öylədir. (*Məliça qalqır.*) Nə oldu, niçin kalkdınız?

Məliça. Artıq gedirəm.

Yıldırım. Əli paşa da yeməkdə bərabər bulunacaq.

Məliça. Pək məmnun olurum. (*Gedir.*)

Əli paşa. Əfəndimizin şu dərin səmimiyyətləri, bana bəxtiyarlıqdan daha yüksək bir nəşə verir.

Bu sırada Cüce hoplayaraq, mayalla vuraraq
osil masqara qiyafətində girir.

Yıldırım. Yenəmi sən?
Cüce. Nə yapayım, məclis boş qalmaz a... Bu yerdən mələk çökilincə şeytan girməli.
Əli paşa. Əhson, əhson! Cüce bu akşam döhşətdir, döhşət!
Yıldırım. Haydı, al, mələyin içdiyi şu qədəhi yuvarla!
Cüce (*qədəhi alır*). Yaşasın həşmətli Serb kralının həmişəsi
Məlicə! (*Şərabı burnunun üzərindən dökür verir.*)
Yıldırım. Nə yapıyorsun şaşqın hərif! Sən hənüz şərab içməsinidəmi öyrənəmədin?

Cüce (*Yıldırımı mənalı baxışlarla süzərək*). Bən əşirətdən yetişmə bir çoban oğluyum. Nə etməli, şimdiyə qədər ancaq qımız və ayran içməsinə öyrənə bildim.

Yıldırım (*ətrafa*). Acı bir kinayə!

Cüce. Şu yəqinlərdə bir serb qızı alacağım, işte o zaman şərab içməsinə də ondan öyrənirəm. (*Əli paşayı mənalı baxışla gözəndən keçirir.*) Hətta bir taqım siyasilər gəlib, namaz qılarkən belə sərxoşluqdan vaz keçməmiş.

Əli paşa (*ətrafa*). Ah, bəni təhqir ha? (*Cücəyə, sinirli*). Şumarıq hərif, sən artıq həddini aşırırsun.

Yıldırım. Zərər yok, o bu gün pək nəşəlidir, xatirini qırma! Yalnız səninlə deyil, bənimlə də öylənir. (*Cücəyə*). Bana bak, Cüce! Bənimə eyi hökmdarım, Teymurmu?

Cüce. Aman verilirimi?

Yıldırım. Söylə!

Cüce (*sırıaraq Yıldırımın qucağına*). O, dəlidir, sən də abdal!
(*Qəhqəhəylə gülər.*)

Yıldırım. Sus, ədəbsiz! O halda sən nə olursun?

Cüce (*sədri-əzəmə işarətlə*). Bən də sənin quyruğunun quyruğu...

Qəhqəhə.

Yıldırım. Pəki, sənin quyruğun?
Cüce (*Nazimi göstərir*). İşte! Seyr edə bilərsiniz.

(*Qəhqəhə*)

Nazim (*ətrafa*). Allah, Allah! Şu hərif çıldırmış. (*Salonu tərk edir.*)

Yıldırım. Haydı, yetişir, dəf ol! Sən bu akşam zəhərli bir dikan, sərsəm bir eşək arısı, quduz bir köpəksin.

Cüce (*bayılırcasına qəhqəhələr qoparır, əlilə qarşıda pərdəyi göstərir və açar*). Əvət, bən zəhərli bir dikanım, işte mayıs çiçəkləri! Bən bir eşək arısıym, işte serb və macar kələbəkələri! Bən quduz bir köpəyim, işte rum və bolqar mələkləri!

Qəhqəhələrlə çəkilir. Alafraqa musiqi başlanır. Rəqqasələr oynarlar. Rəqs bitdiyi sırada Nazim ağa sürətli adımlarla gəlir, Yıldırımın qulağına bir-iki söz söyləyir.

Yıldırım. (*rəqqasələrə, hiddətlə*). Kafi! (*Qızlar çəkilir. Nazim ağaya.*) Bunları al da, söylə, hər üçünü gətirsinlər.

Nazim kondisini bəkləyən xidmətçilə bərabər dərhal işrət masasını alıb götürür.

Əli paşa. Gələn kimdir əcəba?

Yıldırım. Teymurun adamlarından üç nəfər casus yakalamışlar.

Əli paşa. Kim bilir, bəlkə casus deyil də əhli-namusdur.

Yıldırım. Zənn etməm, hiç zənn etməm. (*Qızgın*). Ah, azgın hərif, bir tərəfdən elçi göndərir, bir tərəfdən casus...

Bu sırada iki silahlı yeniçəri mühafizəsi altında Orxan, Olqa və Dəmirqaya daxil olur.

Yıldırım. Teymur casusları sizmisiniz?

Orxan. Əvət, öylə deyirlər.

Yıldırım. Buraya niçin göndərdiniz?

Orxan. Göndərmədik, kəndi arzumuzla gəldik.

Yıldırım. Bu gəlişdən məqsəd?

Orxan. Məqsəd Topal Teymuru atmaq, ulu sultanı tutmaq.

Yıldırım. Unutma ki, yalançıların cəzası ölümdür.

Orxan. Bizcə yalançılıq ləkəsi ölümdən daha çirkindir.

Yıldırım (*Olqaya*). Pəki, sən söylə, yavrum, Teymurdan niçin qaçdınız?

Orxan. Çünki Teymur xudkamdır.

Yıldırım. Bırak kəndisi söyləsin.

Orxan. O, dilsizdir.

Yıldırım (*Dəmirqayaya*). Adın nədir?

Dəmirqaya (*qalın səslə*). Dəmirqaya.

Yıldırım. Sən söylə bakalım, niçin gəldiniz?

Dəmirqaya (*laübbəli, Orxana işarətlə*). Orxan gəl, dedi, gəldik.

Yıldırım. Bir səbəb yokmu ya?

Dəmirqaya. Əlbəttə var, fəqət gizli bir səbəbdir.

Yıldırım (*məraqlı*). Gizli səbəbmə? O nə imiş?

Dəmirqaya. Onu Orxan bilir. Nəmə lazım, bən qarışmam.

Yıldırım. Ya! Qarışmazsın, öyləmi? Artıq anlaşıldı, övət xəyanət. Cəllad, cəllad! (*Nazim çıxarkən*.) Dün Teymurdan gələn elçi də hazır olsun, onun da boynu vurulmalı!

Əlipaşa. Aman, Sultanım, əcolə ediyorsunuz?

Yıldırım. Hayır, həpsinin boynu vurulmalı! Artıq Topal həddini keçiyor.

Əlipaşa. Rica edərim, hiç elçi boynu vurulurmu?

Yıldırım (*qızgın*). Əvət vurulur, bən əmr edərsəm, vurulur.

Əlipaşa. Hiç olmasa bu hökmün icrasını yarına bırakalım.

Yıldırım (*daha qızgın*). Yetiştir, iltimasa hacət yok...

Bu sırada Nazim gəlir, cəllad və iki yeni çorla bərabər
Sobutay daxil olur.

Yıldırım (*Sobutaya*). Bana bak, bunları tanıyırmusun? Doğru söylə, yoxsa ən yüngül cəza ölümdür.

Sobutay. Sobutay nə yalan söylər, nə də ölümdən qorur.

Yıldırım (*sinirli və qızgın*). Sözümə cavab ver, bunları tanıyırmusun?

Sobutay (*kinli və əzəmətli bir baxışla Orxanı süzərək*). Türküs-tanda tanırdım, fəqət osmanlı paytaxtında hayır...

Yıldırım. Niçin?

Sobutay (*Orxana işarətlə*). Çünki şu hərif vətən xaini. Bunlar da onun kölgəsi...

Olqa (*qalpağını qaldırır, saçları dağılır*). Aman, Sultanım! Mərhəmət! Orxan xain deyil, yalnız Teymur gözündə ləkəlidir; çünki sizə qarşı məhəbbət bəslərdi, onunçün də Türküstanı tərk etdi.

Orxan. Olqa! Sən sus!

Yıldırım. Şu qadın kimdir?

Orxan. Moskof tərəflərinə hücum edərkən ölümdən qurtardı-ğım bir qızcağ.

Sobutay (*acı və istəhzalı təbəssümlə*). Daha doğrusu Teymur sarayını süsləyən bir çiçək və sənin qandın da uçurduğun şux bir kələbək... (*Kəskin*.) Lakin nərdə olursa-olsun, xəyanət cəzasız qalmaz.

Yıldırım (*Sobutaya*). Sən sus! (*Yeniçorilərə*.) Şunu kəndi odasına götürün. (*Əli paşaya*.) Dəmin ki məktubu da ver, Teymura götürsün.

Sobutay verilən məktubu alır, yeniçorilərlə bərabər çıxar.

Əli paşa. Artıq məsələ aydınlaşdı.

Yıldırım. Hayır, daha var. (*Dəmirqayaya*.) Sən söylə! Dəmin gizli səbəb diyordun, o nə imiş?

Dəmirqaya. Daha gizli bir şey qaldımı ya? (*Olqaya işarətlə*.) Zəttən həpsini açıb dökdü.

Yıldırım. Gizli səbəb yalnız onun dediklərimi?

Dəmirqaya. Daha nə olacaq, hiç qadınla səfərə çıxılırmı? Nəmə lazım, kəndi işləri...

Yıldırım (*qızgın*). Nəmə lazım, nəmə lazım! Südəmər çocuqlar gibi iki sözdən fəzlə bir şey bilməz. (*Callada*.) Haydi, ilk öncə bunu dəf et. (*Callad hazırlanır*.)

Olqa. Ah!..

Orxan (*kəskin*). Hayır. Bu həqsizlikdir. O dilsiz və düşüncəsiz bir zavallıdır. Əsil edam ediləcək bənəm, bən...

Yıldırım. Cəsarət səni məğrur ediyir (*Callada*.) Pəki, əvvəl onu susdur.

Olqa. Aman, əfəndim, mərhəmət, mərhəmət! (*Siddətli içqırıqlarla ağlar, Sultanın ayaqlarına qapanır*.)

Orxan (*siddətli və istəhzalı qəhqəhələrlə gülərək*). Zavallı qızcağ! Sən həqli imişsin. Ah, Teymur, Teymur!..

Yıldırım (*vəziyyətini bitirmək istəyən cəllada*). Dur, əl sakla! (*Orxana*.) Niçin güldün, niçin Teymuru xatırladın?

Orxan. O bənəm biləcəyim iş, sən yalnız edam etdirə bilirsən.

Əli paşa. Hayır, bu səbəbsiz deyil.

Olqa (*başını qaldırır. Göz yaşını silərək*). Ah, səbəbini bən söylərim.

Orxan. Kalk! Hiç bir şeyə ehtiyac yok. Söyləmək lazımsa, kəndim söylərim. (*Olqa qalqar*.)

Yıldırım. Peki, kəndin söylə! Şu qəhqəhələr niçindir, əcəbə?

Orxan. Şu qəhqəhələr acı bir fəryaddan başqa bir şey deyil. Bütün dünya dəli Teymura səcə edərkən, yalnız bən isyan etdim. Halbuki onun küçük bir təhqirinə dayansaydım, şimdi edama layiq görülməzdim.

Sükut.

Yıldırım (mülayim). Bu sözlərin nə dərəcə doğru olduğunu bilmək istəməm. Bən hər ikinizi şu qızın göz yaşlarına bağışladım.

Olqa. Ah, kölgəniz əskik olmasın.

Əli paşa. Əvət, göz yaşları məsumiyyəti isbat için ən parlaq şahiddir...

Orxan. Lakin, bir rica etmək istərdik.

Yıldırım. Söylə.

Orxan. Məsələ yalnız bağışlanmaqla bitmir. Biz artıq Teymur məmləkətinə dönməyiz, sədaqətimizə qarşı şübhə edildiyindən təbii burada qalacağımız da şübhəli. Əgər müsaidə buyrulursa Mısır-Şam tərəflərinə keçəriz. Orda bizi himayə edənlər bulunur.

Yıldırım (məmnun təbəssümlərlə yerindən kalkar). Hayır, hiç bir yerə getməyəcəksiniz. Siz bənim oğlum, bu da qızımdır. Hər üçünüzün sədaqətinə şübhəm qalmadı. Haydı, Nazim ağa! Söylə, bir dairə ayırınsınlar, misafirlərə ehtiram lazımdır.

Nazim collad ilə bərabər çıxar.

Orxan (arkadaşları ilə bərabər əylir). Təşəkkür edəriz.

Yıldırım. Sədaqətiniz dərəcəsində mükafat görəcəksiniz. (Əli paşa ilə məclisi tərk edir.)

Orxan (ətraf). İştə ilk fəlakəti atladıq.

Olqa. Ah, pək korkuyorum. Sobutay Səmərqənddə işlərin üstünü açacaq. Teymurun qəhrü qəzəbi belə yıldırımı gibi üzərimizdə patlayacaq. Ah, o bəni niçin gördü?

Orxan. Hiç mərəqə etmə, bən Sobutayı görürəm.. O pək nəcib qəhrəman. Kimsəyə bir şey söyləməz. Hətta Teymur duysa belə əhəmiyyət verməz.

Dəmir qaya (bir tərəfdə). Nəmə lazım, bən qarışmam. Ölürlər ölürlər, qalırlar qalırlar.

Olqa (Saksıda gördüyü yeşil fidancıqazı göstərir). Ah, o nə xoş, nə tərəvətlə gül fidanı.

Orxan. İştə həmişəbəhar güllü, bak, hənuz yeni-yeni qönçə verməyə başlayır.

Olqa. Əvət, pək gözəl...

Orxan. Bir gün gəlir ki, şu yeni qönçələr açar, bizim arzularımız da onunla bərabər çiçəklənməyə başlar.

Nazim (gəlir, əylir). Buyursunlar. (Önlərinə gedər.)

Orxan. Gedəlim. (Nazimi göstərir.) İştə bu gecə qıyafətli məxluq bizi uğurlu və parlaq bir sabaha dəvət edir. (Gedirlər.)

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

Eyni sohnə... Gündüz... Qarşığı böyük poncorodan saray bağçasını süsləyən yeşil ağaclar, rəngarəng çiçəklər nəzərləri okşar. Salona qonmuş saksıdakı fidanın dal-budaqları əvvəlkine görə daha böyümüş və tam monasilo açılmış gülləri aradan bir xeyli zaman keçdiyini xatırlatır. Orxan bir tərəfdə əski osmanlı yavərləri qıyafətində olaraq əli alnında düşünür.

Olqa (saray xanımlarına məxsus bir qıyafədə gəlir. Orxanı bir qədər süzərək). Orxan!

Orxan. Sənmisin, Olqa?

Olqa. Nə düşünüyorsun, mane oldum, deyilmi?

Orxan. Hayır...

Olqa. Niçin böylə dalıb gediyorsun?

Orxan (gül fidanını göstərir). İştə hər tərəfə gözəl koku və nur saçan şu gülləri görürmüsün? Bak, nə qadar dəyişmiş. Bunlar bir zaman yemyeşil tumurcuq halında idilər.

Olqa. Əvət, xatırlıyorum, casus deyə tam bizi yakaladıqları gecəydi.

Orxan. Bən o gecə, açmamış qönçələri gönlümüzdəki arzulara bənzətmişdim, deyilmi? İştə bu gün bütün istədiklərimiz yerini buluyor, onlar gibi çiçəklənməyə başlayır.

Olqa. Peki, o halda bu düşüncələr nə?

Orxan. Olqa! Biz artıq burayı tərk etməliyiz.

Olqa. Niçin? Halbuki burada səadət var.

Orxan. Hayır, biləlis səadət bizi başqa aləmdə gözlüyor.

Olqa. Fikrini hiç anlıyamıyorum. Sən Yıldırım gibi böyük bir padşah sarayında... Kəndin də ən sevgili yavərlərdən birisin. Daha nə istiyorsun? (*Gül fidanına yaxlaşır, koklamağa başlar.*)

Orxan (*ətrafı*). Ah, Teymur ordusu tərəfindən Sivas qəlesi alt-üst edilmiş, Yıldırımın oğlu öldürülmüş... Daha burda durulurmu?

Olqa. Orxan! Səndə bir sır var; hər ay gizli məktublar yazıyordun, əcəba onlar kimə və nəyə?

Orxan. Sonra anlarsın, şimdi çabuk hazırlan! Nə olursa-olsun buradan çıkmalıyıq.

Olqa (*tələş ilə*). Allah eşqinə, nə olmuş, Yıldırımdan bir fənalıqı gördün?

Orxan. Hayır. Fəqət bir təqım padşahlar, hələ Yıldırım gibi sərxoşlar o dərəcə korkunc ki, əsla inanılmaz. Əvət, kəndi qardaşını vəhşicə parçalatan bir hökmdar, yarı ufaq bir bəhanə ilə bizə də qızar, bizim də qanımızı döktürür.

Olqa. Bən şu şübhələrə hiç bir mənə verəmiyorum.

Orxan. Dedim ya, sonra anlarsın. Hazırlan, ehtiyat için bir çarşaf da al, yolda lazım olur.

Olqa. Pəki, lakin...

Orxan. Sus, işte gələn var.

Olqa (*bakar*). Əvət, sultanın hərəmi Məliça. (*Məmnun təbəssümlərlə o gələn tərəfə doğru yürür.*)

Orxan (*yalnız*). Vəzifə hər şeydən müqəddəsdir. Artıq sırası gəldi, Teymur mütləq hücumə başlayacaq.

Məliça (*Olqa ilə bərabər gəlir*). Ah, Olqa, Olqa! Sizin bana munis olmanız, bilsən nə qadar gönlümü açıyor.

Olqa. Fəqət bən... Bənim gönlümdəki sevinc daha böyük, daha dərindir.

Məliça. Sən nə qadar nəcib isən (*Orxanə işarətlə*), yoldaşın da bir o qadar qəhrəman və nəzakətlidir.

Orxan. Təşəkkür edirəm.

Məliça (*ətrafı diqqətlə*). İşte Yıldırım. Aman nə qadar halı pərişan...

Olqa. Əvət, bu günlər əfəndimiz pək düşünüyür.

Orxan. Nasil düşünməsin?! Hiç Teymur ordusunun qabalığı çəkilir şeymi?

Yıldırım (*gəlir, təzim edərlər. Yanındakı Nazim ağaya*). Əli paşa nərdə? Çabuk buraya çağır. (*Nazim əyilir çıxar. Yıldırım sinirli.*)

Ah, Teymur! Teymur! Bən sənin bu dərəcə sayğısız olduğuna inanmazdım. (*Daha qızğın.*) Lağımın vasitəsilə kərəstələri tutuşdurmaq, Sivas gibi bir qələyi yandırır havaya savurmaq sənə həddinmi? Ah, əsirlərin, qələ mühafizələrinin qafasını kəsdirməkmə? Ərtəgrül gibi bir evladı əlimdən almaqmı? Nə böyük cəsarət! Hayır, hayır... Bu dikənli zərbə, bu acı təhqir əsla unutulmaz. Ah, duyğusuz cəllad.

Orxan. Ehtimal ki, bu hərəkət onu saymadığın için bir ixtar, təbii cəizə bir guşməldir.

Bu sırada uzaqda aşiqanə bir ahəngə çoban qavali-düdüyü çalınmağa başlar.

Yıldırım (*çılğın*). Nasil? Bir ixtarmı, bir guşməlmə? Ah, nələr, eşidiyorum!

Orxan. Əvət, ixtar və sədaqətım şu acı həqiqəti söyləməyə bəni məcbur ediyör.

Yıldırım. Bən üzərimə gələn qocaman Səlib ordularını qəhr etdim. Fransa və Almaniyə cəngavərlərini püşkürtüdm. Lehistan, Avstriya və İtaliya əsgərlərini bir hücumda əzdim. Hətta korkusuz Jan gibi məşhur bir qəhrəmanı belə hiçə saydım. Şimdi Teymur gibi bir sərəsərimi bəni korkutacaq? Ah, kor olsun fələyin gözələri. Gör kimlər bana meydan okuyor.

Məliça. Aman, xaqanım! Kəndinizi pək üzüyorsunuz, vücudunuz bir qadar istirahətə möhtac.

Yıldırım. İstirahətim? Zəhərli dırnaqlar qəlbimi parçalarkən istirahətim? (*Çılğın.*) Ah, canavar! (*Məliçaya.*) Bizi yalnız bırak. (*Məliça Olqa ilə bərabər çəkilmək istərkən.*) Söylə o çobanı susdur-sunlar.

Məliça. Pəki. (*Getmək istər.*)

Yıldırım. İstəməz, bırak çalsın.

Məliça. Pəki... (*Salonu tərk edərlər.*)

Yıldırım (*pəncərəyə yaxlaşır, çobanı dinlər. Həzin və yaralı bir ah çəkərək.*) Çal!.. Çal!.. Əvət, bəxtiyar çoban, çal!.. Nə Sivas gibi şəhrin əlindən gətmiş, nə də Ərtəgrül gibi oğlun...

Əli paşa gəlir, düdük susar.

Əli paşa (*yapma bir tələş ilə*). Əfəndimizi bir qadar kefsiz görüyörüm...

Yıldırım (*acı təbəssümlə*). Əvət, kefli vəzirlərin sultanı daima kefsiz olur.

Əli paşa. Hər halda şevkotli xaqanın mərhəməti çəkərlərinin qüsurlarından daha böyükdür.

Yıldırım. Bana bak, sən Sivas vəqəsinə nə dersin?

Əli paşa. Yalnız çocuqca bir təcrübə. Mənasız bir təcrübə...

Yıldırım (*qızgın*). Açıq söylə, nə mənasız?..

Əli paşa. Çünki Teymur Sivas qəlsinə təcavüz etməklə bərabər müharibəyi uzatmaqdan çəkinmiş... Görünür ki, oşqərlərimizin şücaətini görmüş, eyəcə bir dərs almış. Cəsarəti olsaydı, Sivası biraqıb da Mısır-Şam tərəflərinə keçməzdi.

Yıldırım. Sən sərxoşsun, bu gün-yarın Mısır da alt-üst edərsən, Şamı da.

Orxan. Zətən etmiş.

Yıldırım. Ah, nə söylüyorsun?

Orxan. Hətta geri belə dönmüş və Aras çayını keçib Azərbaycana daxil olmuş. Əvət, o şimdi Qarabağın sərin yaylalarında, otlu-çiçəkli ovalarında istirahət və şənliyə məşğuldur.

Əli paşa (*müxtərib, ətrafa*). Ah, dəhşət, dəhşət!..

Yıldırım (*Əli paşaya*). Pəki, bu xəbəri sən niçin şimdiyə qadar bana söyləmədin?

Əli paşa. Çünki həm xəstəsiniz, həm də əhəmiyyətsiz bir şey...

Yıldırım (*pək həyəcanlı və qızgın*). Nə?! Əhəmiyyətsizmi?! Hayır-hayır. Hiç də öylə deyil. Sən Teymura qarşı Mısır-Şam hökumətlərlə ittifaq yapacağına, Bursa meyxanəçilərinə şərab ısmarılmağa məşğul olmuşsun.

Nazim (*gəlir, əyilir*). Şeyx Buxari həzrətləri.

Yıldırım. Gəlsin. (*Nazim çıxar, Yıldırım ətrafa*.) Şeyx fəzil və möhtərəm bir zat. Onun bu gəlişi heç də mənasız deyil.

Şeyx Buxari (*köylü bir qadınla daxil olur. Təzimdən sonra*). Əfv edərsiniz, əfəndim, cəsarət ediyorum. Lütfən şu köylü qadını dinləyin. Anadolunun şu yoxsul anasına qulaq verin də, görün nələr söylüyür.

Yıldırım (*qadına*). Söylə!

Qadın. Qocamla oğlum xaq qavğasında öldü, ah, ölürkən yüz-lərini görmədim, məzarlarına belə həsrət qaldım. Bəni yaşatan ancaq bir təsəlli idi; onlar vətən uğrunda şəhid olmuşlardı.

Yıldırım. Dərdin nədir, onu söylə?!

Qadın. Yetmişmiş bir qızım vardı, adı Lalə idi, onu yaşatmaq için hər zəhmətə qatılardım. Tarlamızı sürürkən bir tərəfdən alaca öküzü, bir tərəfdən də kəndimi qoşaraq heyvanla bərabər çalışıyordum. Laləciyimə, bir danəcik yavruma yeyəcək-geyəcək tədarik ediyordum.

Yıldırım (*azacıq sərt*). Sonra?

Qadın (*həyəcanlı*). Sonra azgün yenilər, sən o qaba və sərxoş oşqərlərin öküzümlə aldılar. Bırakmaq istəmədim, incitdilər. Yalvardım, döydülər. Bən hiç... Əvət bən hiç... (*Yaralı fəryad ilə*.) Qızım! Ah, yavrum! Canavarlar yardımssız bir quzuya hücum edər gibi onu sardılar, aqlamasına, çırpınmasına baxmadılar, cəld gəlib alıb götürdülər. (*Çılğınca*.) Ah, Laləciyim! Ah, yavrum. (*Yıldırımın ayaqlarına qapanır*.)

Yıldırım (*son dərcə qızgın*). Cəvab ver, Əli paşa cəvab ver!

Qadın (*çılğın*). Ah, sərxoşlar! Canavarlar!

Şeyx Buxari (*ətrafa*). Sərxoş bir amirin məmurları da ancaq sərxoş olur.

Yıldırım (*kəskin*). Bulunsun, şu qadının qızı bu saat bulunsun!

Orxan. Gəliniz, valide.

Qadın (*göz yaşını silərək*). Ah, yavrum... mələk yavrum! (*Təkrar hıçqırıqlarla ağlar*.)

Orxan. Gəliniz, xəyanət cəzasız qalmaz. (*Qadınla bərabər çıxar*.)

Şeyx Buxari (*ətrafa*). Zavalı qadın! Bilməz ki, yalvardığı padşahın içdiyi şərablar, yalnız yoxsul köylünün dökülən al qanlarından, qanlı göz yaşlarından tədarik olunur.

Nazim (*gəlir, əyilir*). Teymur elçisi!

Yıldırım. Gəlsin! (*Sinirli*.) Yenəmi elçi! Yenəmi Teymur elçisi!

Sobutay (*yazlıq albisədə gəlir, əyilir, məktubu verir*).

Yıldırım (*Əli paşaya*). Al, oku! (*Sobutaya*.) Bu məktub nərdə yazılmış?

Sobutay. Azərbaycanda, Qarabağ yaylasında...

Yıldırım. Çık bəklə, cavabını şimdi alırsın.

Sobutay. İtaət! (*Əyilir, çıxar*.)

Əli paşa (*qısa bir mütlədən sonra, heyrətlə ətrafa*). Dəhşət, dəhşət!

Yıldırım. Nə yazıyor, şimdi nə yazıyor?

Əli paşa (*oqur*). Tanrı qulu Teymuran Sultani-Rum Yıldırım Bayazide.

Yıldırım. Uzun laf istəməm, yalnız məktubun məalını söylə!
Əli paşa. Yazıyor ki, bən sizi bir türk xaqanı olaraq sayarım
və zətinizə qarşı hörmət bəslərim, fəqət siz bəni saymazsanız, ara-
mız söguyar və bu sögüqlüğün nəticəsi pək acı olur.

Orxan gəlir.

Yıldırım. Sonra? Sonra?

Əli paşa (*yarımbakişla məktubu süzərək*). İştə bu bənim son
məktubum və son təklifimdir. Qaraqoyunlu əmiri Qara Yusif ordan
uzaqlaşmalı... Şahzadələrinizdən biri məmurən yanıma göndərilməli.
Bən ona evlad gibi bakacağımı şimdiden vəd cəylərim, fəqət məktu-
buma müvafiq cəvab gəlməzsə, hücum edəcəyim şübhəsizdir. Ona
görə də hazırlanmanızı ixtar edərim.

Yıldırım. Mühəribəmi? Ah, mühəribəmi? (*Acı qəhqəhəylə*).
Gör bizi nə ilə korkutuyor. Zavallı Topal! Görünüyor ki, qarşısında-
kını unutuyor. (*Pək qızgın*.) Hayır, onun cəvabı mühəribədən başqa
bir şey deyil.

Şeyx Buxari. Zənnimcə qəzəb və hiddət əfəndimizi yanlış
mühakimələrə sövq ediyor. Teymur da sizin qadar qəhrəman, sizin
qadar cəsur və sarsılmaz bir hökmdar... Boş yerə türk evladının qanını
dökürməyin və ətrafınızı saran düşmanları kəndi fəlakətinizə gül-
dürməyin.

Yıldırım. Hayır, mirim! Bən şimdiyə qadar sənə acı nəsihət-
lərini dinlədim. Əfsus ki, bundan sonra dinləmiyəcəyim, çünki şu
məktubun məali təhqirlərin ən acısıdır.

Şeyx Buxari. Əvət, biliyorum acıdır, hətta bənim sözlərim
ondan da acıdır. Fəqət onunla çarşısaçağına, kəndi nəfslə müba-
rizə et. Cəsarət ediyorum, mümkünsə rəqqasələrə uyma! Serbistan
prensəsi nüfuzuna qapılma! Və sərxoş vəzirlərə alət olma!

Əli paşa (*ətrafa*). Ah, bu nə hozyan?

Yıldırım. Əvət, şeyxim! Acı da olsa, sözlərində bir həqiqət
var. Lakin Teymura qarşı susmaq əslə əlimdən gəlməz. Çünki o bəni
tanımyor, yaxud tanımaq istəmyor. Hər halda bən kəndimi ona tanı-
malıyım. Əli paşa cəvab yaz.

Əli paşa kağız-qələm hazırlar.

Orxan (*təzim ilə*). Müsaidə buyurulursa, bən də iki söz söylə-
mək istərim.

Yıldırım. Söylə!

Orxan. Əfəndimizin iradəsi əlbəttə bir həqiqətdir. Şeyx həzrət-
lərinin tövsiyəsi isə daha xeyirxanə bir məsləhətdir.

Yıldırım. Bən həpsini düşünüyorum, artıq bizimki məsləhət-
dən keçmiş. (*Qızgın*.) Cəvab yaz!

Əli paşa. Əmrinizə müntəzirim.

Yıldırım. Yıldırım Bayaziddən kəlbi-əqur Teymura!

Məclisdəkilər (*heyrat və dəhşətlə ətrafa*). Nəsi! Kəlbi-
əqurmu?!

Yıldırım. Yazdınımı? Kəlbi-əqur Teymura.

Əli paşa. Əvət, kəlbi-əqur Teymura.

Yıldırım. Yaz, mühəribəmi mühəribədir. Hər kim sözündən
qaçarsa, qadını üç tələq ilə boş olsun.

Əli paşa (*yazır, ətrafa*). Ah, fəlakət! Dəhşət!

Yıldırım. Ətasini kəndin bilirsən, iştə bənim deyəcəyim şu!

Şeyx Buxari (*müztərib və həyəcanlı*). Əfəndim! Əfəndim,
müsaidə buyurun. Bu cəvab adabi-münazirəyə əslə müvafiq deyil.
Həm də hiç bir hüsn-i təvil qəbul etməz. Əvət, bu bir xəta, bu bir
təcəvüz ki, hiç bir hökmdarın şanına yaxışmaz.

Yıldırım. Artıq yetişir, rica edərim, kimsə qarışmasın.

Şeyx Buxari (*yerindən kalkar, getmək istər*). Pəki, sultanım,
qarışmam, lakin şü cəvabınızla böyük bir məsuliyyəti-tarixiyyə
altında qalacaqsınız. Bana müsaidə...

Yıldırım. Buyura bilirsiniz. (*Şeyx Buxari çıxar. Yıldırım isteh-
zalı təbəssümlə qafasını oynatır*.) Əvət, bu məktubla Yıldırım böyük
bir məsuliyyət bir məsuliyyəti-tarixiyyə altında qalacaqmış!..

Orxan. Hər halda Şeyx bədxah bir şəxs deyil.

Yıldırım. Nə olursa-olsun, bənim iradəm qətidir. (*Kalkar*.)
Bana bak, Orxan! Sən bu vəqə qadar bizdən hörmət və məhəbbət
gördün... və o sayədə Anadoluda yaşayan tatar-türkmən qəbilələrinə
böyük nüfuzun var.

Orxan. Əfəndimizin lütfündən.

Yıldırım. İştə onlara icrayı-təsir etməli. Yarın orduya səfər-
bərlik əmr edəcəyim. Bakalım Teymur bizə qarşı nə yapar? Fəqət
sakın, vəzifəndə müsəmiə etmə! (*Çıkmak üzrə bir neçə addım yürür*.)

Orxan. Bəncə vəzifə hər şeydən müqəddəsdir. Amirim uğrunda
başdan keçməyə hazırım.

Yıldırım. Haydı, arslanım, iş başına! Unutma ki, səni daha böyük rütbələr bəkləyir. Əli paşa! Sən də məktubu elçiyə ver, bəndən son hədiyyə olaraq Teymura götürsün.

Əli paşa. Baş üstünə!

Çıqarlar.

Orxan (yalnız). Ah, Teymur, kəlbi-əqur! (Acı və istehzalı qəhqəhəylə.) Əvət, daima sərxoşların təsəllisi həzyan, aciz və zəiflərin silahı isə söyüş və qarğışdır. (Yıldırımın gəldiyi tərəfə kinli və qızgın.) Fəqət, ey məğrur və əyyaş sultan! Əmin ol ki, yarın, əvət yarın o qoca qəhrəmanın dəmir pəncəsində bir yılan gibi qıvrılacaqsın. Həm də umulmaz bir məğlubiyyətlə zəbun və pərişan olacaqsın.

PƏRDƏ

BƏŞİNCİ PƏRDƏ

Ankara ovası, Teymur çadırı... Gündüz. Çadırın önündə qalın gövdəli, gülbüz, yaylı-oklu iki nəfər növbət bəkləyərək qonuşurlar.

Birinci növbətçi. Yahu bütün dünya çarpışib vuruşmaqdan yoruldu da, şu Topal bir dürlü yorulmaq bilməyir.

İkinci növbətçi. Yəno şikayətmi? Nə çəbuk usandın, özərim?!

Birinci növbətçi. Mısır və Şamda dökdüyümüz qanlar hənzur qurumamış. Şimdi də Ankara qavğası, Ankara bəlası!.. Nə demək? Beş gün rahatlanmaq yokmu ya?

İkinci növbətçi. Pəki, Qarabağın çiçəkli ovalarında, Azərbaycanın o cənnət qadar gözəl ruhlu bir guşəsində sürdüyün zövq və səfəlar yetişmədimi?

Birinci növbətçi. Nə demək! Biri üç ay yaşayışdan zövq alırsa, altı ay da hər bətləməli?

İkinci növbətçi. Şuna bax, müharibə kəndisi də bir zövq deyilmi ya?

Birinci növbətçi. Bırak Allahı seversin. (Bir neçə adım əksəyaraq yürür.) Şam ətrafında vuruşurken ayağıma bir ox dəydi də hala aksıyorum, hala gecələr ağrıdan uyuyamıyorum.

İkinci növbətçi (gülərək). Zərər yok, saf mal sahibinə bənzər. Teymur da əksəqdir, sən də... Yalnız aranızda bir fərq var ki, sən qarğasan, o qaraqış...

Birinci növbətçi (qızgın). Sus bə, sərsəm hərif!

İkinci növbətçi. Pək gözəl, o qarğa olsun, sən qaraqış.

Birinci növbətçi. Hayır, onu da istəməm.

İkinci növbətçi. Pəki, o halda nə istərsin?

Birinci növbətçi. Nə istəyəcəyim, bax şu Anqara müharibəsi bənim hiç xoşuma gətirmir. Nə var, nə yok, Teymur Yıldırımı yenəcəkmış... Pəki, bənim xeyrim nə olur? Mısırdə, Şamda hiç olmazsa ələmizə paradən-maldən bir şey keçdi. Burda qalib gəlirsək. (Əlini avcuna vuraraq.) Söylə, bakayım, şu avcuma nə girecək? Anqaranın quru, boş səhrasını?

İkinci növbətçi (istehzalı qəhqəhəylə). Vay, yəhudi dəlləli, vay! Sən müharibəyə yəğma içimmi gəldin?

Birinci növbətçi. Nə demək! Topal ad qazansın da arada bənim canım getsin, öyləmi?

İkinci növbətçi. Sus, artıq yetişir; şu sözlər bir türkə yaraşmadığı gibi, bir əsgərə hiç yaraşmaz.

Birinci növbətçi. Nə demək? Sanki əsgər insan deyilmi ya? (Sinirli.) Əvət, nə demək! Ölüb-öldürən biz, gülüb-əylənən onlar! Çarpışib-vuruşan biz, ad-san qazanan onlar! Ac-çıplaq qalan biz, zevqü səfayə dalan yəno onlar!

İkinci növbətçi (gülərək). Yahu, sayıqlıyormusun, onlar kimdir, əcəbə?

Birinci növbətçi. Onlar, işlə saraylarda keyf sürən azgın padşahlar, dəli xaqanlar... Sərvət və səadət içində gülümsəyən quraz vəzirələr, yaramaz vəkillər... Eysü nuş ilə vəqət keçirən hoppa şahzadələr, çılgın dərəbəylər...

İkinci növbətçi (məğrur qəhqəhəylə). Anlaşıldı, əvət anlaşıldı. Bu düşüncələr həp korkaklıqdan iləri gəliyor. (Əlilə onun omuzuna vuraraq.) Bana bax, hiç mərəq etmə, bu gün-yarın Yıldırım basılır, yəno Səmərqəndə döneriz.

Birinci növbətçi. Hayır, bu qavğadan gözüm hiç su içmiyor. Yıldırım pək qəhrəman diyorlar.

İkinci növbətçi. Əcəbə, onun nəsi qəhrəman imiş?

Birinci növbətçi. Nə demək! İşlə qac gündür yüz-yüzə duruyoruz. Hərif müharibəyi bırakıb da şikarə çıkmış. Pəki, bundan nə çıxar? Demək o qadar məğrur ki, bizi saymaq belə istəmiyor.

İkinci növbətçi. Zərər yok, o bizi saymazsa, biz onu sayarız. (*Boru səsi eşidilir.*) İştə Əmir gəliyor. (*Bakar, heyratla.*) O nə? Sanki yüz-gözündən atəş saçılıyor.

Teymur müharibəyə məxsus qıyafətdə gəlir.
Divan böyi, şair Kırmanı və Ağbuğa onu izlər.

Teymur (*son dərəcə kinli və qızgın bir ahənglə*). Teymur – kəlbi-əqur! Teymur – kəlbi-əqur! Öyləmi, ah, öyləmi?

Şair. Ehtimal sərxoş imiş. Yoksa qoca bir sultanın ağzından öylə söz çıkmaz.

Divan böyi. Əvət, ehtimal ki, sərsəm və xəstə imiş, yoksa şu hədyan əqli başında olan bir zata yaramaz.

Teymur (*çılğın*). Əvət, ehtimal ki! Ehtimal ki?! Lakin bana da Turgay oğlu Teymur derlər. Onu sərxoşluqdan ayılmaq, sayğısız qafasını uslandırmaq pək qolay... Ah, Yıldırım, Yıldırım! Nə qədər döşətli olan, Hindistanda əvladlığım qaplanlardan müdhi deyilsin.

Şair (*ətrafa*). Əvət, qaplan yırtıcıların ən vəhşisidir, fəqət qaplanları parçalayacaq daha böyük vəhşilər var ki, o da insanlardır.

Teymur. Qaraqoyunlu əsirəti İsfahan civarında bizə şəbxun yapdılar, əsgərlərimdən üç bin kişi öldürdülər. Kəllələrdən qüllələr yapdırdım. Zərər yok, bir az sonra Yıldırım da bəni tanıy. (*Pək kinli və sinirli...*) Ah, kəlbi-əqur! Kəlbi-əqur! Nə həzyan... nə cəsarət!..

Şair. Əfsus ki, cəsurların həzyanı, həzyançıların cəsarəti qədər güllünc və mənasızdır.

Teymur. O həzyanlar hiç... hərifdəki azğınlığa bak ki, şimdi də bəni saymıyor, hərbə girişəcəyinə şikarə çıxıyor.

Ağbuğa (*istehzalı təbəssümlə*). Əvət, gerçəkdən pək sayğısız... pək məğrur...

Şair. Fəqət məğrurlar pək çabuk sərnigun olur.

Sobutay sürətli adımlarla gəlir, aylır.

Teymur. Nə var, Sobutay?

Sobutay. Böyük xaqanın əmrilə avə çıxan on beş min nəfər Yıldırım əsgəri bizimkilər tərəfindən ortaya alınmış və bir saldırdısa həpsi əzilib dağılmış.

Teymur. Yıldırımdan nə xəbər?

Sobutay. Yalnız Yıldırım qəhrəmanca bir çevikliklə aradan çıkmış və beş-on nəfər məyyətiyə qəçib qurtulmuş.

Teymur. Bən qəhrəmanları pək sevirim.
Sobutay. Bir də Yıldırım şikarət ikən su yollarını da kəsdi, təbii ordu susuz qalınca daha çabuk təslim olur.

Teymur. Pək gözəl tədbir. Bunu kim düşündü?

Sobutay (*Ağbuğayı göstərir*). Böyük sərdar Ağbuğa.

Teymur. Zətən hər bə zamanı hiylə də müvəffəqiyyət vasitələrindən biridir.

Şair (*ətrafa*). Bən yalnız Kərbəladakı ərəb Şimiri tanırdım, məgərsə türkdən də Şimir çıkmış!

Teymur. Ağbuğa! Daha durmaq lazım deyil, ordu hücumə keçməli. Səkin Yıldırım yaralamasınlar. Ona söyləyəcək sözlərim var. Yigid Sobutay! Sən də qafil olma! Hər kim onu diri yakalarsa, kəndisini böyük mükafat bəklilər.

Ağbuğa. Xətti-hərəkətimiz nə yolda olacaq?

Teymur. Onların sağ cinahı açıqdır. İştə oradan bizim sol cinah mərkəzi əhatə etməli. Onların sol cinahı isə pək zəif. Əminəm ki, bizə qarşı duramayıb çabuk pozulur. Haydı, arslanım! Cəsarət və mətanət!..

Ağbuğa və Sobutay əsgərcə təmənna edər, sürətli adımlarla gedirlər.

Şair (*ətrafa*). Qardaş qardaş qanı içiyor. İştə siyasət və rəyasət bəlası!

Teymur. Orxan gəlmədi, bu bəni pək düşündürüyor. Hər halda o bu gün bizim tərəfə keçməliydi.

Divan böyi. Kim bilir, bəlkə keçmiş də bizimkilər tərəfindən yakalanmış...

Teymur. Hər tərəfə buyruq ver, ona ilişməsinlər. (*Şair Kırmanıya.*) Gəl, bakalım, şair! Sən də bir tərəfdə seyr et, müharibəyə yaxından tamaşa etmənin zevqi daha başqadır. (*Gedərlər.*)

Elmas şəşqın və müztorib adımlarla gəlir. Teymur getdiyi tərəfə bakar.

Elmas (*ətrafa*). Orxan, ax, Orxan! Sən Elması unuttun, fəqət Elmas səni görmək için hər bə səhnələrində dolaşır. (*Teymur getdiyi yolu izlər.*)

Birinci növbətçi (*arkadaşına*). Bu Divan böyi qızı da pək tuhaf. Səmərqəndin gözəl köşklərini bırakıb da Ankara çöllərindən nə istiyor, bilməm ki?

İkinci növbətçi. Sənə qavğa meydanı yalnız erkəklərə məxsusmu?

Birinci növbətçi (*istehzalı qəhqəhəylə*). Nə demək! O da mı qavğa etməyə gəlmiş?

İkinci növbətçi. Gülərsən ya... Hiç atalardan eşitmədinmi?! Çingizin anası bir qadın ola-ola at belinə bindi. Bütün qomşu ölkələri sıqışdırdı və qocaman bir səltənət qurdu.

Birinci növbətçi. Nə demək, bu da Çingizin anası mı?

İkinci növbətçi. Nə fərqi var, qadın qadındır. Bu da o cinsdən, bu da o nəsiləndən. Arslanın erkəyi, dişisi olur?

Birinci növbətçi. Fəqət bana qalırsa, öydüyün şu diş arslan müharibə aydın deyil, başqa bir av üçün gəlmiş olmalı... (*Yola bakar.*) Gözün aydın, işdə Dəmirqaya gəliyor.

İkinci növbətçi. O ki, Orxanla bərabər Yıldırım yanına qaçmışdı.

Birinci növbətçi. Nə demək! Orada yaşamamışlar da geri dönmüşlər.

Elmas (*Dəmirqaya ilə gəlir*). Allah eşiqinə söylə, Orxan nə oldu? Nərdə qaldı?

Dəmirqaya (*qalın və yonulmamış səslə*). Onun yanında...

Elmas. O kimdir?

Dəmirqaya. Kim olur-olsun, nəmə lazım, bən qarışmam.

Elmas. Ah, nəsi?! Orxan gəlmədimi? Səninlə bərabər deyilmi?

Dəmirqaya. Hiç Teymurun korusundan gələ bilirmi? Moskof qızını qaçırdı da Topala görünə bilirmi?

Elmas. Yok, Teymur onu bağışlar.

Dəmirqaya. Zənn etməm, hiç zənn etməm.

Elmas. Sus, Allah eşiqinə sus! Bütün qanım başıma toplanıyor, beynim alevlər içində yanıyır. Demək, o buraya gəlməyəcək, öyləmi?

Dəmirqaya. Bən ki onun qəyyumu deyiləm, istər gəlsin, istər gəlməsin. Nəmə lazım, bən qarışmam.

Elmas. Nəsil olursa-olsun, bəni Orxanın yanına götür.

Dəmirqaya. Dedim ya, bən qarışmam.

Elmas (*ətrafa*). Aman, ya Rəbbi. Şu hərifin qəlbi daşdanmı yapılmış. (*Dəmirqayaya*.) Bən buraya yalnız Orxan üçün gəldim. Nərdə olsa, onu bulmalıyım.

Dəmirqaya. Acım, bir az yemək yeyəlim də, sonra...

Elmas. Zərər yok, gəl ye-iç, sakın, yakanı bırakacak deyilim. Dəmirqaya. Nəmə lazım, hiç bırakma! (*Gedərlər.*)

Bu sırada konardan boru və çarpışma səsləri eşidilir.

Birinci növbətçi. Demək, müharibə qızıqışdı, işdə çarpışib vuruşuyorlar.

İkinci növbətçi. Əvət, gürultu getdikcə artır.

Birinci növbətçi. İştə, Orxan da Əmir ilə bərabər gəliyor.

İkinci növbətçi. Görünür, Dəmirqaya Elması aldatıyormuş.

Konardan eşidilən gürültü, çarpışma səsi azalır.

Teymur, Divan böyi, şair Kirmani və Orxan gəlirlər.

Teymur. Söylə, Orxan, nə yaptın?

Orxan. Bənim ilk yaptığım böyük bir qəbahətdir.

Teymur. Hanki qəbahət?

Orxan. Olqayı Türküstandan qaçırdım, ona görə boynum vurulmalıdır.

Teymur. Onu sonra mühakimə edərik. Bana Yıldırımdan, Yıldırım ordusundan xəbər ver!

Orxan. Bursadakı işlər məlumdur. Hər ay xəbər yazıb göndərmişəm. Son həftələrdə isə Anadoludakı bəylərə gözəl rütbələr vəd etdim, həpsini tərəfimizə keçirdim. Oradakı tatar və türkmənlərin başçılarını çağırdım, məhəbbətlərini qazandım. Bütün Anadolu əsgəri bizim tərəfdə, şimdici təslim olurlar. Yalnız Rumeli sancak bəyləri, yeniçərilər və serb əsgərləri Yıldırım itaətində. Fəqət, orduda pozuqluq olunca, onlar da bir şey yapamazlar, çabuk şaşırırlar.

Elmas (*Dəmirqaya ilə bərabər gəlir. Orxanı görünəcə, şaşqın bir sevinclə*). Ah, Orxan!..

Divan böyi əlilə sükut işarəti verir. Elmas çəkilib bir tərəfdə durur.

Teymur (*Orxana*). Pək məmnun oldum; şimdi söylə bakalım, gözəl prenses nərdə?

Orxan. İştə qarşıda bəklir. Fəqət dəmin hüdudu keçərkən bizimkilər tərəfindən yaralanmış.

Elmas (*ətrafa*). Əvət, bu da yeni bir hiylə.

Teymur. Orxan! Sən bir əsgərsin, fəqət işlədiyin xəyanət bir əsgərə yakışmaz. Əcəba xəbərsiz olaraq qızı qaçırmaz və bəni say-mamaq böyük bir nankorluq deyilmi? Bunu yaparkən Teymurun hid-dət və qəzəbini düşünmədinmi?

Orxan susur.

Niçin susdun, söylə?

Orxan. Böyük xaqanın mərhəməti bənim qəbahətimdən daha böyükdür.

Teymur (*sərt*). Hayır, qəbahəti məzur görmək, fənalığı tövçie etməkdir.

Birinci növbətçi (*arkadaşına*). İstə Topal yenə çıldırıyor.

Divan bəyi (*Teymura*). Orxan gəncdir, yigildir.

Teymur (*kəskin*). Hayır, böylə bir qəbahət üçün ən böyük cəza öldürdür.

Elmas. Ah, ölümü?

Teymur. Əvət, Orxan yalnız edama layiqdir.

Elmas. Mərhəmət, ah, mərhəmət!.. (*Teymura yaxlaşır.*)

Teymur (*çılğın*). Çəkil!

Divan bəyi. Ah, gerçəkdənmi edam?

Teymur. Əvət, edam, edam...! Bırak, hər kəs üçün ibrət olsun!

Ətrafda böyük şaşqınlıq və korkunc bir sükut...

Orxan. Hayır, xaqanı, hayır... Ölüm hər kəsi korkutsa da Orxanı qorqutmaz. Bən vəzifə uğrunda bin dəfə ölüb-dirildim. Yıl-dırım bəni öldürmək istərkən belə qəhqəhələrlə güldüm. Şimdi isə gülmək deyil, yalnız heyrət edirəm. Həm də başqa əlləri qanımla ləkələndirmək istəməm. (*Belindəki xəncəri çıxarır. Kəndini vurmaq istər.*) Ah, sən bəni alçaltı, fəqət bən... istə!

Teymur (*gur və kəskin səsle*). Orxan! Əcələ ediyorsun, bən səni alçaltmaq deyil, yalnız imtahan etmək istədim. (*Şən qəhqəhəylə*). Unutma ki, Teymur şahmat oynarkən belə taxtadan yapılmış kiçik bir piyadayı qeyb etmək istəməz. Halbuki sən cəsur və eşsiz bir qəh-rəmansın. (*Yaklaşmış Orxanın omuzunu oxşar.*) Əvət, sənin məharət və cəsarətin işlədiyin qəbahətdən daha böyükdür. Olqayı, o dəyərlı yadigarı mükafat olaraq sana bağışladım. Fəqət qəlbin onun, düşüncə və biləklərin bizim olsun.

Bu sırada Olqa gəlir və örtündüyü çarşaf omuzlarına sarkaraq baxıb durur.

Elmas (*çılğın bir tevr ilə Teymurun qarşısına keçərək*). Hayır, hayır! Sən bunu əsla yapamazsın. Əvət, sən böyüksün, bütün dün-yaya hökm edə bilirsin; fəqət Orxanın qəlbinə deyil! Unutma ki, bən anayam.

Şair (*ətrafa*). Əvət, ana qəlbi hər şeydən güclü və məhəbbətlidir. Olqa (*köksünü sıkaraq, ətrafa*). Ah, bu ok yarası bəni məhv edə-cək...

Teymur. Elmas! Səbr və mətanət lazım.

Elmas. Hayır, hayır. (*Olqayı göstərir.*) Sən ona bütün aldıgın ölkələri bağışlaya bilirsin, fəqət bana verilən bir qəlbi əsla! Əsla! (*Orxana*). Niçin susdun, Orxan, cavab ver?!

Orxan. Xaqan hüsurunda ədəb gözlətiyorum.

Elmas. Halbuki həyat yoldaşına xəyanət eyləmək daha böyük ədəbsizlikdir.

Olqa (*Teymur qarşısında diz çökərək*). Böyük xaqan! Bənim varlığım bir çoxlarının hissiyyatını zəhərləyir, bəni öldür də, hər kəs iztirabdan qurtulsun.

Teymur (*onun qolundan tutub qaldırır*). Hayır Moskof çiçəyi, hayır... Bən yalnız qızgın arslanları, azgın qaplanları şikar edirəm. Bənim okum yalnız vəhşi qartalların qanı ilə boyanır. Sən şətarətli bir güvərçinsin, halbuki Teymur əsla güvərçin qanı tökmədi.

Elmas. Güvərçinləri də şahinlər parçalar. (*Qoynundan ufaq bir xəncər çıxarıb vurmaq istər.*)

Divan bəyi. Elmas!

Orxan Elmanın biləklərini yakalar, xəncər düşür.

Olqa (*qırıq səsle, acı təbəssümlə*). Hiç təlaş etmə... Elmas!.. (*Qanlı köksünü açaraq*). Bən... istə yaralanmışım... Artıq kimsəyə... zəhmət verməyəcəyəm. Ah, ah, ahh... (*Baylıb düşər.*)

Teymur (*növbətçilərə*). Yardım edin!

Olqayı qaldırılır. Elmas çökür. Ətrafda gurgultu və çarpışma səsləri yüksəlir. Teymur Divan bəyiyə.

Bak gör nə var?

Divan bəyi (*yola bakar*). İstə, Sobutay gəlir.

Sobutay (*gəlir, ayılır*). Böyük xaqana müjdələr.

Teymur. Nə olmuş?

Sobutay. Yıldırım ordusu bozuldu.

Teymur. Nasıl? Ətraflı söylə!

Sobutay. Onların sol cinahı az bir zaman bizə qarşı dura bildi. Sonra birdən-birə şaşırıb dağıldı. Şahzadə Məhəmməd də kendi ehtiyat firqəsilə Amasya yolunu tutmuş.

Teymur. Yıldırım kəndisi nə halda?

Sobutay. Onu hiç sormayınız! Yıldırım gerçəkden böyük qəhrəman. Hər kəsdən ziyadə çarpışıb vuruşdu. Ətrafındakı sipahilər və yeniçərilər də son dərəcə yigit... Bununla bərabər həpsi əsir. Həpsi təslimə məcbur oldu.

Teymur (*Divan bəyiyə*). Əmr et, qaçanları qovmasınlar. Sakın, Yıldırıma bir şey olmasın. Həm də ehtiramda qüsür edilməsin.

Divan bəyi. İtaət, xaqanım. (*Sobutayla bərabər gedər.*)

Şair (*ətrafa*). Qəhrəmanlardakı fəzilət dəhşətləri qadar böyükdür.

Teymur (*volta vurur, qızgın və sinirli*). Kəlbi-əqur!.. Kəlbi-əqur! Nə böyük cəsarət! Ah, məğrur!.. İdraksız! Teymurun təhəmmül və nəzakəti sənin gibi çoklarını aldatmış. Lakin atəşli bir tokat həpsini sorxoşluqdan ayıltmış. (*Çılğın.*) Yıldırım, ah, Yıldırım! Kəndini dəvə aynasında görüb də şımardın. Fəqət düşünmədin ki, sirkə nə qadar tünd olursa, qabı daha çabuk çatlar.

Şair. Əcəbə böyük xaqanın bir-iki sözlə əsəbiləşməsi tuhaf deyilmi?

Teymur. İki sözmü? İki sözmü? Ah, şu həzyan zəhərli bir ok gibi rəyada da beynimi dəliyor. Kəlbi-əqur! Kəlbi-əqur! Ah, nə sayğısızlıq! Hayır, böyük nəhrləri yataqlarından çıxaran, sarsılmaz və keçilməz dağları yaran Teymur hər acıyı unutur da, fəqət şu iki sözü əsla! Əsla!

Şair. Hər halda Yıldırım sənin can qardaşın, qan qardaşıdır.

Teymur. Əfsus ki, qardaş yarası daha acı, daha korkunc olur.

Sobutay (*gəlir, ayılır*). Yıldırım hüsurunuza gəlir.

Teymur. Buyursunlar.

Yıldırım iki nəfər Teymur əsgəriylə gəlir. Ağbuğa ilə
Divan bəyi də bərabər bulunur.

Divan bəyi. İştə, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayazid!

Ağbuğa. Yalnız sultan deyil, həm də cəsur bir komandan!

Teymur (*yer göstərir, təvazölə*). Buyurun, şövkətli Sultanım! Tanrı qulu Teymurdan daima ikram və ehtiram görəcəksiniz. Yorgunsunuz, rica edərim oturun. (*Oturmaz, Teymur ona cibindən bir kağız çıxarıb verir.*) Lütfən şu məktubu okumusunuz?

Yıldırım (*məktubu alır, aşırı dərəcədə gözlərinə yaqlaşdırır və Teymura iadə edir*). Zətən yazıldığı zaman okunmuş.

Teymur. İştə, bən şu məktubdakı sözlərinizi unutdum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. Əvət, məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. (*Mənalı və məğrur bir tövr ilə şair Kirmaniyə bakar.*) Əcəbə, buna şair nə söylər?

Şair (*səmimi və coşqun bir ahənglə*). Məhəbbət! Məhəbbət!.. Əvət, bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən bir sultan qafasından daha şəərəflidir. Əgər dünyanın şanlı çarpışmaları, qanlı vuruşmaları nəticədə bir məhəbbət, fəvqəlbəşər bir məhəbbət doğurmayacaqsın... bütün həyata, bütün kainata nifrətlər olsun.

Teymur. Əcəbə, məğrur Yıldırım nə düşünüyor?

Yıldırım. Düşünəcək bir şey yok. Əvət, sən qalibsin. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qomşu hökumətləri məmnun etdi. (*Acı bir köküs keçirdikdən sonra, çox mütləssir və şiddətli.*) Ah, daha doğrusu, İslam ələmini başsız qoydu.

Teymur (*iki-üç addım aksayaraq Yıldırıma doğru yürür, məğrur və gur bir səslə*). Hiç məraq etmə, xaqanım! Sən kor bir abdal, bən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qadar dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yok məmləkətlərə... sənin gibi bir kor, bənim kimi bir topal müsəllət olmazdı.

PƏRDƏ

SON

ÜZEYİR BƏY HACIBƏYOV

(1885-1948)

Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov – bəstəkar, publisist, dramaturq, ictimai xadim, jurnalist, professional musiqi sənətinin və milli operanın banisi – Ağcabədidə anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şuşada, ikillik rus-tatar məktəbində almış, sonra Qori müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsini bitirmişdir (1899-1904). Əmək fəaliyyətinə Cəbrayılın Hadrut kəndində müəllim kimi başlamışdır (1904).

“İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” və “Azərbaycan” qəzetlərində günün zəruri problemlərindən bəhs edən publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir. Ədəbi fəaliyyətə “Pristav ağa” hekayəsi və “Təzə xəbər” felyetonu (“İrşad” qəz., 1905, №6) ilə başlamışdır.

“Leyli və Məcnun” (1907), “Şeyx Sənan” (1909), “Rüstəm və Söhrab” (1910), “Şah İsmayıl və Xurşidbanu” (1912), “Harun və Leyla” (1915), “Koroğlu” (1937) kimi məşhur operaların, “Ər və arvad” (1909), “O olmasın, bu olsun” (1910), “Arşın mal alan” (1912-1913) operetllərinin müəllifidir. O, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” monoqrafiyası ilə yanaşı aşuq sənəti, milli oyun havaları haqqında da dəyərli elmi əsərlər yazmışdır.

O OLMASIN, BU OLSUN

Dörd pərdəli operetta

İŞTİRAK EDİRLƏR

Rüstəm bəy
Gülnaz
Sərvər
Sənəm
Məşədi İbad
Həsənqulu bəy
Rza bəy
Həsən bəy
Əsgər

- 45 yaşında, borclu düşmüş bir bəy
- 15 yaşında, Rüstəm bəyin qızı ki, Sərvərə aşıqdır
- 25 yaşında bir studentdir ki, Gülnaz aşıqdır
- qulluqçu, dul arvad, 30 yaşında
- 50 yaşında, dövlətli bir tacirdir ki, Gülnaz almaq istəyir
- 40 yaşında, millətperəst
- 40 yaşında, qəzetçi
- 40 yaşında, intelligent
- 30 yaşında, qoçu

Rüstəm bəyin
aşmaları

Hambal
Məşədi Qəzənfər
Usta Məhərrəm
Kərbəlayı Nəsir

– hamamçı
– dəllək
– bazar öhlisi

Hamam xidmətçiləri
Qoçular
Bazar adamları vəs.

BİRİNCİ PƏRDƏ

Rüstəm bəyin evində vəqə olur. Yaxşı düşənmiş bir otaqdır. İçində stol, kürsü və kreslolar doxi vardır. Pərdə qalxdıqda bütün iştirak edənlər cərgə ilə durub oxuyurlar.

(Musiqi)

Hamı.

Nə sözdür kim, deyir məxluq (2 dəfə)
Ki, Leyli oldu geyrə yar. (2 dəfə)

(Musiqi)

Əbəs sözdür bu əfsanə, (2 dəfə)
Düşübdür xəlqin ağzına. (2 dəfə)
Görək Məcnun, görək Leyli
Veribdirlər canın canə. (2 dəfə)

(Musiqi)

Həqiqi aşiqin yoxdur (2 dəfə)
Rəqibi, düşməni, xari. (2 dəfə)

(Musiqi)

Əbəs sözdür bu əfsanə, (2 dəfə)
Düşübdür xəlqin ağzına. (2 dəfə)
Görək Məcnun, görək Leyli
Veribdirlər canın canə. (2 dəfə)

Pərdə enir. Hamı dağılır. Sərvər ilə Gülnaz qalır. Tarda səgah çalınır, pərdə qalxır.

Sərvər (*oxuyur*).

Şəfayi-vəsl qədrin hier ilə bimar olandan sor,
Zülrəli-zövq şövqün təşneyi-didar olandan sor.

Gülnaz.

Ləbin sirin gəlib gəftərə məndən özgədən sorma,
Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor.

Sərvər.

Gözü yaşların halın nə bilsin mərdümi-qafil,
Kəvakib seyrini şob ta səhər bidar olandan sor.

Gülnaz.

Qomindən şəm tok yandım, sobadən sorma əhvalım,
Bu əhvali şobi-hicran mənimlə yar olandan sor.

Sərvər.

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil,
Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor.

Gülnaz (*damşır*). Sərvər, bu gün səni çox kefsiz görürəm, nə olub məgər?

Sərvər. Doğru deyirsən, mən dünəndən beridir ki, fikirdəyəm.

Gülnaz. Nə olub, söylə görək?

Sərvər. O olubdur ki, atan səni bir özgəsinə ərə vermək istəyir.

Gülnaz (*qorxu ilə*). Kim deyir onu?

Sərvər. Mən deyirəm, doğru yerdən bilmişəm.

Gülnaz. Bəs atam mənə heç zad deməyibdir.

Sərvər. Ola bilsin ki, bu gün deyər və bir də sənə nə deyəcəkdir, sənə borcun onun sözlünə qulaq asmaqdır.

Gülnaz. Yox-yox, mən səndən başqa özgəsinə ərə getməyə-cəyəm; qoy mənə öldürsün, mən səni sevmişəm, sənə də gedəcəyəm.

Sərvər. Axı o ər məndən dövlətlidir.

Gülnaz. Cəhənnəmə olsun!

Sərvər. Məndən gözəldir.

Gülnaz. Çox mənə lazımdır!

Sərvər. Məndən cavandır.

Gülnaz. İstər lap uşaq olsun, lazım deyildir.

Sərvər (*gülür*). Yalan deyirəm, gözəlüm Gülnaz! O kişi, doğrudur, məndən min kərə dövlətlidir, amma özü qocadır, azından bir əlli yaşı vardır. Görsən qorxarsan.

Gülnaz. Bax, mən daha səbr edə bilmirəm: günü bu gün atama deyəcəyəm ki, mən səni sevirəm və səndən başqasına ərə getməyə-cəyəm.

Sərvər. Yox, Gülnaz, heç elə eləmə! Sən mən deyənə qulaq as, yoxsa iş düz gətirməz. Mən bilirəm ki, sənə atan borclu düşübdür və pula da çox ehtiyacı vardır. O istəyir ki, bu qohumluqla o kişidən ki, adı Məşədi İbaddir, bir qədər pul yesin. Zərər yoxdur, qoy yesin. Sən atana heç bir söz demə və söz açsa deyinən ki, özün bilərsən. Sonra sənə işin yoxdur, mən bu işə təhər çəkmişəm.

Gülnaz (*bikef*). Mən nə tövr razı olum ki, mənə götürüb özgəsinə ərə versin.

Sərvər. Sən o barədə arxayın ol, məndən başqa səni özgəsi ala bilməz, amma sən mən deyənə qulaq as!

Bu halda Sonəm daxil olur.

Sənəm. Bircə o gün ola idi ki, sizin toyunuzda süzə-süzə oynaya idim.

Sərvər. İnşallah, bu yaxında oynarsan.

Sənəm (*sevinir*). Necə? Yaxında toy əyləyirsənmi?

Sərvər. Yox, mən eyləmirəm, Rüstəm bəy Gülnazı özgəsinə ərə verir.

Sənəm (*bikef*). Buy!.. Başına xeyir! Bu nə sözdür? O ər kimdir?

Sərvər. Bir qoca kişidir.

Sənəm. Buy!.. Ağrım onun ürəyinə! Heç bunun kimi gözəl qız qoca kişiyə gedərmə?

Sərvər. Zərər yoxdur, mən işi özgə cürə düzəldərəm. Gülnaz, sən bikef olma. Arxayın ol, kimin ixtiyarı var ki, yarı yarıdan ayıra bilsin.

(Musiqi)

Üçü bir yerdə

Əcəb sözdür bu əfsanə, (2 dəfə)

Düşübdür xalqın ağzına. (2 dəfə)

Görək Məcnun, görək Leyli

Veribdirlər canın cana. (2 dəfə)

Sənəm. Ax, deyəsən ağa gəlir. (*Yüyürüb qapıdan baxır.*) Ay aman, ağa gəlir; dur qaç!

Sərvər (*tələsik*). Gülnaz, hələ ki, xudahafiz. Sən mən deyəndən çıxma, atana başqa söz demə.

Gülnaz. Xudahafiz.

Sərvər gedir.

(Musiqi)

Rüstəm bəy (*daxil olur*).

Qızım, sənə yaylıq alım!

Gülnaz.

Al, dədə, qurbanın olum!

Rüstəm bəy.

Qızım, sənə başmaq alım!

Gülnaz.

Al, dədə, qurbanın olum!

Rüstəm bəy.

Qızım, sənə corab alım!

Gülnaz.

Al, dədə, qurbanın olum!

Rüstəm bəy.

Qızım, sənə tuman alım!

Gülnaz.

Al, dədə, qurbanın olum!

Rüstəm bəy.

Qızım, soni... Qızım, soni...

Qızım, soni ərə verim!

Gülnaz.

Yox, dədə, qurbanın olum!

Yox, dədə, qurbanın olum!

(Musiqi)

Rüstəm bəy (*dənışıq*). Qızım, yox deyirsən? Sənin üçün bir ər tapmışam ki, bir ər tapmışam ki, dövlət nə dövlət, pul saman kimidir! Özüdəcə abırlı bir kişidir. Hərçənd bir az yaşı çoxdur, amma bir yaxşı adamdır ki, beləsini çıraq ilə axtarsan, tapa bilməzsən!

Sənəm. Ah! Qoca olandan sonra heç nə! Ağrım onun özünə də, dövlətinə də!

Rüstəm bəy. Ay qız, sən qıfilla, sən danışma, sən bu cür işləri anlamazsan, çünki sən bir heyvan layələmsən!

Sənəm. Nə qədər heyvan olsam da, mən cavan qızımı qoca kişiyyə ərə vermərəm! Heyf deyilmi? Vallah, bu saat onun dərindən ölen cavanlar çoxdur ki, hər biri bir Yusif!

Rüstəm bəy. Nə vaxt mən səni qoca kişiyyə ərə versəm, getmə! Qız mənimdir, mən bilərəm: istərəm qocaya verrəm, istərəm cavana! (*Qıza.*) Razısanmı, qızım?

Gülnaz. Nə deyirəm, mənim borcum ata sözüne baxmaqdır, özün bilərsən!

Rüstəm bəy. Ağlılı qızım, gözəl qızım! Mən əvvəldən bilirdim ki, sən mənim sözümdən çıxmayacaqsan. Odur ki, kişiyyə söz vermişəm, indi o kişi bu gün buraya gələcəkdir və səni də görmək istəyəcəkdir. Mən sənə izin verirəm ki, sən gedib onun ilə görüşə-sən. Get görüş və özün də danış, qorxma!

Sənəm. Yəni batmış bu qədər çirkindir ki, adam qorxa da bilər?

Rüstəm bəy. Ay qız, gəl sən danışma!

Sənəm. Axı deyirsən ki, qorxma; mən də soruşuram ki...

Rüstəm bəy. Ay qız, yum ağzını!

Sənəm. Ağzımı yummamış, nə deyirəm ki?!

Rüstəm bəy. Ay heyvan, danışma deyirəm!

Sənəm. İndi mən nə deyirəm ki, acığın tutur.

Rüstəm bəy. A mürtəd balası, danışma, qulluqçusan, otur qulluqçu yerində!

Sənəm. İndi mən nə deyirəm ki, pis söz demirəm ki?!

Rüstəm bəy. Ay qız, kəs səsin!

Sənəm. Səsimi kəsməmiş mən nə deyirəm ki...

Rüstəm bəy (*lap bərkdən*). A qız, de qoy işimizi görək!

Sənəm. Mən nə qayırıram ki...

Rüstəm bəy (*daha bərk*). A qız!..

Bu osnada qapı bərk döyülür.

Rüstəm bəy. Durun gəlin bəri, yəqin kişi gəldi.

Hamısı durub gedir.

(Musiqi)

Məşədi İbad (daxil olur).

Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da,
Dəyərim min cavana.
Çörəyi yeməyəm mən yavana,
Yaxşı deməyəm mən yamana,
Qurban edəyəm mən canana
Malımı, pulumu, canımı mən.
Gəl, xanım, gəl yanıma,
Gəl, canım, gəl yanıma,
Gəl, yarım, gəl yanıma.
Gəl, mən ölüm, mən ölüm, mən ölüm gəl!.. (2 dəfə)
A quzum, gəl yanıma,
Canımı verərəm mən yarıma.
Qurban edəyəm mən canana
Malımı, pulumu, canımı mən.

(Musiqi)

Yenə təkrar "Gəl, xanım, gəl yanıma".

(Musiqi)

Rüstəm bəy (daxil olur).

Məşədi İbad, sən bizə xoş gəlib, bizi şad elədin!
Bir də görüm nə oldu ki, nə oldu bizi yad elədin?

Məşədi İbad.

A kişi, sən öl, mən səni hamıdan artıq yad elərəm,
Sən qızı mənə vergilən, gör necə səni şad elərəm.

Musiqi çalınır, ikisi də oynayır.

Rüstəm bəy.

Söylə görüm bir mənə,
Cib doludurmu pul ilən?
Gəl sənə mən qız verim,
Nə işin vardır dul ilən.

Məşədi İbad.

A kişi, sən öl, mən sənə
Nə qədər desən pul verərəm,
Sən qızı mənə vergilən,
Gör necə səni şad elərəm.

Musiqi çalınır, ikisi də oynayır.

Məşədi İbad.

Pul verimmi?

Rüstəm bəy.

Vergilən!

Məşədi İbad.

Qız verərsənmi?

Rüstəm bəy.

Verərəm!

Məşədi İbad.

Tez verimmi?

Rüstəm bəy.

Vergilən!

Məşədi İbad.

Tez verərsənmi?

Rüstəm bəy.

Verərəm!

Məşədi İbad.

Degilən sən öl!

Rüstəm bəy.

Bu sən öl!

Məşədi İbad.

Bəs clə isə?

Rüstəm bəy.

Ver əlini!

Məşədi İbad.

Bəs clə isə?

Rüstəm bəy.

Ver əlini!

Məşədi İbad.

Degilən sən öl!

Rüstəm bəy.

Bu sən öl!

Məşədi İbad.

Bəs elə isə?

Rüstəm bəy.

Ver olini!

Musiqi çalır, ikisi də oynayır.

Məşədi İbad (*dənışıq*). İndi axır sözünü de görüm, qızı mənə veririrsənmi? Yoxsa vermirsən, gedib ayrı qız alaram, deyərəm ki, o olmasın, bu olsun!

Rüstəm bəy. Mən öz sözümün üstündə duran adamam. Ancaq sən də görək qabaqca bir balaca tədarük görəsən. (*Əli ilə pula işarə edir.*)

Məşədi İbad. Min manat sənə bəsdirmi?

Rüstəm bəy. Min də üstə artır.

Məşədi İbad. A kişi, axı bunun bir anbar da toy xərci var.

Rüstəm bəy. Doğrudur, ancaq nə eləmək? Hərgah bir qədər cavan olsa idin, bu iş sonin üçün ucuz tamam olardı, amma heyif ki, qocasan, təxsir özündədir.

Məşədi İbad. A kişi, vallah, mən nə qədər qoca olsam da, min buğuburma cavana dəyəərəm. Sən nə fikir edirsən?! Ala, min beş yüz manat, qalanını da sonra verərəm. (*Pul çıxardıb verir.*)

Rüstəm bəy. Olar. (*Pulu alır.*) Zərər yoxdur.

Məşədi İbad. İndi mən istəyirəm ki, bir qızı görüm, danışdırım, nə deyirsən?

Rüstəm bəy. Heç sözüm yoxdur, əyləş, bu saat qızı göndərə-rəm. (*Gedir.*)

Məşədi İbad. Zarafat deyildir, bir otək pul verirəm, bir baxım görüm, mal nə cür maldır, verdiyim pula dəyəirmi? Mənim istədiyim odur ki, özümə layiq adam olsun. Yoxsa məndən ötrü təfəvüt yoxdur, o olmasın, bu olsun!.. (*Sükut.*) A kişi, birçə mən bilmədim ki, camaat mənim harama qoca deyir! Vallah, görünür ki, xalqın gözü pis görür. Budur ayna, bu da mən. (*Aynaya baxır.*) Allaha şükür, dişlərim hamısı cəbəcə, saqqalım da qapqara şəvə kimi. (*Diqqət ilə baxır.*) Deyəsən burda bir donə ağ tük vardır. Görək dartam çıxsın. (*Dartır.*) A zəhrimar!.. Görünür ki, heyvan balası dəllək hənani pis yaxıbdır. (*Çıxar-*

dır.) Pufl!.. Rədd ol, şarlatan!.. Qoca odur ki, dişləri olmaya, gözü görməyə, qulaqları eşitməyə, özü də yerindən tərpənə bilməyə; mən ki əlhəmdülillah, quş kimiyəm. Maşallah deyim ki, göz dəyməsin. Özüm də əlli yaşım ya ola, ya olmaya. (*Güzgüyə baxıb ora-burasını düzəldir.*) İndi mən papağımı nə cür qoyum ki, qızın xoşuna gəlsin: hərgah belə qoysam (*kəc qoyur*), onda qız qorxar, elə bilər ki, Bakı qocusuuyam. Əyər belə qoysam (*gözünün üstə qoyur*), onda da qız ürkər, elə bilər ki, Qarabağın pambıq bəylərindənəm. Hərgah bu cürə qoysam (*lap dalı qoyur*), onda qızın məndən zəhləsi gedər. Elə bilər ki, Gəncə qumarbazıyam, əyər belənçik qoysam (*təpəsinə qoyur*), onda da Şamaxı lotusuna oxşaram. Bəs nə tövr qoyum? Hamısından yaxşısı budur ki, başı açıq oturram, onda qızın xoşuna gələr, elə bilər ki, abrazavannıyam. Doğrudan da, mən bir qədər abrazavannıyam, çünki uruslar mən ilə çox alış-veriş eyləyiblər və mən onlardan urus dilini də yaxşı öyrənmişəm. Məsələn: iştə katu, bajaluska, funt vosim qəpik, menşi nelza, nelza. (*Səs gəlir.*) Aha, deyəsən qız gəlir; indiki görək mən seryozniski olam. (*Bir kreslo üstündə bardaş qurub oturur.*)

Gülüz ilə Sənəm daxil olur.

Gülüz. Uy, mən bu kişidən qorxuram!

Sənəm. Nə kifr kişidir, ay Allah!

Məşədi İbad (*kənara*). Deyəsən, məndən qorxurlar. Zərər yoxdur; arvad kişidən qorxsa yaxşıdır. (*Onlara.*) Bir deyin görüm, xanım hansınızdır, qulluqçu hansınız?

Sənəm. Mən qulluqçuyam, bu xanımdır. (*Otururlar.*)

Məşədi İbad. Çox gözəl, çox əcəb! (*Kənara.*) Heç qulluqçu-nun özü də yaman deyildir, amma xanıma söz yoxdur. Dəyər verdim pullara. (*Sükut. Heç kəs dinməyir. Məşədi İbad birdən-birə gözələrini Gülnazın başına tərəf dikib, diqqət ilə baxır.*) Xanım, sən ki, saçın bu qədər qarıdır, yəqin sən də mənim kimi həna qoyursan.

Gülüz. Xeyr, həna qoymuram!

Məşədi İbad. Hə!.. Çünki mən saqqalıma həna qoyuram, elə bildim ki, sən də saçına həna qoyursan. (*Kənara.*) Amma lap nəhaq yərə hənadan söhbət saldım, heç yeri deyildi.

Gülüz. Mənim başım hələ ağarmayıbdır ki, hənaya ehtiyacı ola. Sənəm. Allaha şükür, xanım qocalmayıb ha!

Məşədi İbad (*təlsik*). Xeyr, xanım, mənim də saqqalım ağarmayıbdır. Mən saqqalıma həna qoydum, qoymadım – həmişə qap-qara şəvə kimidir. Amma mən bir növ adətərdə olmuşam və fars da deyir ki, “tərki-adət bə movcibi mərzəst”¹. (*İrəli gəlir.*) Allah ölən-lərimizə rəhmət eyləsin, mənim rəhmətlik anam deyirdi ki, başımın hənasının vaxtı keçəndə başım ağrıyır. Çünki adətərdə olmuşdu.

Gülnaz. Yəqin sizin də saqqalınızın hənasının vaxtı keçəndə ağrıyır.

Məşədi İbad. Bəli, ağrıyır. Saqqalım bərk ağrıyır; bir də, mən sənə deyim, insanın başının, ya saqqalının ağılığı onun qocalığına dəlalət eyləməz. Bax, mən iki yaşında urus balası görmüşəm ki, başı ağappaq qar kimi; halbuki iki yaşında uşağa qoca demək olmaz. Və bir də siz mənim başıma diqqət edin, heç görün bir dənə ağ tük varmı? (*Başını göstərir.*)

Gülnaz. Heç qarası da yoxdur.

Məşədi İbad. Bəs bundan məlum olur ki, insan cürbəcür olar. Sizin ikinizin də canı üçün, indi dünya elə dönbübdür ki, indiki ahıllar indiki cahıllardan min pay yaxşıdırlar. Məsələn, mən tarix-nadir kitabını yarısına qədər oxumuşam, ona görə hikmət elmindən yaxşı biliyim vardır. İnsanın zahiri nə qədər çirkin olsa, batili bir o qədər gözəl olar. Məsəl var ki, deyirlər: o olmasın, pul olsun. Əlbəttə, nə zərəri vardır, cavanlıq olmasın, pul olsun. Pul elə şeydir ki, qocanı cavan eylər və pulsuzluq da cavanı qoca eylər.

Sənəm. Görünür ki, sən çox pulun vardır.

Məşədi İbad. Sənin dövlətindən kefim çox kökdür. (*Əlini cibinə salıb, bir abbası çıxardır.*) Buyur, bu abbasını saxla, lazım olar, saqqıza verib çeynərsən.

Sənəm. Xeyr, çox sağ ol, pul lazım olsa, ağam verər.

Məşədi İbad. Aha, o başqa məsələ. (*Pulu qoyur cibinə.*) Heç pis arvad deyildir. (*Ona.*) Bir mənə də görüm sənın ərin var?

Sənəm. Xeyr, yoxdur.

Məşədi İbad. Çox gözəl. (*Kənara.*) Qabaqdan bilsəydim, əvvəlcə bunu alardım, sonra xanımı! (*Ona.*) Kefin necədir, yaxşı dolanırsanmı?

Sənəm. Nə üçün, şükür Allaha, yaxşıyam.

Məşədi İbad. Çox gözəl. (*Gülnaza.*) Xanım, heç sən danışmırsan?

Gülnaz. Mən qulaq asıram.

Məşədi İbad. Çox gözəl. Qulaq asmaq da yaxşı şeydir. (*Kənara.*) Qərübə yerdəyəm, vallah, bir gözəl o yanımda, bir gözəl bu yanımda. Şair çox gözəl deyibdir ki (*oxuyur*):

Hüsən bağında gözəsen,
Gülü sünbül dərəsen,
Sən kimi bir gözəli
Bağın içində görəsen.

Gülnaz.

Baxasan gül yanağına, olasan məstü xumar.

Bir yerdə.

Deyəsən heç belə işrət olamaz, sən öləsən!

(Musiqi)

Sənəm.

Qoca kaftar, sənə on beş yaş olan qız nə görək?
Qorxmayırsanmı ki, axırda gələ başa kələk.

Gülnaz.

Sənə yüz yaşlı dul arvad yaraşar, ey dəyənək!

Bir yerdə.

Üzünü it də görərsə yalamaz, sən öləsən!

(Musiqi)

Məşədi İbad.

Gürürəm kim, mənə sən çox yetirirsən gözünü,
Qorxuram kim, ki axırda itirərsən özünü.

Gülnaz.

İstəyirsənmi, sözün mən deyərəm lap düzünü.

Bir yerdə.

Sən kimi bir qocaya qız yaramaz, sən öləsən!

Gülnaz (*dururlar*). Hələ ki, xudahafız, biz gedək.

Məşədi İbad. Ay çox sağ olun, Allah pənahında olasız!
(*Gedirlər.*) Bir dəli şeytan deyir ki, ikisini də birdən al!

Rüstəm bəy (*daxil olur*). Necədir, qızı bəyəndin?

¹ Tərcüməsi: Adəti tərki etmək xəstəliklidir.

Məşədi İbad. Qızı da bəyəndim, hələ desən qulluğunu da!
Rüstəm bəy. Bir beş-altı yüzdən keç, onu da sənə peşqəş eyləyim.

Məşədi İbad. Yox, o hələ sonranın işidir. Yaxşı, indi hələ ki, mən getdim!

Rüstəm bəy. Yox, Məşədi, bir az dayan!

Məşədi İbad. Nə var ki?

Rüstəm bəy (*yalançı sədaqət ilə*). Məşdi İbad, sənün üzünə demirəm, amma sən bunu bil ki, mən sənün qohumluğunu özüm üçün böyük bir fəxr bilirəm. Ona görə bir balaca şadyanalıq edək. Bir neçə nəfər dost-aşna çağırışam, indi bu saat gələrlər, oturub söhbət edərək.

Məşədi İbad. Rüstəm bəy! Çox adamlar mənimlə qohum olmaq istədilər, hətta qubernatın dilmancı Cəfər bəyin xalası oğlu Daşdəmir bəy – ki, mənə iki min manat pul verəcəkdir və səkkiz yüz otuz altı manat on dörd şahı məmüləsi edir – keçən gün mənə deyirdi ki, bir qızım olubdur, qoy böyüsün, sənə verəcəyəm. Amma mən hər adamla qohum olmaq istəmirəm. Qorəz... Qonaqların kimidir?

Rüstəm bəy. Birisi millətperəst Həsənqulu bəydir ki, sən onu tanıyırsan.

Məşədi İbad. Yaxşı tanıyıram, mənə iki yüz manat da verəcəkdir.

Rüstəm bəy. Birisi qəzetəçi Rzadır ki, tanıyırsan, birisi qoçu Əsgərdir ki, onu da tanıyırsan. Biri də intelligent Həsəndir ki, onu tanımazsan. Çünki o bir qədər mərdingirizdir, çox oxuyub deyən bir qədər başı xarab olubdur. (*Qapı döyülür.*) Aha, gəldilər. Buyurun-buyurun!

Qapı açılır, Həsənqulu bəy, Rza, Əsgər, Həsən və xor daxil olurlar.
Sonra salınanın ortasında üç-üç durub, guya söhbət edir kimi oxuyurlar.

(Musiqi)

Həsənqulu bəy.

Deirlər ki, toy olacaq.

Rza bəy.

Məşdi İbad qız alacaq.

Əsgər.

Söylə görüm toy haqandır?

Həsən bəy.

Doğrudurmu toy olacaq?

Hamı.

Bes nə vədə, nə vədə toy olacaq. (2 dəfə)

Rüstəm bəy.

Allah qoysa, tez toy olar.

Rza bəy.

Söylə görüm toy haqandır?

Məşədi İbad.

İnsəallah, tez toy olar.

Həsən bəy.

Doğrudurmu toy olacaq?

Hamı.

Bes nə vədə, bes nə vədə toy olacaq. (2 dəfə)

Həsənqulu bəy.

Yəqindir ki, bu toyda...

Əsgər.

Bu toyda...

Həsən bəy.

Bu toy, bu toy, bu toyda...

Hamı.

Cib dolacaq, dolacaq pullar ilən. (2 dəfə)

Bes nə vədə, nə vədə toy olacaq. (2 dəfə)

(Musiqi)

Rüstəm bəy. Həzərat! Əhvalat özünü məlumdur. Mən gözü-mün ağı-qarası olan bir qızımı, bax, bu kişiye əvə verirəm.

Rza bəy (*kənara*). Kişiye yox, kişinin puluna.

Rüstəm bəy. Və özüm də bu qohumluğu özüm üçün...

Rza bəy. Pul dağırcığı hesab edirəm.

Rüstəm bəy. Böyük bir şərəf hesab edirəm.

Hamı. Əlbəttə, əlbəttə. Allah mübərək eləsin!

Bu əsnada nökrələr daxil olub, stol qururlar və üzərinə butulka, stəkan və "zakuska" düzülür.

Rüstəm bəy. Həzərat! Təvəqqə edirəm, stola əyləşin; bir qədər boğazımızı yaş edək.

Rza bəy. Bəs Moşədi İbad?

Moşədi İbad. Xeyr, mənı bağışlayın, mən pəhrizəm. Siz öz işinizlə moşğul olun, mən buradaca əyləşərim. (*Bir tərəfdə bir kreslodə əyləşir.*)

Həsənqulu bəy. Həzərat! Təvəqqə edirəm, stəkanlarınızı dolurduğunuz və mənə də izin verəsiniz ki, bir neçə kəlmə söz deyim.

Hamı. Buyur, buyur.

Həsənqulu bəy. Həzərat! Özünüzmə məlumdur ki, dünya getdikcə xarablaşır, yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu dünya getdikcə xarab olur; öylə ki, hamının qəlbi pozulub, min cür hiylə ilə dolur, yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu dünyada təmiz və saf qəlbli adam tapmaq çətindir.

Moşədi İbad (*Kənara*). Ələlxüsus mənım kimi axmağı ki, səne iki yüz manat verib, iki ildir ki, ala bilmirəm.

Həsənqulu bəy. Yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu qədər çirkin ürəkli və qara qəlbli adamlar içində bir nəfər də saf dərün və qəlbi pak adam görmək necə böyük xoşbəxtlikdir. İndi mən onu demək istəyirəm ki, həmin o kənarda oturan Moşədi İbad həmin saf dil adamların ən böyüyüdür, ona görə qalxızaq bu bədəni onun sağlığına. Yaşasın Moşədi İbad!

Hamı. Yaşasın, yaşasın, Moşədi İbad!

Əsgər (*ayağa durur, çox bərk danışır*). Günlərin bir günü, axşam saat doqquzda bazardan gəlirdim. Ada, bir də gördüm ki, birisi dalımcə gəlir. Bir az getdim gördüm ki, yenə gəlir. Dedim, yaqın ki, mənımlə düşməndir, o saat piştovu¹ belimdən çıxartdım (*göstərir*), çəkdım yuxarı ayağa, dedim: ədə, dayan! Bir də gördüm dalımcə gələn götürüldü; ədə, dayan, ədə, dayan!.. Dayanmadı, part, bir güllə!.. Bir də gördüm: şarap!.. Yıxıldı yerə. Dedim, baxım görüm kimdir? Bir də gördüm kim?.. Həmin bu Moşədi İbad! Dedim, yaqın kişini öldürmüşəm. Amma, Allahdan olan kimi, güllə dəyməmişdi. (*Gəlir yanına*.) Sağ ol Moşədi İbad! Sağlığına içirəm.

Moşədi İbad. Çox sağ ol! (*Kənara*.) Heç görün dəxli var?!

Rza bəy (*durur*). Əfəndilər, müsaidənizlə bir kaç kəlmə söz ifadəsinə əşəddi chtiyyəcim vardır. (*Heç kas dinməyir.*) Əfəndilərim, sükut cilyiirsiniz, əcəbə, müsaidə vermıyorsanızınız? (*Yenə heç kas*

dinmir.) Əfəndilər, bir də cavab verməyəcək olsanız, bu mübhəm sükutunı kəndim üçün böyük bir həqarət ədd edəcəyəm. Bəkləyirəm, əfəndilərim! (*Yenə heç kas dinməyir.*) Rüstəm bəy, bəndənizi təhqir etmək fikriniz var idisə, nə üçün bunu xanənişdə icra edirsiniz, bunu başqa bir yerdə əda etmək qəbil dəyildimi?

Rüstəm bəy. Çox sağ ol, çox razıyam!

Rza bəy (*acıqlı*). Canım, siz anlamıyorsanız ki, mən nə deyirəm; ya həqarətim? Oylə isə, mən burada oturmam! (*Təlaşık papağını geyir.*)

Rüstəm bəy. Rza bəy, hara buyurursan?

Rza bəy. Canım, mən həqarət qəbul edən adam deyiləm, on dəqiqədir ki, sizdən söz deməyə izin istəyirəm, amma cavabında dinməyirsiniz; bu böyük həqarətdir, sabah bunu qəzetəmdə yazaram.

Həsənqulu bəy. Deməli, sən bizdən izin istəyirmisən? Əsi, vallah, mən elə bildim ki, sən nitq söyləyirsən, başa düşə bilmədim.

O biriləri. Vallah, biz də başa düşmədik.

Moşədi İbad. Axı, o qədər qəliz danışırısan ki, bilmək olmur ki, nə deyirsən. Mənım özüm tarix-nadir kitabımı yarınsına qədər oxumuşam, amma sənın dilini anlamıram. Bu bisavadlar neyləsin? (*Rüstəm bəy durub Rzanı oturdur.*)

Rüstəm bəy. Sən allah, bizi möyus eyləmə, bağışla, anlamadıq. Bisavad adamıq.

Həsən bəy (*ayağa durur*). Qaspoda, mənə pazvolt eyləyin, bir-iki kəlmə Rüstəm bəy haqqında söz söyləyim!

Hamı. Buyur-buyur!

Moşədi İbad. Görək, bu nə deyir?

Həsən bəy. Qaspoda! Platon demişdir ki, çelovek jivotnoye obşestvennoye, yəni insan bir sürü heyvandır.

Moşədi İbad. Heyvan öziñsən!

Həsən bəy. Moşhur uqonıy Darvin də bütün hamıya dokazat eylədi ki, insan meymundan əmələ gəlir. Darvinin bu sözü ilə saqlasitsya olmaq üçün gedib Afrikadakı "buşmen"lərə və "kontin-tot"lara baxmaq lazım deyil. Ancaq dovolno çto, bizim bu məclisimizdə oturan Moşədi İbada baxmaq lazımdır. (*Hamı başını aşağı salır.*) Bu sözlər ilə mən Moşədi İbadı askarbit eyləmək istəmirəm, mən özüm də meymuna bənzəyirəm. Amma bir o qədər yox. Nə Moşədi İbad isə lap arangutan meymunudur ki, durubdur. Mən yenə povtarit eyləyirəm ki, mənım qəsdim Moşədi İbadı askarbit eyləmək

¹ Tapança deməkdir.

deyildir. Ancaq mən onu yetirmək istəyirəm ki, pozvolte, Məşədi İbadın nəyi və harası Rüstəm bəyə xoş gəlir ki, gözəl qızı olan madmazel Gülnazı ona verir? Gözəlli? Xeyr! Məşədi İbad, öz eylədim ki, çirkindir.

Məşədi İbad. Mürtəd oğlu mürtədi yıxıb ağzına-ağzına vurasan. Həsən bəy. Cavanlığı? Xeyr, Məşədi İbad qocadır. Bəs nəyi? Neujeli Məşədi İbadın pulu, malı, dövləti? Xeyr, xeyr, Rüstəm bəy pulagir adam deyildir. Nakones, bəs nəyi? Bu saat öz eyləyim. Bax, biz burada şərab içirik, amma Məşədi İbad içmir. Deməli, Məşədi İbad nədir? Məşədi İbad istinni müsülmanındır; i tak, Rüstəm bəy öz qızını, mənim mənəyama görə, Məşədi İbadın istinni müsülmənin olmağına görə veribdir, ona görə yaşasın Rüstəm bəy!

Hamı (yavaşdan). Yaşasın, yaşasın!..

Rza bəy. Maşallah bu kəlamə!

Həsənqulu bəy. Daha nitq demək lazım deyildir. Duraq ayağa!

Hamı. Duraq! (Dururlar.)

Əsgər. Yavaş-yavaş getmək vaxtı deyildirmi?

Hamı. Bəli, vaxtdır.

Həsənqulu bəy. Rüstəm bəy, xudahafiz. (Əl verir.) Məşdi İbad, xudahafiz. (Əl verir.)

Əsgər. Rüstəm bəy, xudahafiz, Məşdi İbad, xudahafiz.

Həsən bəy. Rüstəm bəy, xudahafiz, Məşdi İbad, xudahafiz. (Əl verir.)

Məşədi İbad (acıqlı). Cəhənnəm ol o yana, mürtəd! Mənə meymun deyib, sonra da əl verirsən?

Rüstəm bəy. Nə oldu, nə oldu?

Həsən bəy. Pozvolte, pozvolte, ya yemu zadam, merzavsu!

Hamı yığılır. "Nə oldu, nə oldu?" deyib aralaşıdılar, şuluqluq düşür.

(Musiqi)

Həsən bəy.

Mən sonə tay-tuş deyiləm, vurram başın, (2 dəfə)

Darbadəğin lap dağılar, rədd ol burdan. (2 dəfə)

Həsənqulu bəy.

A gedə, Həsən, bəs deyilmi, eyb olsun ki,

İntiləgent ola-ola savaşırsan. (2 dəfə)

Məşədi İbad.

Qoy mənə bir ağzın əzim bu mürtədin, (2 dəfə)

Meymun özü ola-ola mənə deyir.

Hamı.

A gedə, ayıbdır sizə bu rəftar, rəftar, (2 dəfə)

Xalqın evində dava etmək pis şeydir. (2 dəfə)

Adama yaraşmaz, adama yaraşmaz,

Adama yaraşmaz, maz, maz, maz, maz, maz...

PƏRDƏ

İKİNCİ PƏRDƏ

Rüstəm bəyin həyatı ilə küçədə vəqə olur. Rüstəm bəyin həyatı hasar ilə məhsurdur. Pərdə qalxdıqda həyatda Sərvər ilə Gülnaz görünür. Pərdədən qabaq musiqi çalır. Sonra tərda "Şahnaz" çalınır. Pərdə qalxır.

Sərvər.

Cahanda var görəsən dərdi-əşqə bir çara,

Bu eşq o eşqdır ki, Məcnuni qoydu avara.

Gülnaz.

Bu eşq o eşqdır ki, Fərhadə dağı çapdırdı,
Dübarə tişəni çaldırdı başa o biçara.

(Musiqi)

İkisi bir yerdə.

Çün bahar oldu açıldı...

Gül açıldı hər yanda.

(Musiqi)

Çün bahar oldu açıldı...

Gül açıldı hər yanda.

Bülbül etdi ahı zarı

Nalə çökdi oxudu. (2 dəfə)

(Musiqi)

Çünkü gördü xarı bülbül,
Söylədi ki, ey birohml!

(Musiqi)

Çünkü gördü xarı bülbül
Söylədi ki, ey birohml!
Səndə yoxdur eşq odu,
Gəl hazır et nələmdən. (2 dəfə)

(Musiqi)

Aşiq oldur ki, veribdir canını ol canana.

(Musiqi)

Aşiq oldur ki, veribdir canını ol canana,
Verməyibsə canını ol aşiq olmaz canana. (2 dəfə)

Bu əsnada Məşədi İbad, olındə bir yaylıq alma və armud
küçədən gəlib, hasarın yanında dayanır.

Məşədi İbad. Mən istəyirdim ki, adaxlıbazlığa gecə gələm,
halbuki gündüz də bu hasardan aşmaq çətinidir. Ya Allah!.. (İstəyir
hasardan aşsın, amma bacarmayır.) Yox, görünür ki, mümkün olma-
yacaq. Qoy bir hambal çağırım, ayağımın altında yatsın. (Çağırır.)
Ada, hambal!

Hambal (yüyürür). Nə deyirsən, Məşədi? Yükün nədir? (Kən-
dirini çıxardır.)

Məşədi İbad (cibindən bir abbası çıxardır). Al abbasını, aya-
ğımın altında yat.

Hambal. Məşədi, olmaya oğurluğa gedirsən?

Məşədi İbad. Kəs səsini, axmaq! Adaxlıbazlığa gedirəm!

Hambal. Məşədi, Allah qüvvət versin, amma belimi şikəst
eylərsən. (Yıxılır. Məşədi İbad onun belinə çıxır və hasardan baxır.)

Məşədi İbad. Ada, hambal, o yaylığı mənə ver!

Hambal. Məşədi, törpəmə, yıxılırsan ki...

Məşədi İbad. Dayan görüm! (Düşüb yaylığı götürür, bir də
çixanda yaylıq açılır, alma, armud yerə dağılır.)

Məşədi İbad (hasardan baxır). Qız oradadır, yanında da bir
oğlan var. Görsən o kimdir?

Gülnaz (onu görüb). Vay, dədəm vay!.. O kimdir? Mən qaçı-
ram! (Qaçır.)

Məşədi İbad (Sərvərə). Oğlan, sən kimsən?

Sərvər. Bəs sən kimsən?

Məşədi İbad. Mən Məşədi İbadam!

Sərvər. Mən Sərvərim!

Məşədi İbad. Bəs sən orda nə qayıırırsan?

Sərvər. Bəs sən orda nə qayıırırsan?

Məşədi İbad. Mən adaxlıbazlığa gəlmişəm!

Sərvər. Mən də adaxlıbazlığa gəlmişəm!

Hambal. A Məşədi İbad, belim şikəst oldu.

Məşədi İbad. Ada, dayan görüm bu nə deyir! Qoçaq, sən
kimin adaxlısın?

Sərvər. Qoçaq, bəs sən kimin adaxlısın?

Məşədi İbad. Mən Rüstəm bəyin qızı Gülnaz xanımın!

Sərvər. Mən də Rüstəm bəyin qızı Gülnaz xanımın!

Məşədi İbad (acıqlı). Kəs səsini, axmaq! Sənin nə ixtiyarın
var ki, mənim adaxlımın adını çəkirsən?

Sərvər. Axmaq sənə ki, hasara dırmaşmısın!

Hambal. A Məşədi, belim qırıldı, düş aşağı!

Məşədi İbad. Qurban olasan bu altımdakı hambala, yoxsa
əhdini kəsərdim! (Düşür.)

Sərvər. Heç bu iş pis olmadı, görək axırı nə olacaq?

Hambal. Məşədi, belim sınıbdır, bir abbası da verəcəksən.

Məşədi İbad (hambala). Heç başa düşmürəm ki, bu nə işdir?

Hambal. Məşədi deyəsən, qızın iki namizədi vardır?

Məşədi İbad. Əşi, mən qızın halalca adaxlısı ola-ola hasarın
bu tayında qalım, bir dələduzun birisi də o tayda olsun? Ay bivəfa
arvad! (Fikrə gedir.)

(Musiqi)

Məşədi İbad (rast oxuyur).

Mən nə danəstəm əz əvvəl ke, to bi mehro vəfai,
Əhdi nabəstən əz on beh ke, bə bəndi ya nə pai.

¹ Şeir Sədinindir. Tərcüməsi: Mən əvvəldən bildirdim ki, vəfasızsan; əhd bağ-
lamamaq onu bağlayıb pozmaqdan daha yaxşıdır.

Burada mənim yadıma Leyli və Məcnun əhvalatı düşür.

Məcnun o tayda ahı zar edir,
Leyli bu tayda ağyar ilə eyş edir.

(Musiqi)

İndi mən bu tayda hambal ilə qalmışam.
Yarım da o tayda ağyar ilə söhbət edir.

(Musiqi)

Yox, mən o məcnunlardan deyiləm, bu saat gedib qoçuları buraya
yığacağam! (Gedir.)

Gülnaz ilə Sərvər çıxıb oxuyurlar.

Sərvər (şikəstəyi-fars oxuyur).

Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana,
Həqiq bilir, insan deməz, hər kim ki, insandır sana.
Verməyən canın sənə bulmaz həyatı-cavidan,
Zindeyi-cavid ona dərler ki, qurbandır sana.

Gülnaz və Sərvər (təsnif oxuyurlar).

Gözəlīm sənson mənīm.

(Musiqi)

Mehribanım, həmdənim.

(Musiqi)

Dəxi yoxdur heç qənim,
Çox şükür sənə, ey xuda! } (2 dəfə)
Olmadıq biz ağyara fəda. }

(Musiqi)

Sən mənimsən, mən sənīm.

(Musiqi)

Ola bilməz özgonin.

(Musiqi)

Həmi bir can, bir tənīm,
Çox şükür sənə, ey xuda! } (2 dəfə)
Olmadıq biz ağyara fəda. }

(Musiqi)

Dərdimə tapdım dava, } (2 dəfə)
Qalmadı heç bir cəfa. }
Axır ki, gördük səfa,
Çox şükür sənə, ey xuda! } (2 dəfə)
Olmadıq biz ağyara fəda. }
Ağyara fəda, ağyara fəda...

Bu əsnada Qoçu Əsgər və başqa adamlar gəlib,
Məşədi İbadla birlikdə hasarın dəlində dayanıb baxırlar.

Məşədi İbad. Eşidirsiniz? Bayatı oxuyur.

Bunlar hasarın dəşiklərindən baxırlar.

Gülnaz.

Aləmi pərvanəyi-şəmi-camalin qıldı eşq,
Cani-aləmsən, fəda hər ləhzə min candır sana.

Əsgər. Oxa!.. Qız da oxuyur ki!
Məşədi İbad. İndi gördünmü iş nə haldadır?
Əsgər. Məşədi İbad, bir bəri zəhmət çək. (Qabağa gətirib, nə
isə deyir.)

Sərvər.

Çıxma, yarım, gecələr, ağyar tənindən sakın,
Sən möhi-övcü-mələhətsən, bu nöqsandır sana.

Əsgər. İki min manat pul verərsən: bir min mənīm, bir min də
yoldaşlarımın.

Məşədi İbad. Mən yazıq bir o qədər pulu sənə haradan
verim?

Əsgər. Özün bil, istərsən çıxmaq gedək. Sən də camaat içində
biabır ol. Heç kəs də sən ilə alver etməz. Sənin kimi binamus adamı
biz heç içimizə qoymarıq. Adə, gedək!

Məşədi İbad. Bir bura bax. Yaxşı, verərəm. Sabah gəl pulları apar, amma indi birçə əvvəl bu oğlanı öldür, yoxsa onun səsinə eşitdikcə bağrım çatlayır.

(Musiqi)

Qoçular.

Ey, kimson orda, aç qapını!
Aç qapını, gələk səni öldürək!

(Musiqi)

Piştə doludur, hazır etmişik,
Aç qapını, gələk səni öldürək!
Ey, kimson orda, aç qapını!
Aç qapını, gələk görək kimdir o.
Ey kimson, ey, aç qapını!
Aç qapını, gələk səni öldürək!

Gülnaz.

Ax, Sərvər, qorxuram, səni öldürər bunlar.
Gəl tez buradan qaçaq, tez-tez, gedək özgə şəhərə.
Ah, Sərvər, qorxuram,
Açma gəl qapını sən.
Yoxsa səni öldürər
Qoçunun gülləsi.
Gəl bəri, Sərvər, gəl!

Qoçular.

Aç qapını!

Sərvər.

Söyləyin görüm bir siz,
Nə istəyirsiniz məndən?
Nə lazım sizə bu evdən,
Ta xəlqin qapısından.
Qorxmuram mən sizdən,
Hər nə bilsəniz edin!
Yaxşısı budur, siz gedin,
Öz iş-gücünüzə.

Qoçular.

Sənsən Məşədi İbadın
Gəlinin əlindən alan.

Sənsən xəlqin evin yıxan.
Səndə vardır çox günah,
Gəldik səni öldürək.
Ta kim, Məşədi xoş olsun.
Biz də ondan pul alağ,
Eysü işrətə məşğul olaq
Ondan biz!

Əsgər (qoçulara). Çıxardın piştoları, hazır olun! Mən bir, iki, üç dedikdə siz atın! Hazır olun! Bir... iki...

Sərvər fit çalır, qaradovoy çağırır. Qoçular homən saat qoyub qaçırlar. Hambəl ilə Məşədi İbad dəxi qaçırırlar. Sərvər güllər.

Gülnaz. Ax, qorxudan ürəyim üstümdə durmur.

Sərvər. Heç qorxmı, bəri gəl, gedək otağa. (Gedirlər.)

Bu əsnada Rüstəm boy küçədə vəqə olub, həyata girmək istəyir.

Rüstəm bəy. Hərçənd Məşədi İbadın bir-iki min manat qulağını kəsdim, amma Gülnaza yazığım gəlir. Binəva bədbəxt olacaqdır. Mənim qızım Məşədi İbadın tayı deyildir, amma nə eyləmək, pilsuzluğun üzünə qara olsun.

İstəyir ki, içəri girsən, bu əsnada Sərvər dəxi həyətdən çıxır. Bunlar bir-birini görüb, bir qədər təəcüb ilə baxışırlar.

Rüstəm bəy. Sən kimsən və mənim evimdə nə qayırsan?

Sərvər. Mən bir student babayam və sənin evində heç nə eyləmirəm.

Gülnaz ilə Sənəm çıxırlar.

Rüstəm bəy (acıqlı). Bu saat də görüm, nə cürət edib mənim evimə gəlibsən?

Gülnaz. Öldürəcəkdir, hamımızı qıracaqdır.

Sənəm. Allah, sən saxla, yazığıq!..

Sərvər. Mən sənin evinə heç vaxt gəlməzdim, hərgah sənin qızına aşiq olmasaydım və sənin qızın da mənə aşiq olmasa idi.

Rüstəm bəy (hirs ilə). Bu nə sözdür danışsən? Nə cürət edirsən? Bu saat başına bir patron çıxaram ki, beynin dağılar.

Sərvər. Patronu mən özüm çaxacağam.
Rüstəm bəy. Kimə?
Sərvər. Özümə!
Rüstəm bəy. Bu nə sözdür!
Sərvər. Çünki mən Gülnazı öldürəndən sonra daha özüm yaşama-
mayacağam.

Rüstəm bəy (acıqlı). Sən mənim qızımı öldürə bilməzsən!
Sərvər. Sənin xəbərin olmayacaqdır.
Rüstəm bəy. Nəçün?
Sərvər. Çünki əvvəlcə səni öldürəcəyəm.
Rüstəm bəy. Bu nə danışır, ədə, dəlidir-nədir?
Sərvər. Bax, sən bu qızı bədbəxt etləmək istəyirsən. Amma
mən, Sərvər, sən Rüstəm bəyə deyirəm ki, hərgah qızı mənə vermə-
sən, onda bir güllə sənə, bir güllə ona və bir güllə də özümə vura-
cağam! (Gedir.)

Rüstəm bəy. Baciqlu, bir bura bax! Axı, mən özgəsinə söz
vermişəm, iş işdən keçibdir.

Sərvər. Hərgah sən mən deyənə razı olsan, işi düzəldərəm.
Rüstəm bəy. Nə tövr düzəldərsən?
Sərvər. Əvvəl de görüm, acığın soyudumu?
Rüstəm bəy. Soyudu.

Sərvər əyilib onun qulağına nə isə deyir.

Rüstəm bəy. Əşi, qoy görək! Eylə də iş olarmı?
Sərvər. Sənin canın üçün, mən düz deyirəm, razısanmı?
Rüstəm bəy. Yaxşı, razıyam, amma bəlkə baş tutmadı?
Sərvər. Onda qızı hər kəsə istəyirsən ver!
Rüstəm bəy. Çox gözəl!
Sərvər. Amma sən Məşədi İbadə heç bir söz demə və onu
tələsdir ki, tez toy eləsin.

Rüstəm bəy. Çox gözəl, deyəsən ağıla batan şeydir, görək?
Sərvər. Bax, oyor iş tutdu – tutdu və illah tutmadı...

(Musiqi)

Hamı.

Babalin Sərvərin boynuna. (2 dəfə)

Sərvər.

Əyər işi düz cləməsəm...

Rüstəm bəy.

Düz cləməsən...

Sərvər.

Gər bacarmasam...

Rüstəm bəy.

Gər bacarmasan...

Hamı.

Babalin Sərvərin boynuna. (2 dəfə)

Musiqi çalınır, oynayırlar və sonra gedirlər. Məşədi İbad pərişan və
pəjmürdə bir hal ilə küçədə vaqə olur, hambal da dalınca.

(Musiqi)

Məşədi İbad (bayatı oxuyur).

Ayrı düşdüm yarımdan,
Əl çəkmişəm canımdan.
O qəder başımı itirmişəm ki,
Adım çıxıb yadımdan.

Hambal.

Mən aşıq o kəndə də,
Bələ o kəndə də, bu kəndə də.
Bələ acəb oğlan qoyub getmişən
A bu kişini əkən dədə!

Küçə adamları hamısı buraya yığılırlar.

Məşədi İbad.

İşlərim hamısı zülüm getdi.
At axtardım çulum getdi.
Cavan qıza bel bağladım,
Bəş min manat pulum getdi.

(Musiqi)

Adamlar.

Əvvəldən aşına idin, yad oldun nədən? (2 dəfə)
Səni qoydu qaçdı o nazik bədən!

Ay belə iş olmaz, bala,
Heç belə iş olmaz!
Aman, aman, aman, aman,
Ay belə iş olmaz, bala,
Heç belə iş olmaz!

Məşədi İbad.

Əvvəldən bilsəydim verməzdim pulu, (2 dəfə)
Xəlqin eylomozdim cibini dolu.
Ay maralım, Gülnaz, bala, ay maralım, Gülnaz!
Aman, aman, aman, aman!..
Ay maralım, Gülnaz, bala, ay maralım, Gülnaz!

Adamlar.

Dedin qocalıqda bir qız alasan, (2 dəfə)
Cavan qızı alıb evə salasan.
Ay belə iş olmaz!..

Hambal. A Məşədi, belim sınıbdır, sən gəl bir abbasi da ver-gilən.

Məşədi İbad (*lap azarlı kimi*). A gedə, rədd ol başımdan! Mən nəyin dərindənəyəm, sən nəyin dərindənəsən. Təki mənim də dərdim sənə kimi bir abbasi olaydı.

Millətporost Həsənqulu bəy gəlir.

Həsənqulu bəy. Məşədi İbad, salamünəleyküm. A kişi, bu nə işdir? Eşitdim ki, qızın iki adaxlısı vardır?

Məşədi İbad. A Həsənqulu bəy, sən allah, indi insaf eyləyin. Sənənin yanında Rüstəm bəy demədi ki, qızı sənə verirəm?

Həsənqulu bəy. Dedi!

Məşədi İbad. Sonra mənə evinə çağırmadı?

Həsənqulu bəy. Çağırdı!

Məşədi İbad. Siz də qonaq gəlmədiniz?

Həsənqulu bəy. Gəldik!

Məşədi İbad. Qonaqlıqda mənə mübarəkbad eləmədiniz?

Həsənqulu bəy. Elədik!

Məşədi İbad. Birisi də mənə orada meymun demədi?

Həsənqulu bəy. Dedi!

Məşədi İbad. Mən də onunla dalaşmadım?

Həsənqulu bəy. Dalaşdın!

Məşədi İbad. Siz də bizi aralaşdırmadınız?

Həsənqulu bəy. Aralaşdırdıq!

Məşədi İbad (*barkdan*). Bəs bu nə kələkdir ki, Rüstəm bəy mənim başıma gətirir, özü də hələ mənim beş min manat pulumu yeyibdir.

Həsənqulu bəy. Sən heç qəm eyləmə. İş düzəltmək asandır. İstərsən mən düzəldərəm!

Məşədi İbad. A kişi, atana Allah rəhmət eyləsin, düzəlt, düzəlt, yoxsa əhvalım çox pərişandır.

Həsənqulu bəy. Çox gözəl! Onda tez ol, bir beş yüz manat ver, çünki bu işdə bir balaca pul lazımdır.

Məşədi İbad (*təccüb ilə*). Nə? Beş yüz manat pul verim?!

Həsənqulu bəy. Əlbəttə, pulsuz olmaz ki!..

Məşədi İbad. Ə kişi, vallah, mən dağıldım, mən söküldüm, mən bu qəder pulu haradan alım verim!

Həsənqulu bəy. Özün bilərsən, amma mən belə güman edirəm ki, beş min manat verən adam, beş yüz də verə bilər, artıq pul deyildir.

Məşədi İbad (*əlini qoynuna salıb pul çıxardır*). Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu! Bu bir yüz, bu iki yüz, bu üç yüz. Özün də mənə iki yüz boşlusan, elədi beş yüz.

Həsənqulu bəy. Hə!.. İndi işi düzəldərəm, ancaq sən bir qəzetəçi Rzanı da gör, çünki Rüstəm bəy qəzetədən çox qorxan adamdır. (*Baxır.*) Aha, budur, özü də gəlir.

Rza vaxt olub Həsənqulu bəyə baş əyir və Məşədi İbadın yanına gedir.

Rza bəy. Salamünəleyküm, Məşədi! A kişi, bu nə əhvalatdır, deyirlər ki, qızın iki adaxlısı var imiş!

Məşədi İbad. Ay Rza bəy, sənədən bir təvəqqüm var, sən gəl qələmi al əlinə və bu əhvalatı qəzetədə yaz, Rüstəm bəyi biabır eylə, çox təvəqqə edirəm!

Rza bəy. Bağışlayın, Məşədi, mən onu eyləyə bilmərəm!

Məşədi İbad. Neçün?

Rza bəy. Çünki o cür şey mənim məsləkəmə müğayirdir, bu iş sənənin öz xüsusi işindir, camaata nə dextli var qəzetədə yazam?!

Məşədi İbad. A kişi, vallah, elə bunun özü qəzetə əhvalatıdır.

Rza bəy. Yox, Məşədi. Mən bacarmaram və heç vaxt müğayir-məslək iş görə bilmərəm!

Məşədi İbad (*əlini cibinə salıb, bir yüzlük çıxardır və guya kağız əvəzinə göstərir*). A kişi, axır bu bir parça kağızı yazmaq çətin şeydirmi?

Rza bəy (*pulu görür*). Hə!.. Bu başqa məsələdir, indi başa düşdüm ki, sən nə deyirsən; yazaram, çox yaxşı yazaram!

Məşədi İbad. Bax, elə yaz ki, xalq oxuyub Rüstəm bəyə zad eyləsin... Adı nədir?... Siz ona nə deyirsiniz?

Rza bəy. İzhari-nifrət!

Məşədi İbad. Hə, hə!.. İzhari-nifrət, izhari-nifrət!

Bu halda intelligent Həsən gəlir.

Həsən bəy. Sən keçən səfər mənə askarbit eləmişsən, zato mən səni suda çəkmişəm.

Məşədi İbad. A kişi, sən allah, əl çox məndən. Mənə meymun dedin bəs deyil, sonra da suda çəkirsən?!

Həsən bəy. Xeyr, əl çəkməyəm, görək suda cavab verərsən.

Məşədi İbad. Ay camaat, mən burda öz həşimə qalmışam, bu da gəlibdir ki, səni suda çəkiyəm!

Həsənqulu bəy (*Məşədini bəri çəkir*). Məşədi, ağzına bir şey ver, rədd olsun!

Məşədi İbad. Yəni buna da pul verim?

Həsənqulu bəy. Bir əlli manat ver, əl çəkər.

Məşədi İbad (*çıxardır*). Ala, ala, rədd ol başımdan!..

Həsən bəy. Eto druqoye delo. Ərizəmi geri alaram.

Məşədi İbad. Diriqoy, ya qeyri diriqoy...

Həmbəl. A Məşədi, bu qədər xələf pul paylayırsan, mənə də bir abbası ver, belimi sındırıbsan!

Məşədi İbad. Əşi, rədd ol o yana, bir sən qalmışdın ki, mənə soyasan. (*Yüyürür həmbəlin üstə, həmbəl qaçır, amma sonra yenə gəlir*.)

Həsənqulu bəy. Həzərat! Gəlin bu məsələni müzakirəyə qoyaq. Axı belə iş olmaz ki, Rüstəm bəy eyləyir, bu kişi də axı yazıqdır. Pulu gedir, özü də biabır olur. Gəlin bu saat Rüstəm bəyi bura çağırmaq və onunla seryozni danışaq!

Hamı. Əlbəttə, əlbəttə.

Qapını döyürlər. Rüstəm bəy gəlir.

(Musiqi)

Böylə olmaz ki, sən aldadasan bizi,

Sən verirsən qızı

Özgə adama ödə getsin. (*2 dəfə*)

Bəs bu kişi yazıq necə etsin? (*2 dəfə*)

Məşədi İbad.

Allaha and olsun, budur deyirəm:

Qızı mənə, qızı mənə görək verərsən.

Vermərsən hərəgah, eylərəm bədnam.

Çünki mən bir adamam, baxmaram boyo.

Hamı. Böylə olmaz ki, sən... (*i.a.*)

Rüstəm bəy. Sözüün doğrusu, mən qanmıram ki, siz nə deyirsiniz!

Məşədi İbad. Necə qanmırsan? Mənim pulumu yeyib, yalandan deyirsən ki, qızı sənə verəcəyəm, amma özəsinə verirsən.

Rüstəm bəy. Kim deyir onu?

Məşədi İbad. Öz gözümle gördüm ki, sənin qızının yanında bir cavan oğlan durubdur, soruşdum ki, o, sənə, sən kimsən, deddi: mən qızın adaxlısıyam!

Rüstəm bəy. Ha, ha, ha!.. O kişi zarafat edibdir. Bilirsənmi o kimdir? O qızın öz dayısıdır. Səninlə lotuluq eyləyibdir. Sən də inanırsan və bir də (*onlara*) Həsənqulu bəy, Rza bəy, sizin üçün cyb olsun ki, bu cürə axmaq sözə inanıb, mənim qapıma gəlirsiniz. Mən çox inciyirəm.

Həsənqulu bəy. Rüstəm bəy, vallah, bağışla bizi, Məşədi İbad yoldan çıxardı.

Rza bəy. Sən Allah incimə bizdən, burada, rus demişkən, nedarazuməniyə əmələ gəlibdir.

Məşədi İbad (*Rüstəm bəyə tərəf gedib, əlindən tutur*). Bağışla, bəy, Allah səndən razı olsun ki, bizi şəkki-şübhədən çıxartdın. Amma, vallah, əhvalım çox pərişan olmuşdu. Ə kişi, mən deyirəm ki, axı Rüstəm bəy kişidir, belə şey eləməz. Qorəz ki, Allah şeytana lənət eyləsin! (*Gülə-gülə*.) Rüstəm bəy mən istəyirəm ki, toyu bu günlərdə başlayam. Nə deyirsən?

Rüstəm bəy. Çox da yaxşı olar, nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşıdır.

Məşədi İbad. Onda mən bu gün istixarə elətdirəyəm, bu yaxın
xoş günlərin birində toyumuzu başlarıq.

Hamı. Allah mübarək cələsin! Məşədi İbad, toy hamamında bir
yerdə çimək.

Məşədi İbad. İnşallah, bir yerdə çimərik. (Kənara) Bu şortla
ki, hamam pulu sizdən.

Hamı.

Məşədi İbad, çox mübarək olsun! } (2 dəfə)
Toyun sonin çox mübarək ost!

Məşədi İbad.

Çox sağ olun, çox da razıyam,
Zohmat çökib iş düzəldiniz.

Hamı.

Məşədi İbad, çox mübarək olsun!
Toyun sonin çox mübarək olsun!
Çox mübarək olsun, çox mübarək olsun!
Olsun, olsun, olsun, olsun!..

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Bir hamamın soyunub-geyinən yerində vəqə olur. Sol tərəfdə
(zaldan baxarkən) qapı və pilləkənlər, sağ tərəfdə, küncdə
hamamın çimilən yerinə giren qapı var. Ortada hovuz və fan-
tan, üstündən qandil asılıdır. Hamamçı Məşədi Qəzənfər sarı
kürkə bürünüb, bayır qapının solunda öz yerində ayaqlaşıdır.
Qabağında mənqəş, üstündə güvəc, yanında mücrü. Özü də
qolyan çəkir. Ondan bir az sağ tərəfdə döllek usta Məhərrəm
Kərbəlayi Nəsinin başını qırır. Bir az o yanda zurnaçılar otu-
rurlar. Bir kənarda bir neçə nəfər camaadər əllərində qırmızı
fitə, balaqları çırmala dayanırdılar.

(Musiqi)

Hamı (oxuyurlar).

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)
Yay, yaz, qış, bahar isti, sorin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var.
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

Hamamdan bir səs.

Gəl, ey ha!.. Bir yumurta!..

Hamı.

Yay, yaz, qış, bahar isti, sorin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var.

(Musiqi)

Döllek qırır, hamamçı qolyan çəkir.

Məşədi Qəzənfər. Həqiqət, hər bir şeyi fikirdən keçirib yenə
baxıb görürəm ki, dünyada hamamdan başqa ləzzətli bir yer varsa,
yenə hamamdır. Deməyin ki, özüm hamamçıyam ona görə belə danı-
şıram, xeyr! Əşi, adam görək insaf ilə danışsın: qışın soyuğunda
harada qızıca bilərsən?

Hamı. Hamamda!

Məşədi Qəzənfər. Yazın istisində harada sorinləyə bilərsən?

Hamı. Hamamda!

Məşədi Qəzənfər. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Məşədi Qəzənfər. Bəs belə də!

Usta Məhərrəm. Mən dəlləyəm. Özüm də ömrümün çox
vaxtını hamamda keçirmişəm, heç bir belə heyf-silenmiyəm. Çünki
baxıb görürəm ki, mənim üçün hamamdan başqa heç bir yerdə xoş
keçmir. Xalq gedir, adı nədir, o kluba, mənim klubum hamamdır.
Xalq gedir teatra, mənim teatrım hamamdır. Əşi, işləyib yorulandan
sonra harada istirahət edə bilərsən?

Hamı. Hamamda!

Usta Məhərrəm. Harda bir parça ləzzət görərsən?

Hamı. Hamamda!

Usta Məhərrəm. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Usta Məhərrəm. Bəs elə, de gəlsin!

(Musiqi)

Hamı.

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)
Yay, yaz, qış, bahar isti, sorin var.

Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var.
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

Hamamdan bir səs. Gəl, ey ha!.. Bir papiros, özü də müstük
ucunda. (Aparırlar.)

Hamı.

Yay, yaz, qış, bahar isti, serin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var.
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

(Musiqi)

Kərbəlayı Nəsir (dallək ülgücü itiləyərək). Mən özüm bise-
vadam, amma kitabda yazılanlardan oxuyubdurlar, mən də eşitmi-
şəm: müsəlman padşahları bir yerdə şəhər salanda ilk əvvəlcə hamam
tikdirmişlər, ondan sonra karvansara, ondan sonra məscid. Əşi, insaf
ilə danışmaq, tozun-torpağın içində işləyirsən, çirkə-pasağa batarsan,
bəs sonra harada təmiz olursan?

Hamı. Hamamda!

Kərbəlayı Nəsir. Harda pak olursan?

Hamı. Hamamda!

Kərbəlayı Nəsir. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Kərbəlayı Nəsir. Bəs belə!

Məşədi Qəzənfər. Padşah dedin, yadıma düşdü: əşi, hamam
indi hümrətdən düşübdür, qədim zamanlarda hamamın böyük hümrəti
varmış, bütün şairlər, süxəngülər, nağıl deyənlər, dərvişlər – hamısı
hamama yığılıb, gözəl-gözəl söhbətlərlə hamam əhlini feyziyab
edərlərmiş. Əşi, harada şirin-şirin söhbət eşidirsən?

Hamı. Hamamda!

Məşədi Qəzənfər. Harda dünya qayğısını yadından çıxar-
darsan?

Hamı. Hamamda!

Məşədi Qəzənfər. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Məşədi Qəzənfər. Bəs clə isə, de gəlsin!

(Musiqi)

Hamı.

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)
Yay, yaz, qış, bahar isti, serin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var!..

Hamamdan bir səs. Gəl, ey he!.. Ab xurdan, içində qəmiş.
(Aparırlar.)

(Musiqi)

Hamı.

Yay, yaz, qış, bahar isti, serin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var!.. Gəl.

Usta Məhərrəm. Sizin canınız üçün, bir çox naxoşlular var
ki, kurs qurtarmış həkimlər dərmanından acizdirlər. Amma naxoşu
hamama gətirən kimi yaxşı olub sağalır. Ondən əlavə, hamam belə
şeydir ki, insana zinət verir, abıra mindirir. Özünüz deyən, harda
yaxşı qan aldırmaq olar?

Hamı. Hamamda!

Usta Məhərrəm. Harda yaxşı baş qırxdırmaq olar?

Hamı. Hamamda!

Usta Məhərrəm. Harda yaxşı həna yaxmaq olar?

Hamı. Əşi, hamamda!

Usta Məhərrəm. De, bəs belə!

Məşədi Qəzənfər. Həna dedin, yadıma Sədi Əlyəəlrəh-
mənin bir şəri düşdü ki, günlərin bir günündə rəhmətlik hamamda
çimərəkən öz məhbubindən həna alıb, ətrindən bihüş olub və o
xüsusi bu şəri deyibdir:

Gili-xoşbuyı dər həmmam ruzi
Rəsid öz dəsti-məhbubi be dəstəm.
Bədu qoftəm ke, mişki, ya ənəri
Ki, əzbuyi-dəlavizi-to mostəm.
Bəqofta mən gili-naçiz budəm
Və leyken moddəti ba gül nəşəstəm.

Komali-həmneşin bər mən osər kord
Və gorna mən haman xakim ki, həstəm!

İnandırırım sizi ki, əgər Sədi Əlyərləhmə hamama gəlməyə idi,
heç vaxt bu şəri yazı bilməzdi. Əşi, belə olandan sonra kim deyə
bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Heç kəs!

Məşədi Qəzənfər. Bəs belə isə, de gəlsin!

(Musiqi)

Hamı.

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)
Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

Hamamdan bir səs. Gəl, ey ha!.. Qətfə! Gəl apar!

Camadrlar qətfə ilə gedirlər.

Hamı.

Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

İçəridən gəlirlər. Bəy hamamdan çıxır. Zumaçılar çalmağa
başlayırlar. Pərdə enir. Amma zurna səsi gəlir. İki daqiqə-
dən sonra pərdə qalxır. Zurna kəsir. Səhnədəkilər geyin-
mələrini tamam edirlər. Məşədi İbad yaxasını düymələri,
sonra əlinə aynalı, saqqalına baxır. Həsənqulu bəy sur-
tunu geyir. Rza bəy varantnikini taxır. Həsən bəy başını
darayır. Əsgər çökmələrini geyir, hambal pataşını dolayır.
Sairələr də kimi başını qurudur, kimi düymələrini bağlayır.

¹ Şeir Sədidən götürülmüşdür. Tərcüməsi:

Bir gün hamamda xoş atırlı bir pələq
Dostun əlindən mənim əlimə çatdı.
Ona dedim ki, son mişkən, ya omborsən
Ki, sonin fıroya yatan otrindən mən most olmuşam?
Dedi: mən bir döyörsəz pələq idim,
Lakin bir müddət gülə tay oldum.
Mənim həmsəhəbotimin komalı mənə təsir etdi.
Əgər belə olmasaydı mən həmin torpaq olaraq qalardım.

Məşədi Qəzənfər. Məşədi İbad, səhhəti-vücud! Allah mübə-
rək eləsin! Oğullu-uşaqlı olasan!

Məşədi İbad. Sağ olasan, vücudun bibəla olsun!

Hamı. Allah mübarək eləsin, Allah mübarək eləsin!

Məşədi İbad (cavab verir. Bir az sonra aynada). Amma
deyərsən, bu səfər dəllək hənanı yaxşı yaxıbdır, daha ağ tük gözümə
dəymir.

Əsgər. Maşallah, lap cavan olubsan ki!

Məşədi İbad. Cavan olmayanda qoca deyiləm ki...

Məşədi Qəzənfər (bəylərə). Bəydaşlar, hamam xoşunuza
gəldimi? Çünki sizlər bizim hamamlara gəlməzsiniz, ona görə soru-
şuram.

Həsənqulu bəy. Mən çoxdandır ki, töbə eləmişdim ömrüm
olanı müsəlman hamamına gətməyim, amma Məşədi İbadın xətiyəsi
yanımda o qədər əzizdir ki, töbəmi sıdırıb məhz onun xətiyəsi üçün
bu hamama gəldim. Gəldim də... Heç, daha keçibdir.

Məşədi Qəzənfər. Bəs belə!

Rza bəy. Hərgah mən bir papaq alaydım və o papağa beş yüz
otuz altı manat pul vermiş ola idim və bir nəfər də o papağı mənim
başımdan götürüb müsəlman hamamının içinə tollaya idi, mən papaq-
dan əl çəkərdim, amma hamama girməzdim. Lakin Məşədi İbad söz
vermişdim deyə, daha sözümdən qaça bilmədim.

Məşədi Qəzənfər (sınır). Bəydaş, guya mənim hamamım
murdardır? İçində urus çimir, erməni çimir, yəhudi çimir?!

Rza bəy. Rəhmətliyin oğlu, girirəm xəznəyə, bilmirəm ki, bu
içində çimdiiydim sudur, neftdir, həlimdir, yoxsa bozbaşdır. Həzərat,
vallah, sabah bunu mən qəzetəmdə yazaram. Belə eləməyin!

Həsənqulu bəy. Əşi, insafdır, o xəznəyə mən də girim, bu
hambal da girsin? (Hambalı göstərir.)

Hamı. Bəy, məgər hambal hamamda çimməz, bəs hambalın
canı can deyil?

Həsən bəy. Rza bəy prav. Doğrudan, mən də xəznəyə girib
bilmədim ki, sudur, yoxsa ayrı bir jidkəstdir. (Həsənqulu bəyə.) No
vı, vı rassujdayetə kak burjuy! Nəcə yəni mən də girim, hambal da
girsin, məyər hambal da sənin kimi adam deyil?

Hamı. Əlbəttə, adamam!

Həsən bəy. Onun da iki qulağı var, sənin də!

Hambal. Əlbəttə, iki qulağım var, bə nədi?

Həsən bəy. Onun da bir burnu var, sənin də!

Hambal. Əlbəttə, bir burnum var, bə nədi?

Həsən bəy. Yedinstvennaya raznitsa bundadır ki...

Həsənqulu bəy (*sözünü kəsir*). Bilirsen nə var, Həsən bəy!

Sən keçən səfər Məşədi İbadla savaştın, yenə də o bir evin içində oldu ki, heç kəs bilmədi, amma bura hamamdır, özün bilirsen ki, obşestvenni yerdir, təvəqqə edirəm ki, burada savaşmayasan.

Həsən bəy. Net, mən kək istinniy narodnik protestuyul!

Bunlar – Rza da iştirak edir – allorilo işarələrlə danışib bəhs edirlər.

Məşədi İbad (*adamları nəzərdən keçirməklə sayır*). Görəsən bunların hamısının hamam pulunu, inşallah, mən verəcəyəm, hə?.. Bu bahalıqda bir bu qədər hamam pulu heç bilirsen neçə elər? Görüm, hamamçını bir no kələkləyə bilərəmmi?

Həsənqulu bəy (*münaqişəyə davam edərək*). Da ostavte menya v pokoye!

Həsən bəy. Net! Ya doljen protestovat.

Rza bəy. Əşi, ayıbdır hamamın içində...

Həsənqulu bəy. Da protestuyte, skolko xotite!

Həsən bəy (*barkdən*). Ya ne pozvolyu, çtobı...

Əsgər, Rza tez durub bunların aralarına girirlər ki, aralaşdırırlar.

Məşədi Qəzənfər. Bunların hamısı, görünür ki, mənim xəz-nəmin suyunun təsirindəndir.

Məşədi İbad (*onlara*). Bura bax, a!.. Cəncəl etmək neyçün? Kişinin hamamında iki saatdır ki, müftə çimibsiniz, hələ bir durub cəncəl də salırınsız? Eyibdir ki... (*Sükut; hamamçıya müraziədən.*) Məşədi Qəzənfər, sənin yadına gəlməz, çünki çox kiçikdin, mən ilk toy eləyəndə ki, mərhum Kərbolayı Murtuzanın qızı, rəhmətlik Sonanı almışdım, toy həmin bu hamamda oldu. O zaman sənin oturduğun yerdə rəhmətlik sənin atan Məşədi Səməndər əyləşmişdi. Çıxanda durdum pul verməyə, dedi: ayıbdır ki... Nə qədər eylədim, pul almadı, yalvardım-yaxardım, almadı ki, almadı... Qəzəz, rəhmətlik çox gözəl kişi idi.

Hamı bir-birinə baxıb himləşir.

Məşədi Qəzənfər. Həç mənim özüm də mirsən. Keçən həftə bizim Məşədi Muxtarın toyu idi ki, mənimlə bərk aşnadır. Gəldilər hamama, gədənə nə qədər eylədi, pul almadım, dedi, inciyərəm səndən, dedim, mən də inciyərəm səndən, almadım. Yanında lap bu Həsənqulu bəyə oxşayan bir nəfər bəy var idi. Çıxartdı cibindən iki dəne yüzlük üstümə atdı, istədim almayam, razı olmadı. Əlli manat dəlleyə verdi. Camadamların hərəsinə on manat naçay¹ bağışladı; onun sabahı bir də gördüm ki, bir dəst yaxşı libas, iki kisə ola həna, bir kəllə qənd və bir dəne şirniyyat xonçası gəlir. Bunu da toy sahibi Məşədi Muxtar göndərmişdi. Aşxam da ki, toyda idik. Qəzəz, çox canfışanlıq oldu.

Boylar himləşib gözələşirlər.

Həsənqulu bəy (*Həsən bəyə*). Vı vezde umestno, neumestno lezite sport.

Rza bəy. Yenə başladılar ki...

Həsən bəy. Ya ne moqu, ya doljen protestovat, ya çelovek s ubejdeniyem.

Həsənqulu bəy. Da vı, prosto obmanşik i vse!

Həsən bəy (*barkdən*). Çto? Vı menya oskorblyayete?

Həsənqulu bəy (*o da barkdən*). Da oskorblyu!

Ara qışırs, Rza, Əsgər, sair qoçalar qalxıb, onları aralaşdırmaq istəyirlər.

Həsən bəy. V takom sluçaye ya uxocu i potrebuyu udovletvo-reniye za oskorbleniye. (*Gedir.*)

Rza bəy (*onun dalınca*). Həsən bəy, Həsən bəy, hara gedirsən, bir dayan. (*O da onun dalınca gedir.*)

Həsənqulu bəy (*kefsiz*). Həzərat, bağışlayın, xudafiz!... (*Gedir.*)

Əsgər (*onun dalınca*). Əşi, bir dayan görək, bu saat hamımız gedirik!

Gedir, adamları da onun dalınca çıxırlar. Qalır hamam əhli ilə Məşədi İbad və hambal.

¹ Çay pulu

Məşədi İbad (*kənara*). Lotular pul söhbətini eşidib qaçdırlar. Yox, mənim kələyim baş tutmadı!

Məşədi Qəzənfər. Məşədi, sənün bu əşnaların nə hirsli adamlardır?

Məşədi İbad. Havanın təsirindəndir. (*Ona*.) Qərdəş oğlu, haqq-hesabımız nəçə elədi?

Məşədi Qəzənfər. Daha onu soruşmazlar ki, toy hamamıdır, nəçə verirsen ver, istərsən, mən də atam kimi səndən heç zad almayım...

Məşədi İbad. Xeyr, çox sağ ol! (*Kənara*.) O mənə baha oturur. (*Pul çıxardır verir.*) Bəsindirmi?

Məşədi Qəzənfər. Bəsidir, Allah bərəkət versin!

Məşədi İbad (*camadarlara*). Balam, ala, bu da sizin! Bunu da içəridəkilərə verərsiniz.

Camadrlar. Çox sağ ol, Məşədi! Allah bərəkət versin!

Hambal. Məşədi, abbasını vermədin, ha!..

Məşədi İbad. Adə, get gör bunlar necə oldu. Deyinə ki, qorxmayın, hamam pulu verildi, gəlsinlər bəyi hamamdan çıxarsınlar. (*Zurnaçılara*.) Balam, siz də bir şey çalın, camaat yığılsın hamama, çıxacaq gedək.

Zurnaçılar çalılar, bir qədər keçmiş çıxıb gedənlər hamısı geri qayıdırlar.

Məşədi İbad (*durur*). Ya Allah!..

Hambal kömək edib düşürür aşağı. Zurnaçılar da qabaqda çala-çala çıxıb gedirlər. Hamamçı, dollək Mohorəm, Kərbəlayı Nəsir və camadrlar yerlərində qalır, yəni də əvvəlki sayaqda olurlar.

Məşədi Qəzənfər. Bu urusbabılar heç ildə bir dəfə hamama getməzlər, qüsl-təharət nə olduğunu bilməzlər, gəlib burda mənim hamamımı pisləyirlər. Əşi, bir insan ilə danışmaq: harda yuyunub təmiz olarsan?

Hamı. Hamamda!

Usta Məhərrəm. Harda suya batıb-çıxa bilərsən?

Hamı. Hamamın xəznəsində.

Kərbəlayı Nəsir. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir? Hamı. Əşi, heç kəs!

Məşədi Qəzənfər. Bəs elə isə, de gəlsin!

(Musiqi)

Hamı.

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)

Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var.

Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,

Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

(Musiqi)

(*Usta Məhərrəmlə Məşədi Qəzənfər kürkünə*

salıb oynayırlar, camadrlar da çırtı vururlar.)

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

Məşədi İbadın evində vəqə olur. Toy məclisidir. Qoçu Əsgər "Padşah" olub, yuxarı başda ayləşibdir. Səhnədə olanlar: Həsənqulu bəy, Rza bəy, Əsgər və qonaqlar. Pərdə qalxır. Oyuncu qız ləzginka oynayır. Bəəd çıxıb gedir.

Əsgər. Mən tar çalana əmr edirəm ki, bir "Roza" havası çalsın, Həsənqulu bəy durub oynasın!

Həsənqulu bəy (*ayağa durur*). Padşah sağ olsun, vallah, mən oyun bilmirəm, mənə bağışla!

Əsgər. Çəkin onu ortaya, bir-iki qırmanc vurun! (*Nökərlər Həsənqulu bəyi çəkib oynadırlar. Bəədə hamam qərar ilə Rza bəy oynayırlar.*) Çəkin buraya Məşədi İbadı! Bəy görək toyunda oynasın ki, ucuzluq olsun.

O biri otaqdan Məşədi İbadı gətirirlər. Məşədi İbad "Mirzəyi" havasını oynayır.

Həsənqulu bəy. Balam, dəxi vaxtdır, gedək gəlini götürməyə.

Hamı. Bəli, vaxtdır. *(Ayağa durub hamı gedir.)*

Məşədi İbad *(daxil olur)*. Türkdə bir məsəl var: deyirlər ki, hər gözəlin bir eybi olar. Qonaqlar bu evdə olanda mən o biri otaqda səhərdən bəri fikirdə idim ki, ayə, mənim eybim nədir? İndi bilmişəm ki, mənim bir eybim varsa, o da eybsizliyimdir. Hərçənd bu çox nazik mətləbdir, amma həqiqətdə də belədir ki, var. Hərgah mənim bir dənə eybim olsaydı, xalq deyərdi ki, zərər yoxdur, hər gözəlin bir eybi olar. Amma indi mənim heç bir eybim yoxdur, ona görə də heç kəs mənə gözəl demir. Bütün məsələ bundadır. Vəssəlam... Hər halda qız nə qədər gözəl olsa da, bir o qədər mənə bəla oldu: beş min manat Rüstəm bəy və toy xərci, beş yüz manat Həsənqulu bəyə rüşvət, yüz manat Rza bəyə rüşvət, əlli manat Həsən bəyə rüşvət, bir abbası hambala müzd, dörd yüz manat... Əşi, hesab eləməsəm yaxşıdır! Daha ürəyim xarab olur. Amma pis geyinməmişəm, ha!... *(Ətrafına baxır və dalını həqiqət üçün fırlanır və sonra bir yerdə əyləşir.)* Bəli, qız gəlsin görək nə olacaqdır. *(Zümrəyə eyləyir:)*

Şəb əsl şohido şəmo şarabo şirini,
Çənimot əst ke, şəbi ruyi dustan bini!!

Qız gəlsin, amma mən bir şeydən qorxuram ki, evdə oturmağa hövsələsi gəlməsin, çünki o cürə evdə böyümüş qız bir az kəmhövsələ olar. *(Aciqlə.)* Ağzı nədir! Vallahi, bax bu gündən bir yekə qifil alacağam. Səhər durub dükana gedəndə qapını qıfıllayıb, açarını aparacağam ta axşam qayıdana qədər; qoy qalsın evdə, evə öyrəşsin; pəncərələri də daldan taxta ilə vurduracağam. Çox da o yan-bu yan eyləşə, döyəcəyəm, çünki arvad ki, döyülmədi, xarab olar; arvad ərindən nə qədər kötük yəsə bir o qədər ərin çox istəyər. Mən bunu qabaqlarda çox təcrübə eyləmişəm. Rəhmətlik Sonaya bir kərrə bir yumruq nə tori saldım,sa, iki saat nəfəsini ala bilmədi; o idi ki, mənə görün kimi üzümə gülərdi. Rəhmətlik Pərzadə günlərin bir günü bir sillə çəkdim ki, bir diş yəsə, o idi ki, sonra bir kərrə olsun üzümə durmadı. Tək birçə mürtəd oğlunun qızı Gülxanıma bir ağac ilə elə

¹ Şeir Hafizindir. Tərcüməsi:

Gecədir, gözəl dost, şam, şarab və şirin,

Bir gecə dostun üzünü görmək də qənimotdir.

çəkdim ki, o qaçan oldu ki, qaçdı! Bu da o yan-bu yan eyləşə, budur, onun canıdır. *(Yumruq göstərir. Bu əsnada daldan: "Allah", "Allah" cəci gəlir, zurna çalınır.)* Pəho, gəlin gəldi, mən qaçım!

Qaçır o biri otağa. Gəlini götürürlər. Sənəm dəxi gəlin ilə içəri girir.

Birisi. Aha, de gəlin bəri çıxın! Sənəm, sən də bu biri otağa gəl.

Hamı çıxır, tək gəlin qalır.

(Musiqi)

Məşədi İbad *(daxil olur)*.

Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da,
Deyərdim min cavana... *(və i. a. oxuyur.)*

Xanım, ay xanım, zəhmət çək, başından çarşabı qoy yərə, sənə canım qurban!

Çarşabın içindən gəlin əvəzinə Sərvər çıxıb, əlindəki siqarı tapança kimi uzadır Məşədi İbadə tərəf.

Məşədi İbad. Vay!.. *(Deyib çökür.)*

Sərvər. Səsin çıxdım, başına bir güllə vuracağam! Tez ol, bir kağız-qələm götür!

Məşədi İbad *(qorxu ilə)*. De qoy tapım da!.. *(Stolun üstündən kağız-qələm götürür.)* Bəs indi nə qayırm?

Sərvər. Otur, bu saat mən dəyəni yaz, tez ol, yoxsa vurdum gülləni!

Məşədi İbad. Yazım da, vallah, bu saat yazım!

Sərvər. Yaz! *(Barkdən deyir.)* Mən, Məşədi İbad Kərbəlayı Xocaverdi xan oğlu...

Məşədi İbad. Vaxsey!.. Atamın adını da bilir!

Sərvər. Danışma, yaz, yoxsa odlaram səni!

Məşədi İbad. Vallah, danışmıram, yazıram, sonra?

Sərvər. Rüstəm bəyin qızı Gülnaz xanımı almaq istəmiyəm.

Məşədi İbad. İstəyirəm...

Sərvər *(acıqlı)*. İstəmiyəm!..

Məşədi İbad. Yaxşı, istəmirəm, istəmirəm!..
 Sərvər. Və təvəqqə edirəm ki, onun kobini geri oxunsun.
 Məşədi İbad. Bunu kim təvəqqə edir?
 Sərvər. Yaz mən deyoni, yoxsa beynini toz eylərəm!
 Məşədi İbad. Yazıram, yazıram, sonra?
 Sərvər. Və onun əvəzində qulluqçu Sənəmi alıram, yazdınmı?
 Məşədi İbad. Yazdım...
 Sərvər. De qol qoy!
 Məşədi İbad. Vaxsey!.. Bəs mənim pullarım...
 Sərvər. Qol qoy, yoxsa partladaram səni. (*Qol qoydurur.*) İndi törpənmə!
 Məşədi İbad. Törpənmirəm.
 Sərvər. Danışma!
 Məşədi İbad. Danışmıram.

Sərvər dal-dalı gedib Sənəmi götürür.

Sərvər. Bax bu sənin arvadındır. (*Dal-dalı gedir.*) İndi törpənmə!
 Məşədi İbad. Törpənmirəm.
 Sərvər. Danışma!
 Məşədi İbad. Danışmıram.

Sərvər birdən dönüb cold qaçır.

Məşədi İbad (*çığırır*). Ədə tutun, ədə qoymayın. Ay, tez olun, qaçdı! Ədə, bu nə iş idi mənim başıma gəldi, ay tutun, ay qoymayın!..

Camaat hamısı dolur içəri, sos-küy düşür.

Həsənqulu bəy. Ədə, bir dayan görək nə olubdur. Məşədi İbad, nə olub, nəql eylə görək!
 Məşədi İbad. Əşi, siz bu gəlini götürəndə bir baxmadınız görək, bu kişidir, yoxsa arvaddır?
 Hamı. Bu nə əcəb sözdür?! Həlbəttə, gəlin arvad olar!
 Məşədi İbad. Amma bu gəlin kişi çıxdı. Rüstəm bəy mənim evimi yıxdı, qızın əvəzinə mənə kişi göndərdi, o da qaçdı getdi.
 Hamı. Paho!.. Bu nə işdir ki, o görübdür, belə də adam aldatmaq olarmı?

Birisi. Bəs nə tövr olsun, neyləməli?
 Həsənqulu bəy. Məşədi, bir əlli manat ver, gedim bu saat qubernatoru buraya gətirim? Razısan?
 Məşədi İbad (*azarlı kimi*). Yox...
 Rza bəy. Məşədi, iyirmi manat ver, bu saat qəzetdə Rüstəm bəyi biabır eyləyim, razısan?
 Məşədi İbad. Yox...
 Əsgər. Məşədi, bir otuz manat ver, gedim Rüstəm bəyin beyninə bir patron çaxım, razısan?
 Məşədi İbad. Yox...
 Hamı. Bəs nə eyləməli?
 Məşədi İbad. Gedin qazıya deyin ki, bu arvadın kobinini mənim üçün kəssin!
 Hamı. Ha!.. Bu başqa məsələdir. Nə cləmək: o olmasın, bu olsun, heç pis deyildir.

(Musiqi)

Hamı.

Gedin, gedin, qazıya deyin, } (2 dəfə)
 Qoy kobini kəssin.
 (*Sənəmə*) Məşədiyə arvad edək,
 Razısan?

Sənəm. Hə!.. Hə!..
 Hamı (*Məşədi İbad*). Razısan?
 Məşədi İbad. Hə!.. Hə!..
 Hamı. Razısız?
 Məşədi İbad və Sənəm. Hə!.. Hə!..
 Hamı. Bəs gedək biz?
 Məşədi İbad.

Gedin, gedin, qazıya deyin, } (2 dəfə)
 Qoy kobini kəssin.
 (*Sənəmə*) Səni mənə arvad edə, razısan?

Sənəm. Hə!.. Hə!..
 Məşədi İbad (*xora*). Razısız?
 Xor. Hə!.. Hə!.. Razıyıq!.. Hə, Hə!.. Bəs gedək biz?

Bu əsnada səhnənin dal pərdəsi qalxır, Sərvər ilə Gülnaz
hündürdə dayanıb görünürlər. Tar çalınır.

Sərvər (*bayatı-qacar oxuyur*).

Yetdim vüsalına yarın, çökdüm özabım,
Aşıqso vətənləndə verər, olbətto, canım.

Gülnaz.

Çün qalxdı pərdə, oyan oldu hər kəsə,
Məşuqə aşıqso vətənləndə verər, olbətto canım.

Hamı (*Məşədi İbadə*).

Sən qoca, qız cavan,
Səndə yoxdur eşq odu.
Sərvərindir eşqi,
Sənə olmaz heç meyl. } (2 dəfə)

Məşədi İbad.

Yanıma gəl, arvad, yanıma gəl, (2 dəfə)
Yanıma gəl, et mənə şad!..

Hamı.

Pulunu verdin sən, Məşədi İbad,
Əlinə düşdü dul arvad,
Qəm yemə hərçü bədabdad,
Olmasa o, bu olsun!..

PƏRDƏ

CƏFƏR CABBARLI

(1899-1934)

Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı – şair, nasir, dramaturq, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Bakının Xızı kəndində anadan olmuş, əvvəl mollaxanada, sonra rus-tatar məktəbində, Bakı sənaye məktəbində oxumuşdur.

C. Cabbarlı yaradıcılığa "Bahar" ("Məktəb" jurn., 1915, №6) şeirlə başlamışdır. O, "Babayi-Əmir" jurnalında "Qayıyır əyyar", "Şəbrəng əyyar" və s. imzalarla satirik şeirlər çap etdirmişdir.

1922-ci ildə C. Cabbarlı Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. 1923-cü ildə Bakıda teatr məktəbi açılanda burada mühazirələrə qulaq asmış, eyni zamanda BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. O, V. Şekspirin "Hamlet" faciəsini, F. Qladkovun "Sement" əsərindən bir parça, L. N. Tolstoyun "Uşaqlıq" povestini, M. Qorkinin "Uzğunlar" hekayəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

C. Cabbarlı bədii əsərləri, tərcümələri, kino-sənəriləri, məqalələri ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında fəal iştirak etmişdir. Ədib "Vəfəli Səriyyə" (1915), "Solğun çiçəklər" (1917), "Nəsrəddin şah" (1916-1918), "Ədirnə fəthi" (1918), "Trablis müharibəsi və ya Ulduz" (1918), "Aydın" (1919-1921), "Oqtay Eloglu", "Od gəlini" (1925), "Sevil" (1928), "Almaz" (1930), "1905-ci ildə" (1931), "Dönüş" (1932), "Yaşar" (1932) kimi məşhur pyeslərini yazmışdır.

1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında bədii hissə müdiri və rejissor vəzifəsində çalışmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətindəki xidmətlərinə görə C. Cabbarlıya Əməkdar Incəsənət xadimi (1932) adı verilmiş. Ümumittifaq Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinə üzv (1934) seçilmişdir.

OD GƏLİNİ

İSTİRAK EDƏNLƏR

Biləgənli Elxan
Aşşın
Solmaz
Əbu Əbeyd
Altunbay
Rəbi
Turgut
Qorxmaz
Dönməz
Toğrul
Gülgün
Altay
Hədirim
Sönməz
Yanardag
Oddandı
Elçi
Xalq
Ərəb qəşunları

– Azərbaycanda ərəb valisi

– Bizans elçisi

BİRİNCİ GÖRÜŞ

Atəşgah. Solmaz torpənmoz xoyalı bir görünüşlə yanar odlar qarşısında dayanmış. Hürmüz və Əhrimoni andıran iki yığın, Balet başqıçı və qurucu görkəmində rəqs edir. Arxada kişili-qadınlı bütün el durub, Solmazın ayaqları altında yanar odlara ibadət edir... Ta uzaqda, arxada Elxan məftun baxışlarla yalnız Solmaza baxır və xalq səcdəyə gedirkən bir tok o, dağın heyotilə ayaq üstə qalır. İkinci səcdədə Turgut hiddətlə onun əlindən tutur və sərt hərəkətlə səcdəyə cəlb edir...

Hamı.

Yüksək dağlar, ulu Tanrım, atəşindən canlanır.
Yaşıl bağlar, ulu Tanrım, günəşindən şənlonir.
Geniş çöllər, ulu Tanrım, istəyindən gül açar.
Göy sünbüllər, ulu Tanrım, gülüşündən donlonir.
Küskün tale, ulu Tanrım, istəyindən gülümsər.
Dördli insan sənə tapqın, ulu Hürmüz, yol göstər.

İKİNCİ GÖRÜŞ

Atəşgah qarşısında. Solmaz və Altunbay məbəddən çıxırlar. Elxan yanaşır soyayr taxtın qapısını açır. Altunbay keçir. Solmaz keçərkən bir qırıq Elxanın üzünə baxır. Eynilə Elxan məczub və dağın bir qiya-foto onun gözünə baxınca, Solmaz onun baxışlarından qorxmuş kimi, başını çevirib taxta keçir. Elxan durduğu yerdə donmuş kimi qalır. Quallar üç tərəfdən taxtı qaldırırlar, yalnız Elxanın tutacağı tərəf boş qaldığından taxt oyılır. Eyni zamanda Turgut əlindəki qamçı Elxanın başından çürpür. Solmaz xəlif bir diksinərək və narazılıqla Turguta baxınca, Elxan da fikrindən ayrılmış kimi diksinərək, taxtın dördüncü ayağından tutur. İrəlidi taxt və arxada əliqamçılı Turgut olaraq gedirlər.

ÜÇÜNCÜ GÖRÜŞ

Quallar yük daşıyırlar. Elxan, arxasında tay keçərkən Solmazın oxumasını eşidib dayanır.

Solmaz (bağçadan).

Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzörüm,
Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gözörüm.
Mən bir qızam sevdiiyimin cəfalara dözörüm.
Mənsiz güllər açılmasın, axar sular dayansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyanınsın...

Mən bir sönməz ulduzəm ki, daim işıq saçarım.
Mən bir oynaq bülbüləm ki, güldən-gülo uçarım.
Mən bir saklı aloməm ki, sevgilirdir açarım.
Mənsiz günəş görünməsin, qaralara boyansın.
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyanınsın...

Elxan bu səsi eşidincə dayanır, dinləyir.
Arxadan Turgut gəlir, onu qamçılar.

DÖRDÜNCÜ GÖRÜŞ

Bargah. Altunbay və Turgut. Altunbayın otağı, geniş, zəngin bir bargah, açıq pəncərədən yaşıl bir bağca, uzaqda yanar dağlar görünür.

Altunbay (sirinli gedişlər ilə). And olsun bu yanar dağlara,
and olsun bu sönməz odlara ki, dediklərində doğruya bənzər bir şey
görsəm, bu günəşə gülümsər bargahı bayquşlar yuvasına, torpaq

üstünü məqbərələrə çevirəcəyəm, bu qiyamətin dəhşətləri içində o da məhv olacaqdır, sən də... mən də!.. Söylə!..

Turğut. Ağamızı! Mən öyrənə bildiyim hər bir şeyi bütün çılaqlığı ilə, bütün dəhşətlə söylədim. Yalnız bir şey qaldı: Solmazın gözəlliyinə doğru kaman çevirən hərif, sənə öz qulun biləgəni Elxandır.

Altunbay. Ha-ha-ha! Hələ dünən hərrac bazarından əl qan, yaxa qan dörd-beş dirhəmə satın alınmış miskin bir kölə, yazıq bir qul... Nə qədər gülünc!..

Turğut. O indi də hər gün əl qan, yaxa qandır. Siz onun yazıq görünməsinə aldanmayın. Bir taqım sözlər deyir. Döyürlər, söyürlər, danlayırlar, o isə susmazdır. Söyləyir, başa salır. Solmaz onu qoruyur, çətin işlərə göndərmir, ağır yüklər altına vermir. Siz onu yazıq görməyin, o, bir dəhşətdir.

Altunbay. Elə bir miskinə Solmazın uyması daha böyük bir dəhşətdir.

Turğut. Ağamızı!

Altunbay. Get, onu gözləyirəm.

Turğut (bir az getdikdən sonra saxlanaraq). Ağam, Solmazı-damı?

Altunbay. Hər ikisini. Yox, ancaq onu. Qolu bağlı. Yox, yox, hər ikisini... Dayan... O nə gurultudur?

Turğut (qapıdan çıxaraq). Ağam, sizin kəndlilərinizdir.

Altunbay. Burax, burax gəlsinlər. Onlar da məni boğazıma yığmışlar. (Turğutun ardınca kəndlilər gurultu ilə içəri doluşurlar.) Xristian, atəşpərəst, bütün cəhənnəm toplaşib gəlmişdir. Nə istəyirsiniz? (Turğuta.) Sən get, onları gözləyirəm.

Qorxmaz. Ağamızı! Sizə aman gətiririk, bizim son yorğanımızı üstümüzədən, son parça çörəyimizi boğazımızdan çıxarıb aparırlar.

Altunbay. Siz gözləyin. Hələ sizin qızlarınızı, gəlinlərinizi də aparacaqlar.

Toğrul. Aparırlar, ağamızı! Bu zavallının evində bir iynəsi yoxdur. Bacısını sürükləyib aparmışlar.

Hamısı. Acıq, ağamızı! Dolana bilmirik, bizi soyurlar.

Altunbay. Tülkü həriflər. Sizə hər şey azdır. Dəriniz soyulmalıdır. Siz iki həftə bundan əvvəl bütün vergiləri gətirməliyiniz.

Dönməz. Ağamızı, ye-ye-ye-yetişdirə bilmədik.

Hamısı. Quraqlıq oldu... Dolu döydü.

Qorxmaz. Çatışdıra bilmədik.

Altunbay. Orası mənim işim deyildir. Mən sizin yerinizə ərəblərən dar ağacından asıla bilmərəm.

Toğrul. Ağamızı! Hec olmasa öz töycüləriniz üçün möhlət verin.

Altunbay. Nankorlar! Əkdiniz bu yerlər kimindir? Sizi yaşadan kimdir?

Hamısı. Sizsiniz, ağamızı!

Altunbay. Ağac bar gətirmək üçün əkilir. Torpağıma qarşı töycü verməyə də can çəkirsiniz. Tülkü həriflər! Mən sizi çox gözəl tanıyıram.

Qorxmaz. Ağamızı...

Altunbay. Sən də, Qorxmaz, dünən deyirmişsən ki, bizim səksən örimiz vardır. Ağamızı ərəblər olmuşsa, Altunbay nə istəyir. Yaxın gəl! Mən özümü sizə tanıdıraram. Mən, sən Qorxmazı bu gün, öz çolma-çocuğundan ayırıb bir itə dəyisəcəyəm. Sən onda məni tanıyarsan. Yaxın gəl! Bax, mən buyam! (Bütün qüvvətilə üzünə bir şillə vurur.) Sən də, Toğrul, xristian hərif, yaxın gəl!

Hamısı. Ağamızı, əsirgəyin, əfv edin, bağışlayın.

Altunbay. Yaxın gəl, sənə deyirəm, yaxın gəl! (Əlindən tutub sürüklərkən.)

PƏRDƏ

BEŞİNCİ GÖRÜŞ

Saray. Altunbayın sarayında. Solmaz və Elxan bağçada.

Solmaz. Get, artıq get. Sən amansız bir ölümlə oynayırsan.

Elxan. Ölümlər... Solmaz, söylə, yavrum! Hər addımında bir cəhənnəm qaynaşan bu biçimsiz həyatdan məqsəd nədir? Yemək, içmək, parlaq altınlar, geniş bargahlar həyatın məqsədidiymi? Bu qədər diləndiyimiz azadlıq belə həyat üçün bir məqsəd deyildir. Yemək – yaşamaq üçün, gözəl saraylar – təbiətin amansız pəncəsində ölmək üçündür.

Solmaz. Halbuki azadlıq...

Elxan. Azadlıq – gözəl yaşamaq üçündür. Yaşayış – azadlıq üçün deyildir. Bunlar hamısı bir vasitədir. Lakin əsil məqsəd nədir?

Solmaz. Sən ən doğru bir qadını tapdıra bilərsən. Sözlərin bir ildırım kimi insanın beyninə, baxışların bir iyə kimi ürəyinə sancılır. Ancaq mən heç bir zaman sənə ola bilməyəcəyəm.

Elxan. Nə üçün, Solmaz, nə üçün?

Solmaz. Çünki mən barmagında atəşgahın müqəddəs üzüyünü gəzdirirəm. Mən Altunbayın nişanlısıyam.

Elxan. Lakin, Solmaz, sən ki onu sevmirsən?

Solmaz. Hər halda o mənə sevir... Mən sağ qalarsam, onun ola bilməyəcəyəm. Çünki mən odlar gəliniyəm. Adətimizcə mənim nişanlığım ölkənin ən zəngin və güclü bir adamı olmalıdır ki, o da indilik Altunbaydır. Məni ondan tək bir atəşgah ala bilər.

Elxan. Budur əsrlərdən bəri zavallı insanlığı didib çeynəyən canavar! Budur əsrlər boyu qanun adına hökmranlıq sürən qanunsuzluq! Neçin o zəngindir, mən bir köləyəm? Ana təbiətin öz yavrularına verdiyi bu yaşıl çəmənlər, geniş möhsuldar çöllər, ırmqlar, sərin sular – hamısı kimin olmalıdır? Kimindir və nə üçün onundur? Qollarımda qüvvət, varlığımda sarsılmaz bir qətiyyət çırpınırken, məni, kölgəsindən qorxan bir oyuncağın əlində oyuncağa çevirib tapındıran nədir? Kiçikik könlündə diləklər çırpınan səni, gündə bir bülbülün mahnıları ilə oxşanacaq, gündə bir çəqəyin yarpaqları ilə bəzənəcək səni, canlı bir insan ürəyini əbədi əsarət tapdağında çeynədən nədir? Nə üçün sən ancaq onun olmalısən?

Solmaz. Zavallı çocuq! Mən sənə acıyıram. Bu nə üçünlər ilə sən öz boynunu Altunbayın qanlı pəncəsinə keçirəcək, özünü məhv edəcəksən. O çox yırtıcıdır. O mənim uğrunda ətklər dolusu altun səpələnmişdir. Sən unutmə ki, məni almaq istəyənlərin baxışından daşlar parçalanmalı, qılıncına, mizrağına bütün varlıq tapınmalıdır.

Elxan. Yox, bütün varlıq mənim qılıncına deyil, azad diləklərə, azad vicdanlara tapınmalıdır. Məhv olmalıdır əski dünyanın bu qanlı fəlsəfəsi, bütün qılınc, mızraqlar qırılmalı, yazıq bəşəriyyəti ölüm pəncəsində boğan vuruş tanrısının qanlı heykəli bu ölüm vasitələrinin qırıntıları altında əbədi olaraq gömülməlidir. Başqa bir yol yoxdur. İnsanlığın nicat yolu bu mənfur məzarlığın qara torpaqları üzərindən keçməlidir.

Solmaz. Heyhat ki, sən bu mizraq qırıntıları ilə heç bir yana gedib çıx bilməzsən.

Elxan. Mən mizraqımı qırmadan bu qanlı heykəlin dayaqlarını qıracağam. Mən onun dayandığı dini, qüvvət və altun hökmranlığını

devirəcək, bütün dövlətləri, hökumətləri, adətləri, qanunları, dinləri və onların yaratdığı bütün əski dünyanı uçuracaq, bu həyat bayquşlarının məzarlığı üzərindən azad diləklər və azad vicdanlar dünyasına doğru çiçəklə bir yol salacağam. Bu yeni dünyanı bəzəyən azadlıq çiçəklərinin gülgün yarpaqları, oranı işıqlandıran səadət günəşinin bu altun telləri altında mən sənə ayaqlarına enəcək, məsum gözəlliyə pərəstiş edəcəyəm.

Solmaz. Zavallı çocuq! Sən bu gedişlə çox yaşaya bilməzsən. Bunun üçün sənə bilirsənmi nələr gərəkdir?

Elxan. Yalnız bir ümid. Canlı bir hədəf, bir əməl ulduzu!

Solmaz. Sonra?

Elxan. Sonra? Ox, Aqşın! Aqşın!..

Solmaz. Aqşın?

Elxan. Mənim Aqşın adlı bir qardaşım vardır. Mən çocuqkən ondan ayrılmışam. Mən onu çox sevirdim, o da məni. O, aslan kimi igid və qorxmazdır.

Solmaz. Sonra?

Elxan. Buradan qaçıb onu tapacağam, onunla əl-ələ verib bütün dünyaya qarşı üsyan qaldıracağam.

Solmaz. Elxan! Sən bilirsənmi ki, xilafət valisi Əbu Übeyd Altunbaya və atəşgaha formən yazmış, məni almaq və Bağdad xilafəsinin hərəmxanasına göndərmək istəyir?

Elxan. Əsitməmişəm!

Solmaz. Sən bilirsənmi ki, Altunbay onlara "yox" deməmişdir və deyə bilməz?

Elxan. Əsitməmişəm. Deyə bilməz, çünki o öz qızlarının dağılmasından qorxur.

Turğut görünüb, bir tərəfdə gizlənir.

Solmaz. Sən bilirsənmi ki, atəşgah acıqlı Əhriməni ovundurmaq və xalqı ərəblərin sıxıntısından qurtarmaq üçün məni qurban kəsmək istəyir?

Elxan. Bilirəm və bilərəm ki, formən xilafətdir, atəşgah isə səni qan və qılınc təslim edir.

Solmaz. Sən bilirsənmi ki, mən bu odların bağrından doğmuş bir qızam? Atəşgahın əmrinə qarşı dura bilmərəm. Altunbay çox hiyləgər və yırtıcıdır. Ərəblər bütün dünyanı öz mızraqlarına təslim

etmişlər. Sən özün onların dar ağacından qaçmışsan. Sən bilirənmə ki, mənim taleyim bunların hərəkətindən asılıdır?

Elxan. Bilirəm.

Solmaz. Artıq get, düşün! Səni burada görməsinlər. Yoxsa hər ikimiz möhv olarıq. Ancaq unutm ki, mən ərlərdə qüvvət, qüdrət və cəsarəti sevirəm. Bir də bu sözlər ilə gözlərimə görünmə. Sən hamısını bilirən, get! Məni bu çəkişmələrin içindən ala bilsən... kim bilir, bəlkə də, bəlkə də...

Elxan. Gedirəm, Solmaz! Ancaq unutm ki, nə olursa olsun, Elxan biləgənli bu məsum gözəlliyi unutmayacaqdır... Çıx yerin dibindən, Aqşın, çıx!..

Turğut. Dayan! Yazıq ki, heç bir yana gedə bilməyəcəksən. Üzərində dayandığın qara torpaqlar son yurdu, son məzarın olaçaqdır.

Solmaz. Aman Allah, Turğut, əsirgə bizi, Altunbaya söyləmə...

Turğut. Artıq hamısını bilir. Dayan!

Bir neçə nəfər arxadan atılıb Elxanın qollarını sarıyırkən.

PƏRDƏ

ALTINCI GÖRÜŞ

Ateşgah. Sönməz və Oddamdı.

Sönməz. Ərəblər əvvəlləri heç olmazsa böyük mərkəzlərdəki ocaqlara, ibadət xanalara toxunmurdular. İndi artıq öz yerlərini bərkıtmışlər. Xalqı zorla islamlığa çevirir, iman gətirməyənin dilini kəsirlər. Ona görədir ki, xalq qorxusundan atəşgaha gəlmir. Keçmişlərdə hər gün nə qədər qurbanlar olurdu. İndi isə...

Oddamdı. Dünən vur-tut səkkiz qotur cücə, iki də axsaq keçı gətirmişdilər. Bundan nə olacaq? Keçənlərdə kök toyuqlar, toğlular gəlirdi. Yeyib uçaşar supa kimi ağnayırıdılar... Deyilmi, Sönməz?..

Sönməz. Burax, Oddamdı. Burada iş toyuq-cücə üzərində deyil, məsələ daha dərinidir.

Oddamdı. Dərinliyinə dərinidir, ancaq söz aramızda, sonu yenə toyuq-cücədir. Yoxsa mənə nə var ki, xalq ocağa gəlmir... İstəyir ölənə kimi öz evinə də gətməsin.

Sönməz. Təəccüblüdür ki, sən bütün ömründə ancaq qarnını doldurmuşsan, başına isə heç bir saman çöpü də salmamışsan. Odu ki, qarnın başından daha doludur.

Oddamdı. Axtarsan, hamısının qarnı başından bir az ağıllı çıxar. Ancaq sən ki, heç kökündən başın yoxdur. Xalis içalatsan.

Sönməz. Sən nə danışırısan, Oddamdı? Burada bütün bir xalqın müqəddəratı düşünülür. Xalq ərəb cəbrindən qurtarmaq üçün odlardan körmək istəyir. Bunlar düşünülməlidir. Yoxsa bir adam atəşgaha gəlməz...

Oddamdı. Ay Sönməz! Məsələləri dərinlərə çəkmə. Xalq özü ki, gizli də olsa, ocağa gəlir. Bir cücənin nə ağırlığı var. Deginən adamlar simicləşmiş, bitdi-gətdi.

Sönməz. Xalqın yoxudur. El talanmışdır. Bir yandan ərəblər soyur, bir yandan elbəyilər talayır. Sən nə deyirsən, xalq cana doymuşdur.

Oddamdı. Hələ dünən Yanardağ deyirdi ki, ölkəni sarmış fəlakətin səbəbi Əhrimənin xalqımıza çox darılmasıdır. Onu ovundurmaq üçün ölkənin ən gözəl bir qızı – o da Solmaz...

Sönməz. Bəli, yazıq... Gözəl Solmaz...

Oddamdı. Bəli, Solmaz qurban verilməli və atəşgahda yandırılmalıdır.

Sönməz. Bəli, Solmaz möhv ediləcəkdir. Ancaq sən bunun səbəbini bilmirsən, deyilmi?

Oddamdı. Canım, nə olur olsun. Qız qurbandan nə çıxacaq. Sizin başınızı şaxta vurmuşdur. İşı elə götürməlidir ki, içindən toyuq-cücə çıxsın. Çox adam Solmazın gözəlliyinə baxmaq üçün atəşgaha gəlir. Ondan sonra kim gələcəkdir.

Sönməz. Lakin nə etmək, ərəblər, ərəblər... Solmaz atəşgahın süslü bir gəlinidir. O, ulu Hürmuzun gözəlliyini təmsil edir. Solmaz heç, yandırılır, ancaq ərəblər! Qara üzlü, iti dişli ərəblər!.. Onlar Solmazın yox olmasını tələb edirlər və bununla da bütün ölkənin ocağını söndürmək istəyirlər, anlayırsanmı?

Oddamdı. Kim? Mən? Məncə yankəköl bir toyuğun məsələsi hamısından mühümdür. Ay atam, qız qurbandan nə çıxacaq, toyuqdan danış, toyuqdan.

Sönməz. Burada qurban yox, qılın var, qılın. Yanardağ onu qılınca təslim edir.

Oddamdı. Aman, Sönməz, sən məni yaman qorxuya saldın. Demək, bütün ocaqları dağıdıb, indi bizim də ocağa əl atmışlar, eləmi?

Sönməz. Onlar Solmazı alıb Bağdad xəlifəsinin hərəmxanasına göndərmək istəyirlər. El buna dözməyəcək. Qalxacaq. Ərəblər isə bütün xalqı qılıncdan keçirəcəklər. Yanardağ yalvarmış, biz özümüzü onu qurban bəhanəsilə yox edərik, ayaqlarına düşmüşdür. İşin iç üzü belədir.

Oddamdı. Eyvah, məhv olduq...

Sönməz. Yavaş! Bu nə gürultudur?

Xalq bir gürultu ilə içəri dolur.

Qorxmaz. Sanki qaldıq, bizdən nə olacaq, qapaz altında sürüklənən bir yığın səfilin yaşayışından nə çıxacaqdır?

Xalq. Biryolluq ölüm yaxşıdır. Yaşaya bilmirik, bizə bir kömək. Sönməz. Yavaş, bir-bir söyləyin. Nə olmuşdur?

Qorxmaz. Artıq nə olacaqdır? Yaşaya bilmirik. Dünən bacımı sürüyüb aparırdılar...

Sönməz. Kim?

Hamısı. Ərəblər... Məhv olur. Bizə bir yol.

Qorxmaz. Bizə sığınacaq bir ölüm, örtünəcək bir məzar göstərən tapılmayacaqdır?

Xalq. Soyulduq, talandıq. Bizə bir çarə...

Sönməz. Qardaşlar, azacıq gözləyin, indicə Yanardağ gələr.

Qorxmaz. İllər boyu gözlədik. Əzildik. Artıq dayana bilmirik. Bir tərəfdən ərəblər, bir tərəfdən də yolbasar elbəyilərimiz, altun-baylar bizim gönümüzü soyurlar.

Dönməz (*pəltəkləyərək*). Mal bir yana, hələ siğə adı ilə bizim namusumuzu zorlayırlar...

İldırım. Ərəb əsgərlərinin qorxusundan qızlarımız, gəlinlərimiz nəfəs çəkə bilmirlər.

Xalq. Yaşamaq mümkün deyil. Dolana bilmirik, odlardan kömək istəyirik.

Sönməz. Sus... Qardaşlar, ərəblərin adını çəkməyin.

Qorxmaz. Nə vaxtadək susulacaqdır! Artıq susulacaq bir şey yox. Dayanılacaq bir şey qalmamışdır...

Xalq. Çarə göstərin! Qadınlarımızı aparırlar. Komalarımızı dağıdır...

Oddamdı. Çığırmaqdan bir şey çıxmaz. Yaxşısı budur siz nəzir gətirin. Toyuqdan, cücədən, qoyundan, keçidən, kim nə bacarırsa, nə qədər bacarırsa, nə qədər çox bacarırsa, müqəddəs odlara qurban gətirin.

Qorxmaz. Artıq bıçaq sümüyə dayanmışdır. Biz bu ərəb yırtıcılarından, bu vəhşi elbəyilərdən qurtulmalıyıq.

Oddamdı. Əlbəttə, hər şey qurban verməklə, toyuq-cücə gətirməklə düzəldər. Yoxsa...

Sönməz. Sus, Yanardağ gəlir. Ancaq ərəblərin adını çəkməyin. (*Baxınaraq.*) Hər yerdə ərəb casusları vardır.

Yanardağ gəlir.

Qorxmaz. Olsun. Biryolluq söyləyin. Ölməliyəkən, ip tapaq. Vuruşmalıyıqsa, xəncər-bıçaq axtaraq. Qalmalıyıqsa, hərə bir yana qaçıb başını qurtarsın. Yoxsa bütün ölkə geniş və amansız bir həbs-xanaya çevrilmişdir. Bu zülm artıq dayanılacaq bir şey deyildir.

Xalq. Deyildir, deyildir!

Yanardağ. Ey ulu Hürmüzün pak və təmiz övladları! Acıqlı Əhrimən elimizə çox acıqlanmış, nə qədər adi qurbanlar verilsə, ovunmur. Ona görə də atəşgah bu acıqlı ruhu ovundurmaq üçün ölkənin ən dəyərlili cavahirini, dünya gözəli, odlar gəlini Solmazı qurban verməyi qərara almışdır.

Dönməz. Kimi? Solmazı?

İldırım. Eyvah, odlar gəlini gözəl Solmazımı?

Yanardağ. Özge bir yol yoxdur. Bu gündən ulu Hürmüzün təl-qinilə Solmazın bəkarəti ulu Hürmüzə tapşırılacaq. İbadətdən sonra yandırılacaqdır.

Rəbi ərəb əsgərlərlə gəlir.

Rəbi. Dayanın! Kimse yerindən tərpənməsin!

Xalq (*qatışıq*). Eyvah, məhv olduq.

Çaxnaşma.

Sən məz. Aman, ağam, dağıtmayın ibadət xanamızı.

Rəbi. Orasını sonda görürük. Yalnız doğrusunu deyəcəksiniz. Bu adamların arasında Elxan bilərəni kimdir? O burada Babək adıyla yaşayırmış.

Yanardağ. O, burada yoxdur.

Sən məz. Altunbayın köləsidir. Oradan soruşa bilərsiniz.

Oddamdı. Sən sus, canım, birdən tutdu ki, sən özünsən, ya tanıyırsan. Kim sübut edəcəkdir? (Rəbiyə.) Ağam, o, dinsiz bir sərsəmdir. Buralara gəlməz.

Rəbi. Sus, cəhənnəm bərkisi! Kimi harada tapmadı biz çox gözəl bilirik.

Qorxmaz. Həm də o, sərsəm deyil, ən doğruçu bir adamdır. Kaş ki, bütün dinlilər onun kimi ola idilər.

Rəbi. Necə, doğruçudur?! Siz hamınız doğruçusunuz. Buraya toplaşmış islama və bir olan Allaha qarşı təbliğət aparırırsınız. Kimdir ona doğruçu deyən? İrəli çıx! (Qorxmaz çıxır.) Saryın qollarını!

Yanardağ. Ağam! İslama qarşı təbliğət... And olsun...

Rəbi. Burax, burax! And içirəm deyər, bütün cəhənnəmin odlarını buraya doldurma. Yaxşı, bu adamların içində bakılı Qorxmaz kimdir?

Qorxmaz. Mənəm.

Rəbi. Çox gözəl, anlaşıldı. Sən Elxanı haradan tanıyırsan? (Sükut.) Sən dünən də bir islam mücahidini balta ilə vurdunmu?

Qorxmaz. Onlar bu gün də qardaşımı boğazlamışlar, bacımı sürüyüb aparmışlar. Qəlbinizdə mərhəmət yoxmu?

Rəbi. Çox gözəl! Eldar oğlu İldırım kimdir?

İldırım. Mənəm.

Rəbi. İrəli gəl! Qartal oğlu Dönməz kimdir?

Dönməz. Məm-mə mənəm.

Rəbi. İrəli gəl! Saryın!..

Dönməz. Mənim a-anamı za-za-zad-kəke-kək... qu-qu-qu...

Rəbi. Bədir, ququqdama. Bu adamların içində Qaçmaz oğlu Toğrul kimdir?

İldırım. O xristiandır, buraya gəlməz.

Sən məz. Xristianlar buraya gəlməzlər.

Oddamdı. Sən sus, canım! Tutdu ki, sən özünsən, nə deyər-cəksən?

Rəbi. O, dünən burada deyildimi?

İldırım. Arabir ibadət vaxtı gəlir.

Rəbi. İbadət vaxtı! Siz buraya ibadət üçün deyil, fahişələrin gözəlliyini seyr etmək üçün gəlirsiniz.

Qorxmaz. Bu təhqir bitməyəcəkmi?

Rəbi. Səsinə kəs! (Qorxmazın başından vurur.) Tələsmə.

Biz bu gün hesablaşırıq. Doğrusunu deyir, Toğrul kimdir?

Yanardağ. Ağam, and olsun...

Rəbi. Bədir, götürün hamısını, yerində ayırd edirik. (Gedirlər.)

Gülgün son dorucu həyəcanlı bir halda ağlayaraq gəlir.

Gülgün. Eyvah! Öldürdülər, doğradılar, mənə bir kömək!

Qatışıq səslər. Kim? Nə?

Gülgün (Yanardağın ayaqlarına qapanaraq). Elbəyimiz bacımı borc verinə almışdı. Bacım da dayanmamış, qaçmış, o da öz adamları ilə gəldi. Atamı yaraladılar, bacımı da öldürdülər, gözümün qabağında doğradılar. Aman, mənə bir kömək, siz, ey islamlar, atəşpərestlər, xristianlar, dinlilər, dinsizlər, mənə bir kömək, öldürdülər, doğradılar...

PƏRDƏ

YEDDİNCİ GÖRÜŞ

Altunbayın odası. Altunbay, Solmaz və Elxan.

Altunbay (sindirli gedişlər ilə). Maraqlıdır, zavallı, miskin bir qulda bu qədər cəsarət, çox maraqlıdır! Sən söylə, barmağında atəşgahın müqəddəs üzüyünü gəzdirən, gözələrində Hürmüzün məsum gözəlliyini təmsil edən odlar gəlini, səndəmi onu sevirsən?

Solmaz. Mən heç bir şey bilmirəm.

Altunbay. And içirəm günəşin işıqlı tellərinə, dediyinizdə bir kəlmə yalan olsa, hər ikiniz məhv olacaqsınız. O da, sən də!

Solmaz. Mən heç bir şey bilmirəm, məni yalnız onun sözləri maraqlandırır.

Altunbay. Bəli, onun sözləri çox maraqlıdır. Mən də səni daha artıq xoşlandırmaq üçün onun füsunkar dilini dibindən kəsdirib atdıraçağam. Yox, yox, hər ikiniz məhv olacaqsınız, mənim verəcəyim cəza çox ağır olacaqdır.

Solmaz. Mən ona qarşı heç bir şey düşünmürəm.

Altunbay. Solmaz, Solmaz! Mənim bu addımı, bu qüvvət və iqtidarımı belə miskin bir köləyə deyisməyin nə qədər acıdır!

Solmaz. Altunbay, ağamız...

Altunbay. Solmaz, zavallı, sən məhv olacaqsan. (Elxan.) Yaxşı, sən söylə, öziz filosof, sözlərin yarımçıq qaldı.

Elxan. Mənim sənə deyəcək bir sözüm qalmadı.

Altunbay. Yalnız orasını mənə anlat ki, sən kimson?

Elxan. Mən... Mən dünyada səadət yarada biləcək ulu bir qüvvət...

Altunbay. Ha-ha-ha! (Çağırır.) Turğut! (Turğut girir.) Turğut! Sən söylə, bu zavallı kimdir?

Turğut. O sizin kölənizdir, ağamız.

Altunbay. Haradan və necə alındı?

Turğut. Hərəcə bazarından, əlli dirhəmə.

Altunbay. Eşidirsənmi? Mən ona nə edə bilərəm?

Turğut. Hər bir şey, ağam, bağışlaya bilərsiniz...

Altunbay. Nəçin oradan başlayırsan, alçaq, yaramaz! (Hiddətlə köksündən vurur, Turğut yıxılır.) Köksündə kölə qəlbi döyünür.

Turğut. Ağa, öldürə bilərsiniz, boğdura bilərsiniz, quyuya atdıra bilərsiniz, diri-diri yerə basdıra bilərsiniz.

Altunbay. Eşidirsənmi?

Elxan. Qoy bunların hamısına həyat və mühit utansın.

Altunbay. Sən anla ki, sən bütün varlığın məndən asılıdır. İstədiyim qırpında qara torpaqlara dönəcəksən.

Elxan. Bilirəm. Ancaq məndən nə istəyirsən?

Altunbay. Hələ dur. Səndə doğrudan da bir or üroyü varsa, açıq söylə: Solmazı çoxmu sevirsən?

Elxan. Bəli, çox! Onsuz mənim üçün varlıq bir heç, yaşayış mənasızdır. Hər baxışında yeni bir dünya gülümsəyən bu baygın füsunkar gözləri, hər gülüşündə bir həyat çırpınan bu incə titrək dodaqları, hər görünüşündə yeni bir əməl, yeni bir dilək parlayan bu ilahi həyati sevməmək mümkünmü? Daha nə soruşacaqsan?

Altunbay. Uf, döşə! Nankor, qaraüzü nankor... Evində yaşadığın, çörəyini yediyin bir adama...

Elxan. Yediyim bu çörəyi mən becərmişəm. Oturduğun bu geniş sarayın daşları əllərimin qabarlarından yapılmış, torpağı alın torimlə, göz yaşlarımla yoğrulmuşdur.

Altunbay. Demək, mənim heç bir şeyim yoxmuş!

Elxan. Yox.

Altunbay. Yoxsa özgənün nişanısına vurulduğun da...

Elxan. Sənin nişanlın yoxdur. Barmağında üzük gəzdiren bir qız, qabırğasında damğa gəzdiren bir öküz, mənə, birdir.

Altunbay. Sənə Solmaz kimindir?

Elxan. Hər halda sən deyil və olmamalıdır.

Altunbay. Mənim deyilsə, sənini olmalıdır?

Elxan. Yox. Mənim də olmamalıdır.

Altunbay. O zaman kimin olmalıdır?

Elxan. Kimsinin. O hamının, hamı da onun olmalıdır. O öz istəklərinin, öz diləklərinin olmalıdır.

Altunbay. Öz istəklərinin, çox gözəl. Sən bu qanunu haradan düşüldün?

Elxan. Bütün qanunların heçliyindən!.. Mənim üçün dünyada qanun adlı bir şey yoxdur. Ən böyük qanun – şəxsin azad diləkləridir. Altunlarınizi saxlamaq, haqsızlığınızı doğrultmaq, ağalığınızı bərkitmək üçün uydurduğunuz yapma qanunları, yalan dinləri mən tanııram. Mənim tanrım – başqalarına zərər verməz azad diləklərimdir.

Altunbay. Gözəl dindir! Mənim arvadım mənim olmaya da bilərmiş.

Elxan. Sənin daimi bir arvadın ola bilməz. Mən quru daşlara, cansız şeylərə, dilsiz heyvanlara belə fərdlərin yiyəlik haqqını qəbul etməzken, insan üzərinə insan yiyəliyini sormaq gülüncdür. Bir qırpım belə durarsa, həyat ola bilməz. Həyatın mütəmadi yürüşlərində hər hərəkət bir təkamül, hər dəyişiklik bir duyğu və hər duyğu bir dilək doğururken, daimi nikahlardan danışmaq – həyatın axımını saxlamaq deməkdir. Bu gün səninlə olacaq qadın, yarın istərsə başqası ilə ola bilər.

Altunbay. Bəli. Sənin dinin çox maraqlıdır. Solmazı maraqlandıran da burası olmalıdır. O, Bağdad xəlifəsinin hərəmxanasında da bu sözləri sayıqlayacaqdır.

Solmaz. Aman Allah! Bu ad bir iyne kimi mənim üroyəmə sancılır. Yox, Altunbay, mən yabançı ellərə əsir getməkdənsə, öz doğma odlarımın qoynunda ölmək istəyirəm.

Altunbay. Bəli, Solmaz, ancaq bu yeni peyğəmbər səni müdafiə edəcəkdir.

Elxan. Sən edəcəksənmi?

Altunbay. Mən, bütün dünyaya meydan oxuyan bir qüvvətə qarşı dura bilmərəm. Onu müdafiə edə bilmərəm.

Elxan. Mən isə edərdim.

Altunbay. Axı sən anla ki, bu çarpışan qüvvətlərə qarşı sən bir heçsən.

Elxan. Lakin mən bu heçliklə də bir həqiqətəm.

Altunbay. Eləmi? Məna bax. Sənin sözlərin çox maraqlıdır. Sən heç də ağılsız deyilsən. Həyatda hər kəs aldana bilər. Sən isə yalvarıb...

Elxan. Aldandığım yox. Dediym düşüncələrimdir. Yalvarışı isə məndə görə bilməyəcəksiniz.

Altunbay. Eləmi? Çox gözəl! Solmaz, bizi tək burax. (*Turğuta.*) Sən də get, çağıraram. (*Solmaz və Turğut gedirlər.*) Artıq yetər. Mən fikrimi dəyişdim. İndi, yeni peyğəmbər, yaxın gəl, dinlə. Sən çox mahir bir nişançısan. Sevdinin qız bütün ölkənin ən gözəl qızı – odlar gəlinidir. Biz gələcəkdə çarpışarıq. O, üstün çıxanın olacaqdır. İndi isə bir tərəfdən ərəblər onu alıb Bağdad xəlifəsi Məmunə hədiyyəyə göndərmək istəyirlər. Bu olmazsa, atasıgah onu qurban ad ilə yandıracaqdır. Birincilər süngüyə, ikincilər isə xalqın kobud başsızlığına dayanırlar. Hədəf bir, nəticə də bir və heçdir.

Elxan. Sən qızılının dağılıcağından qorxub qımıldanmırsan.

Altunbay. Məna bax. Sən çox gözəl bir nətişən. Yurdumuzda çarpışan qüvvələrə qarşı sənin fəlsəfən ən kəskin bir qılıncdır. Elxan biləngənli, sən Solmazı sevir ikən, özündə onu qoruyacaq bir cəsarət duyur isən, and iç, əlbir çalışaq... Neçin susursan? Sözlərin doğrudursa, ölümdən qorxmursansa, and iç.

Elxan. And içirəm ki, mən sən günümədək onu bütün varlığım ilə bütün dünyaya qarşı qoruyacağam. Ancaq sənsiz!

Altunbay. Neçin?

Elxan. Çünki bizim gedəcəyimiz yollar başqa-başqadır.

Altunbay. Halbuki mən sənin mənavi qüvvət və cəsarətini maddi köməyimlə gücləndirə bilərdim. Sən doğruçu bir peyğəmbər də olsan, altunsuz bir iş görə bilməzsən.

Səhnə ardından bir inilti qopur və getdikcə acı bir fəryad şəklini alır.

Elxan. Mən bütün həyat fəlsəfəsini gücsüzlərin, yoxsulların yalvarış, güclülərin, varlıların mərhəmət və səxavəti üzərində quran

sayğısız peyğəmbərlərin məntiqsizliyini təkrar etmək istəmirəm. Mən gücsüzlərin, yoxsulların taleyini güclülərin, varlıların mərhəmət və səxavətinə deyil, onların öz əllərinə tapşırıram. Dünyada əbədi səadəti, azadlığı, sevgiləri, birlik və qardaşlığı tərəhhümlər, sədəqlər düzəltməyəcəkdir. İzlədiyim sevgi, birlik və qardaşlıq dünyası qurulmadıqca, mən ac oğruluqları, yolbasarlıqları doğruldu, bütün həyata başsızlıq bildirişi verir, bütün əski dünyaya qarşı hər bə çıxıram. Budur mənim gedəcəyim yol, istəsən, mənimlə gedə bilərsən.

Altunbay. Elxan biləngənli, çocuq olma. Altunsuz dünya keçinməz. Çiyin-çiyinə gedə biləcəyimiz yolu ayırma. Mən altunlarımla sənə gizli kömək edə bilərəm.

Elxan. Mənimlə gedəcək olsan, səni xalqdan ayıran bu altunlardan, bu sansız sərvətdən bir qırımda vaz keçib, yola çıxmalısan.

Altunbay. Elxan, bir də unutm ki, sən ərəblərin dar ağacından qaçmış bir adamsan, sənin Elxan olduğuna ancaq mən bilirəm. İndi də gəl (*onun alından dartıb pəncərəyə doğru sürüyür*) bax! Nə görürsən?

Elxan. Hər gün gördüyüm qanlı dəhşətlərdən biri, hər gün mənimlə çiyin-çiyinə Solmazın taxtını gözdiyən yazıq Daşdəmiri uzatmışlar, yaş çubuqlarla yalın kürəklərinə döyürlər. Qanı göylərə sıçrayır...

Altunbay. O sənin Solmaza qarşı eşqini bilir və gizlədirmiş.

Elxan. Yalan! O heç bir şey bilmir. O günahsızdır. Mənəm müqəssir, mən.

Altunbay. Turğut! (*Çağırır, sonra Elxana.*) Unutm ki, bir dəqiqədə məhv ola bilərsən.

Turğut gəlir.

Elxan. O yazıqda heç bir günah yoxdur.

Altunbay. Əllərindəki qan nədir?

Turğut. Köləniyə yüz çubuq vurulmasını buyurmuşdunuz.

Altunbay. Vuruldu mu?

Turğut. Səksəncində öldü.

Elxan. Dəhşət! Yerlər qan, göylər qan!

Altunbay. Sən sözümdür, çocuq olma, düşün, yollarımızı ayırma.

Elxan. Mümkün deyil, anlayırsanmı, mümkün deyil. Bu köləlik dünyası, bu altun hökmləri, bu qılınç hakimiyyəti sürdükcə, bu qanlı ellər yuyulmayacaqdır. İndicə günahsız bir insan ürəyi susduruldu. Halbuki mən onu altunlara, dinlərə, köləliyə qarşı mübarizəyə çağırarkən açıqlanmış atdığı baltanın yeri budur, köksümdədir. Qanı hələ də dayanmamışdır. Mümkün deyil, mən bu qanlı altun və qılınç hökmlərinə düşməyəm. Mənim vuruş yollarım bu qanlı sarayların xarabalıqları üzərindən keçir, anlayırsanmı! Mən insanlığın ümumi və əbədi səadətinə bu şəxsiyyət istibdadının məzarları üzərində tikmək istəyirəm, anlayırsanmı! Düşündüyüm vuruşda ilk düşmənim ərəb basqınçıları, ikinci düşmənim başəriyyəti saldıran və gücsüzləri özdirən dinlər, üçüncü düşmənim isə köləlik törədən bütün indiki ictimai mühit və yaşayış quruluşudur ki, onun da başında sən və sənə kimi insan qəssabları dururlar. Başqa yol yoxdur. Mənim yolum sənə qarşıdır.

Altunbay. Mən də sənə qarşıyam. (Üzünə bir şillə çırpır və eyni zamanda.) Turğut! (Deyə işarə edir, üç-dörd nəfər içəri girir.) Bəyənirsenmi?

Elxan. Bəli, o elə də olmalıdır. Zəhmət hər bir dühə mühitin sapınlığından, hər bir dahi mühitin yumruqları, təklikləri altından doğur.

Altunbay. Eləmi?... Turğut!.. (Elxanı döyə-döyə çıxarırlar.) Ölüncəyədək. Elə, elə! Yalvaracaqsan. Elə, bərkədən!

Elxan. Mən dilimi gəmirəcəm, düşməyə qarşı inləməyəcəyəm. Yalnız bir ricam var, qardaşım Aqşın sağ isə, mənə arayacaq. Ona məndən son vida.

Altunbay. Turğut! (Döyməkdə davam edirlər.) Bərkədən, elə, elə!

Turğut. Ağam, qan yeri axacaq.

Altunbay. Olsun, bərkədən, elə!

Solmaz (bir həyəcanla içəri atılaraq). Altunbay, aman, bağışla, mən kimsəni sevmirəm. Öldürmə, bağışla!

Altunbay. Hm! Dayana bilmədin! Bərkədən, elə, elə!

Solmaz (bir iztirabla Altunbayın ayaqlarına qapanaraq). Aman,

əfv et, yazıqdır, öldürmə!

Altunbay. Sapqın qadın, sən susmayacaqsan?

Boğazından yapıyıb boğmaq istərkən Rəbi öz dostosilo girir.

Rəbi. Dayanın, bu nədir? (Hamısı dayanır.) Onların təqsiri nədir?

Altunbay (yaltaqlanaraq). Ziyankardır, ağam!

Rəbi. Omu? Yaxşı. (Əsgərlərə.) Onu saxlayın. Onun üçün bizim xüsusi qanunumuz vardır. Daşqalaq edilməlidir. Sonra, söyləyin, burada biləgənli Elxan kimdir? O burada Babək adı ilə yaşayırmış.

Sükut.

Solmaz (yavaşdan Altunbaya). Sən göstərməyəcəksən, deyilmi?

Rəbi. Bu nə sükutdur? Sizdən soruşuram Elxan kimdir?

Elxan. Mənəm, mən...

Rəbi. Çox gözəl! Bəli oldu. İslam dininə, bir olan Allaha qarşı üsyan qaldıran, xalq içində təbliğat aparıb, eli dinsizliyə, zinaya, yol-basarlığa, üsyana çağıran sənənsənmi?

Elxan. Bəli, mənəm.

Rəbi. Sən hələ bir yol həbsdə olmuşsanmı?

Elxan. İki yol. Sonuncuda dar ağacından qaçdım.

Rəbi. Çox gözəl, bu dəfə artıq ölümdən qaça bilməzsən. Dar ağacı hazır, budur, fitva ölməkdir. Altunbay, sən belə yaramazları gizlədirmişsən?!

Altunbay. Mən bilməmişəm, ağa. Mən onu hərrac bazarından almışam.

Rəbi. Yaxşı, sən də bizimlə gedəcəksən. O qız nə deyir?

Altunbay. Heç, ağam, bağışlanmasını diləyirdi. Mən özüm Əbu Übeydə öz edərdim. Bəlkə nahar edər, sonra gedərsiniz?!

Rəbi. Burax bu dilləri, haydi!

Altunbay (Elxanın yanından keçərkən yavaşca). Sərsəm hərif, məhv olduq.

Elxan (Solmaza doğru sürəkli vida baxışları ilə). Olsun, yalnız ona toxunulmasın. (Gedirlər. Solmaz bir təhəssürlə ardlarınca baxıb qalır.)

Solmaz. Ox, küskün tale, küskün tale! (Ağlayaraq dizi üstə düşür.)

PƏRDƏ

Xilafət valiliyi. Əbu Übeyd, Zübeyr.

Əbu Übeyd. Yaz ki, atəşpərəstlərə yaxşılıq tanrısı Hürmüz həmişə işıqlarda, paklıq və gözəlliklərdə təcəssüm edir. Ona görə də bu qız hər gün ibadət vaxtı öz nişanlığının evindən atəşgaha gəlib, öz füsunkar gözəlliyilə xalqa qarşı durmalıdır. Atəşgah mübidləri buna dini bir rəng verirlərsə də, hər şeydən əvvəl, bu, xalqın bədii duyğularını oxşamaq və xalqı atəşgaha sürükləmək üçündür. Odlar gəlininin gözəlliyini görmək üçün ölkənin hər tərəfindən gəncər, dəliqanlılar, hətta qocalar, qadınlar belə axışıb gəlirlər. Baş ocağın təməlini sarsıtmaq üçün bu qız mütləq atəşgahdan çıxarılıb tələf edilməlidir. Ancaq gözələdiyimiz qüvvə gəlib yetişmədiyindən, böyük üsyanlara yol verməmək üçün, tədrici tədbirlər görülür. Yaz. Təzyiq davam edir. Kiçik ocaqlar tədriclə dağıdılır. Söz və işlə islamın nəşrinə, xalqın ruhən ərəbləşməsinə çalışılır. Azadlıq üçün mübarizə təşəbbüsləri amansızcasına boğulur. Üsyançılar, xüsusilə başçıları təqib və dərhal edam edirlər. Vergilər toplanır. Azərbaycanın xristian və atəşpərəstlərini üsyana təhrik üçün Bizans imperatorluğu tərəfindən göndərilmiş məktubu, toplanmış vergiləri, dövələr ilə neft göndəririk. Baqi salam. Əmirəlmömininin xəlifənin əllərin öpürük.

Aqşin (*girərk*). Salaməleyküm!

Əbu Übeyd. Və əleyküm, buyurun, Aqşin! (*Zübeyrə*.) Yaxşı, gərşini özü yaz bitir. (*Aqşina*.) Səfəriniz çox uzun sürdü. Bari qardaşınızdan bir xəbər bildinizmi?

Aqşin. Yox, üç gündür at belində dağları, daşları gəzirəm. Çocuq ikon yaşadığımız oba dağılmışdır. Qardaşımdan isə soraq bilən yoxdur.

Əbu Übeyd. Türküstanə nə vaxt gedirsiniz?

Aqşin. Məktub göndərdim. Bu axşam da özüm yola düşürəm. Ancaq yenə qardaşımdan nigaran və gözü yaşlı gedirəm.

Əbu Übeyd. Adımı söylərsiniz, biz də soraq edirik. Tapılsa, məktubla bildirə bilər.

Aqşin. O çox gözəl olar. Təkcə qoca dayımı tapa bildim. O da mənimlə danışmaq istəmədi.

Əbu Übeyd. Nə üçün?

Aqşin. Mənim müsəlman olduğumu bilincə: "Sən bizim yurdumuzu tar-mar edən, atəşgahlarımızı xaraba, xalqımızı əsir edən ərəblərin dininə iman gətirmisən. Get, ulu Hürmüzün və yazıq xalqımızın düşməni, mən xain ilə danışmaram", – deyər ağladı. Qardaşımı soruşdum, nə qədər yalvardım, göstərmədi. Acıqlandım. Hələk edəcəkdim, yalnız qocalığıma bağışladım.

Rəbi (*girərk*). Nəhayət, Elxanı tapdım. Düşməni ünsürlərdən də bir çoxunu yaxaladım. Dustaqdadırlar. Altunbay da əmrə müntəzirdi.

Aqşin (*bir maraqla*). Rəbi, kimi dedin, Elxan kimdir?

Rəbi. Biləgənlə bir qul, dinsiz bir hərif.

Aqşin. Biləgənlə Elxanı?

Əbu Übeyd. Amma Aqşin, o bir bəla, bir cəhənnəmdir.

Aqşin. Aman, nə deyirsiniz? Biləgənlə Elxan, o mənim qardaşım olacaqdır. Mənim ürayim döyünür. Gəncdirmi?

Rəbi. İyirmi-iyirmi bir yaşlarında.

Aqşin. Aman, o özüdür! O mənim qardaşımın yadigarıdır.

Əbu Übeyd. Elə isə, çox təəssüf! Bu adam islamın, daha doğrusu, bütün dinlərin amansız bir düşmənidir. Atəşpərəst belə deyil. Qəti bir dinsiz və əxlaqsızdır.

Aqşin. Aman, nə deyirsiniz?

Əbu Übeyd. Hökumət, din və şəriətləri qırqın törədən bir amil görür. Bunlara lüzum görməz. Fərdlərin xüsusi mallarına, hətta ərslərin arvadlarına belə yiyəlik haqqını tanımayan, izdivacı haqsızlıq görən bir dinmi və ya təriqəti söyləyək, çıxarmışdır. Bunlar heç, hələ siyasətə dayanılmaz bir adam! Xalqı bizə qarşı qiyam etdirmək üçün dəstələri hazırlayır.

Aqşin. Aman, nə deyirsiniz?

Əbu Übeyd. Edamına qərar verilmişdir.

Aqşin. Edamımı? O mənim qardaşımın birəcə yadigarıdır. Mən onu tutduğunu yoldan qaytararam.

Əbu Übeyd. Düşüncəli bir adamdır. İslamı qəbul edərsə, bir ordu qədər əhəmiyyəti vardır. Böyük bir mövqə tuta bilər. Lakin o dönməyəcək. Mən onu görmüşəm. Qəti və sarsılmaz bir adamdır.

Aqşin. Yox, yox, o mənə çox sevir. Biz bir-birimizi qardaş deyə çağırırıq və eləcə də sevirik. Mən onu doğru yola qaytararam.

Əbu Übeyd. Altunbay gəlsin. (*Rəbi onu gətirir.*) O bu adamın qulu imiş. (*Altunbaya*.) Altunbay, başqa ad ilə gözəldirdiyin adamın xalqı ərəblərə qarşı üsyana çağırır dəstələri düzəltdiyini bilirsinizmi?

Altunbay. Mən bilməmişəm, ağa! Mən özüm də onu öldürmək istəyirdim. O, dinsiz və əxlaqsız bir səfildir. Ağa təsdiq edə bilər. Rəbi. İçəri girərkən qolu bağlı, uzadılib döyüldüyünü gördüm. Aqşın. Aman, zavallı qardaşım! Rəbi, dayana bilmirəm. Tez məni onun yanına aparın. Mən onu qaytararam. Əbu Übeyd. Gedin, ancaq unutmayın ki, əgər dönməzsə, biz onu sağ buraxmayacağıq. Aqşın. Yox, yox, mən onu doğru yola gotirərəm.

Gedirlər.

Əbu Übeyd. Altunbay, artıq sizin qulunuz asılacaq. Siz özünüz də...

Altunbay. Mən, ağa, islamı qəbul etmək qərarına gəldim.

Əbu Übeyd. Nə vaxt? Dar ağacından asıldıqdan sonramı?

Altunbay. Xeyr, ağa! Dünəndən, səhərdən.

Əbu Übeyd. Sizi təbrik edirəm. Lakin siz bu gün səhər vergiləri götürməliyiniz.

Altunbay. Ağa, kəndlərə tövcü qoymuşam. Taxılı yığıb bitirməmişlər. Mənim öz bəhrələrim də qalmışdır.

Əbu Übeyd. Artıq söz bilmirəm. Səhər axşam bütün vergilər burada olmalıdır. Ondan başqa, Bağdaddan aldığım ömrə görə bir aya kimi iki min əsgər üçün səfər və müharibə ləvazimatı düzəltməli, bir də Bağdada neft göndərmək üçün əlli dəvə verməlisiniz.

Altunbay. Ağa, kəndlilər vermir, üsyan qaldırırlar.

Əbu Übeyd. Hamısını qılıncdan keçirtirərəm. Sən özün də asılırsan.

Altunbay. Mən müsəlman olacağam.

Əbu Übeyd. Mənə fərqi yoxdur, söylədiyim şeylər vaxtında verilməlidir.

Altunbay. Bir də, ağa, mənə sizin üçün çox gözəl və dəyərli yaqut vardır. Müsəidənizlə...

Əbu Übeyd. Yaxşı. Solmaz nə oldu? Artıq müsəlman olduqdan sonra da onu əmirəlmöminin xəlifədən qaçıracasınız mı? Gedin. Nə az, nə çox, üç gün sizə vaxt.

Altunbay. Ağa, artıq Solmaz atəşgaha köçürülür və bu günlərdə yandırılacaqdır.

Əbu Übeyd. Eləmi? Yaxşı, gedin. Sizi çağırtdıraram. (Rəbi gəlir.) Dediklərimin hamısı olmalıdır.

Altunbay. Gözlərim üstə. (Gedir.)

Əbu Übeyd. Rəbi, Solmaz bu gün atəşgaha köçürüləcəkmis.

Rəbi. Xəbər alınmışdır, ağa.

Əbu Übeyd. Nəçin mənə bildirilməmiş? O qız bir qırıpm belə göz altından qaçırılmamalıdır. O tələf olmalıdır. Tez, mümkün qədər tez... O cəhənnəm bərkisini içəri buraxdır. (Əlindəki kağıza baxır, sonra içəri girib qapıda dayanmış Oddamdiyə.) Sən nə istəyirsən?

Oddamdi. Ağa, sizin əsgərlərdən biri zəhmət çəki bənim qızımı zad eləmişdir. Eh... böyük iltifat və təntənə ilə saçlarından sürüyüb aparmışdır. Çocuqucaz on-on dörd yaşındadır. Hələ evin qarşısında toyuq-cücəyə baxırmış...

Əbu Übeyd. Cəhənnəmin kor bəkçisi, belə xırda işlər üçün şikayətə yer tapmadın mı? Rəbi! (Hiddətlə ona baxır.)

Rəbi. Ağa, mühüm bir iş olduğunu söylədi.

Oddamdi. Ağa, xırdaclar qulaq vermirlər. Getdim, döyüb qabırğalarını yumşaltıldı. Qızıcağ balaca uşaqdır.

Əbu Übeyd. On yaşında qıza balaca deyilməz.

Rəbi. Bir də, ağa, əsgərlərə siğa haqqı verilmişdir. Həm də bunlar münkir olduqları üçün qazının fitvası ilə...

Əbu Übeyd. Şəriətə hər şeyləri halaldır. Apar, yanıma gəlmək üçün yalan dediyinə görə, bu cəhənnəm bərkisinə əlli taziyanə vurdurub, altı ay həbs etdir.

Oddamdi. Aman, ağa, bağışlayın. İstəyirsiniz toyuq-cücələri də aparsınlar.

Əbu Übeyd. Get, get.

Oddamdi. Aman, ağa! (Ayaqlarına qapanır.) Altı-yeddi də kək qoyun var. Məni əsirgəyin. Qocayam, uşaqlarım var.

Əbu Übeyd. Get, get, aparın bunu.

Rəbi. Get dedilər, get. (Boynundan çölə itələyərək.) Bunu saxlayın.

Əbu Übeyd. Rəbi, Aqşın gəldimi?

Rəbi. Quş kimi həbsxanaya uçdu. Aman, qardaşını nə qədər də sevir mis!

Əbu Übeyd. (yavaşca.) Rəbi, mən bilərəm o hərif öz fikrindən dönməyəcəkdir. Fikrində də tək deyildir. (Kağıza baxaraq.) Qorxmaz, Toğrul, Dönməz, İldırım və başqaları asılacaq. Elxanın isə, səssiz başı kəsiləcəkdir. Sonradan qaçmış deyiləcəkdir. Aqşın elə bilməlidir. Anladın mı? Həm də bu gecə. Get, Solmazı da unutma.

Rəbi. Baş üstə, ağa.

Oddamdı (*qapıdan soxularaq*). Ağa, üç-dörd də damazlıq keçir vardır.

Əbı Ybeyd. Cəhənnəm ol, cəhənnəm zəbanəsi! (*Qapıya doğru atılır.*)

PƏRDƏ

DOQQUZUNCU GÖRÜŞ

Həssəna. Dustaqlar bir ibtilə yərə sorilmişlər.

Qorxmaz. Lakin sənə tuhaf bir səbr varmış. Bir gün böyük bir izdihamın səni söylərək, lənətlər sovruraraq, səni daşladığını gördüm. Ertəsi gün isə aldığı son bir parça çörəyi özün yeməyib, dünən sənə daş atan qocaya verdin. Mən sənin ürayinə heyrat edirəm.

Dönməz (*paltaklayaraq*). Xalq öz faydasını bilmirsə, sənə nə var. Bədənin xəlbirə dönmüşdür.

Elxan. Xalqın gözləri qapalıdır. O öz dostunu çox vaxt tanımır. Mən ondan təşəkkür gözləmədim. Ona görə də atdığı daşlara da darılmırdım. Köksümdə açılmış hər bir daş yarısı mənim üçün zəfər çiçəyi qədər sevimlidir. Ox, əgər xalq məni anlamış olsaydı... Mənim səmimi, qorxmaz, fədakar bir köməyim olsaydı... Ox, Aqşın, Aqşın! Gözlədim, gəlmədi, axtardım, tapılmadı.

İldırım. Artıq hər şey bitdi. Sabah biz daha günəşin oynaq işıqlarını görməyəcəyik. Yazın ılıq nəfəsini duymayacağıq. Lakin ölüm-dən bu gecənin itizəri daha dəhşətlidir.

Elxan. Ölüm məni qorxutmur. Fəqət mənim əməllərim boran keçirilmiş çiçəklər kimi açmadan solacaq.

Aqşın (*səsi gəlir*). Bu zavallılar quyunun dibinə salınıbılar! Elxan. Dayan, bu nə sədsir? Aman, bu səs mənə nə qədər tanış gəlir!

Aqşın. İşıq ver, göz gözü görmür.

Elxan. Aqşın? Fəqət mümkündürmü? Heyhat, bu səs bir xatirə mizrabı kimi qəlbimin bütün tellərini inlədi. Donuq könlümü sanki isitdi. Çocuqkən hər ikimiz atamın dizləri üzərində oturub nağıllarını dinlərdik. Ox, çocuqluq. O indi mənim dustaqda olduğumu bilərsə... Fəqət heyhat, o getdi. Gözlədim, gəlmədi, axtardım, tapılmadı. Ana Türkünstan onu uddu. Kim bilir, bəlkə də öldü.

Aqşın (*sürətlə açılan qapıdan bir həyəcanla*). Elxan, Elxan, haradasan?

Elxan. Aqşın! Mükündürmü?

Aqşın. Elxan, Elxan, xalq göyərçinim! Sənsənmi, üzünü göstər!

Elxan. Kimsən, Aqşın sənsənmi?

Aqşın. Sənsən? Elxan, Elxan, mənəm! (*Bir həyəcanla onu qucaqlayır.*) Nəhayət, səni tapdım.

Elxan. Aqşın, Aqşın, sənsən, sən. Mən sənin ürayinin döyüntüsünü duyuram. Aqşın! (*Çocuq kimi ona sarılaraq.*) Şükür ki, ölme-dən səni görə bildim... Bu uzun illəri sən harada idin?

Aqşın. Mən, mən o zamandan bütün dünyanı, Misiri, Şamı, Əndəlisi, hər yeri görmüşəm. Daima səni axtarmışam, Elxan!

Elxan. Mən də axtarırdım, Aqşın! Hər gün, hər yerdə... Fəqət tale bizi bu qaranlıq dustaqda görüşdürdü. Sənəmə həbs etdilər?

Aqşın. Yox, Elxan, yox!.. Mən səni qurtarmağa gəlmişəm. Zavallı, sənə can qalmamış, quru sümkün. Titrəyirsən. Otur, qardaşım. Mən üç gündür ki, at belində səni axtarıram. Obamızı dağılmış. Anlat, nə oldu bizim evimiz? Mənim qardaşım, sənin atan?

Elxan. Öldürdülər. Qonşu elbəyi basqın etdi. Obamızı dağıtdılar. Atamı öldürdülər. Məni əsir tutub satdılar.

Aqşın. Sən o vaxtdan qulsanmı?

Elxan. Ox Aqşın, heç soruşma, macərə çoxdur. O gündən mən hərrac malı kimi əldən-ələ satıldım. Ox, səndən sonra mən nələr çəkdim, nələr. Bir neçə yol qaçdım. Tapdılar, döyüldülər, yenə satdılar. Dar ağacına sürüklədilər. Qaçdım. Ox, səndən ayrılma sürünmədiyim bir yer, çəkmədiyim bir əzab qalmadı.

Aqşın. Bu qan nədir? Yarasınsanmı, köksün sarıqlıdır! (*Bir iztirabla bədəninə yoxlayaraq.*) Yazıq, sənin bədəninə sarınmamış yer yoxdur.

Elxan. Soruşma, Aqşın. Bu yazıq, gözü qapalı xalq, özü öz səadətini tanırsı olduğuna inanmır. Bu uzun illərdə səni axtarmadığım yer, soruşmadığım adam qalmadı. İndi yenidən özümü çocuq kimi hiss edirəm. Əllərin nə qədər doğma, isti və güclüdür! Mən səni beləcə güclü təəvvür etirdim. Yadımdamı, çocuqkən hərəməz atamın bir dizi üzərində oturdurdu. Bir gün sən mənim əlimi sıxdın. Mən bağurdım, ağladım. Mən həmişə o qüvvəti hiss etirdim. Sən yenə də eləcə sağlam və güclü. Mən hər dəfə köləlikdən qaçırkən kimsəzə dağlarda səni görmək, sənlə əlbir çalışmaq istəyirdim.

Aqşın. Sən ağlayırsan, Elxan!

Axsam, hobsxana. Elxan, Aqşın.

Elxan. Ürəyim çocuq kimi incəlmiş, nəhayət, səni tapdım. Sevincimdən yaş boğazımı boğur. Halbuki bu vaxta qədər heç bir daşdan, heç bir şillədən ağlamamışam.

Aqşın. Çox şükür ki, mən ölmədən səni tapdım. Mən səni bu qara dustaqdan qurtararam və heç bir zaman tək buraxmaram.

Elxan. Qurtar məni buradan, Aqşın, qurtar. Mənim ölümümə fərman verilmişdir. Bu zavallıq da öləsidir. Hamısını qurtar. Biz ölmək istəmirik. Heç bir zaman, heç bir zaman biz ayrılmırıq.

Aqşın. Heç bir zaman. Mən o yaramazdan da öz qardaşımın intiqamını alaram.

Elxan. Yox, Aqşın, yox! İntiqam yox, intiqam alçaq könüllərin işidir. Artıq çocuqluq keçmişdir. Biz buradan çıxınca daha yüksək əməllər ardınca qoşacaq, iki qardaş əl-ələ verib, məzlum bəşəriyyətin əbədi səadəti yolunda çarpışacağıq. Dünya iki cəbhəyə ayrılırmışdır. Bir tərəfdə silahlı güclülər, digər tərəfdə isə əliboş məzlumlar. Biz ikinci cəbhədə olacağıq. Bütün məzlum əməkçilər, bizimlə, son və gələcək bizim olacaqdır. Deyilmi, Aqşın?

Aqşın. Mən artıq heç bir zaman səni tək və kimsəsiz buraxmaram. Heç bir zaman səndən ayrılmaram.

Elxan. Heç bir zaman, heç bir zaman.

Uzaqdan azan səsi eşidilir.

Aqşın. Lailahə illəllah, Məhəmmədən rəsulillah...

Elxan (*ilan səncmiş kimi sıçrayaraq*). Necə, Aqşın! Yox, yox! Aqşın... Sən islamı oldun? İslam ordusundansanmı? Ola bilməz...

Aqşın. Elədir, qardaşım. Mən bir olan Allahın doğru yoluna girib, Məhəmmədin yolunu, böyük islam dinini qəbul etmişəm...

Elxan. Sən... sən məni də islama çağırmağımı görmüştün?

Aqşın. Bəli, qardaşım. Sən bir olan Allahın doğru yolundan qaçmayacaqsan. Sən özün görəcəksən ki...

Elxan. Bilirəm, hamısını bilirəm. Heyhat, məhv oldu getdi! Əməllər, ümidlər, hamısı, hamısı alt-üst olub getdi! Kaş ki mən səni heç görmədən öz ümidlərimlə öləydim... İndisə...

Oddamdı. Ölüm ayağıdır, razı ol!

Aqşın. Elxan!

Elxan. Uzaq! Uzaq! Xoyallar... Ümidlər... Of... Qəhr olası tale, qəhr olası tale. (*Üzü üstə düşüb bayılır.*)

Elxan. Qoy hər kəs özü öz yaşayışının tanrısı olsun. Artıq yetişməzmi? Din adına törətdiyiniz bu qədər qırğınlar, tökdüyünüz bu qədər qanlar yetməzmi? Nəçin zavallı insanlığı bir-birindən ayrılıb bir-birinə çeynədirsiniz? Bəs deyilmi içdiyiniz qanlar? Qandan doymadınızımı? Bu qanlar bir gün coşacaq və mizraqlar ucunda yaratdığınız bütün bu əski dünyanı öz acıqlı dalğalarında boğacaqdır.

Aqşın. Artıq yetər, Elxan! Mən bu gecə Türkünə yola düşürəm. Fəqət həmişə atan mənə oğlum, mən də sənə qardaşım deyirdim. Nə qədər bir-birimizi sevdik. Lənət fələyin dönüşünə ki, bizi bir-birimizdən ayırır. Çox təəssüf ki, sən fikrindən dönməyəcəksən. Mən atana qarşı son oğulluq və sənə qarşı son qardaşlıq borcum olmaq üzrə son dəfə üzündən öpmək, sonra isə həmişəlik ayrılıb getmək istəyirəm.

Elxan. Aqşın, mən də səni çox sevirdim. Bu günə kimi səni bir ürək döyüntüsü ilə arayırdım. İndi isə... Mən cahangir bir ordu sırasında bütün dünyanı çeynəyən, tapdayan, yırtıcı bir qardaşı tanımaq istəmirəm. Dedim ki, dünyada iki cəbhə vardır: əzənlər, əzilənlər. Biz iki can və qan qardaşı bir qazmada deyilik. Birində sənə, o birində mən.

Aqşın. Ox, Elxan! Nə etməli! Mən səni illər boyu axtardım...

Elxan. İnan ki, mən də axtarırdım. Fəqət indi sən bütün məzlum insanlığa olduğu kimi, tapındığın dinə də xəyanət edirsən. Mən səni öpmərəm. Artıq mənim qardaşımı yoxdur. Mənim qardaşım, bax, bu qaranlıq zindanların bucaqlarında öz azadlığı uğrunda inləyən, çeynənən ərler, bu qarşı meydanda öz diləkləri yolunda dar ağaclarından asılımsı, daşqalaq edilmiş igidlər, islamın cahangir mizraqlarından baş qaçıran gücsüzlər, əməkçilər, qullar, (dağlarda, çöllərdə öz tanrılarına tapınan gücsüzlər, ocaqları, hürriyyətləri, adətləri), bütün mənlilikləri tapdanıb təhqir edilən zavallı insanlardır.

Aqşın. Elxan, sən öz əlinlə özünə məzar qazırırsan. Fəqət islamı qəbul etsəydin, böyük bir yer tuta bilərdin.

Elxan. Mən azad diləklərimi bütün dünyanın gözəlliklərinə dəyişməyəm. Mən üzümə bir din qalxanı çəkib cahangirliyin cəladlığını qəbul edə bilmərəm.

Aqşın. Elxan, bu ordu gözdüyü ölkələri istila məqsədilə görmir. O, sapıqın bəşəriyyəti doğru yola, nicat və səadətə çatdırmaq istəyir.

Elxan. Yalan, yalan, qara bir yalan, ağ bir yalan! Bütün insan qəssabları dünyanı bu şüar ilə çənməmişlər: nicat və səadət! (*Qolundakı zəncirləri göstərərək.*) Budur onların nicat və səadəti!.. Sən bu məhniyə get, çocuqlara söylə. Doğru yol! Onlar buraya yurdumuzun qan damarlarını sorub aparmaq, yoxsulların, gücsüzlərin son parçalarını boğazlarından kəsib, Bağdad xəlifələrinin fahişəxanalarına göndərmək üçün gəlmişlər.

Aqşın. Elxan, mən sənə acıyıram. And olsun bir Allahın böyüklüyünə, and olsun üroyimdə bir od kimi yanan qaradışlıq məhəbbətinə ki, sən sabah öləcəksən. Nicat yolu yoxdur. Vaxt varkən dön, yalvarıram sənə!

Elxan. Aqşın, Aqşın, mən özüm öldən-ölə satılmışam. Fəqət mənim əməllərim, vicdan taxirlərinin alıb-sata biləcəyi bir hərrac malı deyildir.

Aqşın. Onlar böyük bir dinin nəşrləridir. (*Uzaqdan azan səsi eşidilir.*) Aqşın yaxınlaşıb pəncərəni açır, orada bir çox adamların dar ağaclarından asılması, küçədə yarıya qədər yerə basdırılıb daşqalaq edilməsi görünür. Uzaq adamlardan "Allahü əkbər" səsləri, o yandan atəşgahın ibadət məhniyələri və kilsənin boğuş zənglərindən qopan iniltilər, həbsxanada üzügöylü, əlibağı yıxılmış dustaqların görünüşü bir-birinə qatışmış acı bir mənzərəyə gözə çarpır. Aqşın Elxanın əlinə tutub pəncərəyə sövq edərək.) Bax, Elxan, dinlə, gör bu səsdə nə qədər sadə bir həzinlik, nə qədər dərin, böyük və qüvvətli bir mənə çırpınır!

Elxan. Dərindir, fəqət bu mənənin dərinliyi bəşəriyyətə qarşı açdığı uçurumdan dərin deyildir.

Aqşın. Dinlə, Elxan, dinlə. Allah böyükdür, birdir, böyük Allahdan başqa Allah yoxdur. Budur böyük və qaçılmaz bir həqiqət! Bu səsdə, bütün varlığın əsil mənası çırpınır. Bax, Elxan, dinləyirsənmi?

Elxan. Aqşın, mən dinləyirəm. Fəqət sən də bax və dinlə. Bu "Allahü əkbər"lə yanaşı olaraq yurdumuzun atəşgahlarından qopan işıqları, gözəllikləri, günəşləri, ulu Hürmüzün böyük və işıqlı mənasını oxşayan məhniyələri da eşidirsənmi? Ya bu uzaqlarda, Məryəm oğlunun üç varlığını xatırladan kilsə cəmlərinin boğuş fəryadlarını da eşidirsənmi? Bir az bəridə amansız, qanlı iplərdən asılan məzlumların, diri-diri qara torpaqlara basdırılmış gücsüzlərin, zəvallıların,

kimsəsizlərin də ürək gəmirən qanlı heyətlərini görürsənmi? Get, mənə asacaq din nəşrlərinə söylə ki, mən deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! Bu dinlərin hamısı güclülərin mizrağını daldalamaq, bu Allahü əkbərlər, bu gurultulu cəmlər gücsüzlərin iniltilərini, fəryadlarını örtmək, boğmaq, susdurmaq üçündür. Məndən başqa mənim xaricimdə özge bir Allah yoxdur. Mənim yer üzündəki həyat və səadətin yaradıcısı. Mənim göylərin mənəvi varlığında qüvvət və iqtidarın mənəvi mahiyyəti. Mənim Allah, Allah mənim özumdür. Qadınları cansız şeylərə çevirən, qul alverini, insan ticarətini doğruldan məhəmmədlərə, gücsüzlərin taleyini güclülərin mərhəmətinə tapşırən isalara, yüz iyirmi dörd min allah tacirinə, mətəllərin mizraq güclü satan allah dəlləllərinə mən inanmıram. Onların satdıqları uydurma, süni, buyutdurma allahlara mən inanmıram, inanmıram!

Qorxmaz (*başını qaldıraraq*). Mən də inanmıram!

Toğrul. Mən də inanmıram!

İldırım. Mən də inanmıram!

Dönməz. Mən heç inanmıram!

Oddamdi. Mən də... (*Boğazında qalır.*)

Qalanlar. Mən də, mən də inanmıram.

Elxan. Azad, mənəmsiz, məsud bir dünya – budur mənim yolum, budur mənim qanunum. Azad istəklər, azad diləklər, azad hərəkətlər – budur mənim qanunum. Azad sevgilər, qorxusuz, pak və azad vicdanlar – budur mənim Allahım. Get, söylə ki, dar ağacını gözləyirəm.

Qorxmaz. Mən də ardıcayam.

Toğrul. Mən də sənəlinləyəm.

Dönməz. Mə-mə mən də sənəlinləyəm.

Aqşın (*düşünərək, soyuq bir səslə*). Artıq bir deyəcəyim yoxdur. Mən də sənə qarşıyam.

Əbu Übeyd (*Rəbi ilə girərək*). Aqşın, dedim ki, faydasızdır.

Aqşın. Onun fikri sarsılmazdır. O qəti və amansız düşməndir. Şəriətin fitvası haqlıdır.

Əbu Übeyd. Qollarını keçirt, səhər hamısı asılacaqdır.

Elxan (*mənəli və istəhzalı bir gülüşlə*). Budur Allah tacirlərinin bəşəriyyətə verə biləcəyi nicat və səadət!

PƏRDƏ

ON BİRİNCİ GÖRÜŞ

Solmazın odası. Altunbay və Solmaz.

Altunbay. Ox, Solmaz, bu son gecə nə qədər dəhşətlidir. Səni məndən ayıracaqlar. Çünki mən artıq ölkədə ən güclü bir adam deyiləm. Ox, ərəblər... Atəşgah... *(Cavab gözləyirmiş kimi susur, sonra Solmazın dizlərinə dayanaraq.)* Fəqət sən də, sən də, Solmaz, nəçin məndən üz döndərdin? Mən səni almaq üçün nə qədər əməklər çəkdim, altunlar tökdüm.

Solmaz. Nəçin məni məhv edirsən?

Altunbay. Solmaz, mən kimsəyə qarşı gülümsər olmağı sənə yasaq etməzdim. Ancaq səni onun, miskin bir qulun kobud bağrında görməkdənsə, ilanlar qoynunda görməyi daha çox istərdim. Ox, Solmaz! Səni mənim qədər sevvək bir adam tapılmaz. Fəqət sən...

Solmaz. Mən hər kəsi, səni də sevirəm. Qadının ən dəyərlisi mətai, onun gözəlliyidir. Mən istərdim ki, mənim gözəlliyimdən bütün dünya zövq alsın. O da elə deyir.

Altunbay. Solmaz, sən onu sevirsənmi? Nəçin susursan, açıq söylə!

Solmaz. Bilmirəm, məni öldür, fəqət mən onu görüncə, ürəyim döyünür, bütün sinirlərim kaman teli kimi inləyir. Mən onun baxışlarına dayana bilmirəm. Kim bilir, bəlkə də.

Altunbay. Nəçin sən bu sözləri ona deməmişsən?

Solmaz. O, çox gəncdir. O çocuqdur. O quldur. O sizə qarşı gücsüzdür. Fəqət onun dodaqlarında yeni bir həyat gülümsəyir. Onun gözlərində gözəl bir dünya, şəhər bir kainat rəqs edir. Onun həyatı ərəlidir. Mən onu coşdurmaq, sizin pəncənizə keçirtmək istəməyirdim. Mən heç bir zaman öz eşiqimi ona söyləməyəcəyəm.

Altunbay. Bəli, artıq heç bir zaman söyləməyəcəksən. Çünki o, sabah öləcəkdir.

Solmaz. Öləcək?

Altunbay. Solmaz!

Solmaz. Məndən nə istəyirsən?

Altunbay. Sən ağlayırsanmı? Sən onun üçün mü ağlayırsan? Yazıq ki, sən özünü nələrlə gözlədiyini düşünürsən. Ölüm bir canavar kimi qanlı dişlərini ayırmış, bu gözəl vücudu udmaq üzəridir.

Solmaz. Fəqət nəçin ürəyimi didirsən! Qaçacaq bir yol ki, yoxdur.

Altunbay. İki yol var: ya Bağdadın dustaqıl hərəmxanaları, ya da atəşgahın qızgın odları.

Solmaz. Sus, Altunbay, mərhəmətsiz! Məhv oluram, yol göstər, yol!

Altunbay. Mən islamı qəbul etmişəm. Son nəfəsimə kimi uğrunda çalışaram. Atəşgaha getməkdən sakın. Orası doğru ölümdür. Mən özüm Bağdada gedib, xəlifənin ayaqlarına qapanaram. Bəlkə müsəlmanlığım...

Turğut *(gəlir)*. Ağam, atəşgahın möbidləri və əhali dəstə ilə gəlib sarayın qapılarını döyürlər.

Altunbay. Aman, gəlməsinlər, Solmaz, getmə, məhv olarsan. Mən bilirəm, onlar səni əbədlilik məndən ayırmaq, qızmar odlarda yandırmaq, qurban vermək üçün gəlirlər.

Solmaz. Bütün ölkəni oynucaq kimi oynadan Altunbay, güclülərə qarşı nə qədər zavallısan! Çırpınma, yol göstər, yol!

Altunbay. Yox, yox, gözəl pəri, səni buraxmaram. Söylə ki, mənim arvadımsan. İslam arvadına toxunulmaz.

Solmaz. Fəqət ərəblər, onlar ki, məni dirləməzlər.

Altunbay. Mən özüm gedib xəlifənin ayaqlarına qapanaram. Sən də islamı qəbul et.

Solmaz. Yox! Ayaqlarda sürünməkdən nə çıxacaqdır. Altunbay, qalx! Mən sənə haqq verirəm. *(Divardan yalın qılıncı alıb ona uzadaraq.)* Al, məni qoru.

Altunbay. Mümkün deyil, Solmaz, düşmənin güclüdür. Mən özüm...

Turğut. Ağam, kütlə qudurmuş, qapıları qırır.

Altunbay. Getmə, Solmaz! Yox, yox, qapıları bağla! Söylə ki, Solmazı ərəblər apardılar.

Solmaz *(bir qətiyyətlə)*. Burax, burax gəlsinlər!

Altunbay. Solmaz, Solmaz, sən özünü məhv edirsən. Düşün... Qızmar odlar... Bu gediş ölümdür, ölüm!

Solmaz. Yadlar mərhəmətinə sığınmaq od gəlininə yarasmaz. Od gəlini od bağrında olmalıdır. Burax, burax gəlsinlər.

Yanardağ, Sünmüz və başqaları dostu ilə içəri girirən.

ON İKİNCİ GÖRÜŞ

Gecə, hobsxana.

Elxan. Mən qaçmağa hazıram. Mənim üçün bir gün tez, bir gün gec ölməyin heç fərqi yoxdur.

Dönməz. Mənim üçün ön böyük fərqi vardır. Bir azdan sonra səhər açılacaqdır. Ölmək, günəşin tellərini, dağların çiçəklərini, səhərin almaz şəhrlərini görməmək, yox, mən deyirəm qaçaq.

Qorxmaz. Sabah Elxan öləcək. Mən öləcəyəm. Toğrul öləcək. Sən öləcəksən. Sən, sən, sən... Bunlar hamısı öləcəklər. Bu bir təşəbbüsdür. Baş tutmazsa, yenə sabah ölürük. Baş tutarsa, ölümdən can qurtarmış olarıq.

Dönməz. Tutacaq, tutacaq.

İldırım. Heyhat ki, bunlar bir xülyadır. Ölüm amansız pəncə-sini boğazımıza keçirtmiş, artıq biz buradan qurtara bilməyəcəyik. Artıq biz bir də günəşin gözəl işıqlarını görə bilməyəcəyik. Oddamdı, sən ölməyəcəksən. Mənim yazıq anama söylərsən ki...

Dönməz. Di yaxşı, canım, yaxxana açma. Qoy görək, bəlkə bir iş düzəldi.

İldırım. Nə düzləcək, Dönməz! Mən bilirəm, buradan nicat yolu yoxdur.

Dönməz. Tutaq ki, yoxdur. İndidən uzanıb ölməyəcəyik ki?!

İldırım. Bu vaxtdək bu məzardan bir nəfər qaça bilməmiş?

Dönməz. Qorxaqlıqdan.

Qorxmaz. Qardaşlar, Elxan hazırdır. Mən də hazıram.

Dönməz. Yaxşı da, üçümüz razıyıq. Onda daha kim qaldı. Vur-

tut on-on beş adam qalır.

Toğrul. Mən də hazıram.

Dönməz. O da razıdır. Di durun ayağa.

İldırım (*Elxana*). Yazıq, səni ki, qardaşın qurtarmaq istəyirdi.

Elxan. Qardaşlar, həyatın ilk borcu ölümle pəncələşməkdir. Ölüm qorxusundan balta altına baş qoymaq qorxaqların işidir. Qoy hər kəs öz taleyini özü həll etsin. Biz gedirik. Getmək istəyənlər bizə qoşula bilərlər.

Qorxmaz. Yaxşı, bizim qollarımızı kim açacaqdır?

Dönməz. Hani o toyuq-cüce padşahı?

Qorxmaz. Doğrudan, onun ki, əlləri açıqdır.

Elxan. Artıq tələsin, dustaqçı indicə qayıdacaqdır.

Toğrul. Oddamdı, qalx qollarımı aç.

Oddamdı. Bax, mənə toxunmayın, yoxsa bağıraram. Məni ki, öldürməyəcəklər.

Dönməz. Səni mən öldürəcəyəm. Dur, qoca tülkü!

Elxan. Toxunma, Dönməz, ürək qırmaq ürəksizlərin işidir.

Oddamdı. Atam, doğrusu, mən qorxuram. Mənim bir-cə-bircə tükümü yolarlar. Mənim çolma-cocuğum, ailəm var.

Elxan. Yazıq insanları bu gün üçün ayrılmağa, sabah üçün pay toplamağa atan, cəmiyyət birliyinin dayaqlarını pozan bu ailə sözü deyildirmi?

Toğrul. Oddamdı, sənə deyirəm qalx, qollarımı aç.

Oddamdı. Atam, mən qorxuram.

Dönməz. Qalx sənə deyirəm, yoxsa...

Oddamdı. Yaxşı, yaxşı, mənə dəyməyin. Açırım, ancaq demə-
yəsiz ki, o açdı.

Dönməz. Qoca bayquş, bizə fal açma, qalx deyirəm sənə.

Oddamdı. Yaxşı, yaxşı. (*Cəld qalxıb mütərəddid addımlarla Elxana yanaşkan.*)

Dönməz. Da-da-dalı çəkil, toyuq-cüce padşahı! Mənim qollarım onsuz da açıldı. (*Tələsik bir hərəkətlə Elxanın qollarını açır.*)

Elxan. Artıq, qardaşlarım, mənim qollarım açıqdır. Biz özümüz özümüzü açə bilərik. Qorxmaz, yaxın gəl! Toğrul, yubanma! Dönməz, sənə o birilərini aç, tələs!

Dönməz. Onları çoxdan açmışam.

Qorxmaz. Qardaşlar, biz dustaq bəkləsinə sarıyıb qaçacağıq.

Elxan. Tutula da bilərik. Kim bizimlə getmək istəyirsə, səslənsin.

Dönməz. Mən gedirəm.

İldırım. Ancaq haraya qaçacaqsınız ki, yenidən tutmasınlar. Ölkədə ərəblər əlində olmayan bir yer yoxdur ki...

Elxan. Orasını, qardaşlar, mən dedim. Buradan sağ çıxma bilsək, bizi bir daha sağ tuta bilməyəcəklər. Bir hələlik yurdumuzun yüksək və keçilməz dağlarına çəkiləcək, orada bütün məzlumları toplayıb azad vicdanlı geniş bir məmləkət quracaq və son günümüzədək onu ərəblərə və bütün güclülərə qarşı köksümüzlə qoruyacağıq. Kim bizimlə getmək istəyirsə, kim belə bir gün üçün qorxmursa, səslənsin.

Qorxmaz. Elxan, yadımdadır, bir gün sən bir izdihama qarşı dinlərin heçliyindən danışırken mən səni köksündən vurdum. Yıxıldın, düşdüyn yerdə baxırken baxışların məni sarsıtdı. Sanki onlarda

mənə qarşı bir məhəbbət, bir mərhəmət gülümseyirdi. O gündən bəri gizlidən-gizliyə mən sənin tərəfində idim. Nəhayət, bu gün sən öz əməlin uğrunda öz doğma qardaşından üz döndərirkən, mən büsbütün sənin fikrinə basıldım. Sən qorxmaz bir kömək istəyirdin. Qəbul et, can qardaşı olaq! Mən sənin yolunu qəbul edirəm. Əlbir çarpışıb, əlbir ölürük.

Elxan. Əməl qardaşı qan qardaşından yüksəkdir. Ver əlini, Qorxmaz! Qoy bu zəncirli əllər, bu qaranlıq zindanlar bizi birləşdirsin.

Qorxmaz. Mən son günədək səninləyəm.

İldırım. Mən də sizinləyəm.

Toğrul. Bu mənim boynumdakı zəncir xaç (xaçı tullayır), bu da mənim əlim, mən də sizinləyəm.

Dönməz. Bu mənim əllərim, bu da mənim ayaqlarım. Mən sizdən də o üzəyəm.

Qorxmaz. Fəqət qardaşlarım, unutmayın ki, bu gün biz alçaq bir ölümdən, daha şərəfli bir ölümlə ölmək üçün qaçıırıq. Bu gün bizim ailələrimiz dağılacaq və rahatlığımız unudulacaq. Hər addımda yeni bir qorxu, yeni bir ölümlə çarpışacağıq. Bunların heç birinə baxmadan son günümüzədək, indiki yaramaz həyatı uçurmaq və yeni, azad bir dünya qurmaq üçün bütün əski mühit və həyatla çarpışacağıq. Kim ölümdən qorxacaqsa, yarı yolda qalacaqsa, ayrılısın. Kim öləcəyəm deyirsə, səslənsin. And içsin.

Dönməz. Yaxşı, indi biz kimə and içək? Din, Allah tanıyıırıq. Bəs kimə and içəcəyik?

Elxan. İnsanları bir hədəfə doğru yürüdən and deyil, onun dilək-ləridir. Mən öz azad diləklərimə, azad vicdanıma and içirəm!

Qorxmaz. Mən sənin yolunu qəbul edir, yeni, azad həyat yolunda canımı əsirgəməyəcəyəm and içirəm.

Toğrul. Mən də and içirəm.

Dönməz. Mən də and içirəm.

Qalanları. Mən də, mən də, mən də...

Oddamdı. Bəs sizin yerdə qalan xalq öz nəzrini haraya getirəcəkdir?

Qorxmaz. Yavaş, deyəsən gəlirlər.

Oddamdı. Vay, mən qorxuram.

Toğrul. Səsinə kəs!

Qorxmaz. Bökçinin ağzını yummağı unutmayın.

Dönməz. Bir qoy boğazı barmaqlarıma keçsin. Ca-ca-canı çıxmayınca...

Elxan. Yox, yox, Dönməz! Artıq bir damla qan vicdanların ləkəsidir. Biz qanla çarpışacağıq.

Qorxmaz. Geldilər.

Toğrul. Geldilər.

Qorxmaz. Yavaş, həminə əvvəlki kimi uzanın. (Hamı uzanır.)

Dustaqqı. Ey, haradasınız? Sanki sabah bunlar deyil, mən öləcəyəm. Belə də yatmaq olar? Hey, durun!

Ayağı ilə Toğrulu vururken Dönməz arxadan qalxıb ağzını tutur, hamısı qalxıb onu sarıyırlar.

Oddamdı. Vay, mənim cücə kimi tüklerimi didəcəklər. Onları mən açmadım. Özləri açdılar.

Elxan. Qardaşlar, taleyimizi sınayaq. Oddamdı, Solmaza söylərsən ki, buradan çıxarsa, qaldıracağım azadlıq bayrağının oynaq dalğaları onun gülgün çöhrəsini öpəcəkdir.

Hamı bir-birinə "sus" – deyə-deyə çıxırlar. Bir-bir çıxırlar.

PƏRDƏ

ON ÜÇÜNCÜ GÖRÜŞ

Əbu Übeydın odası. Əbu Übeyd və Rəbi.

Rəbi. Əsgərlər hər yeri axtarırlar. Soraq verən yoxdur. Bunların hamısını düzəldən yenə Elxan imiş.

Əbu Übeyd. Həbsxana qorxuq. Asılacaq bir adam bu qədər sərbəst saxlanarmı?

Rəbi. Bu vaxtdək heç kəsdə qaçmaq təşəbbüsü görünməmiş. Odur ki, gecə keçincə qoruqçuların üçü də yatmışdır.

Əbu Übeyd. Üçünü də dar ağacına. Yaz. Mən ömr edirəm. Ölkənin bütün ixtilalçı ünsürləri öldən qaçırıldı. Bu da bir vəzifəmi?

Rəbi. Onlar görəcəkləri işləri, kimin haraya gedəcəyini və haralara adam toplayacağını danışdırlarmış.

Əbu Übeyd. Nə edəcəklər?

Rəbi. Tutulmazlarsa, üsyan. Qoca möbidin göstərdiyi yerə əsgər göndərirəm.

Əbu Übeyd. And olsun bir olan Allahın böyüklüyünə ki, tapılmasalar, onların yerinə sizi də dar ağacından asdıracağam.

Rəbi. Ağamız!

Əbu Übeyd. Get, hər yərə car çəkdir ki, Elxanın özünü, ya başını təslim edənlərə on min dirhəm veriləcəkdir. Gizlədənlər, yerini bilib söyləməyənlər danışsız asılacaqlar. Özün də əsgərləri götür, onu axtarmaq üçün ətrafa səpələkdir.

Altunbay (gəlir). Eyvah, ölkə dağıldı, məmləkət alt-üst oldu.

Əbu Übeyd. Nə olmuş, Altunbay?

Altunbay. Kəndlilər qiyam etmiş, dağaları çıxarıb qovurlar.

Qara kütlə bir od seylabı kimi axır. Qarşı gələnə amansız bir sel kimi süpürüb aparır.

Rəbi. Bəs Solmaz?

Altunbay. O da getdi, apardılar.

Əbu Übeyd. Kim?

Altunbay. Qara kütlə, xalq, izdiham!

Rəbi. Solmaz atasığahamı aparıldı?

Əbu Übeyd. Burax, burax, onlar dursunlar. Bu dinsiz gözirkən heç bir şey etmək olmaz. Mən bilirəm o dinc oturmayacaqdır. Xalq istinad mərkəzi tapıb sığınmağa, ona qoşulacaqdır. Hər şeydən əvvəl yerdə, göydə, harada olursa olsun, Elxanın dirisi, ya ölüsü mənə təslim edilməlidir. Get, yoxsa, dar ağaclarını gözləyin.

PƏRDƏ

ON DÖRDÜNCÜ GÖRÜŞ

Kənd. Yüksək, yaşıl bir dağın üzərindəki kəndin qarşısında xalq toplaşmış, Elxan danışır.

Elxan. Hər gün yeni bir dilək, yeni bir istək doğuran həyatda əbədi bir qanuna boyun əymək, insan bugünkü istəyindən sabah usanırken, onu daimi andlarla hərəkətlərə tapındırmaq, hələ qadınları sadə bir əşya, adi un tobaqları kimi xüsusiyyət altına almaq, əbədi bir nikah ilə zəncirləmək danılmaz bir haqsızlıqdır. Bəşəriyyətin çoxalması üçün müqəddəs bir vasitə, həyat üçün ən doğru bir məqsəd olacaq tənəsül, nədənsə, bir cinayət kimi gizlədilir. Bunlar hamısı altunları ilə bütün dünya şənliklərini satın alan bir ovuc bəxtəverin

uydurmasıdır. Onlar təbiətin öz oğullarına verdiyi ruzuları müxtəlif yollar ilə alıb, xalqın əməklərini heçliyə, özünü yoxsulluq, aclıq və səfalətə salırlar.

El. Doğrudur, doğrudur.

Elxan. Fərdlərdən, qəbilələrdən, millətlərdən altın və misə qücünə alınmış və alınacaq bu həyat şənliklərini gətirdikcə artırmaq, ya gücsüzlük birliyindən, ya da bir-birindən saxlamaq, aldıkları qadınlarda insanlıq duyğularını öldürüb, ürəklərinə əbədi hakimiyyət haqqı qazanmaq və bu yolda törətdikləri saysız vuruşlara, qırğınlara, ölümlərə qara kütləni sürə bilmək üçün bunlar bəşəriyyətin gücsüzlüyündən və qorxaqlığından doğmuş səcmələrdən istifadə edir və özləri inanmadıqları müxtəlif dinlər, qanunlar, allahlar uydururlar. Bəlkə də vaxtilə bir insan dostunun başında doğmuş, bəlkə də səmimi bir fikir sonradan bunlar üçün əsgəri bir qüvvət, ruhanilər üçün bir ticarət malı, əzizlən gücsüzlər, son tikəsi boğazından çıxarılan yoxsullar üçün tapınacaq, qorxudacaq, susduracaq, uyudacaq bir kabus yeri tutur. Beləliklə, cahangir ərəb ordusu da keçdiyi bütün ölkələri, gördüyü bütün gücsüz millətləri əzdirdi kimi, yurdumuza da soxulunca, öz haqsızlığını pərdələmək üçün misraqların ucuna bir Quran taxmış, öz buyurtdurma allahını da özü ilə gətirmişdir. Fəqət əsil məqsəd yənə birdir. O da yurdumuzun yerli elbəylərdən saxlanılmış son bir parçasını güclü boğazından kəsib Bağdad xəlifəsinin susmaz işrətləri üçün göndərəcəkdir.

El. Doğrudur, doğrudur.

Elxan. Bu yalnız ərəblərdə deyil, yalnız burada deyil, hər yerdə belə olmuşdur. Bunu babililər də belə etmişlər, yunanlar da belə etmişlər, rumlar, yəhudilər də belə etmişlər. İslam, müsəllər, iskan-dərler, saysız-həsabsız insan qəssabları hamısı belə etmişlər. Bu belə olmuş, indiki həyat şərtləri durduqca belə olacaq, güclülər gücsüzləri əzib-didəcək, yaşayan yaşayamı yeyəcək, yaşayacaq və bütün bu haqsızlıqlar, saxta dinlər, uydurma qanunlar ardında pərdələnenəkdir. Bu sonsuz çəkişmədən, didişmədən, bu insan sallaqxanasından qurtarmaq üçün bəşəriyyətin ancaq bir yolu vardır: torpaqlarından qan daman əski dünyanı uçurmaq, çiçəklərdən səadət gülümsəyən, yeni bir sevgilər dünyası qurmaq...

El. Doğrudur, doğrudur.

Elxan. Biz də bu yola doğru gedirik. Biz hələlik yurdumuzun yüksək dağlarına çəkiləcək, orada bütün bəşəriyyət üçün örnek ola

biləcəkdir bir ölkə düzəldəcəyik. Orada tənəsül heç bir qanun altında gizli olmayacaq, əsas: azad könüllərin uyusması və usanması olacaqdır. İstəyənlər ər-arvad, istəməyənlər bacı-qardaş olacaqlar. Varlı, yoxsul, güclü, gücsüz olmayacaqdır. Bütün ölkə qardaşcasına çalışsın, qazanan və bölüşən bir ailə olacaqdır. Orada süni hökumətlər, qanunlar olmayacaqdır. Orada zərərsiz azad istəklər, azad hərəkətlər, həyatın müqəddəs qanunu hökm sürəcəkdir. Orada uydurma dinlər, allahlar olmayacaqdır. Azad vicdanlar, azad sevgilər hər kəsin böyük tanrısı olacaqdır. Məqsəd həyata qovuşacaq, yaşayış ancaq vasitələrə məşğul olacaqdır. Orada qışın kəskin soyuqları hamını bərabər üşüdəcək, günəşin altın telləri hamını bərabər isidəcəkdir.

El. Yox olsun oski dünya!

Elxan. Siz, ey ərəb cahangirələrinin tapdığımda əzilən, çeynənən od yurdunun igid və dönməz oğulları! Siz, ey varlıların ölində dilsiz-ağızsız işlək heyvanlara çevrilmiş bəşərin ögey yavruuları, pəysiz yoxsulları! Siz, ey güclülər yumruğu altında inləyən zavallı gücsüzlər! Siz, ey bütün dünyaları geniş həbsxanaya çevrilmiş zavallı qadınlar! Siz, ey könülləri cansız muncuqlar kimi alver malına döndərilmiş, mənimsənmiş gəlinlər, qızlar! Siz ey bütün mühtiləri qanlı bir insan qəssabxanasına döndərilən gənclər! Siz ey min-min qəbilələrə, millətlərə, irqlərə ayrılmış məzlum bəşəriyyət! Mən bu gün bütün istilalara, müharibələrə, qırğınlara, əsirliyə, köləliyə, cəbrə, istibbada, altunlara, hökumətlərə, qanunlara, dinlərə, allahlara, bütün oski varlığa qarşı üsyan bayrağı qaldırıram. Kim bu yolda mənimlə getmək istəyirsə, ayrılısın, səslənsin.

El (*qatışıq səslər*). Mən səninləyəm, mən də səninləyəm, mən də, mən də...

Elxan. Qardaşlar, düşmən bizi izləyir. Bacaranlar özlərini qorumağa hazırlanırlar.

El (*qatışıq səslər*). Baltanı bəri gətir, ağacları hazırla, orağı gətir, çilləni aç...

Gülü. Dayanın, mənim də sözüm var. Bu örpək, zor ilə bərc yerinə verilmiş bacımın örpəyidir. O öz ərindən qaçdığı üçün canavarcasına doğrandı. Mən də bu qanlı örpəyi bayraq edir, səninlə gedirəm.

El. Urra...

Elxan. Qardaşlar, bacılar, bu azadlıq bayrağı altında yeni azad həyata doğru! Urra, urra!

Qorxmaz. Ərəb ordusu dörd bir tərəfi sarmış, çıxacaq bir yol yoxdur.

Elxan. Onlar hələ bizi çox saracaqlar.

Toğrul. Qardaşlar, azadlıq uğrunda vurmuş qazmalarına doğru, haydı!

El. Urra!

Əli ağac tutan kişi, qadın, gəlin, qız hamısı gedir.

PƏRDƏ

ON BEŞİNCİ GÖRÜŞ

Əbu Übeydin odası. Altunbay, Yanardağ və Oddamdi.

Əbu Übeyd. Sizi çağırmaqdan da məqsədim budur. Neçə ildir ki, bu amansız çarpışma gedir. Bunun səbəbi yerli zənginliklərin və dinçilərin köməyi deyilsə, nə ola bilər? Əvvəlləri bir qədər yanlışlıq olmuşdusa da, indi siz görürsünüz ki, artıq möbidlərinizə toxulmuşdur. Sizə bir allaha inanmayan kimi baxılır. Bir o qədər vergi alınmır. Halbuki Elxan qəti bir dinsiz və hamımıza düşməndir. Ölkəni bərbad bir hala salmış bu susmaz çarpışmaya artıq qəti bir son qoyulmalıdır. Bu qırğını bitirmək sizə daha əlverişlidir...

Sükut.

Neçin susursunuz? Yanardağ, bir din başçısı olmaq üzrə, ilk cavabı sızdən gözləyirəm.

Yanardağ. Biz nə edə bilərik. O bizim ocağı tanımaz.

Altunbay. Ölkənin yarısından çoxu onun ölindədir. Olduğumuz yerin qapılarına qədər gəlmişdir. Bunun səbəbi nədir?

Əbu Übeyd (*sərt bir bağırma ilə*). Orasını siz bilməlisiniz.

Altunbay. Biz o qədər bilirik ki, heç bir kənddən bir yun qırıntısı belə ala bilmirəm. Bütün müqəddəratım bir kənd yığıncığına bağlıdır. Qullar həşərat kimi torpaqdan baş qaldırırlar. Ox kimi gözə batırlar. Bu gün danışdığım, səhərsiz üsyançılar tərəfindən üzərinə basqın edirlər. Bunun müqəssiri bizikmi?

Əbu Übeyd. Mənim sözüüm qətidir. İslam xəlifəsi əmirəl-möminin Mötəşəbbəllah sürəkli mübarizələrdən şaşırmış və mənə böyük əsgəri qüvvə göndərüb, nə olursa olsun ən yaxın zamanda Elxanın susdurulmasını əmr etmişdir. O, mübarizənin bu qədər uzun sürməsinə yerli zənginləri və dinciləri təqsirli görür ki, onlar Elxana maddi və mənavi yardım göstərirlər.

Yanardağ. Atəşgah ona kömək etmir. Bütün gənclər, bütün el onun tərəfinə keçir. Həm də keçənlər atəşgaha gəlmirlər.

Oddamdi. Dünnən və bu gün atəşgaha dış qurdalamaq üçün bir axsaq cücə belə gəlməyib.

Altunbay. Ona kömək edənlər zənginlər deyil, bəlkə heç bir şeyi olmayan, vergi vermək, töycü vermək istəməyən yoxsullar, qullar, dilonçilər, gündə beş ərə etmək istəyən qızmış, oxlaqsız gəlinlər, qızlardır.

Oddamdi. Ər nədir? Onlarda heç dibindən ərə getdi yoxdur. Elə açıq, toyuq-cücə kimi hamısı bir-birinin ər-ərvidir.

Altunbay. Çoxunu da colb edən oradır. Yoxsa, zənginlərin onsuz da var-yoxu tarac edilir. Bu üsyan ordası ilə yanan kəndlir kimindir? Bu üsyan kütləsini bəsləyən əkinlər, biçənlər, torpaqlar kimindir? Bu üsyan ordusunu dolduran kəndlilər, qullar, bunlar kimindir? Zənginlərdə nə qalmışdır? O, tutduğu yerlərdən zənginlərin var-yoxunu alıb...

Oddamdi. Bir axsaq xoruza yük eləyir.

Altunbay. Bir də zənginlər ona nə kömək edə bilirlər? Onlarda altun işlənmir. Onlarca dəmir daha dəyərlidir. Qərībā bir tayfadırlar. Hökumətləri yox, sıra ilə gündə bir neçəsi ölkəni dolandırırlar. Ər-ərvaları, var-yoxları bilinməz. Bir dəstəsi çalışır, bir dəstəsi yemək hazırlayır, bir dəstəsi vuruşa gedir. Böyük yox, böyük bilən yox, hörmət yox, cəhram yox, din yox, Allah yox.

Rəbi (girir). Cəbhədən son xəbər... Ordu pozulmuş, qayıdır.

Əbu Übeyd. Necə, yenə də məğlubiyyət? Bu qədər böyük bir qüvvətlə dinsiz bir quldurun əlində basılmaq islam ordusu üçün utanılacaq bir şey deyilmi? Əbu Müslüm haradadır.

Rəbi. Qapınıza gəlmiş, əmrə müntəzirdir.

Əbu Übeyd. Birbaşa həbsə! Qoy dar ağacına müntəzir olsun! Get!

Rəbi gedir.

Altunbay. Doğrusu, mən qorxuram. O bütün ölkəni alt-üst edəcekdir.

Oddamdi. Ondan sonra atəşgaha kim gələcekdir? (Qalxaraq.) Atam, mən getdim toyuq-cücəni hinləyim, yoxsa ara qarışar.

Yanardağ. Son söz güclünüdür. Bizim vəzifəmiz kiçikdir: qapalı məbəddə haqqa ibadət. (Qalxmaq istərkən.)

Altunbay. Durun, bayaqdan bəri sükutunuza diqqət edirəm. Yanardağ. Hər halda bir din həyəti adından danışmaq, gözləri toyuq-cücə qazanından başqa bir şey görməyən bu əbdalın işi deyildir.

Yanardağ. Biz gücsüz bir kütləyik. Hər halda bir ruhanini təhqir etmək islamlağa yaraşmaz.

Altunbay. Siz də, ağamız, diqqət edin. Mən yüz yol ərz etdim, indi də son sözümdür. Elxana mübarizə qüvvəti verən, onu buralara sürükləyib gətirən Solmazın varlığıdır. Solmaz yaşadığıca, o yorulmayacaqdır. Solmazı qaçırsa, gücü birə beş artacaqdır. Çünki Solmaz xalqa müqəddəsdir.

Əbu Übeyd. Orasını mən də kəsdirdim. Sizi çağırmaqdan da məqsəd burasıdır. Əşdirsinizmi, Yanardağ, bağladığımız əhdə görə...

Yanardağ. Bağışlarsınız, ağam. Bizim dinimizdə insan qurbanı kəsmək doğru deyildir, islamıyyədə bu caizə...

Əbu Übeyd. İslamiyyət bir yana, mən açıq deyirəm. Solmaz yox olmalıdır.

Oddamdi (yavaşca). Amandır, o acıqlanmışdır, razı olun.

Yanardağ. Xalqı aldatmaq olar, ancaq Solmazdan sonra atəşgaha gəlməyənlər onun tərəfinə keçəcəklər.

Əbu Übeyd. Sən, Yanardağ, keçənlərdə bu dil ilə danışmırdın. Ayaqlarına qapanıb yalvarırdın.

Yanardağ. Ağam!..

Əbu Übeyd. Məğlubiyyət xəbərindən şaşımayın. Gəl bax, nə görürsən!

Yanardağ. Ucsuz-bucaqsız bir insan dənizi.

Əbu Übeyd. Otuz min əsgərdir. Bu gün gəlmiş, sabah cəbhəyə gedəcəkdir. Xilafətdəki daxili çəkişmələr mənə on il yubatdı. Artıq hər şey bitmiş, Solmaz sabah ölməlidir. Nə deyirsiniz?

Yanardağ. Ağam... El...

Əbu Übeyd. Artıq söz istəməz. Solmazı biz özümüz məhv edə bilərik. Kim istərsə, qımıldansın, südəməz uşaqlarını belə qılncdan keçirtdirərəm. Siz də heç biriniz artıq evə qayıtmayacaqsınız. (Çağırır.) Rəbi!

Rəbi (*girərək*). Cəbhədən yeni və ən son xəbər. Basqın qaytarılmış, hücum saxlanılmışdır.

Əbu Übeyd. Çox gözəl!

Rəbi. Bir də, Türküstandan əmir Aqşindən gələn var. Darülxilafətdən aldığı əmrə görə əlli min mücahid ilə buraya hərəkət edəcəyini bildirir. Bu da məktub. (*Məktubu Əbu Übeydə verir.*)

Əbu Übeyd. Eləmi? Yeni gəlmiş otuz min mücahid cəbhəyə göndəriləcəkdir. O dinsiz tez və biryolluq məhv olmalıdır. (*Yanardağa.*) İndi mən sizinlə də, xalq ilə də hesablaşa bilərəm. Bunları apar. Sabah hər ikisinin başı mənə təqdim ediləcəkdir. Solmaz gətiriləcək. Qımıldanan qılıncdan keçiriləcəkdir.

Oddamdı. Aman, ağam, mən buraya gəlmirdim. Mən razıyam. Yanardağ. Lakin bu zülmü Allah götürmөz.

Əbu Übeyd. Orasını biz bilirik.

Oddamdı. O da razıdır. O da razıdır. Hamı razıdır.

Yanardağ. Biz heç, lakin xalq...

Əbu Übeyd. Xalq ilə bizim mizraqlarımız danışa bilər. Yanardağ, son sözümdür: Solmaz sabah ölməlidir. Hə, ya yox!

Oddamdı. Çox gözəl. Çox gözəl. Biz razıyıq.

Yanardağ. Axı mənə açıq anladın ki, o günahsız zavallının təqsiri nədir?

Əbu Übeyd. Açıqmı? Yaxşı, Rəbi, sən get. Dayan, Aqşinə cavab yaz ki, gözləyirik. Lakin... o gəlməmiş... Elxan... məhv olmamışdır. Siz də gedə bilərsiniz...

Rəbi gedir.

Oddamdı. Məndəmi? Təşəkkür, ağam, təşəkkür! Ulu Hürmüzə şükürlər olsun, qurtardım. (*Qaçaraq gedir.*)

Əbu Übeyd. Açıqmı istəyirsən? Onun təqsiri onun gözəlliyidir. Təqsiri odur ki, xalq onu sevir, ondan ayrılmaq istəmir. O durduqca xalqı atəşgahdan ayırmaq, haqq olan İslama və xilafət təsirinə tapındırmaq gücdür. Dinsiz Elxanın da üsyanına qüvvət verən odur. Ya onu biz almalyıq və qarşı duracaq xalq qılıncdan keçirilə bilər, ya da siz özünüz xalqı necə qandıracaqsınız, öz işinizdir. Ancaq hər halda, Solmaz sabah yox olmalıdır... Hə, ya yox!

Yanardağ. Biz sizin qüvvətinizə təslim oluruq. Ancaq orasını bilin ki, o qız illər boyu ruhani və cismani üzüntülərə dözmüş, dünya

zövqünü unutmuş və ulu Hürmüzə varacaq qədər qüdsiyyət almışdır... Bəkarəti ulu Hürmüzə tapşırılmış və qolbında dünya duyğularından biri belə qalmamışdır. Bu müqəddəs qurban sizə çox baha oturacaq. Ulu Hürmüz xalqın nicatını onun qüdsiyyət və əzablarına bağışlayacaqdır.

PƏRDƏ

ON ALTINCI GÖRÜŞ

Atəşgah. Solmaz yanar odlar başında torpənmiş dayanmış. Sönməz, Oddamdı və el bir sükut içində gözləyir.

Oddamdı (*Sönməzə*). Ürəyim döyünür, bunlar haçan gələcəklər? Sönməz. Yaxın adamlardan bir neçəsini göndərmişəm, gedən-gedən ilişib qalır.

Oddamdı. Barı onlar qayıdıb bir xəbər gətirəydilər.

Eldən birinci (*bir həyəcanla girərək*). Yanardağ gəlir.

İkinci (*eynilə*). Yanardağ gəlir.

Üçüncü. Yanardağ gəlir.

Yanardağ pozğun bir görünüşlə girir, hamı bir sorğu ilə ona baxır.

Sönməz (*bir qorxu və ehtiyatla*). Öləcək?

Oddamdı. Solmaz öləcək?

Dördüncü (*bir qorxu içində girərək*). İslam ordusu atəşgahı sardı.

Beşinci (*girərək*). Atəşgahı sardılar. Göydə uçan quşların, yerdə sürüklənən həşəratın sayı var, onların sayı yoxdur.

Kütlə (*bir qorxu içində*). Sus, sus...

Yanardağ. Söylə, müqəddəs odlar gəlini! Ulu Hürmüzün paklıq və məsumluğunu təmsil edən gözəl Solmaz! İllər boyu çəkdiyi ağır əzab və üzüntülərdən sonra sən bütün alçaq cismani duyğuları atıb, ruhani bir yüksəkliyə vardiğın, ulu Hürmüzün ülviliyyətinə doğru yüksəlib onunla mənəvi bir vahid olaraq uyuşduğunu hiss edirsənmi? Sən ulu Hürmüzə varırken bütün dünya duyğularına yabançı getməlisən.

Sön məz. Deməli, öləcək!

Oddamdı. Öləcək.

Yanardağ. Cavab ver, odlar gəlini!

Sön məz. Lakin bağışlarsınız. Siz bilirsiniz ki, o, ülvyyət məqamında danışmaz, tərpənməz.

Yanardağ. Cavab ver, odlar gəlini! Axı bütün ümid sənə qüdsiyyətinədir.

Solmaz. Mən, gecələr onun xəyali heykəli qarşısında duyduğum durulmaz üzüntülər, gündüzlər yanar odlar başında, dözdüyüm çəkil-məz yorğunluqlar altında, onillik həyəcan və sarsıntılardan sonra dünyada duyduğum, düşündüyüm hər şeyi unutdum. Bütün ümidlərimi itirdim. Artıq bu yanar odlardan və ölümün qaçılmaz varlığından başqa heç bir şey düşünmürəm.

Yanardağ. Alqış, müqəddəs odların məhzun yavrusuna! Orasını da bil ki, bütün od yurdunun itmiş əsası və istirahətini ulu Hürmüz sənə paklıq və məsululuğuna bağışlayacaq, sənə qüdsiyyətinlə acıqlı Əhrimənə üstün gələcəkdir. Sən bütün bir ölkənin və xalqın nicatı üçün burdan gedirən. Bu qədər ruhani və cismani tərbiyədən sonra, artıq qurbanlıq vaxtı yetişmişdir.

Solmaz. Mən hazıram. Bütün xalqın nicatı üçün mənim qurbanlığım görəksə, mən çəkinməyəcəyəm. Mənim könlümdə artıq bəşəri heç bir duyğu yoxdur, düşünəcək bir şey qalmamışdı. İndi mən yalnız göyləri, işıqları, ulu Hürmüzün ülvyyətinə və ona uyşmağı düşünürəm.

Yanardağ. Alqış, odlar gəlininə! Elə isə, bir yerdə sən ibadətə başlayaq. Xalq dəstə-dəstə gəlsin. Mərasim üçün od qalansın.

Robi girir, hamı qorxudan şaşırır.

Robi (Yanardağa yanaşaraq). Xilafət valisi Əbu Übeydin əmrilə mərasim vaxtı əsası qorumaq üçün atəşgahı islam ordusu sarmışdır. O, kimsəyə toxunmayacaq. Susqunluq pozularsa, məsuliyyət üzərinizdə olacaqdır. (Gedir.)

Yanardağ. Ulu Hürmüz, sənə tapınırq. Sən ibadətə başlayaq!

Solmaz yanar odlar başında tərpənsiz durur.
Başqınclar oyunu və oxunuşu başlayır.

Yüksək dağlar, ulu Tanrım, atəşindən canlanır,
Yaşıl bağlar, ulu Tanrım, günəşindən şonlanır...

Elxan və Qorxmaz yavaşca girirlər. Xalq ibadətini bitirincə bir-bir gəlib odlara və Solmaza baş ayır, müxtəlif nözlər qoyur.

Elxan. Odur, illər boyu çarpışmamda iradəmi qüvvətləndirən, hər bir ağırlığı, iztirabı udduran, unutduran füsunkar odlar yavrusu! Odur, yürütdüyüm mübarizə karvanlarına yol və hədəf göstərən işıqlı dan ulduzu! Ox, Qorxmaz! Bu baygın gözlərə, bu dərin baxışlara həsrət qalmağa nə qədər ağır imiş! Hər qırıqımı uzun bir əsr, hər dəqiqəsi sonsuz bir tarix. Qorxmaz, burax, mən onun ayaqlarına düşəcəyəm.

Qorxmaz. Unutma ki, hər yanımda sarılı, hər yanımda düşməndir. Tanınsaq, məhv olarıq.

Elxan. Qorxmaz! Mən bu dilbər cöhrəni görəndə, bütün məniyyətim unutdum. Onu bu gün qurban kəsmək, onu bu gün məhv etmək istəyirlər.

Qorxmaz. Nə edə bilərik. O bizim əlimizdə deyildir. Düşməni qüvvət almış, qurd kimi qan gəzir. Lakin sən ancaq ona baxıb qağıtmaq istəyirdin. Yoxsa özünü tanıtdıra bilərsən. Sakın, Elxan!

Elxan. Yox, mən özümü tanıtdırmaram. Ancaq burax, sən görüldə bu dilbər gözəlliyə doyuncə baxmaq istəyirəm. Ox, Qorxmaz, illər boyu məniyyətimdə xəyalını gəzdirdiyim bu füsunkar cöhrəni, bu gülün yanaqları, bu məhzun, titrək dodaqları, bu dərin, baygın gözləri amansız odların yirtici qoynunda görmək! Yox! Artıq mən heç bir yəna gətməyəcəyəm. Mən artıq ondan ayrılmalıyacağam, sən nəfəsimdə də onunla olacağam.

Qorxmaz. Nə deyirsən, Elxan? Sən özünü tanıtdıra bilərsən! Bu, doğru ölümdür.

Elxan. Olsun.

Qorxmaz. Bununla sən illər boyu gəzdirdiyin bayraqı bilərek endirmiş və öz əlinlə düşməni təslim etmiş olarsən. Sən öz vəzifəni unutma!

Elxan. Vəzifə... Bayraq... Qorxmaz, hər gedişin bir hədəfi, mənavi bir qüvvət mənbəyi vardır. Onsuz insan çalışa bilməz. Anla ki, bu uzun çarpışmada yuxusuz gecələrimi xəyali gülüşləri

ilə işıqlandıran, o yorğun günlərimi xəyali çiçəkləri ilə süslədən odur. O gözəldirdiyim azadlıq bayrağının mənaevi yüksəkliyində onun xəyali çöhrəsi gülümsəyir.

Qorxmaz. Sən şaşırsan, Elxan. Bizim məqsədimiz...

Elxan. Qorxmaz, mübariz məqsəddən, bayraqçı bayraqdan daha əvvəl doğur. Lakin nədir həyatın məqsədi? Siz onu vasitə ilə qarışdırırsınız. Mənimçin isə, bir məqsəd olaraq, ta uzaq üföqlərdə titrəyən ulduzların birincisi o, bu yüksək dağlarda gülümsəyən çiçəklərin birincisi yenə odur.

Oddamdı (*nəzirləri toplayarkən, onları görərək*). Hey, ağalar, hamı getmişdir, siz burada nə gözlərsiniz?

Qorxmaz. Elxan, sus! Bu bizi tanıyacaqdır. (*Oddamdiya*.) Heç, ruhani babamız, biz gözləyirik siz də gedəsiniz, odlar gəlininə ibadət etmək istəyirik, gizli diləyimiz vardır.

Oddamdı. Yaxşı, qurbanlıq nə gətirmişsiniz?

Qorxmaz. Nə?..

Oddamdı. Qoyundan, keçidən, toyuqdan, cücədən.

Qorxmaz. Biz uzaq yoldan gəldiyimiz üçün özümüz ilə bir şey gətirməmişik.

Oddamdı. Nəzirsiz dilək olarmı, oğlum? Onda gedin, xalq bayırda od qalayır. Siz də kömək ələyin. İndicə gəlib Solmazı aparacaqlar. Odur, gəlirlər. (*Nəzirləri toplayır.*)

Qorxmaz. Elxan, artıq onu tək görməyəcəksən. Budur, onu aparmaq üçün gəlirlər. Artıq gedək.

Elxan. Qorxmaz, Qorxmaz, anla ki, mən onsuz heç bir yərə gedə bilmərəm. Ox, Qorxmaz, nə qədər sərt ürəkliyə!

Yanardağ. Ey ulu Hürmüzün dostları! Artıq odlar gəlini Solmazın son görüşüdür. Diləklilər diləsinlər. Sonra Solmaz... daimilik gedəcəkdir.

Oddamdı. Nəziri qalanlar gətirsinlər.

Elxan istiyərsiz olaraq izdihama qoşulmaq istəyir.

Qorxmaz. Elxan, haraya gedirsən?

Elxan. Qorxmaz, sən özünü gözə, mənə tək burax. Heç olmazsa son görüşdə, bir də onun ayaqlarında yaşamaq, bir çocuq kimi pərəstiş etmək istəyirəm.

Kütləyə qoşulur. Qorxmaz toqib edir. El bir-bir bərkədən diləyib, nəzir qoyur.

Birinci. Odlar gəlini, mənim qızım qaçıb üsyançılara qoşulmuşdur. Sən əsirgə!

İkinci. Mənim gəlinim itmişdir. Tapılsın!

Üçüncü. Mənim oğlum üsyançılara qoşulmuşdur. Sən əsirgə!

Dördüncü. Mənim bir tək öküzüm var, axsayır. Şəfa tapsın!

Beşinci. Mənim oğlum ərəblərin dustağındadır. Yol açdır!

Altıncı. Mənim də qızım... ulu Hürmüz bu xəlifənin bəlasını versin. Daha bıçaq sümüyə dayanmışdır.

El (*bir qorxu ilə*). Sus, nə deyirsən, yavaş!

Oddamdı. Ha, kişi, onda çaşdın. Cücələri mənə ver, özün bəri keç! (*Cücələri kişinin əlindən qapır.*)

Altıncı. Bağışlayın, başımıza dönüm, ürəyim odludur.

Onu ötürürlər.

Elxan (*baş əyərək*). Ulu Hürmüzün məsum qızına, sönməz odların gözəl gəlininə pərəstiş!

Solmaz onu görünce ixtiyarsız müvazinətini itirib, voziyyotunu pozaraq.

Solmaz. Odur, aman, odur! Ulu Hürmüz, məhv oldum.

Yanardağ. Sənə nə oldu, müqəddəs odlar gəlini?

Solmaz (*bir həyacanla*). Heç, heç bir şey.

Qorxmaz (*yavaşdan*). Elxan, artıq gəl.

Elxan. Burax, burax deyirəm sənə. Burax, öz məqsədini atıb diləksiz, istəksiz çölləri dolayan ayımı axtarırsan? Onsuz dilək məzarlığına dönəcək, bu çıpaq çöllərdə ancaq bayquşlar uluşa bilərlər.

Oddamdı. Səs salmayın.

Elxan (*təkrar baş əyərək*). Öksüz könüllər tanrısı, bulunmaz diləklər pərisi, odlar gəlininə pərəstiş edirəm.

Solmaz (*dərin bir həyacan içində üzülərək*). Aman, odur, odur, özüdür. Ulu Hürmüz, sən əsirgə. İllər boyu etdiyim pərəstişlər, üzüntülər məhv oldu. Çəkil, çəkil, mərhəmətsiz insan, gəlmə! Məhv olu-ram! Allah eşqinə, çəkil! (*Birdən müvazinətini itirib bayğıncasına düşür.*)

Yanardağ. Məsum odlar gəlini, sənə nə oldu?
Solmaz. Heç, gözlərim qaraldı, xəstəyəm...
Yanardağ. Acıqlı Əhrimən ovunmur, nə edəcəyik?
Solmaz. Məni tək buraxın.
Yanardağ. Çox gözəl. Gəlin. Buraxın odlar gəlini müqəddəs
odlar qoynunda ulu Hürmüzdən şəfa alsın... Ulu Hürmüz, sən əsirgə...
Qorxmaz. Elxan, gəl biz də gedək.
Elxan. Məni tək burax.

Hamı çəkilir.

Oddamdı. Hey, ağam, gəl, sən də. Odlar gəlini xəstədir.
Elxan. Mənim diləyim var, odlar gəlininə söyləyəcəyəm.
Oddamdı. Olmaz, olmaz, yaramaz, gəl. *(Onu itələmək istərkən.)*
Solmaz *(qıymış kimi, üzgün bir səslə)*. Buraxın, toxunmayın
ona.

Oddamdı. Çox gözəl, odlar gəlinini dinləmək bizim borcumuzdur. *(Gedir.)*

Solmaz. Söylə, söylə, Allah eşiqinə, söylə. Buraya necə və nə
üçün gəldin? Söylə, mərhəmətsiz insan, söylə, məndən nə istəyir-
sən? Nəcin məni məhv edirənsən?

Elxan. Solmaz! Öksüz köntüllər tanrısı, Solmaz! Uğrunda göz-
məmiş bir dağ, çarpışmamış bir meydan buraxmayan, öz sevimli qar-
daşının belə mizrağına köks görə, sevinci bir könül səndən nə istəy-
bilər?

Solmaz. Qardaşını mı? Sən onu tapdın mı?

Elxan. Bəli, Solmaz, tapdım. Lakin o... gözlədiyim hərərətli
qardaş qoynuna qarşı mənə dustaq zənciri, səmimi qardaş əlinə qarşı
qanlı mizraqlar uzatdı. Ox, Aqşın, Aqşın!..

Solmaz. Mizraq mı?

Elxan. Ox, Solmaz, mən onu nə qədər sevirdim. Lakin o, müsəl-
man olmuşdur.

Solmaz. Lakin bu gəlişdən məqsəd nədir? Məndən nə istəyir-
sən?

Elxan. Solmaz...

Solmaz. Get, Allah eşiqinə, get. Mən heç bir zaman sənə olma-
yacağam.

Elxan. Solmaz, sənə haraya gedəcəyəm? Solmaz, dünyada
hökmdarlara, bütün tanrılara qarşı əyilməyən məğrur alını sənə
qarşı əyirəm. Bükülməz qollarımı sənəni ayaqlarına sərbi üreyimi
açıram. Mən səndən daha əvvəl ölmək istəyirəm.

Solmaz. Yox, get, sənə həyat gözləyir. Artıq mən buradan
kimə çıxara bilməz. Artıq mən buradan heç bir yana getməyəcəyəm.
Mənim isə bu gün sən günündür. Mən öz varlığımı ulu Hürmüzə təs-
lim etmiş, öz mənəviyyatımı onun qüdsiyyətinə qovuşdurmuşam.
Mən ulu Hürmüzün məsum qızıyam və məsum olaraq onunla görüş-
əcəyəm. Sən isə get, artıq həmişəlik get.

Elxan. Solmaz, getmək, haraya getmək? Sus, Allah eşiqinə, sus!
Yolları kəsən, ümidləri qırılan, bütün diləkləri qara məzarlığa
gömülən bir zavallı haraya gedə bilər? Yox, mən heç bir yerə get-
məyəcəyəm. Səninlə bir yerdə qalacağam, səninlə bir yerdə öləcə-
yəm.

Solmaz. Yox, yox, mən bu sönməz odlardan ayrılma bilmərəm.
Mən od qızıyam. Od bağrında doğuldum, od bağrında bəsləndim,
böyüdüm. Mən ondan qorxmuram. Mən bu sönməz odları, bu əbədi
ışıqları özüməndən artıq sevirəm.

Elxan. Gedək mənə, gedək, qaçaq. Sən odlar qızısan. Mən
könlümün sönməz odlarını, ruhumun sevgiləri atəşgahını sənə üçün
məni bir yurd edir, sənə bu pak sevgilərin gözəl qoynunda bəslə-
rəm. Bayrağımın kölgəsində gülüşən bu azad dağların süslü çiçək-
lərini toplar, sənə gül yarpaqları ilə, otağını sevgilər, yatağını öpgülər
ilə bəzəyirəm.

Solmaz. Getmək mi?! Sən dəlimi oldun? Məni bu izdihamın, bu
qara kütlənin, bu sayısız ordunun içindən çıxarmaq mı olar? Harada
olduğunu unutdun mu? Bir qırımda məhv olarsan. Yox, mən heç bir
yana getməyəcəyəm. Sən seviləcək bir adamsan. Fəqət mən sənə
olmayacağam. Artıq get, ancaq mənə odlara atılırkən, sən nəfəsdə
gözümə girsənmi. Elxan, sən məni sevir səni mi?

Elxan. Bəli, Solmaz!

Solmaz. Get, bir daha qayıtma. Sənə ömr edirəm.

Elxan. Getmək, bu məhzün gözlərdən ayrılmaq...

Solmaz. Yox, baxma, baxma, mən sənə baxışlarına dayana bil-
miyəm. Gözlərin məniyyəni sarsıdır. Orada bütün dünyanın odları,
alovları, ildırımları, vulkanları... Ox, Elxan, məhv oluram. *(Ağlaya-
raq özünü Elxanın qolları arasına atır.)*

Oddamdı (Solmazın son sözündə içəri girib, şaşıraraq). Aha, məsum odlar qızı burada sevişmiş! Xostəyəm. Hələ Yanardağ sənin qüdsiyyətinə and içir. Ölkənin nəcətini sənin qüdsiyyəyindən gözləyir... Hələ sən... (Elxana yaxınlaşıb birdən onu tanıyınca, şaşıraraq.) Ha... ha... sən... Elxan... Ərəblər... ordu... məhv olacaqsan... (Qorxmaz qorxaraq geriylərkən lap qapıda ağır bir əl çiyinə enir.)

Qorxmaz. Dayan.

Oddamdı (daha artıq qorxmaz və bəsbütün şaşıraraq). Ha... ha... Dönməz. Mə-mə-məndən a-a-aynılmayacaqsan.

PƏRDƏ

ON YEDDİNCİ GÖRÜŞ

Atəşgah. Qarşıda geniş bir meydan. Ortada hündür pillolü bir taxt ardınca müdhiş alovlar zəbano çökür. Qarşıda Əbu Übeyd, Rəbi, Altunbay və sayızsı xilafət ordusu. Sağda. xalq içərisində Elxan, Qorxmaz, Dönməz, Toğrul və başqa elxançılar. Solda atəşgah qapılarına doğru möbidlər. Yerli xalq. Göz işlədikco xalq... kütlə...

Əbu Übeyd (yavaşca). Rəbi, adamları paylaşdır. Yollar kəsilmiş olsun. Bütün bu izdiham göz altında saxlanmalı, milçək uçuşu belə diqqət gözdündən qaçırılmamalıdır.

Rəbi. Hamısı edilmişdir. (Yerlərində otururlar.)

Qorxmaz. Toğrul, bir hazırlıq görə bildinmi?

Toğrul. Bu ordu dənizinin içərisində nə etmək olar?

Qorxmaz. Mən çox qorxuram, o özünü məhv edəcəkdir.

Toğrul. Biz bu gün onu saldıra bilərsək, böyük fədakarlıq etmiş olarıq.

Qorxmaz. O getmək istəmir, bir qırıpmı da olsun onu göz altından qaçırmay olma.

Elxan. Qorxmaz, siz hələ də getmədinizmi? Artıq gedin, mən özüm gələm.

Qorxmaz. Elxan, sən ölümlə oynayırsan. Sən ki, bu izdihamın içərisində artıq ona yanaşa bilməyəcəksən. Kimi gözləyirsen? Sən özünü tələf edəcəksən. Bir düşün.

Elxan. Mən çox düşündüm. Qorxmaz, indi sən düşün. Bütün həyatım uzunlu xəyalına pərəstış etdiyim o, illər boyu eşqini könlümdə, adını dilimdə gəzdirdiyim o, bu yultıcı odların acıqlı qoynunda, mənasız cəhənnəmin qızmar dişlərində məhv olur. Mən də məhv oluram. Mən artıq gedin, mən bir də qayıtmayacağam.

Toğrul. Halbuki, sən bir tərəfdə susqun oturub kimsəyə görünməyəcəyinə söz vermişdin.

Elxan. Yaxşı, mən kimsəyə görünməməm.

Qorxmaz. Sən ona söz verdin ki, sən dəqiqədə gözlərinə görünməyəcəksən.

Elxan. Bəli görünməyəcəyəm.

Dönməz. Bu cəhənnəm mərasimi nə vaxt bitəcəkdir? Üreyim döynür.

Qorxmaz. Odur, gəlirlər.

Yanardağ. Sönməz, Oddamdı və başqaları gəlirlər.

Elxan. Altunbay da buradadır.

Qorxmaz. Elxan, artıq bütün həyatımız bir həcdən asılıdır. Bu neçə ildə nə qədər dəyişsək də, yenə də bizi tanıya bilərlər. Dörd tərəfimiz sarılıdır. Susqun ol. Biz ölümlə içindəyik.

Elxan. Qorxmaz, dayana bilmirəm.

Yanardağ. Ey bütün Azərbaycanın sönməz odlarına tapınan ulu Hürmüzün günəhsiz dostları! Ey Hindistandan, İrandan, Çindən, dünyanın bütün keçilməz, varılmaz bucaqlarından gəlmiş müqəddəs odlara tapınan, pak imanlı və təmiz vicdanlı ziyarətçilər! Son zamanlar odlar yurdunu sayızsı fəlakətlərlə çulğamış acıqlı Əhrimənə nə qədər adı qurban verildisə, ovunmadı. Ona qiymətli qurban gərəkmiş. Odur ki, ölkənin ən gözəl qızı, məmləkətin ən dəyərlı incisi, odlar gəlini Solmaz, minlərcə cismani əzablara dözüb, puhanı qüdsiyyət və ülvyyəyə varıqdıqdan sonra qurban verilir. Bəlkə yurdumuz ulu Hürmüzün kölgəsində və yurdumuzda olan xilafət ordusunun... ədalət... qanadı altında...

Qorxmaz (bir hiddətlə). Hmm... ədalət qanadı... nə qədər süslü bir yalan.

Dönməz (özünü unudub, bərkdən bağıraraq). Ya-ya-yalan deyirsen!

Qorxmaz. Sus! (*Tez onu danlayır.*)
Toğrul. Dönməz, sus, nə edirsən?
Dönməz. Çə-çaşdı, Toğrul!

Hər kəsə bir maraq, torponiş, gözlor sos yiyosini axtarır.
Xilafot adamları kütlə içərisində gözirlər. Elə bu arada,
Solmaz atəşəh qapısında görünür, diqqəti öz tərəfinə çəkir.

Yanardağ. Odlar gəlini oda atılırkən hər kəs ulu Hürmüzdən
dileyini xatırlasın.

Sönməz. Solmaz bu taxtın ilk pilləsində müqəddəs nəğmələri
dinləyəcək, ikincidə hamının üzünə baxıb öz ülvyyətilə ürəklerin-
dəki diləklərini hiss edəcək, nəhayət, üçüncü pilləyə qalxıb özünü
oda atacaqdır.

Oddamdı. Kimin nəziri varsa, qoyundan, keçidən, toyuqdan,
cücədən, kim nə bacarırsa və nə qədər çox bacarırsa, niyyət etməli
və səhərdən gec olmayaraq gətirməlidir.

Solmaz müqəddəs məhmlər altında dalgın və üzgün addımlarla gəlir.

Əbu Übeyd. Altunbay, sənin keçmiş nişanlın nə qədər gözəl-
miş! Görürsənmi, Rəbi?

Rəbi. O dilbər füsunkar bir dünya gözəlidir.

Əbu Übeyd. "Fətəbarəkəllahü əhsənül-xaliqeyn!"

Elxan. Odur, odur, gəlir. Gecələr ulduzlardan, gündüzlər şəfəq-
lərdən soruşduğum dilək pərisi. O, idraksız bir kütlənin səfil qorxaq-
lığına qurban olub gedir.

Solmaz müqəddəs məhmlər altında ilk pilləyə qalxır və qara camaat
Solmazın ayaqlarına axışib ağlayır və dilək dileyir.

Xalq. Odlar gəlini, sən bizdən ayrılırsan! Bizi bağışlat. Od əsir-
gəsin. Od, kömək ol...

Altunbay (*Solmaza yanaşaraq, yavaşdan*). Solmaz, mən sənə
sən borcunu verirəm. Mən sənə də yaşaya bilərəm. Lakin sən mən-
siz yaşaya bilmədin. Mən yenə də buradayam. Lakin hanı sən sən sən
peyğəmbərin? Arada kim qaldı? Sən və qızmar odlar!

Solmaz. Get, Altunbay, get! (*Hiddətlə ikinci pilləyə qalxır.*)

Yanardağ (*xalqa*). Sus. Yətor. Geri. (*Hamı geriləyir.*) Artıq,
odlar gəlini, sən bütün xalqın üzünə baxmalı və öz qüdsiyyətinlə
diləklərini gözlorində oxuyub, ulu Hürmüzə yetirməlisən.

Solmaz sıra ilə kütləni süzür.

Elxan. O yaxınlaşır, mən bu dəqiqədə açıqlı bir ildırım olmaq,
allah adına düzəlmiş bu səfəlet ocağını bir qırımda alt-üst etmək
istərdim. Ana təbiət, nəçin mənə gücsüz, bacarıqsız bir insan yarat-
dı? Barı bir külək olsaydım, bütün dəhşətimlə əsərdim. Bir günəş
olsaydım, bu yaramaz kürenin torpaqlarını cəhennəm kimi yandırar-
dım! Yaxıcı bir od, bir dəniz, bir seylab, bir tufan, bir fəlakət, bir
cəhennəm olaydım. Ancaq belə ürəyi diləkli, qolu gücsüz bir insan
olmayaydım! Ox, Qorxmaz, o baxır! O bütün ürəkləri, bütün duyğu-
ları anlamacaq istəyir. Bax, yavrum, zavallı Elxanın ürəyində bu dolğun
gözlərdən, bu məhzun heyətdən başqa heç bir şey yoxdur. Apar, apar
onu, apar. Haraya istəyirsən apar, o sənindir.

Qorxmaz. Elxan, özünü unutma!

Bu aralıq Solmaz ilə Elxanın baxışları bir-birinə ilişir və saxlanır.

Solmaz. Aman, o yenə buradadır.

Yanardağ. Solmaz, sən bu gün özünə heç bir alçaq, cismani
duyğu aparmamalı, ruhani ülvyyətilə və qüdsiyyətlə göylərə uçmalı-
san. Haydı, odlar qızı, ulu Hürmüz yurdumuzu, xalqımızı və inanən-
ləri sən qüdsiyyətinə bağışlasın.

Dönməz. O yaxınlaşır.

Toğrul. O, sən pillədedir.

Solmaz (*birdən sərt bir dönüşlə*). Sən, ey məqsədinə doğru
həşərat kimi ayaqlar altında sürüklənən dili bağlı, əli zəncirli, güc-
süz, məhkum qul! Mən ölürəm. Lakin sən torpaqdan qalx! Sən nəfə-
simdə bil ki, mən sənə sevirəm. (*Solmaz qəti gedişlə oda atılmaq
istərkən.*)

Elxan. Saxlan, yaramaz qılinc dünyası! Elxan bilənləni hələ
ölməmişdir. (*İldırım sürətilə üçüncü pilləyə atılır. Solmazı tutaraq.*)
Səni tək buraxmaram!

Qorxmaz. Toğrul, hazır ol!
Oddamdı. Aman, cüce kimi tükümü didəcəklər.

Ümumi bir hərəkət və həyəcan.

Yanardağ. Ey, sərsəm, nə edirsən? Onun ülvyyətinə toxunulmaz.

Elxan. Çəkil, onu siz, onu Hürmüzlər, Əhrimənlər anlaya bilərlər. Onu mən anlıram. O mənəmdir. Qaldırın bu cəhənnəm manqallarını, qaldırın! *(Təpiyi ilə mərasim şeylərini oda ucurur.)*

Yanardağ. Ey ulu Hürmüzün dostları, artıq mən sizin müqəddəratınızı qorumaqdan gücsüzəm.

Solmaz. Artıq mən səndən ayrılmaram. Bərabər ölək.

Kütlə. Yox olsun dinsiz, allahsız! *(Ona doğru hücum edir.)*

Elxan. Saxlan, oyunlar oynucağı, tapdanmış qul! Hədəfsiz, kor kütlə! Biləgənli Elxan sənin düşmənin deyildir. Sənin düşmənin onlar, onlar, onlardır. *(Əbu Übeydi və atasıgahı göstərir.)*

Kütlə *(geri basılaraq)*. Kim, nədir, Elxanımı? Budur!

Qorxmaz. Toğrul, haydı!

Əbu Übeyd. Rəbi, budur Elxan, tez! *(Eyni zamanda özü yalın qılınc üçüncü pilləyə atılır.)*

Rəbi. Haydı, islam mücahidləri, meydan sarılmalı!

Toğrul. Haydı, azadlıq mübarizləri, irəli, urra!

Kütlə daş, yumruq, ağac və başqa şeylərə "Yox olsun dinsiz... Var olsun azad qul!" – deyə toqquşur, eyni zamanda Əbu Übeyd yalın qılıncını Solmazı qummuş Elxana endirərkən, o biri tərəfdən atılmış Dönməz qılıncını onun köksünə sancır. Əbu Übeyd yıxılır. Aranı бүрүмүş toz-duman və qaralıq içərisində qılıncların səsi eşidilir.

Qorxmaz *(qaranlıqdan)*. Azad qartallar, irəli, urra!..
Rəbi. Haydı, islam mücahidləri, allah!..

Qatı qaranlıqda eşidilən hər iki tərəfin hücum gürültüləri altında.

PƏRDƏ

ON SƏKKİZİNCİ GÖRÜŞ

Xürrəmdə geniş, axımlı-baxımlı bir meydanca.
Bizans elçisi və İldırım.

Bizans elçisi. Əfəndim, tuhaf bir şeydir. Bu ölkədə pula, qızıla bir şey vermirlər.

İldırım. Yolçu, ölkəmizdə qızıl işləmir. Kimin nəyinə görədir.

Elçi. Maraqlı bir şeydir. Lakin mən bir dövlətin elçisiyəm. Buranın hökumət adamlarından birini görmək istəyirəm.

İldırım. Burada hökumət yoxdur. Hər kəs öz hökumətidir.

Elçi. Əfəndim, ya siz mənə sərimişsiniz, ya da... necə yəni hökumət yoxdur. Hökumətsiz də ölkə varmı? Biri bir şey oğurladı. Bir şey oldu. Hər halda qonağa gülmək yaxşı bir iş deyildir. Həm də bir tək sən deyilsən. Hamı belə deyir.

İldırım. Yolçu, səni aldatmırlar. Burada heç bir kəs şey oğurlaya bilməz, oğurlamaz da. Çünki kimsənin bir şeyi yoxdur, hər şey hamınıdır. Hamısı bir yerdə çalışır, bir yerdə toplayır, bir yerdə işləyir.

Elçi. Qardaşım, birdən biri birinin arvadına, qızına dolaşdı?

İldırım. Zətən burada kimsənin, siz düşündüyünüz kimi, arvadı yoxdur. İki nəfər istərsə, uyusub yaşar, istərsə, ayrılıb gedər.

Elçi. Axı yenə bir qanun olmalıdır ki...

İldırım. Qanun yoxdur. Ən baş bir qanun vardır ki, o da hər kəsin başqaya zərərsiz azad olmasıdır. "Ellik" işlər üçün isə el özü sıra ilə elbəşlilik çəkir.

Elçi. Tuhafdır! Vallahı, çox tuhafdır! Yaxşı, mən burada yad adam, əlimdə pulum, acıdanımı öləcəyəm?

İldırım. Yox, a qardaş. Səyyahlar, yadlar, qonaqlar üçün hər yerdə böyük yurdlar, hər şey vardır. Qonaq olduqca orada qalırlar. Ümumi külfətimizə girmək istəyənlər isə çalışmalıdırlar. Budur, bu günün elbəşisi gəlir. *(Çiyində böyük bir zənbil apararı Altaya.)* Altay, elbəşi sən idin, deyilmi?

Altay. Mən idim, bərk də yorulmuşam. Sabahdan da siz olacaqsınız.

İldırım. Bilirəm, ancaq bu arkadaş böyük bir dövlət vəkildir. İş varmış.

Altay. Buyursunlar. Hansı ölkədensiniz?

Elçi. Gedin işinizə, lotular! Mən sizin kimiləri çox görmüşəm. Çiyində şələ atıla-atıla gəldi ki, mən elbaşıyam. Məni oynatmaq olmaz. Bağışlayın, bir az hiddətləndim... Amma... Biz eşidik ki, burada Elxan Babək adlı bir ölkə başçısı, hökumət başçısı varmış.

Altay. Burada nə hökumət vardır, nə də başçısı.

İldırım. Mən ki sizə dedim, yolçu, Elxan bizdə dərin düşün-cəli bir başbiləndir.

Elçi. Hər halda onu görə bilərəmmi?

Altay. İstərsiniz, hey, hey... bu yol ilə dördüncü həyətdə odun doğrayır. İldırım, göstərin, mən də indəcə qaşıdram. (Gedir.)

Elçi. Qardaşım, odun nədir, oduncu nədir? Allahı sevirsiniz, mənimlə öylənməyin. Mən iyirmi ildən bəri xilafət ordusu ilə çar-pışan üsyan başçısı Elxan Babəki deyirəm.

İldırım. Açıqlanmayın, yolçu, biz də onu deyirik. Allahı da bir yana buraxın. Burada Allah, peyğəmbər və bu kimi şeyləri sevən tapılmaz.

Dostu ilə müqəssirlər keçir.

Müqəssirlər. Tənbəllik etmişəm. Yalan danışmışam. Əsir incitmişəm. Qısqanc olmuşam. İstəyim başqaya zərərli olmuşdur. Dönməz. Könül zorlamışam. Könül zorlamışam...

El. Utanmaz, yaramaz, yalançı...

Elçi. Hələ, bunlar kimdir?

İldırım. Ara-sıra müqəssirlərə belə cəza verilir. Üçüncü dəfə külfətdən çıxarırlar.

Qız və oğlanlar (çalaraq, oynayaraq, oxuyaraq, əllərində məşəl olaraq gədlirlər).

Biz dünyada qayğı bilməz oğlanlarıq, qızlarıq.

Dünya geniş bir bağcadır, çiçəkləri bizlərik.

Torpaq bizim anamızdır, biz torpağın yavrusu,

Azad sevgi, azad vicdan könlümüzün tanrısı.

Elçi. Bunlar məşəl ilə niyə gözlərlər?

İldırım. Bunlar bu uzaq dağın başına çıxacaqlar. Orası dilək dağıdır. Hər il bu gecə orada qonaqlıq, şənlik olur. Oğlanlar, qızlar oynayırlar.

Elçi. Tuhaf şeylərdir! Mən bu yaşma kimi belə tuhaf işlər görməmişəm.

Altay (iki nəfərlə gələrək). Möhtərəm elçi, elbəşilq tərəfindən sizin üçün yataq, yemək və hər bir istirahət hazırdır. Sizinlə danışmaq üçün orada adamlarımız sizi gözləyirlər. Buyura bilərsiniz.

Elçi. Yox, yox, mən qabaqca dördüncü həyətdə girib Elxanı görəyəm.

Altay. Hər halda istərsəniz sizi ötürə bilərik.

Elçi. Yox, yox, mən özüm tək gedib, sözlərinizi yoxlayacağam.

Altay. İstəyiniz belə isə, haqqınız vardır. Sizi burada gözlərlər.

Elçi gedir.

İldırım. Yazıq bizim yaşayışımıza şaşmış qalmış. Elxan da bir qırpm dinclik bilməz. Ölüm yatağından hələ dönmən qalmış.

Altay. Həm də yazıq ruhani əzablardan çox sıxılır. Solmazın ayrılığı onu məhv edir.

İldırım. Öz qardaşı Aqşinin düşmənciliyi də onu çox sıxır. Doğma qardaşdır, asan deyildir.

Altay. Həm də ən çox sevdiyi, yeganə qardaşı. O müdhiş gündə ki, biz onu bayqın qaçırdıq, yolda ayılıb Solmazın əsir aparıldığını öyrəndicə, inanıram ki, o ölmək istəyirdi.

Elçi və Qorxmaz gəlirlər.

Qorxmaz. Budur, Elxan özü gəlir!

Elçi. Möhtərəm əfəndim! Mən iyirmi il vəhşi ərəblərə qarşı qəhrəmanlıqla çar-pışan və xilafət ordusunu sarsıdıb ölkədən sıxışdıran yenilməz qəhrəman Elxan Babəkə Bizans hökmdarından salam, hörmət, ittifaq və yardım təklifi gətirmişəm. Sizə qarşı da, cənablar, bayaq inanmadığım üçün üzr istəyirəm.

Bir ərəb əsiri. Mən, bir dəstə ərəb əsiri tərəfindən elbəşilığa gedərkən sizi burada gördüm. Bizi ölkəmizə buraxırlar. Lakin biz orada od, qan, dəmir və qulluqdan başqa bir şey görə bilməyə-cəyik. Biz bu azad ölkədə sizinlə qalmaq, ailənizə girmək, emək çəkmək, sizinlə yaşamaq, sizinlə ölmək istəyirik.

Elxan. Möhtərəm elçi, sizə cavab vermək tək mənim işim deyildir. Ancaq sizə üç yol aydın cavab verilmişdir. Biz ərəblərə qarşı çar-pışmırıq. Bizim üçün ərəb, fars, rum, yəhudi olsun – heç bir fərqi

yoxdur. Bax, bu ərəbdir. Bizə azad əmək əli uzadır. O bizim qardaşımızdır. Biz ərəb mütəsəmlərinə, Bağdad xilafətinə qarşı vuruşuruq. İki addımlığımızda Şirvan şəhriyarlığı da ona qarşı çarpışır. Lakin biz onunla birləşmirik. Çünki bizim üçün Şirvan şəhriyarı ilə Bağdadın mütəsəmləri, Bizansın imperatorları, Makedoniyanın iskan-dərləri, Romanın qeyserləri, neronları arasında heç bir fərq yoxdur. Biz insan dostunun dostu, insan düşmənin düşməniyik. Hər halda bu xüsusda sizə el özü cavab verəcəkdir. Xalqınıza isə bizdən səmimi salamlar!

Altay. Möhtərəm elçi, sizin üçün yer və sizin ilə görüşmək üçün adamlarımız hazırdır. Buyurun, sizi ötürsünlər. (*Ərəbə.*) Sizinlə də elbəşliqlə görüşərik.

Onlar gedirlər. Təkrar qızlar, oğlanlar məşəllərlə oxuyaraq dilək dağına doğru gedirlər.

Gənclik dəhşətdir!

İldırım. Biz o dəhşətli gündə Solmazı itirməsəydik, o da indi bu şən və məsud dünyanın gurultularına qoşulmuş və yazıq bir az da azad nəfəs almış olardı.

Altay (*onu dümsükləyərək*). Sus!

Elxan. Fəqət, kim bilir, yazıq Solmaz indi əsirlikdə nələr çəkir! Of, məlun azadlıq düşmənləri!

Şəniyə baxaraq, ağaca dayanır və fikrə gedir.

PƏRDƏ

ON DOQQUZUNCU GÖRÜŞ

Solmaz hobs odasında bağcaya açılan kiçik pəncərə qarşısında divara dayanmış, inləyən bir səslə məltəbə qarşı oxuyur.

Solmaz (*oxuyur*).

Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərim.
Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gözərim.
Mən sənin üçün ömrüm boyu cəfalarla dözərim.
Sənsiz güllər açılmasın, axar cəyrlər dayansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...

Mən bir sönməz ulduzəm ki, daim işıq saçaram.
Mən bir susmaz bülbüləm ki, güldən-gülə uçaram.
Mən bir saklı ələməyəm ki, sevgilirdir açarım.
Sənsiz günəş görünməsin, qaralara boyansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...

Solmaz susub xəyalə dalır, iki nəfər xidmətçi qız yavaşca qapını açıb girir, əllərindəki məcmuəni qoyub çıxmaq istərkən.

Birinci. Yazıq nə qədər də dalgın və məhzundur. Xəzan vurmuş bir bülbül kimi fəryaddan yorulmur.

İkinci. Gecə-gündüz bir yana çıxmaq, kimsə ilə danışmaq və danışdırmamaq asan bir şey deyildir.

Birinci. Biz onunla danışsaq, nə olar. Bəri dərindən soruşardıq.

İkinci. Olmaz, qadağandır. Həm də özü danışmaz. Rəbi və başqaları nə qədər çalışdılar, incitdilər, cavab vermədi. Hətta Aqşın ilə belə danışmadı. Bağdada göndərəcəkdilər. Aqşın gəldi qoymadı.

Birinci. Nə qədər də gözəldir! Kimsəsizlikdən yazıq məhv olacaqdır.

İkinci. Sus, bəri gəl, o bizim işimiz deyildir. Hər halda onu, nə isə, bir fəlakət gözləyir. Bu gün, ya gecə sabah.

Çıxır, qapını bağlayır, gedirlər. Bir azdan Solmaz enir, dalgın addımlarla qapıya yanaşır, itələyir, bağlı olduğunu görünce, qayıdıb otaqda dolaşaraq, əvvəlki yerinə gəlir və pəncərə yanında dayanaraq, məhəməyə davam edir.

Solmaz.

Mən sənin üçün şəfəqlərdən süslü bir tac yaparım.
Yol ver mənə gül dərmişəm, sevdiiyimin aparım.
Yaşadıqca axtararım, arar, axır səni taparım.
Sənsiz solsun göy yarpaqlar, axar sular bulansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...

Aqşın və Rəbi yavaşca içəri girib, Solmazın son sözlərini dinlədikdən sonra irəli hərəkət etməyə başlayırlar.

PƏRDƏ

İYİRMİNCİ GÖRÜŞ

Dilək dağı. Pərdə açılınca çalib-oyunayırlar. Oyun və çalğı susunca Dönməzin Gülgün ilə deyirdiyi görünür.

Dönməz.

Bu-burnun o yana çök,
Gög-gö-göz çıxartmasın.
Sös-sö-söylə yar bizo,
Qaq-qa-qa-qaş-göz atmasın.
Bir sö-sö-sözdü det-dedik.
Gög-gö-göz ağartmasın.
Öldü-dü-dü-rmə boş yero,
Vallah ki, qaq-qa-qan axar.
Gəl gög-gö-göz-gözlerin yeyim.
Cac-ca-ca-canım al, qurtar.

Bab-balam, mən daha danışmaqdan yorulurdum. İndi də yo-yorulma-
yanlar danışsınlar. Deyəsən məsəddirlər. Nə üçün dayandınız?
Di başlayın. Yaxşı, sənin adın Gülgündür, eləmi?

Gülgün (*gülərək*). Ona oxşar bir şeydir.

Dönməz. Mənim də adım bir aylıq Sürgündür. Öz adım da ki,
Dönməzdir. O öz yerində...

Gülgün. Aha, deməli, sən sürgünsən. Yaxşı, nə etmişdin ki?

Dönməz. Heç bir şey, bir qız var, özü çox gözəldir; bəlkə tanı-
yasınız. Xırda gözləri var, ağzı da bir az böyük. Qısa boylu, saçsız.

Gülgün. Yox, mən elə gözəl tanımıram.

Dönməz. Yox, əslində boyu qısa deyil, bir azca qozbəldir. Ona
görə elə görünür. Başı da daz olmasaydı, saçları olardı.

Gülgün. Sonra, sonra?..

Dönməz. Sonra heç, mən onu bəyəndim, o məni yox. Mən də
ayağım dolaşdı, üzündən öpdüm. Odur ki, üç gündür könül zorla-
mışam deyər, küçələri gəzirəm.

Gülgün. Bu yaxşı. Arvadın yoxdurmu?

Dönməz. Var, amma qarğalar toyuğumdur, yumurtası dağlarda.

Gülgün. Necə yəni?

Dönməz. Yəni ki, ad mənimdir, yar özgələrin, bu qəddər!

Gülgün. Axı necə?

Dönməz. Elə beləcə. Bütün kişiləri sevir, bircə məndən başqa.

Gülgün. Bu yaxşı. Buraya gəlməmişdirmi?

Dönməz. Gəlməyinə, gəlmişdir, axşamdan heç gözüme dəy-
mir. Bilmiyəm yəni kimi bəyənməmişdir.

Gülgün. Sən də get, axtar tap, onunla göz.

Dönməz. Xeyr ha, mənim daha üç gün "könül zorlamışam"
deməyə üzüm yoxdur.

Gülgün. Bəlkə o da səni axtarır.

Dönməz. Orası bir şey deyil. Harada olsa, axır evə qayıdacaq-
dır. Bilirsənmi, Gülgün, nə var? Mən sənin gözlərini çox bəyəniyəm.

Gülgün. Bilirsənmi, Sürgün, nə var? Mən sənin burnunu heç
bəyənmirəm.

Dönməz. Heç?

Gülgün. Heç!

Dönməz. Özün bil! Bilirsənmi nə var? Bir azdan sonra işiqlər
sönəcək. Onda gəlib lap yanında duracağam. İşiqlər sönən kimi...

Gülgün. Bilirsənmi nə var? Bir azdan işiqlər sönərkən səndən
o qədər uzaq duracağam ki, çıraqda da axtarsan, məni tapmazsan.

Dönməz. Ona hələ sonra baxarıq. Adə, nə üçün çalmırsınız?
Altay, Altay, daha başlayın, mən başladım.

Uca dağlar başından gəldim səninçin,
İrəli gəl, gözünü yeyim, öldüm səninçin.

Çalğısız oynayır.

İldırım. Adə, Dönməz, yəni də meydan sulayırsan?

Dönməz. Saxla, saxla, hələ bir ay adım Sürgündür.

İldırım. Onda səni buraya kim buraxdı?

Dönməz. Yalvardım, birinci yol olduğu üçün saçsız xanum
bağışladı. Balam, bu nədir? Keçi kimi hərəsi bir dağa dırmaşmışdır.
Onda mən də gedib dırmaşaram.

Gülgün. Yox, yox, sən getmə, oxu.

Dönməz. Bilirsənmi nə var, sən mənim burnumu bəyənmirsən,
mən də sənin qulaqlarını. Çünki dediklərimi eşitmirsen. Ona görə də
bizimki baş tutmaz.

Gülgün. Sən oxumaqda ol. Deyəsən, burnun yavaş-yavaş düzəlir.
Dönməz. Dedim axı. Elə isə...

Şam ağacın at etmişəm, sürüm səninçin,
İrəli gəl, tellərini hörüm səninçin.

İldırım. Altay! Elxan hələ gəlmədimi?
Altay. Ardlarınca böyük bir izdiham getmişdir. İndi bəlli olar.
Dönməz (çalğısız oynayaraq).

Kəçi gördüm, yəsi yox,
Papaqçı gördüm, fəsi yox,
Çalğıçı gördüm, səsi yox,
Bub-bu-bu-burnun o yana çək.
Kəçi var, buynuzu yox,
Çəkmoçi var, bir bizi yox,
Hamısı şorikdir, özü yox,
Bub-bu-bu-burnun o yana çək.

Altay. Gəlir, odur, gəlir.
Elxan (bir dəstə ilə gələrək). Var olsun azad yurdun, azad oğul-
ları!

El. Var olsun yeni dünyanın yenməz mübarizi Elxan! Urra...

Qızlar, oğlanlar qatışıb oxuyurlar.

El.

Tarixlərdə öksüz kimi göründük,
İllər boyu qaralara büründük,
Yetər artıq, ayaqlarda süründük,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!

Tarix cəllad, qan içməkdən yorulmaz,
Törpənəşsiz qara zəncir qırılmaz,
Yazıq, artıq bu dərdlərə durulmaz,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!

Qoy qırılsın artıq cəllad bıçağı,
Qoy uçulsun ölüm və qan ocağı,

Dünya olsun azad ana qucağı,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!

Hər bir qanun azadlığa bir yağı,
İnsan oğlu olmuş insan tapdağı,
Silkin, uçsun köləliyin torpağı,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!

Çalır, oynayır, oxuyurlar.

El. Var olsun yeni azad dünyanın yaratıcısı Elxan biləgenli!
Urra!

Dönməz. Var olsun qadınların yeni yumruqaltısı Dönməz Sür-
gün!

Oğlanlar, qızlar oxuyurlar.

Biz dünyada qayğı bilməz oğlanlarıq, qızlarıq,
Dünya geniş bir bağcadır, çiçəkləri bizlərik.
Torpaq bizim anamızdır, biz torpağın yavrusu,
Azad sevgi, azad vıdan könlümüzün tanrısı.

Hamı qatışıq çalıb-oyunur. Bütün səhnə baş dolandırıcı bir
hərəkət halqası içində qayınur. Yalnız Elxan dərin və möh-
zun baxışlarla qaynaşmaqda olan bu insan axınına baxıb uzaq-
uzaq yerləri düşünmüş kimi, dalgın durur. Oxucu tok oxu-
yur. Dönməz ildırım ilə danışır. Gülgün Elxanın qəmli
görünüşündən müəssir olaraq, ona doğru gedir, yanaşır.

Gülgün. Sən yenə Solmazımı düşünürsən? Lakin bu dalgınlıq-
dan nə çıxar?

Elxan. Bəli, Gülgün, biz burada bu qədər azad ikən, kim bilir,
o yazıq indiki nələr çəkir? Mənə belə gəlir ki, artıq heç bir zaman
onları görə bilməyəcəyəm. Nə onu, nə də Aqşini.

Dönməz ayrılıb Gülgünü görməyincə.

Dönməz. Adə, mən yoldaşımı itirdim. Bu hara qaçdı? (Gülgünü
görüb yanaşır.) Aha, buradadır.

Qu-qu-qu-quşu yumurtdasın qa-q-qayqanaqlayaq.
Tet-te-tellərin gotir, dad-da-dar-daraqqlayaq.

El oxuyur. Onlar danışır. Səsləri eşidilir.

El.

Azad təbiətə zəncir yaraşmaz,
Azad günəş, azad yağış, azad yel.
Yer üzündə daşdan çəpər görək-məz,
Azad dünya, azad sevgi, azad el.

Bütün səhnə çarpaşq hərəkətlə qaynaşır, işıqlar sönür.

Dönməz (*qaranlıqda*). Adə, vay, mən sənə nə deyim, mən itir-dim.

Qatışıq səslər. Mən tapdım. Göz gözü görmür.
Dönməz. Adə, mən tək qaldım, kim təkdir, bu yana gəlsin. Man-qala tərəf. Adə, bu kimin əlidir? Mən tapdım, daha buraxmaram, bub-burnun o yana çək, gög-gö-göz çıxartmasın...

Səslər. Fəlakət! Işıqları yandırın! Yandırın işıqları!

Işıqlar yanır. Qızlar, oğlanlar, kişilər dayanıb, bir heyvət içində baxırlar. Yalnız Elxanın yanda bir ağaca dayanıb durduğu görünür.

El. Nə olmuşdur, nə olmuşdur?

Toğrul (*gəlir*). Xəlifə Mötəməllahın əmrilə xilafət ordusu əmirliyinə təyin edilmiş qardaşımız Aqşin yenidən bir qüvvətə hücum keçmişdir. Savalan dağlarının gediklərində Ərtəğrul basılmış, bizimkilər çəkilirlər.

Gülgün və h a m ı. Aman, yeni bir fəlakət!

Elxan. Fəlakət insanlıq səadətini kölgəsidir! Həyat işıqlandıqca, kölgə də qalınlaşır. Olsun, olsun! Qorxmaz, hazırlan, biz özümüz gedəcəyik.

PƏRDƏ

İYİRMİ BİRİNCİ GÖRÜŞ

Aydınlıq bir gecə. Sonu uçurlara dayanan yüksək bir dağın uclarında geniş vuruş meydanı. Ta uzaqlardan yanan bir şəhərin qırmızı işıqları, yaxın dağları və vuruş meydanında üst-üstə qalanmış ölümlərin və yaralıların qırılmış qol, ayaq, kəllə yığınlarını qırıpq işıqları ilə aydınlandır. Qorxmaz xəlifə bir kölgə kimi ölənlərin arasını axtarır və Elxanı bağın bir halda görünməyə başlayaraq.

Qorxmaz. Budur, buradadır. Ölməmişdir! Elxan sağdır. Yara-lıdır. Elxan, qalx, qalx!

Elxan yavaş-yavaş ayılır.

Elxan. Qorxmaz, sənəmi?

Qorxmaz. Bəli, mənəm. Sən yaranmışsan.

Elxan. Qorxmaz, zavallı əməkdaşlarım məhv oldular... Hamısı qılıncdan keçirildi, eləmi?

Qorxmaz. Bəli, çox tələfat oldu.

Elxan. Ox, zavallılar, heç baş qurtaran olmadımı?

Qorxmaz. Yox, kimsə qaçmaq istəmirdi. Onsuz da qaçılacaq bir yol yox idi. Biz dörd tərəfdən dəmir bir halqa kimi sarılmışdıq. Bir çoxları təslim olmaq istəməyərək, özlərini qayalardan uçurum-lara atdılar. Az bir adam təslim oldu.

Elxan. Təslim oldu. Zavallılar, nə etsinlər ki, düşməni iyirmi qat onlardan çoxdur.

Qorxmaz. Hamısı görünməmiş və görünməz bir qətiyyətlə çarpışır, hamısı diri-diri ölümün gözüne soxulurdu. Təqdir vuruldu.

Elxan. Vuruldu mu?

Qorxmaz. Bəli, böyük cəsarətlər göstərdi.

Elxan. O mənim yaxınlığımda idi, mən onu görürdüm. Qorxmaz, mənə qan aparır!

Qorxmaz. Yaran ağırdımı? Burax, sarımaq lazımdır. (*Sarıyır-kən.*)

Elxan. Qorxmaz, aradan çıxmaq üçün bir yol yoxdur mu?

Qorxmaz. Hər tərəf sarılmış, dörd yanıma keçilməz bir mizraq və qalxan dənizidir. Biz qan dənizlərində bir adayıq.

Elxan. Qorxmaz, sən mənə gözlemə. Çıxılacaq bir yol varsa, bari sən qaç qurtar.

Qorxmaz. Yox, mən səndən ayrılmaram. Mən də yaralıyam. Ancaq yaram yüngüldür.

Aqşın (*səhnə arxasından*). La ilahə illəllah deməyənlərə aman yoxdur! Bütün dinsizlər qılıncdan keçirilməlidir.

Elxan. Aman, bu səs... Bu, Aqşın deyilmi?

Qorxmaz. Görək ki, odur, bizi axtarırlar. Bizə doğru gəlirlər.

Elxan. Of, Aqşın, Aqşın! Sənə güvəndiyim dağlar, sənə də qar yağarmış. Qorxmaz, sən qaç bir tərəfdə saxlan.

Qorxmaz. Qaçılacaq bir yer yoxdur. Haraya getsək, bizi görə-cəklər. Olsa da, sensiz heç bir yana getməyəm.

Dönməz. Su, dodaqlarım yandı.

Elxan. Qorxmaz, kimdir o?

Qorxmaz (*baxaraq*). Dönməkdir. Dönməz, sənsənmi? Budur, Toğrul da buradadır.

Elxan. Toğruldamı? Qorxmaz, ona bir az su tap! (*Yanaşaraq*.) Dönməz!

Qorxmaz. Toğrul da hələ sağdır.

Elxan. O sağdırmı? Toğrul, Toğrul, qalx!

Dönməz. Su, yandım, bir az su!

Elxan. Dönməz, igid Dönməz, qalx!

Dönməz. Mən qalxmıyacağam. Mən təslim olmayacağam. Bir az su, su...

Elxan. Qorxmaz, bu yaxınlarda su yoxdurmu? Dönməz... İstə-məz, zavallı artıq getdi...

Qorxmaz. Toğrul, qalx!

Elxan. Toğrul, mənəm, qalx, göyərcinim!

Toğrul (*yardımları ilə qalxaraq*). Sizsiniz, mən müqəssir deyil-
ləm. Mən var qüvvətimlə çarpışmam, lakin onlar çox idilər.

Elxan. Sənin öz bayrağını saxlamaq üçün son qüvvətinlə çar-
pışdığını mən göürdüm, Toğrul.

Toğrul. Yaralı ikən bayrağımızın bir düşmənin əsgəri tərəfindən
aparıldığını gördüm. Son gücümle üzərinə atıldım, təslim edilməsin
deyə, sindirdim, parçaladım.

Elxan. Sən igid bir ərsən, Toğrul.

Toğrul. Mən artıq ölüyəm. Ancaq üreyim dinədir. Çünki göz-
dirdiyim bayraq artıq düşmənlər əlində deyildir... Mən... (*Sözünü
bitirmədən sustalıb düşür.*)

Elxan. Zavallı, bu da keçindi. Lakin nə üçün dünyada yaşayan
bütün həşərat belə azad yaşamaq istəyir, insanın istədiyi kimi
azad yaşamasına yol verilmir? Sən böyük və igid bir qəhrəmansan,
Toğrul! Lakin hər baharın qaçılmaz bir xəzanı vardır. Oynaq bir baha-
rın bağrından doğan, hələ lazımınca açılmamış bir çiçəyin məniyində
qorxunc bir xəzanın acı küləkləri, gözlərində batan bir günəşin sol-
ğun şüası inləyib durur. Qaçılmaz amansız bir qanun! Lakin mən sizin
bir yığın ətdən, bir yığın sümükdən doğrulmuş bu cənəzənizin qar-
şısında deyil, əməlpərvər iki gəncin yüksək məniyyəti qarşısında
son borcumu yerinə yetirib diz çökürəm. Ordulara qarşı əylməyən
dizlər, sizə qarşı bükülməlidir. Qorxmaz, sən də diz çök.

Hər ikisi diz çökür.

Aqşın (*səhnə ardından*). Onlar buradan heç bir yana keçə bil-
məzdilər. Axtarın, bir-bir cəsədləri yoxlayın.

Qorxmaz. Odur, Aqşın gəlir. O kimdir? Solmaz olmasın!

Elxan. Bəli, odur, odur. Sənin qılıncın yanında mıdır?

Qorxmaz. Yanımdadır. Ancaq onunla lazım gəlsə, mən özüm
çarpışacağam. Sən yaralısan, onsuz da qalxa bilməzsən.

Elxan. Yox, yox, sən artıq çarpışa bilməzsən. Lakin mən yaralı
olsam da, hələ ölməmişəm. Budur, burada qılınc vardır. Ancaq,
qırıqdır.

Qılıncı götürür. Aqşın, Rəbi, Solmaz və başqa əsirlər gəlirlər.

Aqşın. Kimdir?

Elxan. Kimi istəyirsiniz?

Solmaz. Elxan...

Elxan. Solmaz!

Aqşın. Onlardır, buradadırlar. Tapdım, çox şükür, o sağdır.
Elxan, zavallı qardaşım!

Elxan. Yaxın gəl, mən hələ ölməmişəm, mən hələ sənə ilə çar-
pışacağam.

Solmaz. Elxan, aslan ürəkli igid!..

Elxan. Solmaz, sənə bu gündə görməkdənsə, nəçin əvvəlcə
ölmədim?

Solmaz. Aman, sənin köksündən qan axır. Sən yaralısan. Buraxın, mən onun yaralarını sarıyım.

Aqşin. Elxan, öz qardaşım, təslim ol! Sizin üzərinizə yalnız Ərəbistanın ərəbləri deyil, başlıca olaraq, ana Türkünstanın göy mon-qolları yürüyürlər. Bütün silahdaşların təslim oldu. Sənin qüvvətin-dən istifadə ilə baş qaldırmış Şirvan şəhriyarlığı da artıq xəlifənin hakimiyyətini təsdiq edib, boyun əydi. Bax, iyirmi ildən bəri dinsizlik yuvası olan üsyan mərkəzi Xürrəm amansız odların bağrında quru çubuqlar kimi yanır. Sənin ayaqlar altında tapdanmış, qırılmış bayrağın, budur, mənim əlimdədir. Artıq hər şey bitmişdir. Yetər, qardaşım, əl çək dinsizlikdən. Dünyanı qanunsuzluqla idarə etmək olmaz. Gəl bir olan Allahın doğru yoluna, deyinən la ilahə illəllah! Sən amandasan. Əmirəlmöminin xəlifə sənə böyük lütfər və mənəblər vəd edir.

Elxan. Aqşin, mən güclülər mərhəmətinə tapınan, hakimlər tapdığına sürünən qarışqalardan deyiləm. Mən, qansoran allahlara, sümük gəmirən tanrılara baş əymirəm. Bu sözləri sən mənim cənə-zmə deyə bilərsən. Mən sağ ikən təslim olmaram. Mən hələ ölmə-mişəm, mən hələ çarpışacağam.

Aqşin. Qoy bütün dünya bilsin ki, mən bir olan Allahın yolunda, böyük islam dini uğrunda, öz qardaşıma qarşı silah qaldırıb, onu öz əlimlə həlak edəcəyəm.

Elxan. Qoy bütün tarix, qoy gələcək azad bəşəriyyət bilsin ki, öz böyük əməlin uğrunda öz doğma qardaşıma qarşı mən də silah-siz deyiləm.

Çarpışirlar.

Qorxmaz. Elxan, sən hələ köməksiz deyilsən. Mən səninləyəm, səni tərk buraxmaram.

Elxan. Of! (Köksündən tutur, qılıncı düşür, yıxılır, eyni zamanda əsgərlər arxadan Qorxmazı tutub qılıncını alırlar, əllərini sarıyırlar.)

Aqşin. Tutun!

Əsgərlər və özü Elxanın üzərinə atılırlar.

Solmaz. Amandır, öldürməyin, yaralıyı öldürməzlər. Güllü. O hamını bağışlayırdı.

Elxan. Solmaz, qalx, ayaqlarda sürünmə.

Aqşin. Əmirəlmöminin xəlifənin iradəsindən çıxılmaz. O din-sizdir. Şəriət fitvası ilə cəzalanacaqdır.

Elxan. Mən veriləcək cəzanı gözləyirəm.

Solmaz. Of, Elxan, küskün həyatının son işığı! Qorxmaz, mən sən qırpımda da səninləyəm.

Aqşin. Böyük Allahın düşmənlərinə kimse yanaşa bilməz. Ayrı-lın, ayrılın!

Solmaz. Yox, yox, mən ondan ayrılmaram.

Elxan. Mən artıq gedirəm. Məni tale özü onlardan ayırır. Qorxmaz, gəl, mənim əməl mübarizəmin iyirmi illik qorxmaz qəhrəmanı, gəl ayrılmaq.

Qorxmaz. Elxan, böyük insan dostu, mən həmişə səninləyəm!

Elxan. Solmaz, Solmaz, artıq tale səni də məndən həmişəlik ayırır.

Solmaz. Yox, mən səndən ayrılmaram.

Elxan. Solmaz, sənən həyatının batan günəşi! Acınma, həyat çox bilinməzdir. Qılınc və zəncir dünyası çox yaşaya bilməz. Sən sabah başqası üçün doğa bilərsən. Lakin mən artıq əbədlilik gedi-rəm.

Aqşin. Yetər, yetər, artıq ayrılın!

Solmaz. Yox, yox, mən sağ ikən ondan ayrılmaram.

Aqşin. Əmirəlmöminin xəlifənin iradəsinə qarşı bir zühəyat dura bilməz. Ayrılın!

Rəbi. İnsan gücə tabedir. Ayrılın!

Qılıncını çəkib, ikisinin ortasında çıxır. Elxan oğlənə qılıncı tutmaq istərkən, Aqşin Elxanı, Rəbi də Solmazı tutub ayırırlar.

Solmaz. Ayrılmaram, ayrılmaram, buraxın, mən onsuz yaşamaq istəmirəm. (Çırpınır.)

Elxan. Bəli, mizraq – səadət dünyasının bayquşudur. Olsun, olsun!

Aqşin. Elxan, zavallı qardaşım, sən igidsən, bu halın məni acıdır. Heç olmazsa mənə, mənə acı. Mən gəlirkən qılıncımı Əmirəlmöminin xəlifənin ayaqlarına sərüb, səninçin aman dilədim. O səni bağışlayır. Yalnız, gəl, qardaşım, doğru yola. Deyinən la ilahə illəllah!

El x a n. Aqşın, Aqşın, unutma ki, mən udula biləcək bir kərtən-kələ deyiləm. Of, Aqşın, bilsən mən indi səni nə qədər sevirəm. Üzündəki hər bir bürüşük bütün çoculuğumu xatırladır. İndi də mən səni qucamaq, öpmək, bütün dördlərimi sənə söyləmək istərdim. Lakin, heyhat, nifrət aramızdakı qara uçuruma! Dünyada ən çox sevdiiyim, axtardığım iki adamım var idi: biri o, biri sən! Lakin hər ikisi əlimdən alındı! Səni Məhəmməd aldı, onu da sən!

Aqşın. Elxan!

El x a n. Aqşın, mən mənəm, son nəfəsimdə də mən olacağam. Mən bütün dinləri ancaq lailahəyədək qəbul edirəm.

Aqşın. Elxan, artıq əmirəlmöminin xəlifəsinin son təklifidir, sənə deyirəm. Solmaz, al. *(Quranı Solmaza verir, sonra Qorxmazın əlindəki ipi açır. Rəbiyə verir.)* Al, ipi at. *(Rəbi ipi alıb, yaxındakı yaşıl ağacın budağından atır. Aqşın Elxanın bayrağını ipin üzərinə sancaraq.)* Sən Solmazı çox seviridin. Onu da sənə qaytarıram. Qarşında iki yol var: ya əli Quranlı Solmaz, yaxud bayrağının altından görünən ölüm, uçurum, dar ağac! İntixab et!

El x a n. Mənim bütün bəşəriyyətin səadət günəşini qucaşmış əməlim, sevgilərin geniş fəzalarında uçan fikrim, bütün kainatın gözəlliklərini öpən istəklərim bu qulluq fərmanının əski dar cildinə sığışdırıla bilməz. Mənim üçün bu bayazı qucaşmış Solmaz, yarpaqlarına çılənmiş bir çiçəkdən başqa bir şey deyildir. Mənim gözlərimdə artıq azad bəşəriyyət və azad diləklə yeni bir aləm rəqs edir. Bu geniş, azad sevgilər dünyasının yolu isə, ancaq bu qırıq bayrağın altındakı açıqlıqdan keçir. Mən onu intixab edirəm.

S o l m a z. Mən də səninçin onu intixab edirəm.

Əlindəki Quranı dar ağacının altına atır. Ta uzaqlardan gəcə azanı eşidilir.

Elxan azan səsləri altında dar ağacına yaxınlaşır.

Aqşın. Zavallı, bəri Allah divanına gedirkən, son nəfəsində deyirən la ilahə illəllah!

El x a n. La ilahə illəllah! Bax, o da deyir: La ilahə illəllah. Bu minlərcə insanları xanimsız buraxan acıqlı odlar da deyir: La ilahə illəllah. Bu qara torpaqları boyayan günəşsiz qanlar da deyir: La ilahə illəllah! Adəmdən-xatmə kimi bütün həyat və səadət bayquşlarının yaratdığı bu dar ağacları da deyir, la ilahə illəllah! Bütün həbsxana-

lar, bütün bu qılınclar, bu mizraqlar, bu qara iplər, zəncirlər də deyir: La ilahə illəllah! Bu qarışqalar kimi ayaq altına tökülən insan cəsədləri, bu əllər, bu ayaqlar, bu kəllələr, bu sümüklər, bunlar, bunlar da deyir: la ilahə illəllah! Yalnız mən demiərəm. Yalnız mən, bir günəşin telləri, bir vicdanın çarpması, bir mənənin görənşləri olan bəşəriyyətin bu qarışıq və azadlıq bayrağı altında tək qalıb, son nəfəsimdə də la ilahə illəllah deməyib, sizə və bütün insan qəssablarına qarşı ucadan deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! Yalnız mən son nəfəsimdə də insan qanı içən hökumətlərə, insan sümükləri gəmirən ordulara qarşı tək durub deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! Yalnız mən son nəfəsimdə də insan həyatını zəhərləyən, insan diləyini zorlayan süni qanunlara, toriqlərə, dinlərə, müxtəlif biçimli uydurma aləmlərə, yüz iyirmi dörd min Allah tacirinin, yüz iyirmi dörd min vicdan bayquşunun yaratdığı süni, yaramaz, əski qullar dünyasına qarşı üz-üzə durub, ucadan deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! Mənəm Allah! Mənəm yer üzündəki həyat və səadətənin yaratıcısı! Mənəm göylərin dərinliyində, varlığın gözəlliyində gülümsəyən mövcudatı təcəssüm etdirən, mənəm Allah! Allah mənim özümdədir! *(İpi boğazına atıb asılır.)*

Bir tərəfində Solmaz, o birində Aqşın, qarşıda Qorxmaz və Gülgün Elxanın ayaqlarında dərin bir sükkat dar ağacına dayanmış, bütün səhnə torpənməz bir görkəmlə durmuş, ta uzaqlardan eşidilən "La ilahə illəllah!" və Xürrəm şəhərindən qalxan qızıl qırıq yangın işıqları altında perdə enir.

Aqşın. Doğrudan da Allah vardırmı?

PƏRDƏ

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
Mirzə Fətəli Axundzadə	
Sərgüzaştı-mərdi-xəsis	26
Nəcəf bəy Vəzirov	
Müsibəti-Fəxrəddin	64
Rəşid bəy Əfəndiyev	
Saqqalın kəraməti	97
Cəlil Məmmədquluzadə	
Ölülər	106
Haşım bəy Vəzirov	
Döymə qapımı, döyөрlər qapını	154
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev	
Ağa Məhəmməd şah Qacar	186
Nəriman Nərimanov	
Nadir şah	232
Süleyman Sani Axundov	
Dibdat bəy	279

Abdulla Şaiq

İntiqamçı xoruz	294
-----------------------	-----

Hüseyn Cavid

Topal Teymur	303
--------------------	-----

Üzeyir bəy Hacıbəyov

O olmasın, bu olsun	354
---------------------------	-----

Cəfər Cəbbarlı

Od golini	399
-----------------	-----

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Ələkbər Kərimov</i>
Korrektorlar:	<i>Nadir Quliyev</i> <i>Pərinaz Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 12.03.2007. Çapa imzalanmışdır 05.07.2007.
 Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$, Fiziki çap vərəqi 29,5. Ofset çap üsulu.
 Tirajı 25000. Sifariş 60.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

LUG

ASS